

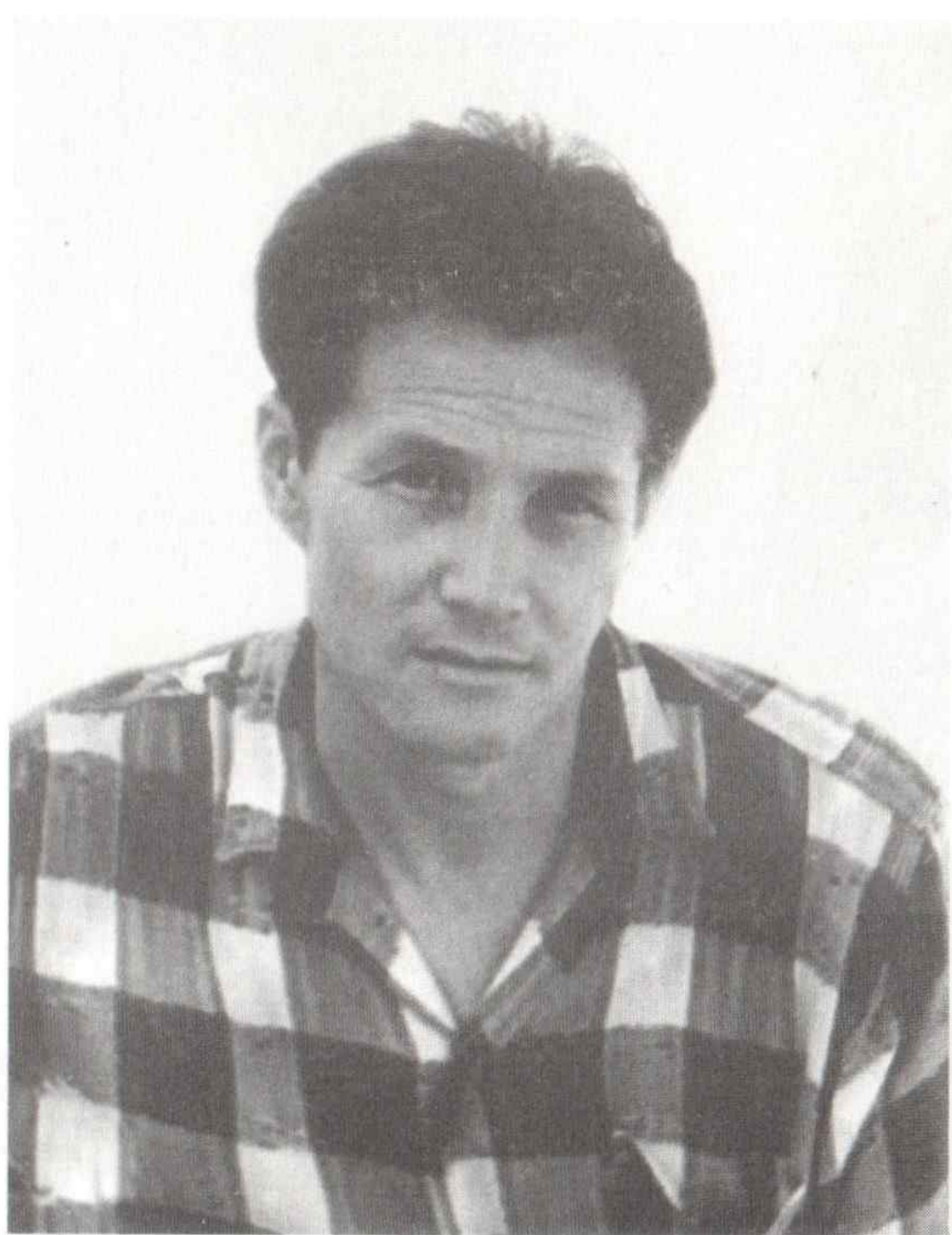
Миргазиян Юныс

АЛЬБАТРОС ЯЗМЫШЫ

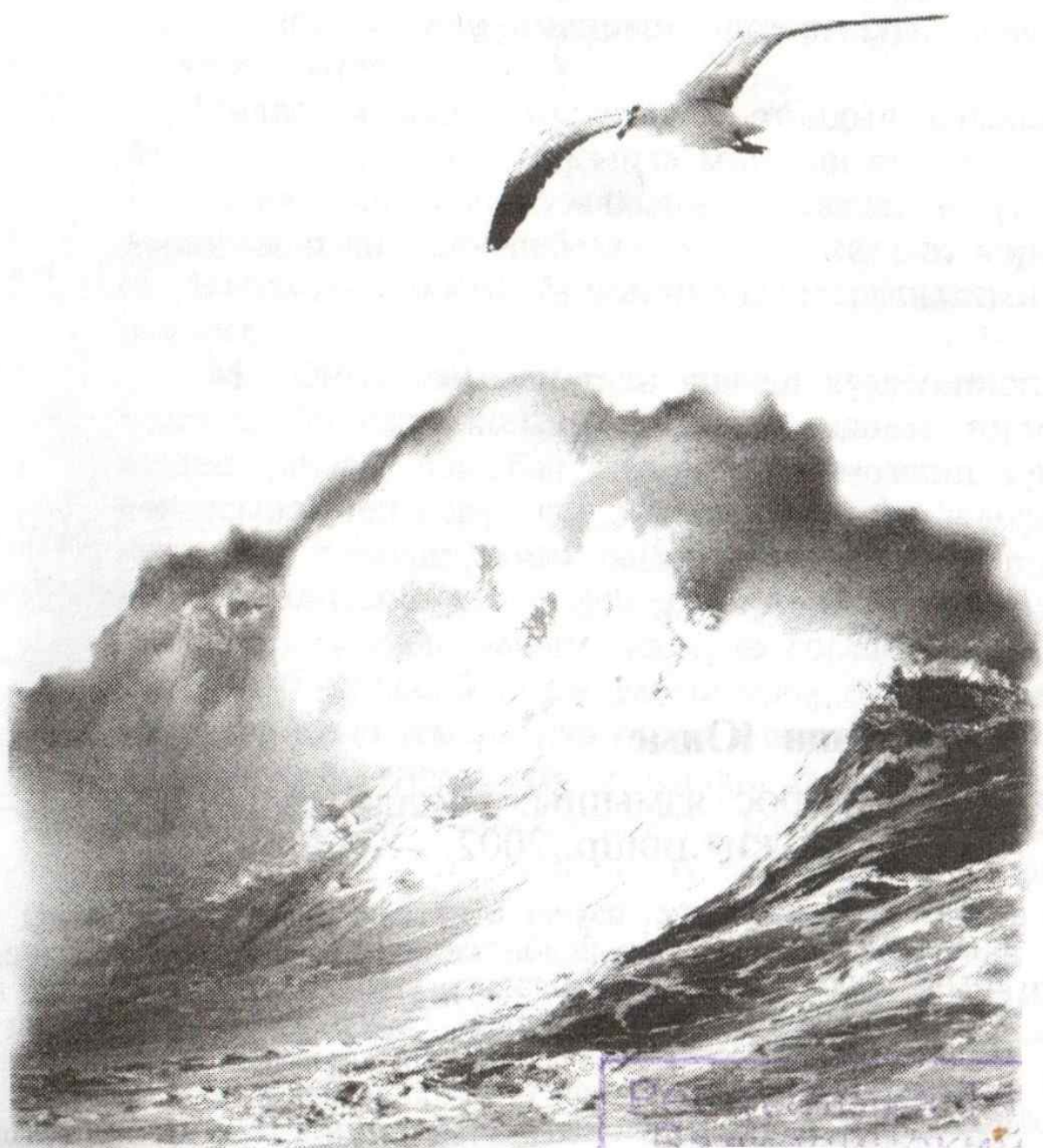

Миргазиян Юныс

АЛЬБАТРОС ЯЗМЫШЫ

КАЗАН ● ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ ● 2002

УДК 820/89 (470)
ББК 84 (2Рос=Тат)-4
Ю 61

Төзүче һәм кереш сүз авторы —
РАВИЛ РАХМАНИ

Миргазиян Юныс

Ю 61 Альбатрос язмышы: Милли публицистика.— Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. — 384 бит.

Очучы, дингезче, язучы Миргазиян Юныс укучыны үзенен янадан-яңа һөнәрләре белән сокландыра тора. Соңгы елларда аның скульптура сәнгатеңдә зур уңыш казануы, әйтик, күпләр өчен көтелмәгән яңалык булды. Әлеге китабында исә ул тагын бер яңа ягы белән — катлаулы заманыбызның асылын ачарга омтылган кайнар йөрәкле, үткен каләмле, укучысы белән күзгә-күз карап ихлас сөйләшә белә торган кыю милли публицист буларак ачыла.

ISBN 5-298-01115-2

© Татарстан китап нәшрияты, 2002

КЫЙБААБЫЗГА ТУГРЫЛЫКИ

Йөрәкләрне йөзгә һәм менгә телгөләп тагын бер шаулы гасыр, тагын бер серле меңьеллык үтеп китте. Халкыбызның милли дәүләт төзүгә юнәлтелгән хыяллары, күнел түрендә сакланып килгән якты өмет-теләкләре кабат тормышка ашмады.

Әмма ул көтелгән көннең һичшиксез бер киләчәгенә ышанычын жуймаган асыл ул-кызларыбыз, алда торган юлның юнәлешен төгәен ачыклау өчен, уй-фикер, идеяләре белән, Сабан туе мәйданына жыелган халык сыман төрле сукмак, төрле тарафлардан килеп, бердәм көрәш үзәгенә туплана. Кичекмәстән элеккеге хата-ялгышлардан арыну, жан-иманның чистарынуы, күнел офыкларының киңәюе сорала.

Милләт язмышы хәл ителгән мондый җаваплы сөйләшүләрдә фикер алышучылар уртасында мин, ни өчендер, һәрвакытта әдип Миргазиян Юнысны күзаллыйм. Бу гажәп тә түгел, чөнки бүгенге катлаулы рухи яшәешәбездә, милли азатлык көрәше мәйданында ул, һичшиксез, рәсми булмаган лидерларыбызның берсе һәм күренеклесе.

М. Юныс шөхесен гади яшәеш күзлегеннән чыгып аңларга, аның әдәби иҗат колачын гадәти көндәлек тормыш кысаларына кертәп үлчәргә һәм бәя бирергә һич мөмкин түгел. Аның күнел дөньясына үтеп керү өчен, бу феноменның асылына төшенү өчен без матди тормыш, көнкүреш логикасыннан берникадәр фәлсәфи аң югарылыгына күчеп фикер йөртәргә тиешбездер, мөгаен.

Холык-фигыле белән яшыләрчә дөртле, җитез, хыялый; кешеләр белән мөнәсәбәтендә сабыйларча эчкерсез, ихлас, беркатлы; бәхәс-фикердә үсмерләрчә кызу, төвәккәл, максималист; ижатында аксакалларча тирән, төгәл, саллы булган бу әдип үзен күнеле белән һаман өле яшь-жилкенчәк итеп тойса да, янып яшәп узып киткән еллар саны инде аз түгел... Бераз туктала төшеп, гомер агышы турында уйланырга да, башкарылган һәм тәмамланасы эшләргә кайбер нәтижә-ачыклыklar кертәргә дә вакыттыр, югыйсә?! Әмма ул үзе алай уйламый, күрәсен: язганнары кырыкмаса кырык жиргә чәчелгән-сибелгән, аларның санын да, кайларда басылуын да һәм басылмый ятуын да һич хәтерләми. Сәяхәт билетын гомерлеккә транзитлап куйган диярсен, ул һаман юлда... Заман аны каядыр ымсындыра, куа, жылкендерә... Аның башында яңа идеяләр, күзәтүләр, ачышлар; яшәешендә — канатлану, очыш, егылу, өрнүләр... Ул өле Татарстанны елга — дингез державасына

өверелдерү турында хыяллана, әле башкалабыз Казанны Рим, Венеция югарылыгына житкереп сәнгатьле кору-бизәү уе белән яна. Ул татар язучыларын дөньякүләм масштабларда эш иткән ПЕН клубы тирәсенә туплау белән мәшгуль, ул фикерле яшыләрне, йө булмаса жәмгыять лабиринтларында адашып калган талантларны, өллө кайдан күреп алып, зур ижатка, гаделлек, азатлык көрәшенә рухландыра.

Аның телендә — дөньяның мәшһүр философлары, психологлары, әдипләре; бәгырендә — милләт мәнфәгәте. Юлдаш дуслары — дан-шөһрәткә өремәгән, затлы кәнәфиләр жылысына оемаган, үз персонын ярату белән авырмаган чын ватанпәрвәрләр. Күралмаганы — томаналык, имансызлык, икейөзлелек. Андыйлар белән аның арба күчәре бик тиз эләгешә. Мондый чакта кайнар темпераментын, үткен зиһенен, аяусыз өче тел хәнжәрен тоймый калмыйсың... Мондый чакта ул үз курсынан, үз мәсләгеннән бер генә градуска да тайпылмый очкан рәхимсез торпеда сыман... Күз алдында аяусыз, үз шөхси интересларын тәмам оныткан фидакарь көрәшчегә, халкыбызның иман сакчысына өверелә... Ә кайчакта ул киләчәктән килгән ерак юлчы, изге бер илче-пәйгамбәрне хәтерләтә...

Кем ул Миргазиян Юныс? Кай жир кешесе? Аңа гомер биргән, дөньяга күзен ачкан, хезмәткә һәм гаделлеккә мәхәббәт тәрбияләгән туган авылы Исергәпнекеме? Канат чыгарган төбәге Баулыныкымы? Торган жире Әлмәтнекеме? Тормыш корган урыны Мәскәүнекеме? Әллә дөнья сәнгать-культурасын гына түгел, чын татар рухын да сизергә ярдәм иткән, аның канында йокымсырап яткан милли тойгыларын, шигъри хисләрен, психологик аңын уятып, беренче ижат эшенә илһамландырган һәм кулына киләчәктә төп көрәш коралына өвереләсе каләм алырга этәргеч биргән «хөррият символы» Одессаныкымы? Ирекле яшәүнең тәм-ләззәтен бар күзәнәге белән тоеп, һәрчак ашкынып-талпынып кайткан һәм һәр очракта мәгърур альбатрос сыман киң колачлы канатларын тар, кысан, гамьсез мешан урамында жәрәхәтләп китеп барган, мәңгелек мәхәббәте — татлы газабы булган, йөрәгендә гомерлек көрәш уты кабызган Казанныкымы? Дистә елдан артык канатланып очкан зәңгәр күкнекеме? Жир шарын инләп дөнья гизгән давыллы дингезнекеме? Әллә кендеге белән туган туфрагына береккән шушы гөнаһлы һәм татлы яшәү бүлөк итүче кара жирнекеме? Әллә соң Миргазиян Юныс... кайчак дуслары шаяртып өйткәндәй, гомумән, жир кешесе түгелме?!

Кай заман кешесе ул? Үткән ерак гасырлар авазына колак салып, Мисыр пирамидалары, Бабил бакчалары, Артемида гыйбадәтханәләрендә дөньяның «жиде могъжизасы» белән серләшеп йөргән чал тарихчы яки фикер иясеме? Туң йөрәкле, гамьсез, битараф жаннарның тынычлыгын бозган тынгысыз замандашыбызмы? Әллә алдагы көндә үз халкының якты язмышын сиземләгән, канында күрәзәчелек сыйфатлары йөрткән киләчәк заман әдибеме?

М. Юнысның әдәби ижат үзенчәлегә һәм ижатының татар әдәбиятында тоткан урынын ачыклау өчен дә без шактый нечкә нюанслар дөньясы аша үтеп фикер йөртергә тиеш булабыз. Әдәбиятка ул чагыштырмача соң — зур тормыш тәжрибәсе туплап: очучылыктан китеп, Мәскәү университетын калдырып, океан кинлекләрен айкап йөри башлаган бер чорда килеп керә. Хикәяләрен башта урыс телендә яза. Бер хикәясе хәтта Одессада дингез хикәяләре конкурсында жинүче дип тә таныла. Әмма авылы белән үсмер чакта ук сабуллашып, читтә — урыс арасында 25 еллап яшөгән һәм татар телен шактый гына оныта башлаган әдип тиздән ижатында үз ана теленә күчә. 1968 елда, ягъни 41 яшендә аның беренче — «Тимер фил» исемле китабы дөнья күрә. Әдәби жәмәгәтчелек М. Юнысның беренче әсәрләрен үк бик жылы каршылый: әдәбиятыбызга авторның яңа — дингез темасы алып килүе, фикерләвенен сәнгәтлелеге, оригинальлеге билгеләп үтелә.

Күп тә үтми М. Юныс халкыбызның көтеп алып укый торган яраткан язучысына әверелә. «Безнең өй өянкеләр астында иде» (1964), «Табу һәм югалту» (1965), «Бәйрәм» (1966), «Занзибар зәңгәр болытлар артында» (1966 — 1969), «Әнже эзләүчеләр» (1971), «Шәмдәлләрдә генә утлар яна» (1979) кебек хикәя-повестьларын, «Дөнья гизү» (1977 — 1984) трилогиясен, «Жиде могжиза» (1995), «Юлда уйланулар» (1977 — 1997) исемле күләмле юлъязмаларын, «Без — коллар» (1987 — 2002) романын биреп, автор әдәбиятыбызны дөнья масштабы кинлекләреннән, дөнья сәнгәте югарылыгыннан чыгып фикерли-эзләнә, көрәшә белә торган милли культура дәрәжәсенә күтәрүгә ирешә.

Соңгы 10 — 12 ел эчендә М. Юныс каләмә үз укучысы алдында тагын да бер каһарманлыкка тигъ эш башкарды. Ул гомум күләмә ике зур томнан арткан югары сәнгәт дәрәжәсендәге публицистик әсәрләрен кин катлам матбугатта бастырып чыгарды. Аларның бу катлаулы заманда язылып, меңнәрчә милләттәшләр безнең жан эзләнүләренә турыдан-туры жавап бирүе, адашкан күңелләргә хак юлга чыгарышуда ышанычлы һәм абруйлы кинәшчә булуы әдипнең үз жылкәсенә алган төп вазифасын йөрәгә белән аңлап, акылы белән тоеп, югары кимәлдә үтәве хакында сөйли. Авторның мәгълуматлылыгына, тормыш куйган проблемаларны кую рәвешенә һәм чишү тирәнлегенә, фикерләвенен философиячә колачына хәйран каласың. Аларның һәрберсендә милләтебез өчен жан ату, яну бар. Ул әсәрләргә һәрберсе әрнүле шагыйрь мәхәббәте белән сугарылган! Аларда милли көрәш очкыны дөрләп янган зур учакка әверелә. Шушы публицистик рух аңа халкыбызның жан авазын хәтерләткән дистәләрчә сыннарын ясарга этәргеч бирә.

Укучылар яхшы белә, бүгенге чор әдәбиятыбызның классигына санап йөртелгән бик күп әдипләребез, үзләре яулап алган дан-дәрәжәгә сокланып йөри торгач, халык бәгыреннән чыккан сыкравларны тиешенчә ишетеп бетермәделәр. Әдәбият та, аның тәнкыйте

дә реаль чынбарлыктан төмам аерылды. Шуның нәтижәсе буларак, соңгы дистә ел эчендә аларның ижаты туپикка килеп керде.

М. Юныс ижатында исә без шушының нәкъ киресен күрәбез. Үзенә активлыгы белән алай бик нык аерылып тормаган бу ижат нәкъ менә сүз иреге туганнан соң — 1990 елларда бөтен тулылыгы белән ачылып китте. Кыска гына вакыт эчендә ул тормыш чынбарлыгының иң хәтәр ялганнарын ачып салган, дөнья сәнгатенә асыл кыйммәтен аңларга өйрәткән, дөнья әдәбияты белән янәшәдә татар әдәби үсешенә мескенлеген һәм үсеш перспективаларын күрсәткән язма-мәкаләләрен бирде. Аларда барынан да бигрәк әдипнәң эрудициясе, шәхес зурлыгы, жан кыюлыгы чагылыш тапты. Әлеге көрәшчә әдип бүгенге әдәбиятыбызның иман-кыйбласын саклап калуда безгә үрнәк күрсәтә алды.

Дөнья кызык. Күзсезләр еш кына безне күрергә, аяксызлар йөрергә, башсызлар идарә итәргә өйрәтә...

Бу олы әдипнәң металл клапанлы йөрәге, безне бүген, Яна чор чатында, яратырга һәм нәфрәтләнәргә, көрәшәргә һәм бирешмәскә дәртләнәдерә. Металл, әмма йөрәк бәгырьләренә тоташып типкән бу шигъри камертон безне һәрчакта, һәр очракта кыйблабызга һәм үз-үзебезгә тугрылыклы булып калырга чакыра.

Әлеге китапның, хөрмәтле милләттәшләрем, Сөзгә киләчәк тормышыгызда шул кыйммәтле камертон хезмәтен үтәчәгенә мин ихлас ышанам. Монда күтәрелгән катлаулы заман проблемалары, нечкә һәм гаять актуаль булган милли мәсьәләләр йөрәкләрегезне өрнәтер дә, юатыр да, өметләнәдерер һәм жилкәндәерер дә! Тормыш жырыгыз һәрчак дәртле һәм чиста, өметле һәм якты булсын! Йөрәк авазына һәрчак тугрылык саклагыз!

Ә авторга исә 75 яше тулган бу көннәрдә бөтен укучылары исеменнән ижатында яңа биекләкләр, исән-саулык, давыллы тормыш дингезендә алга таба да бирешмәвен теләп калабыз!

*Равил Рахмани,
2002 ел.*

Телсезлану: тамыры һәм жимешләре

Чаллы язучылар оешмасында жыелыш. Алып баручысы — Рахмай Хисмәтуллин. Жыентык чыгару турында сөйләшәләр. Катнашучыларның тугызы — татар, өчесе — урыс телле. Урыс телендә язучылар арасында, билгеле, татарлар да бар. Көн тәртибенен икенчесенә күчкөч, Рахмай өйтте:

— Хәзер без жыелышны татарча алып барабыз.

Мохит капыл үзгәрәп китте. Урыс телле язучылар матур гына урыннарыннан тордылар да чыгып киттеләр. Юк, протест йөзеннән түгел. Гадәти хәл иде бу. Ара бозылмады.

— Нишлисез сез, егетләр? Әгәр киләсе жыелышта урысча сөйләшә башлагач, татар телле язучылар чыгып китсә? Телләрнен бит хокуклары тигез. Өстәвенә, жыелыш Татарстан жирендә бара... Татар телен кимсетү түгелме соң бу? — дип сорарга авызымны ачкан идем, өлгерә алмый калдым. Соравымны оешманың җаваплы секретаре Рахмай Хисмәтуллинга бирергә туры килде.

— Бер дә хафаланмагыз,— диде Рахмай.— Без инде мондый хәлгә күнеккән. Аларга рәнҗемибез. Табигый хәл. Шунысын да аңларга кирәк: өгәр жыелыш урысча барганда, без ташлап чыгып китсәк, безгә милләтчелек мөһере сугарлар иде. Аларның бездән аерылып китүләре — интернационалистлык санала... Ике җөплә өхлак. Двойной стандарт.

Мин безнең Татарстандагы интернационалистлык белән таныш түгел диярлек. Европадагы интернациональ мөнәсәбәтләр бөтенләй башка. Франция мәктәпләрендә, гадәттә, инглиз яисә алман телен өйрәнәләр. Инглизләрдә, киресенчә, йө француз, йө итальян телен үзләштерәләр. Европаның югары белем алган кешесе ике-өч, хәтта дүрт телдә рәхәтләнеп сөйләшеп йөри ала.

Ә телләр тигез. Шунысы да бар: инглиз зыялысы Франциядә французча сөйләшергә тиеш. Британ утрауларында француз — инглизчә. Зыялылык кануны бу. Һәм милләтара ихтирамның әлифбасы. Шушы канун кай очрактарда бозыла башлый? Бюрократия мохитендә һәм, әлбәттә, колониаль психология жанланганда. Бу очракта башка закон, әхлакый дорфалык тудырган колонизаторлар телен өстен кую, алар телендә сөйләшүне үзенә күрә житлеккәнлек, культурага ирешү дип санау идарә итә башлай. Колониаль буйсынудагы халыкның телен кимсетү, санга сукмау, хәтта аңа мыскыллы мөнәсәбәт күрсәтү Ауropa колонизаторларында реликт рәвештә генә сакланган. Рәсәйдә исә чәчәк ата. Чөнки шартлар шундый. Урыс теленен өстенлегә аксиомага әверелгән.

Интернационаллык — милләтләр арасындагы алдынгы мөнәсәбәт дигән сүз. Интернационалист булу өчен иң беренче шарт — үз теленнән тыш башка бер милләтнең телен белү. Ни өчен алай? Чөнки аралашу, бер-береңне аңлау бары тик тел аркылы гына эшкә ашырыла, шунлыктан үзен интернационалист санаган кеше ким дигәндә ике тел белергә тиеш. Европа интернационалистлыгы менә шушы кагыйдә нигезендә исбат ителә.

Интернационаллыкны аңлау мәсьәләсен жинеләйтү өчен милләтләрне елга ярлары итеп күз алдына китерик. Ярларны үзара нинди юл белән тоташтырып була? Билгеле, күпер. Ярларның ике ягыннан да күпер сала башладылар, ди. Елга уртасында күпер тоташты — интернационаллык барлыкка килде. Әйтик, елганың бер як ярынан күпернең ярты өлешен салдылар, икенче як яр күпер салудан баш тартты. Бу очракта элементә һәм аралашу мөмкинме соң? Ә бит безне шушы көнгә кадәр күперне бары тик бер яктан, бары безнең яктан гына салырга өйрәтеп киләләр... Без салабыз. Урыс — салмый. Салырга теләми дә...

Туган ягыма соңгы тапкыр кайтуымда мин Баулыда, Чаллыда һәм Түбән Камада булдым. Шул өч шәһәрнең күңелемә иң хуш килгәне — Түбән Кама. Бу шәһәрдә халкымның милли йөзе күзгә ныграк чалына. Урамнарында рәхәтләнеп татарча сөйләшеп йөриләр. Һәм,

ялгышсам, төзәтерләр, бу шәһәрдә яшәүчеләрнең күңелендә башка төбәкләрдә инде бөтенләй юкка чыгып килгән милли горурлыкны тоярга була. Бу куанычлы хәлнең каян туганын ачыклау өчен, билгеле, фәнни тикшерү уздырырга кирәк булыр иде. Мин сәбәпләрнең берсен генә әйтә алам — шәһәрдә сизгез ел буе «Жидегән чишмә» оешмасының эшләп килүе. Шәһәр башлыкларының, андагы завод-фабрика житәкчеләренә бу ансамбльгә мәрхәмәтле булулары һәм, нигаять, Түбән Камада Рахмай Хисмәтуллин, Азат Зыятдинов бөеклегендәге фидакяр жаннар яшәве.

Татарстанымның житәкчеләренә, интеллигенция катламына, зыялыларга мәрәжәгать итеп шуны әйтәсем килә: республиканың башка шәһәрләрендә һәм авылларында да Түбән Камадагы шикелле чишмәләр чыга башласын иде! Үз эшемдә мин утыз ел дәвамында коллективларны берләштерү, аларны бердәм, тату яшәтү өчен тәрбия алып бардым. Кешеләр коллективын боерык белән дә, үгетләп тә, камчылап та чын-чыннан берләштереп булмый. Култ һәм торгынлык елларындагы ысулда берләшкән коллективлар, тышкы яктан гына укмаша да, иң беренче сынау вакытында ук таралып, таркалып төшә. Адәм баласын нәкъ менә Түбән Камада кулланган чаралар — бергәләп халык моннарын тыңлау, серләшү, бәхәсләшү, бергәләшәп «Туган тел»не җырлау берләштерә. Мондый берләшү рухи мәҗлес, бергәлек гыйбадәте вакытында барлыкка килә, шунлыктан күңелгә — күңел, йөрәккә — йөрәк, хискә хис тоташа. Тоташа һәм әкрәнләп бергә башлый.

Түбән Камада йөргәндә туган телемдә сөйләшүгә шулкадәр күнегеп киткәнмен, бер кибеткә кергәч, сатучыга татарча дәшкәнмен. Ул мине ишетмәде дә, хәтта минем якка борылып та карамады. Күңелемә хуш килгән калада мондый кешеләр барлыгына ышанасым килмәде. Борылып чыгып киттем. Бертын йөрәп кердем дә шул ук сатучы хатынга инглизчә дәштем. Сатучының кабалануын күрсәгез иде! Бөтереләп йөри. Бүлек мәдирен җилтерәтеп алып килде: «Баш өсте! Нәрсә телсез, мистер? Рәхим итегез!..»

— Теләгән нәрсәм шул, — дим итагатыле апаларга. — Татарча сөйләшсәм килә.

Елмаюлар сүнде, йөзләренә шундук кыргый фанатиклардагы хайванлык бәрәп чыкты.

Инглизчә дәшсәм шаяру да, аны хәйран калдырырга ниятләгән алым да түгел иде. Фәнни сынамыш иде бу. Бу хатын, үз теленнән тыш, башка барлык телләргә

карата да шулай дорфамы, әллә Татарстандагы жирле халык теленә генә шундый шапшак битарафлык белән карыймы икән, дип кызыксынуны ачыклау өчен кулландым мин инглизчәне. Һәм ачыkladым. Тарихның фажигале елларында ата-бабаларымның каны коелган, туфрагында аларның сөяге яткан жирдә туган телебез ят телгә әйләненп киткән. Аны ихтирам итми башлаганнар. Аның абруе югалган. Кем гаепле? Сату эшендә нервлары бозылып беткән мескен хатыннарымы, әллә үзебезме? Без үзебез. Саклый алмадык телебезне. Кадерен белмәдек. Аның бөеклеген аңлау дәрәжәсенә күтәрелә алмадык. Милләткә карата булган ихтирамның телдә икәнлеген әйтмәделәр безгә галимнәребез. Адәм баласының кешелек тамгасы телдә икәнлеген дә аңлатучы булмады.

Америкага килгән мигрантка иң беренче итеп инглиз телен өйрәнү шарты куела. Аннан соң бу илнең законнарын, горейф-гадәтләрен өйрәнергә тиешсең. Әгәр син шушы шартларны үтәмәсән, бигайбә, сау бул. Һәр илдә шулай. Италиягә килгән кеше — итальян, Франциягә килүче француз телен өйрәнә. Япониядә японча сөйләшеп йөриләр. Безнең территориясә һәм халык саны буенча урта бер Европа иле зурлыгындагы республикабызда исә туган телебезгә якын да килмәгән, бөтендәй башка, Һинд-Европа төркеменә кергән телдә сөйләшәләр һәм бездән дә шул телдә сөйләшүне таләп итәләр. Гомумән, тарихта мондый хәлнең булганы юк иде. Кайдан килеп чыкты икән бу? Нинди шартлар тудырды икән бу парадоксны?

Туган телне саклау бүгенгә көндә кешелек экологиясен саклау дәрәжәсендә тора. Тел — кеше рухының формасы, эчтәлегә һәм аның яшәү шарты. Тел — рухи экология. Туган телдә мең еллар буенча горейф-гадәтләр хәзинәсенәң сөземтәсе, әдәп һәм әхлак кануннары, мең еллар туктаусыз язылып торган тарихның хакыйкый эчтәлегә. Тел тудырган топонимнар аша ата-бабаларыбыз моннан мең ел элек яшәгән жирләренәң табигатен, хәтта географиясен реконструкцияләп өйрәнергә була. Иван Грозный чорында һәм аннан соңгы гасырлардагы катаклизмнар иң чыдам, иң түзем генотип вәкилләрен генә исән калдырган. Минем милләтем менә шундый шартларда барлыкка килгән һәм аның ыруглардан милләткә өверелү юлы туган телебездә сурәтләнәп калган. Бүгенгә көндә без шул телне югалту куркынычы алдына килеп басканбыз.

Тел югалту фажигасенәң нәрсә икәнлеген аңламаган кешеләр, бу нигә безне куркытырга тели, без бит

бөтенләй телсез калмыйбыз, киресенчә, Советлар Союзының теләсә нинди төбәгендә теләсә кем андый торган жиңел һәм кулай тел вәкилләренә өйләнәп киләбез, дип юанулары мөмкин. Без, татарлар, урысчага кайда һәм нинди шартларда өйрәнәбез? Уку йортларында, шәһәр тормышында, армия хезмәтендә, партия һәм администрация эшендә. Урыс гаиләсендә туып, урысның бишек җырларын, өкиятләрен тыңлап, урыс фольклоры тәэсирендә үскәннәренң теле бөтенләй үзгә. Ул — чын халык теле. Толстой, Достоевский, Чехов, Андрей Платонов теле — халык теленң байлыгын туплаган әдәби сөйләм безнең арабызда бөтенләй очрамый диярлек. Без үзләштергән тел — административ-бюрократлар теле, культ чорында безне камчылап эшләткән, торгынлык чорында ялганларга, урлашырга, аракы эчөргә, зина кылып йөрөргә өйрәткән тел. Бу телдә рухны җанландырып торган шифалы көч, хисләр сизгерлеген сакларлык монды яңгыраш һәм әхлакны бөтенәйтүче ашламалар бармы соң? Административ-бюрократлар телендә каян булсын ди?! Шушы хәлне аңласан, соңгы елларда кеше үтерү, йорт басу, гаилә таркалу статистикасының кинәт үсеп китүенә төшенү бер дә катлаулы эш түгел.

Японнарның электроника, машиналар ясау, фән, техника буенча беренче урынга күтәрелүләре турында сөйләп торасы юктыр. Хикмәт нәрсәдә? Телне саклау буенча башка халыклар арасында Япония беренче урында тора. Ярлыландырылган телгә яңалык кертүе кыен икән ул, японнарга исә һәр яңалык үзеннән-үзе агылып тора. Чөнки искелек исән...

Телне саклау, аның байлыгын халыкка җиткерү өчен тотылган акча Япония дәүләтенң бюджетында икенче урында тора. Кешене хезмәт сөяргә, һөнәргә, эшкә җиренә җиткереп башкарырга өйрәтү туган телдә төрле өйтемнәр, табышмаклар рәвешендә яши. Аларның тәэсире махсус кулланмалар, инструкциялар белән чагыштырганда көчлерәк тә икән. Туган телдә кешене тәртипкә, җыйнактыкка, тутрылыкка өйрәтү кануннары да яшәп килә. Бүгенге һәм борынгы катламнарны эченә сыйдырган киң диапазонлы бай телне өйрәнү процессы үзе дә зур белем икән һәм туган телне үзләштерү вакытында кешенең фикер йөртү сәләте көчәя, эрудициясе киңәя һәм теләсә нинди фәнне тирәнтен аңлау мөмкинлеген ачыла икән. Японнар шушы хакыйкәткә башкалардан алда төшенгән, телне кадерләп саклауга, аны баеп киткән чыгымның керем булып кире өйләнәп кайтуын аңлаган. Япониядә ясалган өйберләрнең сыйфаты, эсте-

тик камиллеге безне хәйран калдыра. Шулай сокланып карап торганда без, Япониянең техника һәм производство буенча беренче урынга чыгуына туган тел ярдәм итүен күз алдына китерә алмыйбыз, чөнки безгә бу турыда аңлатканнары юк.

Татар телендә мәктәпләр ачу, балалар бакчасында туган телдә тәрбия бирү турында шактый яздык шикелле. Дөресен әйткәндә, бу турыда никадәр сөйләсәң дә, күп булмас. Ата-ананың газиз балаларын урыс мәктәбенә бирә башлавы күп гасырлар бие татар телен бетерү юлында кулланылган чараларның бер нәтижәсе генә. Гадәттә, нәтижәгә каршы көрәш сирәк очракта уңышка ирештерә. Без, татар телен аякка бастыру өчен, аның һәлакәткә житү сәбәпләрен ачыкларга, шулардан котылу юлында эшләргә тиешбез.

Нәтижәгә каршы эшләү — бушка вакыт уздыру гына. Татар телен бәрәп еккан, аны таптап үтерү белән шөгыйльләнгән сәбәпләргә каршы көрәшү кирәк. Андый сәбәпләр күп. Алар көчле. Ул сәбәпләр тормыш-көнкүрештә, хакимият структураларында оялаганнар һәм татар теленә каршы шул тарафлардан нәтижәле тар-мар эше алып баралар. Татарстан Конституциясендә үзара тигез ике дәүләт теле каралган. «Үзара тигез»дә тигезлек бармы соң? Сүздә — бар, гамәлдә — юк. Дәүләт советында сөйләшү урысча бара. Барлык рәсми көгазыләр, документлар урыс телендә. Тигез булгач, сөйләшү минимум ике телдә үзара тигез пропорциядә барырга тиеш. Рәсми көгазыләр, документлар да ике телдә дә тигез күләмдә язылырга тиеш. Ә инде татар теленең юкка чыгып килүен искә алганда, аны терелтер, тигезлек дәрәжәсенә житкерер өчен урыс теле, шөфкатыллек күрсәтеп, аңа юл бирергә, тигезләнү көнен бераз көтеп торырга тиеш. Бу шартларга «өлкән агайлар» теле риза түгел икән — Татарстанда бары тик бер генә дәүләт теле — титуллы милләт теле булырга тиеш.

Татарларга, аларның диннәренә, гореф-гадәтләренә каршы рәсми пропаганда Сергей Радонежский нотыкларыннан башлана. Бүгенге русофилларның аллалары саналган Изге Сергей үзенә ялкынлы талантын урыс князьләрен берләштерүгә генә түгел, «басурманнар»ны кырып, юк итүгә дә юнәлткән. Казан татарларына каршы махсус коткы Иван Пересветов әсәрләрендә шулкадәр кискенләнгән ки, ул хәтта болай дип яза: «Андагы жәннәткә тиң жирләр, татарлар үзләре безгә дус булган очракта да, басып алынырга тиешле». Иван Пересветов язмаларында кешелек дөнъясының иң әшәке

дошманы итеп татар күрсәтелә. Аның токымы, теле, гореф-гадәтләре юкка чыгарылырга, бетерелергә тиеш, янәсе. Бу документның төп максаты шул. Ә документ өле һаман актив, нәтижәле эш башкарып тора.

Казан каласы 1552 елның 2 октябрендә басып алына. Башкалабызның урамнарында кан елга булып ага. Бу вәхшәтне онытырга хакыбыз юк безнең. Иван Грозный вандалларының иң беренче эше шуннан гыйбарәт: татарларның байлыкларын талау белән бергә, ничә гасырлар тупланып килгән елъязмаларны, архивларны яндыру котчыкч вәхшиллек белән башкарыла. Казан ханлыгындагы 483 мәчет белән 483 мәдрәсә көлгә әйләндерелә. Татар аристократиясенә күбесе Иван Грозный ягына күчә, татар теленә зур бер өлеше юкка чыгуны аңлатып торучи кирәк түгелдер дип уйлыйм. Йөз егерме биш елга сузылган азатлык көрәшендә татар халкының өчтән бер өлеше үтерелә, калганны төрле якка тарала. Бу хәл, билгеле, туган телгә тәэсир итми калмый. Бөек урыс тарихчысы Михаил Георгиевич Худяковның фәнни эшләре белән таныш кеше белә: Иван Грозный Казанны алырга юнәлгән чакта татарлар саны ягыннан урыслар белән тигез була. Ул чорда, билгеле, халык санын исәпкә алу булмаган. Тарихчыларның кайберләре, бу ике халыкның санын ун миллион чамасы булган, дип өйтә, икенчеләре алты миллион белән чикләнә. Эш анда түгел. Бүгенге көндә без һаман шул чама исәпләнәбез. Казан ханлыгын жимерүче халыкның саны исә бүгенге көндә йөз кырык миллионга житеп килә. Территория өчен башланган көрәш тел өлкәсенә дә күчми калмый. Шуларның кайсы жинеп чыгарга тиеш? Әлегә көч һәм перспектива урыс теле ягында. Ләкин «тимер пәрдә»не алып ташлап, ирекле сәүдә башланганнан соң урыс теленә дә дәрәжәсе югала, кимсетелү аңа да бәрә башлады. Бәлки, киләсе буыннар Пушкин теленә Тукай теле язмышына дучар булуын күрер? Кем белә...

Берничә гасырга сузылган чукундыру процессы, татарларның жирләрен килмешәк алпавытларга, патша куштаннарына кисеп биреп, халыкны туган жиреннән кууда телнең үсүенә, ныгуына ярдәм итми, билгеле. Тик, шушындый чаралар да хәтта татар телен жинә алмый. Моның сәбәбе нәрсәдә соң? Дин! Дин халыкны эчтән, рухи яктан, шәхеснең әхлагы, жаны аша берләштерә, шул диндәге рухи егәрлек безне башка халыкларга токташтыра. Кыскасы, унтугызынчы гасырның азагында, егерменче гасырның башында жанланып киткән татар Ренессансына кадәр халыкның ижатын, телен, гореф-

гадәтләрен, милли горурлык хисен дин саклап торган. Сүз уңаенда әйтеп китик: бездә халык ижатының гажәп бай бер тармагы — дин каналы аша сулыш алып, татар халкының рухи дөнъясына туктаусыз тәәсир итеп торган мөнәжәтләр бөтенләй өйрәнелмәгән өле.

Казан ханлыгы жимерелгәннән соң, туктаусыз кысылган, мәйданы һаман тарая килгән татар теленә Яңару чорында өзмә-күпмә үсү мөмкинлегенә туа. 1905 ел революциясеннән соң газета-журналларның ишәеп китүе, Кол Гали, Утыз Имәни, Габделжәббар Кандаый шикелле шәхесләреннән ижатларына игътибар уяну, Шиһабетдин Мәржани кебек гигантлар калдырган хезмәтләренә анлау һәм пропагандалый башлау дәрәжәсенә күтәрелү бу чорның чын-чынлап татар дөнъясында Ренессанс чоры барлыкка килүен күрсәтә. Әгәр егерменче гасыр башында жанланган хәрәкәт өзлексез дәвам итсә, татар теле, тулысынча үзенән уналтынчы гасырга кадәрге хәленә кайта алмаса да, яшәвен, үсешен дәвам итәр иде өле. Утызынчы елларда кузгалган Сталин ерткычлыктары Иван Грозныйның канлы кулы эшли алмаган афәтләренә китерде. Китерде генә түгел. Ул чор татарның жанын алды.

Шиһабетдин Мәржани, Тукай, Риза Фәхретдинев чорларында татар теле бик зур уңышларга ирешә, шуңа карамастан безнең туган телебез байлык һәм диапазон кинлегенә ягыннан барыбер XVI гасырдагы дәрәжәсенә күтәрелә алмый. Мәржани чоры телнең фикер йөртү, мәгърифәт тармагын үстерсә, Тукай һәм Дәрдемәнд чоры өдәби телне баета. Дипломатия, чит илләр белән элементә тоту юкка чыгарылган. Дәүләт, идарә итү теле — урыслар кулында. Телнең армия, сугыш гыйлемендә кулланыла торган тармагы да — аларда. Хәтта фән, сәнгать, культура өлкәсендә кулланыла торган лексикага да, татар телен үткөзмәс өчен, киртәлекләр куелган. Ярый өле ул чорда дин исән булган. Туган телебез дин өлкәсеннән философфик терминнарны, логика алымнарын, абстракт фикер йөртү механизмнарын туктаусыз үзләштереп торган.

Сталинның беренче һөжүме юкка гына Солтангалиевкә каршы юнәлтелмәгән. Революция чорында да, егерменче елларда да ислам динен тотучы милләтләр һәм, гомумән, Шәрәкта яшәүче халыкларның алдынгы сафларында татарлар бара. Урта Азиядәге революцияне оештыруда татарларның өлешен күптән өйрәнергә вакыт. Үзәктәге Милләтләр халык комиссариатында, Мөселман комитетында, Мәскәүдәге милли матбугатта дисеңме, кая гына карама — татар зыялылары. ЦИК татар

телендө газета чыгара. «Исәбәт» авторы, указын югалткан мулла Чыгтай Идел буге, Урта Азия, Себер һәм Кавказга тарала торган «Фән һәм дин» журналын бастыра. Донбасста, Каспий дингезе буенда, Себердә, Урта Азиядә татарларның культура учаклары оеша.

Солтангалиевне эзәрлекләү — татарларны, аларның милли тойгыларын, горурлыкларын эзәрлекләү иде. Һәм бу хәрәкәт, беренче чиратта, талантларны юкка чыгаруга юнәлтелгән. Төрмәгә эләккән, атып үтерелгән язучыларны, артистларны, сәнгать һәм культура өһелләрен генә алып карагыз. Һәр талант иясе тапталган, сытылган, тар-мар ителгән. Шушы процесс, күпмедер йомшартылып, торгынлык чоры аша безнең көнгә кадәр килеп житте. Халыкны юкка чыгаруның иң уңышлы тактикасы — аның талантларын кырып ташлау. Тоталитар диктаторның, административ-бюрократ түрәнең иң куркыныч дошманы — талант. Талант бит ул — иман сизгерлегә һәм вәждан егәрлегә. Культ һәм торгынлык чорында моны аңлап эш иткәннәр. Ул чорда гына түгел, бүген дә шулай.

Татар телен юкка чыгару өчен ташланган бомбаларның иң көчлесе, минемчә, Кырым татарлары өстенә төште: Ватан сугышында каһарманнарча көрәшкән тулы бер халыкка, сатлыкжан мөһере сугып, аларны туган туфракларыннан сөрделәр. Мин — ул трагедиянең шаһиты.

Курку һәр очракта телгә зыян китерә. Курыкканнан соң адәм баласы тотлыгып сөйләшә башлый. Кайвакыт көчле тетрәнү кешене мәңгә тотлыгып сөйләшү зәгыйфьлегенә дучар итә. Кырым татарларын туган туфракларыннан кугандагы бер хәлгә тукталасы килә.

Геноцид белән житәкчелек итүче Богдан Кобулов 1944 елның 19 июлендә Л.П.Бериягә рапорт бирә: «Кырым татарлардан азат». Берия шул ук рапортны Сталинга житкерә. Шушы операцияне уңышлы үткөргән өчен меңләгән кешегә орден өләшәләр. «Жинү бәйрәменә багышланган банкет барганда Кобуловка әйтәләр: «Арабат атавындагы татар авылларын чистартырга онытканбыз». Сивашны дингездән каплап торган Арабат атавында балыкчылар һәм тоз чыгаручылар яшәгән була. Ирләр, билгеле, фронтта кан коя. Биредә, күбесенчә, хатын-кыз, бала-чага, картлар.

Кобулов: «Ике сәгатьтән Арабатта бер татар заты да калмаска тиеш. Бер генә татар заты исән калса да, башыгыз белән җавап бирәчәксез», — дип боера. Берия фашистына ике сәгатьтә йөз километрга диярлек сузылган

утраудан татарларны жыеп өлгереп булмавын аңлаталар, һәм Сталинның ялчысы Арабатны чистартырга бер төүлек вакыт бирә.

Геническ портыннан бер иске баржаны буксирга тагып алып чыгалар. Утраудагы татарларны жыеп шул баржага төйиләр. Баржаны Азов дингезенен тирән жиренә алып кереп, кингстонын (корабльнен су асты өлешендәге уем капкачы) ачалар, кеше белән тулы трюмны чөйләп биклиләр. Баржа безнен кан кардәшләребезне су астына алып китә. Буксирга төялгән жан кыючылар, автомат тотып, баржа баткан жирне берничә сәгать саклап торалар. Тарих бит бу. Шул ук — безнен канга баткан, тапталган, сытылган тарих. Һәм тарих һаман безне бетерү юнөлешендә бара. Ә без үзөбез шуңа ярдәм итеп торабыз.

Кырымлыларны геноцидка дучар иткәннән соң, Казан татарларының күпчелеге: «Кырым татарлары — бөтенләй башка халык, безнен алар белән бернинди кан кардәшлелебез, уртаклыгыбыз юк», — дип, маңгайларын жиргә орып, туганлыктан ваз кичәргә тотындылар. Кабахәтлек, сатлыкжанлык, жаһиллек иде бу. Соң бит безнен арада Иван Грозный чорыннан ук туктаусыз эшкә ашырылып килгән колониаль сәясәтнен, халыкларны бүлгәләп, кисәкләп юкка чыгару тактикасын аңлаучылар булмый калмагандыр? Эш менә нәрсәдә: шул ук канлы Иван чорыннан көндәлек тормышта кулланылып килгән бер феномен, кырым татарларын сөргәннән соң, тагын да көчәбрәк китте. Колониаль шартларда төп түрәләр, жирле халыкның милләтен сатарга әзер торган вәкилләрен идарәгә утыртып, аларга мул, рәхәт яшәү шартлары булдыра башлады. Әкрәсләп культура, мәгърифәт, фән өлкәләренә дә шундыйрак кешеләр килә торды. Шул рәвешле, халык мәнфәгатен сату, милләткә хыянәт итү отышлы бер бизнеска әйләнәп китә. Тора-бара бу эшнен әхлакый шапшаклыгы, кабахәтлелегә дә күзгә бәрелми башлый, ул гадәти бер жайлашу булып кына тоела. Безне кырым татарларыннан читләштереп, аларга таш аттыру гадәте дә шушындый кешеләр аша таралды. Бу процесс тукталмаган. Әле дә шулай дәвам итә.

Татарлар — тырыш һәм эшчән халык. Алар ышанычлы. Юкка гына урыс патшаларын саклаучы гвардия татарлардан оештырылмаган бит. Башкалада метро казый башлагач, бу авыр һәм җаваплы эшкә дә күбрәк татарларны сайлап алалар. Метрополитен төзүчеләрнен беренче газеталары татар телендә чыга. Безнен халыкның тырышлыгы, аның гасырларга сузылган изелүдән, кимсетелүдән котылырга тырышуы бер зыян да эшләп ташмый. Милләт-

челеккә каршы көрәш башланган, рәсми эш теле итеп урыс теле таныла. Житәкчелеккә күтәрелү һәм жәмгыятьтәге абруйлырак урынга элөгү өчен урыс телен үзләштерү зарури шартка әйләнә. Урыс теле кирәклерәк. Аны белү файдалырак. Бу хәл халыкның аңына гына түгел, психологиясенә үк сеңеп өлгөргән.

Минем халкымда «уқып кеше булу» өмете канга баткан иң каһәрле елларда да сүнмичә саклана алган. Урыс телен без, халкыбызны белемгә, культурага ирештергән тел, дип игълан иттек. Яңарту чорының күзаллавына, яңача фикер йөртүгә ирешкәч, аңладык: «белем» дип аталган нәрсә сталинизм тәгълиматының бер инструкциясе, «культура» дип аталганы тоталитар ритуалларының бер шаблону гына икән. Бүгенге көндә безгә ул «белем» һәм «культура» трафаретларыннан ашыгыч рәвештә котылырга кирәк.

Туган тел турында сүз чыгу белән без татар мәктәпләрененң ябылуына тукталабыз. Алар ябылмаган очракта да телгә килгән зыян санап бетергесез иде. Шуларның берсе — укытуның сыйфаты. Аңлаешлы булсын өчен укуны хезмәт белән чагыштырып карыйк. Хезмәтненң, дөрт уятып, сине әсәрләндерә, канатландыра торганы бар һәм гайрәтеннә кайтара, томаландыра, эшкә тотынганчы ук арыта торганы да була. Уку процессы да нәкъ шулай. Совет мәктәбе асылда хезмәтненң икенче төренә охшашлы иде. Мәктәп әле һаман шундый. Уку баланың талантын сүндерә, томаландыра, кай очракта хәтта жинаятькә өйрәтә. Совет мәктәбендә күбрәк колларча буйсына белергә, торгынлыкка, мөстәкыйль фикер йөртүдән куркырга өйрәттеләр. Бертран Рассел илленче еллардагы Погуош конференциясендә сөйләгән докладында: «Мы сталкиваемся ныне с парадоксальной ситуацией, когда образование стало одним из главных препятствий к развитию интеллекта и свободной мысли», — дигән иде. Шул ук вакытта, безненң мәктәпләр белән чагыштырганда кырык тапкыр сыйфатлырак инглиз мәктәпләре турында Бернард Шоу: «С помощью образования бедные остаются бедными, поскольку образование это делает их невежественными. Дитя заключается в тюрьму, называемую школой, на девять лет (Англиядә урта мәктәп 9 еллык. — М.Ю.) под тем предлогом, что его учат-де там читать, писать и говорить на собственном, родном языке (на самом деле для овладения грамотой больше года — от силы! — ни для кого не требуется). И через девять лет оказывается, что заключенный не умеет прилично ни читать, ни писать, ни говорить...» — дип өйтә.

Инглизләр шулай зарлана. Ә бездә? Бездә, билгеле, йөз тапкыр куркынычрак. Бездә тиешле дәрәжәдә укый, яза, фикерле итеп сөйли белмәгән фән докторлары буа буарлык. Шундыйлар хәзер татар академиклары арасында да күренә башлады. Уку сыйфаты нинди булса — тел үзләштерү шундый була. Алай гына да түгел, тормышкөн күрешә нинди — туган теле шундый. Чөнки тел яшәешнең һәр тармагын, һәр тарафын, мизгелен сәндәрәп, чагылдырып тора. Татар изелгәндә аның туган теле изелә, татар сатылганда сатлыкчылык хурлыгы телгә дә бәрелә.

Татарларда элек-электән һәм бигрәк тә 1905 ел революциясеннән соң Европа, Шәрәк илләренен уку йортларында беләм алу табигый хәл санала иде. Диктатураның ата-баба гадәтләрен юкка чыгаруы безнең өчен коточкыч югалту булды.

Безнең гаиләдә беләм һәм дин, беләмле кеше һәм иманлы кеше синоним санала иде. Изелүдән, фәкыйрьлектән, гасырлар буе халкымның желеген суырган кытлыктан һәм коллыктан котылу һәр татар гаиләсенен якты өметә иде. Әле дә хәтеремдә, утызынчы елларда безнең Исергәптә жәйге кичләрдә капка төбенә чыгып «ләчтит» саталар. Әйе, диләр аксакаллар, хәзер инде татарча белән ыңдыр артыннан ары китеп булмый. Урысча үрәнергә кирәк... Татарча беләмнең ничә классы урысча беләмнең ничә классына тиң икәнлегә турында бәхәс башлана. Татарчаның ун классы урысчаның жиде классы чамасы инде ул, дигән карарга киләләр. Чөнки тормыш тәҗрибәсә нәкъ шуны күрсәтә. Әллә ни сәләтә булмаган, тырышлыгы да ташка үлчим Габделгани малае урысча шома сукалавы аркасында район башкарма комитетынан өлкә күләмендәгә эшкә күтәрелгән. Ә мескен Хәйрулланың Әбугалисинага тиң газиз улы урысча белмәгәнгә күрә һаман баткак буразнада сабан артыннан сөйрәлеп йөри. Чоры нинди иде бит аның! Урыс галиме Отто Юльевич Шмидт Котыпны жингән, Чкалов, Төнъяк полюс аша очып, АКШка барып житкән. Папанин, Ширшов, Кренкель, Федоров — барысы да урысча беләм алган кешеләр, бозга утырып, Котып дингезен аркылыга-буйга кичеп чыкканнар. Безнең татарча беләм алган сөлек кебек балалар, борыннарыннан кан киткәнче тырышсалар да, клуб мәдире постыннан уздыра алмый. Этиләр, бу чарасызлыкка аптырап, газиз балаларын урыс мәктәбенә илтә башлады. Бөтенләй башка телдә укып «кеше булган», дөнья күләмендә данлыклы вулконолог Һарун Таҗиев, галим, әдип-фантаст Айзек Әжимов, дөнья балеты сәнгәтен яңа баскычка күтәргән Ковен-Гарден король

балетының балетмейстеры Рудольф Нуриевлар турында татар халкы өле шушы көнгә кадәр хәбәрдар түгел диярлек. Томаналык!..

Татар теленен тамырына тагын бер кат балта чабуга Татарстанда нефть чыгара башлау сәбәп булды. Бу чорга кадәр татар теленә житәкчеләр генә төкерә иде өле. Бригадирлыкка ирешүчеләр урысча сүгенә башлый, председателлеккә ирешкәннәр ыргылаш урысча сөйләшә, район комитетына кадәр күтәрелгән татарлар инде татар телендә сөйләшүне оят саный башлый иде. Шушы агымга нефть чыгаручылар кушылды. Чөнки бу эшнә бары тик урысча сөйләшәп эшләгәндә генә башкарып була иде. Барлык инструкциялар, кулланмалар, терминнар урысча язылган. КамАЗ, Түбән Кама химия комбинаты шулай ук татар телен корытуга байтак өлеш кертте. Идел һәм Чулман елгаларына салынган гидроэлектростанцияләр безнең ата-бабаларыбызның сөякләрен генә түгел, аларның кабер ташларын, жир астында яткан археологик, топонимик хәзинәләргә дә суга тончыктырды. Кайбер язучыларыбыз шушы төзелешләргә багышланган сандык зурлыгы романнарында варварлыкка мәдхия җырлады.

Илленче-алтмышынчы елларда егетләребезне, кызларыбызны — оккупациягә элөккән төбәкләрдән яшыләргә фашистлар Германиягә эшкә куган шикелле — гауляйтер Табеевлар, татар яшыләрен, теплушкаларга төяп, тайга урманнарына, шахталарга, иң каһәрле төзелешләргә озатып торулары туган телне саклауга, мираслауга, билгеле, уңай тәэсир итмәде. Гомумән, татарны Татарстаннан куу телне тураклап, телгәләп җилгә очыра торды. Шушы сәясәт исә аны агулап, тамырларын корыта торды.

Мин үзем — Баулы тирәсендә нефть чыгара башлагач туган хәлләргәң шәһиты. Нефтьчеләр килгәнчә, безнең Исергәп инешенә коя торган Шәмәй елгасында «патша балыгы» керкә яши иде. Безнең инешкә, Ык елгасына бер тапкыр жәтмә белән кереп чыксаң, гаиләңә бер тәүлек буге ашарлык балык тота иден. Авыл тирәсендә сур, ас, сусар, ятчә шикелле жәнлекләргәң исәбе-хисабы юк иде өле ул чакта. Урманнарда җиләк-жимеш үсә, берничә гектарга жәелгән чиялекләр, карлыган һәм балан, шомырт һәм бөрлегән куаклары каплаган әрәмәлекләр. Бәлки, дала белән урман зонасы арасында булганлыктандыр, мондагы табигать чиктән тыш нәзберек икән.

Баулы районы жиреннән нефть тапкач, монда өтрәгәләм жыела башлады. «Янгын» исемле повестенда андыйларны Валентин Распутин «архарлар» дип атый. Чыннан да, аларның кайберләре Африкада сәфәр кылып

йөрүчеләрне хәтерләтә иде. Бер жирдә дә тамыр жибәр-мичә, пәри үләнә шикелле, акча жиле кайсы якка иссә, шунда тәгәри торган бәндәләр иде алар. Табигатьне дә Аллаһы Тәгалә әйтерсәң бары тик аларның күңелләрен ачу өчен генә яраткан. Безнең жиргә урнашу белән алар балыкка, ауга, табигать кочагында ял итәргә йөри баш-лады. Балыкны динамит белән шартлатып кына тоталар. Елгадан балыкны жыеп кына өлгер. Ауга «бобик»ка уты-рып карангыда чыгалар. Машинаның утын яндырып, ялан бетереп куян куалар, тәгәрмәч белән таптаталар. Кырыгынчы елларның азагында иде булса кирәк, шулай ду китереп яланнарда жәнлек куып йөргәндә, безнең Исергәп авылының Газнан абзый кызы Фәүзияне атып, канга батырып киттеләр. Газнан абзый гаиләсе Таллык дигән жирдә хутор рәвешендә салынган йортта яши иде. Кызы Фәүзия икенче сменада укый. Мәктәптән кайтып килгән баланы, жәнлеккә санап, атканнар да, абайлагач, кар өстендә канга батып яткан килеш, калдырып кач-каннар.

Нефть манараларын сөйрәгәндә тапталган болыннар, киселгән урманнар һәм нефтькә буялган куаклыклар-ның күбесе, терелә алмыйча, һәлак булды. Соңгы кайту-ымда мәктәп балаларыннан сорыйм. Аларның күбесе кеш, сусар, суер, ләтчә шикелле жәнлекләренең нәрсә икәнле-ген бөтенләй белми. Андый исемнәр телебездән төшөп калып югалган. Ногыт борчагының нәрсә икәнлеген дә белүче юк. Кытлык елларда халкымны яман авырулар-дан коткарып калган какы, юа, жәнлекәй кебек шифалы үләннәрне танучы да шактый аз. Әгәр экологик катастрофа шушы темп белән барса, безнең оныкларыбыз кибеттә сатыла торган плюш аюдан башка жәнлекне белмәячәкләр. Тел белән табигать, янәшә атлап, зират ягына таба баралар. Алар бит тугандашлар. Бергә туалар, бергәләп үлөләр.

Баулыдагы 41 урамның нибары алтысына гына татар исеме кушканнар, калганның — бу жиргә килеп ур-нашкан халыкның исеме. Авыл исемнәре югалып бара. Авылны колхоз исеме белән атау гадәткә кереп киткән. Хәтта тулы район исеме юкка чыгуын да очратырга була. Мәскәү шифаханәсендә ятучы бер татар малае үзенен туган ягын миңа: «Дрожжаной», — дип аңлата...

Саян-Шушенск ГЭСын төзегәннән соң, безнең ерак төрки бабаларыбызның ташка язган истәлекләре, ор-хон-енисей руник язмалары юкка чыкты. Уссури үзәнлек-лөрәннән алып Кара дингез, Дунай елгасына кадәр жир өстен каплаган курганнарда күмелгән кан кардәшлөре-

без сөңнәр, бәжәнәкләр, кыпчаклар калдырган мирасларны хәзер шәм яндырып эзләсән дә табарлык түгел. Шунлыктан революциягә кадәр татарлар шыр надан булган, аларны социалистик революция генә укырга-язарга өйрәтте, дип, курыкмыйча әйтергә була.

Бу мәкаләне укучылар Нурихан Фәттаһның «Шәжәрә» исемле бөек китабы белән таныштыр дип уйлыйм. «Шәжәрә»гә өстәп, үзен татар санаган бәндә 1994 елда «Пик-Контекст» нәшриятында басылган Морад Әжинең «Полынь Половецкого поля» исемле китабын укып чыгарга тиеш. Китапның исемең: «Из родословной кумыков, карачаевцев, балкарцев, казаков, казахов, татар, чувашей, якутов, гагаузов, крымских татар, части русских, украинцев и других народов, ведущих свое начало от тюркского (кипчакского) корня и забывших его», — дигән аңлатма өстәлгән. Герман руник язмасының орхон-енисей руник язмасыннан барлыкка килүе, Атилла чорында Ауropa халкының яртылаш төрки телдә сөйләшүе, Киев каласын кыпчаклар салуы, казакларның революциягә кадәр төрки телле булуы, Ватиканда татар (кыпчак) телендә Кубрат-хан жирлегендә һәм аның чорында язылган «Инжил» китабы саклануы турында һәм мендәгән, күп мендәгән ышанычлы чыганаклардан алынган мәгълүматлар бар бу китапта. Мең еллар дәвамында Евразияне колачлаган бөек татар теленең бүтәнгә көндә шуның бер кыйпылчыгына әверелүен, шул ярчыкның һаман вагаюын, уалып, юкка чыга баруын аңлап тораташ булып катасың Морад Әжинең китабын укып чыкканнан соң.

Безнең туган телебезне юкка чыгаруда нинди көчләрнең роль уйнавын да күрсәтү кирәк кебек. Минемчә, менә болар:

мөстәкыйльлекне югалткандагы катаклизмнар, жимергеч борылышлар;

ялган, ясалма, кара тарих; хаким миллит каршында тез чүгү, куштанлану;

Сталинның милли сәясәте аркасында өченче сортлы миллиткә өйләнәп, милли хокукны югалту; урыс теленә, суга батканда саламга тотынгандай ябышып, геноцидтан шушы юл белән котыла алырбыз дип ышану;

туган жиребезгә туктаусыз китерелеп торган миграция яулары һәм, шуңа параллель төстә, төп халыкны читкә жибәрү хәрәкәте;

табигатьне һәм телне катастрофага китереп житкәргән экология кризисы;

идарә эшенә үзенә туган теленә дошман кешеләрне сайлап утыртуларның яман нәтижәсен дә онытырга ярамый. Бу процесс 1938 елны Сталин һәм Молотов имзасы белән Советлар Союзында яшәүчеләргә Урыс телен белү мәжбүри дигән карар чыкканнан соң башланды. Ул карар үзгәртелмәгән, яши, «эшен» дәвам итә;

татар теле өчен кара кайгылы, канлы еллар — Сталин диктатурасы еллары. Ул чорда «милләтче» яисә «халык дошманы» исемен алу өчен туган телгә тугрылык та җитә иде. Татарларның бик күпләре, туган телдән ваз кичеп, урысча сөйләшеп яшәүне исән калу юлы итеп сайлады;

әдәбият мәсьәләсе. Сталин чорында безнең әдәбият культка хезмәт итте, торгынлык елларында — җитәкчеләр мафиясенә. Кызганычка каршы, минемчә, әдәбиятыбыз халыкка хакыйкәтне җиткерә алмады. Халык — әдәбияттан, бер унайдан, әдәбиятның нигезе булган телдән дә бизде. Бу процесс әле һаман дәвам итә.

Туган телне үтерүдә катнашкан көчләрнең бер өлешен генә искә алып уздым мин. Андый көчләр безнең тормыш-көн күрешне төрле яктан чорнап алган. Ә без әлегә, телне тергезү өчен, ике генә чараны көн тәртибенә куя алдык: бакчаларда балаларга үз телебездә тәрбия бирү һәм татар мәктәпләрен торгызуны. Йөз төрле чир белән хасталанып яткан кешене терелтү өчен аның бары тик бер генә авыруын дөвалау җитәме? Туган телебезне коткару өчен комплекслы чаралар күрергә кирәк! Тиз вакыт эчендә объектив тарихны язып халыкка җиткерү зарур. Култ һәм торгынлык чорында репрессиягә элгеп һәлак булган язучыларның, галимнәрнең мирасларын өйрәнергә дә вакыт җитте. Бу эшне озакка сузмакка иде! М.Г.Худяковның китаптарын урыс телендә һәм татарчага тәржемә итеп күп тираж белән халыкка тарату турында әйтеп тә торасы юк. Белмим, ни сәбәптәндер безнең нәшриятта Лев Николаевич Гумилев әсәрләре дә күренми әле. Бәлки, безгә, тарихи кыйммәткә ия әсәрләргә юл һәм кәгазь бирү өчен, үз әсәрләребездәге «су»ны кысып, тыгызрак язарга кирәктер? Нәшриятта түрә язучыларның халтураларын басу дәвам итә...

Шихабетдин Мөрҗани, Һади Атласи һәм Михаил Худяков язган тарихны халык белми. Татар тарихын, халык фәжигәсен аңлату хәзер дә кичермәслек дәрәжәдә сүлпән бара. Без әле һаман, авызыбызны ачып, югарыдан боерык көтеп утырабыз. Тарихыбызны пычрату про-

цессы исә дәвам итә. Шул процессның меңнән, йөз меңнән бер мисалы:

«...Татары хватают всех подряд, без разбора, они режут каждого, кто защищает себя. Выводят скот, жгут дома, тащат добро. Люди не успели опомниться, как — связанные и полуголые, — они уже гонимы навстречу рабству.

Выгоняют их прочь из Руси — быстро, безжалостно. Татары спешат на просторы родных степей, прочь из мрачных лесов Московии. А в степи дают отдых коням, начинают делить добычу. И тут же сквернят на глазах мужей и детей, свершают обряд обрезания над мальчиками, рвут из рук в руки девочек, которых можно продать для гаремов, вспарывают на глазах у всех — животы ясырей и, вывалив теплые кишки в тазы, татары ковыряются пальцами в парных внутренностях, чтобы по изгибам кишок людских предугадать свою дикую татарскую судьбу...»

Юк, Иван Грозный чорында язылмаган бу юллар. Хәбәрдарлык һәм хакыйкәт эзләү чорында, халыклар дуслыгы өчен көрәш, шәфкатьлелек эзләү чорында, бүгенге көндә иң популяр, лауреат язучы Валентин Пикульның канлы кулы белән язылган. (В.Пикуль. Избранные произведения.— 1988 год.— Том 2.— Летопись вторая.— Стр. 132.) Китап 250 000 данә таралган. Моңа кадәр бу язма миллион тираж белән басылып чыккан иде инде һәм 1989 елны, Мәскәүдә уздырылган китап ярминкәсендә макталып, чит илләргә дә сатылды.

Виктор Астафьев грузиннар турында «алар — сәүдәгәр халык» дип әйткән өчен генә дә Грузия язучылары съездны бердәм ташлап чыгып киткәннәр иде. Безнең татар язучылары арасында жиде миллионлы халкыбыз йөзенә кан катнаш пычрак ыргыткан кешегә каршы сүз әйтүче булдымы? Юк, булмады һәм булмаячак. Бармы ул безнең татарда пәйгамбәрлек вазифасын өстенә алган әдипләр? Бу сорауга укучы җавап бирергә тиеш.

Мин түземсезлек белән Татарстан Югары Советының дәүләт теле турындагы карарын көтәм. Туган республикада бер генәме, әллә ике тел дәүләт теле статусын алырмы икән? Әгәр дәүләт статусын ике тел алса, татар теленең аякка басуына өмет баглау буш иллюзия генә булып калачак. Идарә итәргә тигез хокуклы ике түрәне утырттык, ди. Шуларның берсе таза, көчле, икенчесе бик нык авыру. Шушы очракта житәкчелек эшендә аларның өлешләре тигез була аламы? Мин озак еллар АКШтагы «ак» халык белән негрлар арасындагы

мөнәсәбәтне күзәтеп йөрдем. Илленче елларда «ак» халыкны «кара»лардан аерып карау илдә чиктән тыш кискен, хәтта куркыныч хәлләр тудырган иде. Соңгы вакытта бу турыда сүз кузгалмый. Нью-Йоркның һәм башка зур шәһәрләрнең мэры итеп негрларны сайлый башладылар. Негрлардан министрлар, генераллар, зур ранглы культура житәкчеләре, сәнгать һәм әдәбият әһелләре күтәрелеп чыкты.

Алтмышынчы еллар башында АКШта бер даһи закон кабул ителде: дәүләт эшенә бәйле тармакка ике бертигез сыйфатлы шәхес табылса, беренче чиратта, негрны яисә башка бер азчылык милләт вәкилен сайлап алырга! Университетларга һәм колледжларга кергәндә абитуриентларны да нәкъ шушы принцип нигезендә үткәрәләр. Гажәп акыллы, Америка өчен искиткеч отышлы закон булып чыкты бу. АКШка негрлар иленә әйләнү куркынычы янамый, шушы закон аркасында, илдәге милләتلәр арасындагы дошманлык юкка чыкты. Бездә дә шушы алымны куллана алырлармы икән?

Шушы көнгә кадәр без милләт турында, бигрәк тә үзебез татарлар турында эндәшмәүне алга сәрдек, чөнки милли мәсьәләне кузгатуның язмышы фажигга белән тәмамлана иде. Язучылар арасында да бу темага кагылган кешеләр яшыләр арасында гына очрый диярлек. Әле узган айны гына бер татар язучысы Мәскәү радиосынан чыгыш ясады. Милләتلәргә карата гаделлеккә өндәүче акыллы чыгыш иде бу. Шулай да ул, чыгышын тәмамлаганда, шаблонга әйләнгән өндәмәне кычкырмыйча булдыра алмады: «Урыслар белән мәңге дуслык!»

Дөрәс, әлеге өндәмә бүгенге көндә дә бәясен югалтмаган, ләкин мин, дуслык ике якта да дәлилләнсен һәм ныгытылсын өчен, урыслар тарафыннан да «Татарлар белән дуслык мәңге яшәсен!» дигән өндәмә ишетергә теләм. Кырык алты ел урыс арасында яшәп, минем бу сүзне бер генә тапкыр да ишеткәнем булмады.

Бу дуслык турында уйлаганда, без тарихны онытып торырга тырышабыз. Изге хискә кан шөүләсә, Казан каласының урамнарында аунап яткан мәетләрнең шөүләсә төшмәсен! Тагын бер шарт: йөз кырык миллион белән жиде миллион арасындагы мөнәсәбәтне күз алдына китереп карагыз әле. Шул йөз миллион ярым урыс кешесенең һәммәсә дуслык серләрен дөрәс аңласын өчен, безгә бик нык тырышырга кирәк бит. Уйлап карасаң, ул яктан күрсәтелгән дуслык хисе кайнаррак булырга тиеш иде, чынбарлыкта исә ни сәбәптер без моны сизмибез.

Кырык алты ел буена урыслар арасында яшәп, мин

урыслардан татар булганлыгым өчен кимсетү һәм читкә этүне тоймадым. Чыннан да, урыслар — киң күңелле, ярдәмчел һәм интернациональ табигатьле халык. Шулу вакытта шовинистлык һәм русофиллык мәсьәләсе бүгенге чынбарлыкта бөтенләй юк дисәк, ялганчы булыр идек. Бигрәк тә хакимият тарафыннан.

Хезмәт коллективы шартларында шовинистлык та, милли эгоизм да барлыкка килә алмый. Әгәр син алган вазифаны гадел башкарасың, хезмәттәшләреңә тугрылык һәм ихласлык белән карыйсың икән, синең нинди милләт вәкиле булуыңа беркем дә әһәмият биреп тормый. Табигый интернационаллыкны күрсәтергә теләгәндә, журналистлар мисалга хезмәт коллективын күрсәтәләр. Чын-чыннан зыялы шәхесләр арасында да милли киеренкелек юк. Туган җирләреннән куылган милләتلәрне язучы Анатолий Приставкин, академик Сахаров һәм шагыйрь Евгений Евтушенко яклап чыкты. Татар интеллигентлары арасында, Рөстәм Кутуйны искә алмаганда, бу мәсьәләне күтәргә батырлыгы җиткән язучыны хәтерләмим мин.

Милли киеренкелек тудыручы сыйфатлар бюрократлар арасында барлыкка килә, шулардан тарала. Бюрократларның аппараттагына түгеллеген аңлатасы юктыр дип уйлыйм. Андый кешеләр интеллигенция катламында да җитәрлек. Бюрократ ул, бер карасан, интернационалист, ләкин аның интернационалистлыгы милләتلәр арасындагы интернационаллыкка бер тамчы да охшамаган. Алар, төрле милләт бюрократлары, үз интернационаллыкларын ясаганнар. Бюрократлар кодексы адәм баласын, аның сәләтен, хисләрен, язмышын һәм башка сыйфатларын анкетадагы сүзләргә алыштыра да абстракт бер фикциягә әйләндерә. Безнең замандагы татар бюрократы, өстәл артына кереп утыру белән, урыска әйләнә. Үземне татар итеп белгертсәм, урыслар урыннан куып чыгарыр, дип курка һәм властка тугрылыклы булуын үз милләтенә карата эшләгән әшәкелекләре аша исбатларга тотына. Татар маңкорты урыс ксенофобыннан куркынычрак.

Бюрократлыкның иң каты, иң аяусыз бер төре белән очрашу гомер онытылмаслык булып бәгыремә сеңеп калган.

Кара дингез пароходчылыгында эшләгәндә 1961 елны миңа Феодосиядән квартира бирделәр. Кулыма ике бүлмәле квартираның ордерын тотып прописка артыннан йөри башладым. Паспорт өстәле, милиция идарәсе, шәһәр башкарма комитеты, партиянең шәһәр комите-

ты, Симферопольдәге өлкә башкарма комитеты, ниһаять, иң югары нокта — партиянең өлкә комитеты. Егерме сигез көн буена, иртәдән кичкә чаклы шул оешмаларның ишек төбен таптап барысында да булып чыктым да... больницага кереп яттым. Шул бюрократларның берсе дә, сине, анкетанда «татар» сүзе торганга, пропискага алмыйбыз, дип әйтмәде. Шулкадәрле ягымлы, елмаеп кына сөйләшөләр, һәм, футбол тубын тибеп жибәргән шикелле, икенче бюрократка озаталар. Ә үзем — ул чакта дингезчеләргә интернациональ тәрбия бирүче, политработник. Чит илләрдә йөргәндә илебездәге интернациональ дуслык, азчылык милләтләрнең совет чорында шундый зур уңышларга ирешүләре, культура яулаулары, совет илендә кешенең кадере биниһая зур булуы турында лекцияләр сөйләп йөрим...

Кулыт һәм торгынлык еллары калдырган сәбәпсез курку тиз генә бетмәс. Ул бар әле, сизелә, комачаулый. Чаллы һәм Түбән Кама каласындагы шәһәр башкарма комитетының культура бүлегендә, партиянең шәһәр комитетындагы идеология эшендә милли мәсьәләнең житдилеген аңларлык, югарырак утыручылар аяк чалмаган очракта, катлаулы мәсьәләләрне хәл итәрлек кадрлар барлыкка килгән. Соңгы вакытта партиягә каршы күсәк күтәрү модага кереп китте. Дөрес, большевикларның мөңгә кара тап, жинаять булып калачак гамәлләре биниһая. Әмма партия әгъзалары йөз процентка жинаятьчеләр дип карасак, гөнаһ эшләр идек. Бер генә мисал: бүгенге көндә иң тирән белемле, милләткә иң тугрылыклы татар — профессор Әгъдәс Борһанов заманында өлкә комитетында эшләп алган, хакыйкәтне яклаган өчен диссидентлыкка дучар булган шәхес. Һәм ул ялгыз түгел, өз булса да андыйлар очраштыргалый... Тупаслык, сукурлык күсәге менә шушы вөжданлы яңа кадрларга тия күрмәсен иде. Без, язучылар, аларга ярдәм итәргә тиешбез.

Республикада бүгенге көндә катастрофа хәлендә торган тел мәсьәләсен һәм барлык милли проблемаларны һәр очракта урыслар белән бергә хәл итәргә туры киләчәк. Патша заманы, кулыт төрмәсе, торгынлыкның тынчу атмосферасы безне яман бер гадәткә өйрәткән: милли мәсьәлә каршыбызга килеп басу белән без йә йодрык йомарлап кычкыра башлыйбыз, яисә тынычрак якка китеп посабыз. Бүгенге көндә бу гадәтләрнең икесе дә куркыныч, икесе дә жиңелүгә дучар итәчәк. Милли горурлыкны, тапталган абруйны кире кайтару — гажәеп авыр, катлаулы эш. Бу эшкә керешер алдыннан без

акыл, түземлек, чама, фидакярлек белән коралланырга тиешбез. Каршылыктар очраганда (алар һәр адымда очрый һәм очраячак), кире борылмыйча, әдәп саклап, акыл һәм түземлек белән аңлашу, аңлату, халыкка мөрәжғәть итү юлы белән эш итәргә тиешбез. Эш авыр. Безгә бердәмлек кирәк. Бүгенге көндә иң кирәк нәрсә — бердәмлек.

Балтыйк буендагы республикаларны алыгк. Милли мәсьәләне иң уңышлы чишкән халыктар хәзергә шулар. Аларда экстремистлык юк. Алар европача культуралы. Литвалылар, латышлар, эстоннар максатларына ирешүгә инанганнар. Инану аларга көч бирә, аларны берләштерә. Без дә ышанырга тиеш. Безнең максатның тормышка ашуы беркемгә дә, бер генә башка милләткә дә зыян китерми. Киресенчә, без милли мәсьәләләргә уңай хәл итсәк, регионыбызда тынычлык һәм дуслык тагын да көчәячәк. Шартлар бер — яңару, хәбәрдарлык, яңача фикер йөртү.

* * *

Тел галимнәренен бу фикер белән килешмәүләре мөмкин. Тел бездән өстен, бездән бөек, ниндидер илаһи бер халәт. Без тел ярдәмендә сөйләшәбез дип инанып йөрибез. Юк, тел үзе безнең аша сөйләшә. Туган телне югалту фәжигасен мин, кем дә булса берәүнең ярлыкауга ирешә алмас дәрәжәдә имансызлык эшләп, денсезләнүенә тиндим. Бу очракта дин имансыздан баш тарта, аны ташлый. Бәлки, кабул итмәслек зур гәнаһларыбыз өчен туган тел безне ташлап киткәндер? Бәлки, ул жанга — шифа, күңелгә — юаныч, жирсүгә — дөва бирү мәрхәмәтеннән үзе безне мәхрүм иткәндер? Миңа калса, бу буш фараз гына түгел...

*Баулы — Түбән Кама — Мәскәү.
Ноябрь, 1989 ел*

Исабат

(Татар адабияты социология фәне күзлегеннан)

1

Бөөк пролетар шагыйре Владимир Маяковский үзенң бер шигырендә каләмне штыкка тинди. Һәм шушы метафора сталинизм чорында рәсми декларациягә әйләненп, штык совет язучыларының эш коралы булып хезмәт итә башлый. Әле бүген, хәбәрдарлык чорында, Маяковский тәкъдим иткән эш коралы белән язу көн тәртибеннән алынмаган.

Бөөк совет шагыйренә штык белән язу нигә кирәк булган? Нәрсә соң ул штык һәм нинди эштә кулланыла? Штык винтовка көпшәсенә кигертелә торган очлы сөнге. Сугыш кырында аның белән дошманнарны кадап үтерәләр, ә инде тынычлык чорында штыклы мылтык белән идарә итүчеләрне, аларның сәясәтен тышкы һәм эчке дошманнардан саклайлар. Тифлис һәм Бакуда булган вакыйгалар бу фикергә мисал булып хезмәт итә алалар. Чыннан да бит совет язучылары, шул уңайдан безнең татар әдипләре, инде менә житмеш өч ел партиягә һәм совет хөкүмәтенә тугрылыклы рәвештә хезмәт итеп киләләр. «Безнең яклы булмаган кеше — безнең дошман...», «әгәр дошман безгә буйсынмаса — аны юк итәргә кирәк». Каләм-штык белән коралланган «кеше рухы инженерлары» Ежов, Берия, Жданов, Сусловлар житәкчелегендә ЧК, НКВД һәм идеология өлкәсендә хезмәт итүче солдатлар бергәләшеп «безнең яклы» булырга теләмәгән эчке һәм тышкы дошманнарны тар-мар итеп тордылар. Революция елларында — патша хөкүмәте, алпавытлар, аристократия юкка чыгарылды. Гражданныр сугышы чорында — аклар, буржуазия, зыялылар. Колхозлашу елларында — кулаklar, хәллә игенчеләр. «Бөөк борылыш» елларында — троцкичылар, зиновьев-бухаринчылар, солтангалиевчеләр, промпартия әгъзалары, иске чор белгечләре. Ватан сугышы елларында — заградотряд штыклары белән үлемгә куылган «туп азыгы»на кушып, кырым татарларын, Идел буге нимесләрен, Төньяк Кавказ халыкларын, әсирлеккә элөгүчеләрне, ачтан үлмәс өчен колхоз кырынан кесәләренә башак салып алып кайтучыларны юкка чыгару шарт итеп куелган иде. Сугыштан соң да, 1985 елның апреленә кадәр, үз милләтенә тугрылыклы шәхесләренә, мөстәкыйль фикер йөртүчеләрне, административ-боерык режимына буйсынудан баш тартучыларны юкка чыгару дәвам итеп

килде. Кулларына каләм-штык тотып идеология фронты-ның алгы сафында сугышып йөрүчеләр дә Сталин-Берия террорыннан исән кала алмадылар. Галимжан Ибраһимов, Кәрим Тинчурин, Мәхмүт Галәүләр язмышы, кызыл комиссар Шамил Усмановның, НКВД палачына нәфрәт йөзеннән каләм-штык белән үзен-үзе кадап үтерүе тетрәндергеч мистик-символ булып яңгырый.

Ярты гасырдан артык сузылган террордан кемнәр исән калырга тиеш булган соң? Ялагайлар. Шымчылар. Тәлинкә тотучылар. Кол табигатыле бәндәләр. Безнең эраның беренче елында Ирод патша шул елда туган барлык ир балаларны үтереп бетерергә боерык бирә. Үтерәләр. Ләкин ниндидер илаһи көч Иисус Христосны саклап кала. Патша Иван Грозныйның боерыгы буенча «басурманнар» тулысынча юкка чыгарылырга тиеш булганнар. Аллага шөкер, телебез, динебез, иманыбызның шактый өлешен югалту бәрабәрәнә булса да, без әзме-күпме исән кала алганбыз. Кешелек жәмгыятенен үжәт бер үзенчәлеге бар: геноцид генотипны тулысынча юкка чыгара алмый. Шаблон канунына таянып сайланган шөхесләр арасында соңыннан сайлану критериена сыймый торган кешеләр барлыгы мәгълүм була. Сталин палачлары һәм Брежневның опричниклары азатлык төмен татучыларны, хакыйкәткә омтылучыларны шулай ук мөстәкыйль фикер йөртүчеләрне юкка чыгаруны максат итеп куйсалар да, Советлар Союзында яшәүчеләрне тулысынча маңкортка әйләндереп бетерә алмадылар. Сахаров, Юрий Домбровский, Варлам Шаламов, Борис Пастернак, Александр Солженицын... Тукта. Шушы урында укучы бездән: «Татар язучылары арасыннан нишләп Солженицынга охшашлы кеше чыкмады?» —дип сораычак. Шушы сорауга җавап бирмичә, татар әдәбиятының үзенчәлеген аңлатып булмас дип уйлыйм мин. Көч житкән кадәр шушы феноменны ачыкларга тырышып карыйк.

Хәбәрдарлык чоры килде. Бу чорда безнең кулда нинди корал булырга тиеш? Сталин чорының каләм-штыгы, торгынлык вакытында кулланылган күз буяу, буйсынырга теләмәүчеләрне юләрләр йортына ябып, хакыйкәт сүзен әйтергә теләүчеләрнең авызларына цензура төннеге тыгып өнсезләндерү бүгенге көндә шактый катлауланды. Шуңа карамастан бездә әле һаман Үзәк Комитетта утыручы идеология маршалы өлкә комитетындагы сәясәт полковнигына: «Слушай, татар әдәбиятын хәбәрдарлык чорында кулланырлык итеп көйлә инде», — дип боерык бирер дә икенче көнне әдипләребез бөтенләй башкача яза башлар рәвешендә көтеп утыру дәвам итә. «Безнең әдәбиятыбызда

нишләп Солженицын юк?» — дигән сорауда менә шундый беркатлылык бар.

Әдәбиятның нәрсә икәнлеген ачыкламыйча, без аны үзгәртә, бүгенге көн таләпләренә җавап бирерлек итеп камилләштерә алмыйбыз. «Нәрсә соң ул әдәбият?» дигән сорауга җавап эзләгәндә без һәр очракта «Нәрсә соң ул яшәү?» дигән катлаулы мәсьәләгә килеп төртеләбез. Чыннан да, яшәү нәрсә соң ул?

Адам баласының җирдә калган эзен, аның кичерешләрен, мөнәсәбәтләрен, тормышын һәм, ниһаять, үзен тарих, этнография, философия, социология, психология, дин гыйлеме, антропология, политология, экономика, медицина, юриспруденция — тагын әллә ничә дистә катлаулы фәннәр өйрәнә. Шуларга тагын мең төрле яна фән өстәп, меңләгән фәнни тикшерү институтлары ачып, дөньядагы барлык компьютерларны эшкә җиксәк тә яшәүнең эчтәлеген, максатын, сыйфатларын — аның үзен аңлау мәсьәләсен хәл итеп булмас иде. Кеше язмышын нинди фән аңлата ала? Бәхет һәм бәхетсезлекне? Мәхәббәт һәм нәфрәтне? Инану һәм үчнә? Кешелек дөньясы ничә мең еллар бай һәм мул яшәргә омытла. Ә нигә соң яшәү шартлары яхшырган саен үзен-үзе үтерүчеләр саны арта бара? Яшәешнең фән теше үтми торган урыннары биниһая.

Яшәешне яшәү үзе генә аңлата ала. Әдәбиятның барлыкка килүенә нәкъ менә шушы феномен сәбәпче. Китап укыганда син берәз әсәр геройлары белән яшәп аласың. Аларның шатлыгына шатланасың, аларның хәсрәтләрен уртаклашасың. Уку процессы сиңең тойгыларны тәрбияләү, аларны камилләштерү белән генә чикләнми. Хакыйкәт кануннарына таянып иҗат ителгән әсәр әзерлекле укучыны тетрәндерә. Шул тетрәнү көндәлек тормышка ярашу юшкыннарын — комсызлык, икейөзлелек, куштанлык шикелле иманга хилафлык китерә торган сыйфатларны жуеп төшерә. Шушы изге тетрәнүне борынгы юнан (грек) галимнәре катарсис дип атаганнар. Катарсис процессы булып тормаган очракта тойгылар тупаслана, җан бирчәя. Соңгы вакытта андый кешеләрне еш кына телевизордан күрсәтеп торалар. Җаны, вөжданы бирчәйгән кешегә нәрсә кирәк? Корсак һәм женес ихтыяҗы, өстенлек, күз комсызлыгын тәмин итәрлек дөньяви атрибутлар. Дәрәс, үзләренә чор таләпләреннән артта калмаганлыкларын исбатларга ярарлык китч, гавам культурасы ысулындагы язылган китаплар да кирәк. Алда бу мәсьәләгә тукталырбыз өле. Катарсис проблемасын дәвам итик.

Социалистик реализм илле елдан артык әдәбиятка

юл күрсәтеп килде. Татар әдәбияты дошман дзотын күкрәге белән каплаган Матросовлар, ардуан батырлар, дөнья күләмендә беренче урынга чыккан сыер савучылар белән тулды. Шул унай геройлар арасында бүгенге көндә безгә үрнәк күрсәтерлек кем калды? Бүгенге көндә потка охшашлы әлеге геройлар тәжрибәсенә таянып, тормыш аренасына чыккан яшъ буын вәкиле үзенә киләчәк тәзи аламы? Хәбәрдарлык чорында без соцреализмның әдәбият өлкәсенә кертелгән академик Лысенко тәгълиматы икәнлеген аңлый башладык. Үзәк Комитет карарын кыйбла итеп, өлкә комитетының идеология бүлегә күрсәтмәсенә таянып язылган әсәрләребез тормыш чынбарлыгыннан ерак торганга күрә, укучыларыбызны тетрәндерә алмадылар, шунлыктан аларның тәрбияви тәэсирләре дә нуль тирәсендә булды. Гомер, Шекспир, Достоевский, Джойс, Габриэль Гарсиа Маркес шикелле төрле эпохада яшәгән әдипләрнен ижат алымнарын бергә жыеп, шуларның тәжрибәләренә таянып фикер йөрткәндә, әдәбиятта искерми торган бер канун яшәгәнән аңлай башлыйсың. Әдәбият — аерым шәхесләрнен, халыкларның һәм гасырларның ялгышу тарихы. Кешелек дөньясының канунарын бозып, гөнаһ эшне савап, изелүне ирек, төрмә шартларында яшәүне азатлык итеп күрсәтүне фаш итү — хәзерлекле укучыны әдәби әсәрдә менә шушы реалийлар белән очрашу тетрәндерә. Ә без укучыларга ничә еллар дөвамында ялганга, күз буярга өйрәткән әсәрләргә әдәби әсәр дип исбатлап килдек. Дөрәс, укучы яңа фикергә, яңа информациягә дә мохтаж, ләкин фикер һәм информацияне укучы башка чыганаклардан да таба ала. Тетрәнүне бары тик әдәбият, театр һәм сурәт сәнгате шикелле ижатлар гына тудыра. Нигә кирәк ул безгә катарсистетрәнү? Укучы аңласын өчен мин бу процессны магнитофонга язу белән чагыштырам. Иске язуны кырып ташламыйча магнитофон тасмасына яңаны язып булмый. Кеше күңеленә дә, тетрәнү аша, иске эзләргә жуйдыртмыйча, яңа тойгылар урнаштырып булмый. Күз алдына китерергә тырышып карыйк, ярты гасыр эчендә укучы күңеленә әдәбият аша күпме ялган, күпме икейөзлелек, күпме халтура язылган. Хәбәрдарлык, яңару үтеп керсен өчен аларның барысын да кырып ташларга кирәк.

Әдәбият административ-боерык системасының хезмәтчесе булып яшәгән чорда без, «Партия — ум, честь, совесть нашей эпохи» дип, фиркане алладан да югары күтәрәп, шуңа табынып яшәдек. 1990 елның февраль пленумында кабул ителгән платформаны укыгач, аңладык — безнең партия дип табынган нәрсәбез — партап-

парат, аның алдынгы отряды дип инанган төркем исә — партбюрократия булып чыкты. Безнең коммунизм төзү эшендә түккән хәләл көчебез шул бюрократларның яшәрен дачаларын, махсус кибетләрен, Дүртенче управление шифаханәләрен тоту, «шәүлә экономикасы» мафиозларының кәеф-сафа кылуларын тәэмин итү өчен түгелгәнән аңлатты безгә соңгы Пленум. Әгәр әдипләребез, үзләренә пәйгамбәрлек вазифасын алып, ижатларында шул юлдан тайпылмыйча эшләп килсәләр, әлегә хакыйкәтне без инде күптәннән, моннан ярты гасыр элек аңлаган була идек.

Чын әдәбият хакыйкәт белән ялган, яхшылык белән яманлык арасындагы чикне аерырга өйрәтә. Бу чик чорның сәясәтенә, ижтимагый актив көчләргә бәйлә рәвештә туктаусыз үзгәрәп, эзен яшереп тора. Шуңа күрә тормыш аренасына чыккан һәр яңа буын хакыйкәт белән ялган арасындагы чикне үзә эзләп табарга тиеш. Шушы эзләнүдә чын әдәбият навигация картасы хезмәтен үтәп килә. Безнең әдәбият шушы вазифаны үтәрлек хәлдә идеме соң? Татарстан, административ берәмлек буларак, мөстәкыйль эш итә алмаган шикелле, безнең әдәбиятыбыз да тулысынча үзәк әдәбиятка буйсынып, шуның иярчене, койрыгы хезмәтен үтәп килде. Татар әдәбиятын аңлар өчен башта урыс совет әдәбиятын анализлап карыйк.

2

Беренче тапкыр Европа илләре белән танышкан чакта мине бер гажәп нәрсә тетрәндерде: без бит озак еллар дәвамында капиталистик илләр изүче һәм изелүче сыйныфлардан тора, ө бездә сыйныфлар юк дип ышанып йөрдөк. Менә шул сыйныфлы капиталистик илләрнең тимер юлларында бары тик ике төрле вагоннар йөри: беренче класс һәм икенче класс. Аларның аермасы утыргычларның бәрхет яисә дермантин белән тышлануында. Ә безнең сыйныфсыз илебездә вагоннар алты төрле: гомуми, комбинированный, плацкарт, купе, люкс һәм халыкара вагоннар. Урыс совет әдәбиятына хезмәт итүче язучыларны исә, сыйныфлар революция вакытында юкка чыгарылган булса да, берничә катламга бүлүргә мөмкин.

Беренче катлам — партия һәм хөкүмәт башында утыручылар белән бер ялгаштан ашап яшәүче генераллар. Бу катламга элөгә алган әдипләр үзләренә китапларын миллионлаган тираж белән теләсә кайсы нәшриятта теләсә кайчан бастыра ала. Әсәр чыгу белән берничә дистә рецензия басылып чыга, телевидениедән реклама ясала

Һәм шул ук әсәр, тиз вакыт эчендә киносценарийга әйләнәп, экраннан күрсәтелә. Бастыруга, рецензия һәм сценарий язуга көч түгеп азапланасы юк. Акула тирәсендә ерткыч балыктан калган азык белән тукланучы вак балыклар бөтерелгән шикелле, әдәбият генераллары янында да ялагайлар өереләп йөри. Бу катламга кергән язучылар Дүртенче управление шифаханәләрендә дәвалана, үзләре теләгән чит илгә командировкага йөри, аның түшендә депутатлык билгесе, ул дистәләгән нәшриятта редколлегия әгъзасы һәм берничә дистә комитетта — член. Кырыклар тирәсендә аларга лауреат значогы тагалар, илле-алтмышка житкәч — Хезмәт Герое. Дөрес, генераллар арасында талант ияләре дә юк түгел, ләкин аларга талантлы булу кирәк түгел. Яза белмәгәннәргә әдәби негрларны эшкә жигәргә мөмкин, тәржемә мәсьәләсе китап язылып беткәнче үк хәл ителәп куела һәм китап СССР халыкларының барлык телләрендә, чит илләренң һөммәсендә диярлек басылып чыга. Әдәбият өлкәсендәге сәясәтне шушы катлам ясый. Язучылар союзындагы аппаратны, союз һәм автоном республика оешмаларының житәкчеләрен дә алар ярдәмендә сайлап килделәр.

Бу катламга кергән язучылар Гомәр ага Бөшировлар чорында, бәлки, булгандыр. Бүгенге көндә әдәбият генералы Идел буге республикаларының бары тик берсендә, Татарстанның күршесендә генә бар.

Икенче катлам. Бу катламга кергән язучылар үзләренң хатыннарына, якын дусларына әдәбият акулаларының комсызлыгы, аларның гаделсезлегә турында сөйләп эчләрен бушаталар. Жыелышларда теге әдәбият акулаларының тегермәнәнә су коючыларның докладларын тешләрен кысып булса да тыңлыйлар. Сайлау вакытында, каты газап кичереп, шул акулалар сәясәте тормышка ашсын өчен кул күтәрәләр. Жыелыштан сон, агай-эне жыелган жирдә, әдәбият дөньясындагы гаделсезлекне тетеп ташлыйлар. Мондый язучыларның фәнни фантастикага һәм детектив жанрга күчә алмый калганнары, редакторлар белән ызгыша-бәхәсләшә, цензура тарафынан бабага утыртылган әсәрләрен әзме-күпме бастырып килә алдылар. Тираж, билгелә, теге беренче катлам язучыларныкы белән чагыштырырлык булмады. Лауреатлыкның да бик нык ялагайланып, йөк аты шикелле озак еллар жәмәгать йөген сөйрәп килгән очракта бөләкәе генә элөгеп куйгалый иде. Хезмәт Героеның калае мондыйларның төшенә дә кермәде. Дубылты, Күктүбә, Пичунда ижат йортларына путевка көне-төне литфонд бу-

сагасын таптап йөргән очракта да, «бәрхет сезон» узгач кына элөгә иде. Союз валютасына чит илгә командировкага бару да берәр әдәбият генералының йомышын башкарган очракта гына элөгеп куярга мөмкин иде. Шуңа карамастан бу катлам әдипләре авыр елларда да дубленка һәм күн пиджак киеп йөри алдылар. Сәясәт жиленә каршы төкермәгән. очракта хатыннарына каракулдән теккән пальто кидертә алдылар.

Хәбәрдарлык чоры башлангач, бу төркем вәкилләренәң кайберләре, публицистикага күчеп, зур аудитория яулап алуга иреште, кайберләре хәтта теге беренче катламга күчә алды. Яңару бу катламга бик зур зыян китерде. Әдипләрнең күпчелеге югалып калды. Цензураның корыч кулы бугазыңнан тотып тормагач, бюрократиянең тимер мангае каядыр яшеренгәч, көрәшкә өнди торган стимул юкка чыкты. Стимулсыз ничек ижат итәргә?

Татар язучыларының күпчелеге шушы катламга керә. Автоном республиканың аренысы чиктән тыш тар булганлыктан, татар халкының яртысы туган телен югалткан, балаларыбызның бары тик жиде проценты гына туган телдә белем алганга күрә, татар әдипләренәң ижади язмышлары бөтенләй башка төрле. Культ һәм торгынлык елларында әдәбиятыбызда «бөтенсоюз аренысына чыгу» дигән термин барлыкка килде. Шушы дәрәжәгә ирешергә тырышкан татар әдибе урысчага тәржемә ителүне күз алдында тотып ижат итә. Һәм ул «әсәрәм союз күләмендәге укучыга» барып житәр дип өметләнә. Чынбарлыкта исә андый укучы юк. Социология фәне китап укучыларны өч төргә бүлә: маскульт (китч) вәкилләре, популяр культура катламы (конформистлар) һәм әсәрнең әдәби камиллеген, сыйфат житешлеген андый һәм бәяли алырлык зәвыклы укучы. Яңа басылып чыккан әсәрне шушы өч төр укучының берсе кабул итә, калган ике төренә исә бу әсәр чит, ят тоела. Маскульт — укучылар төркеменәң талымсызы. Аңа нервларны кытыкый алырлык манзаралар — эротика, йозак тишеге аша гына күрергә мөмкин булган вакыйгалар, гавам аңы белән чишеп була торган көндәлек тормыш шаблоннары булсын. Урыс совет әдәбиятында китч укучыларның кумиры — Валентин Пикуль, ә бездә — Мәхмүт Хәсәнов. Попкульт укучысына реклама кирәк. Андый укучы түшенә лауреат билгесе таккан, телевизордан күрсәткән, матбугатта күпсанлы рецензияләре басылган авторларны сайлай. Конформист буларак, ул һәрвакыт жәмгыять фикеренә колак салып йөри һәм аның яраткан әдибе — популяр язучы. Татар әдәбиятында мондый укучыларны Габдрахман Әпсәләмов һәм тор-

гынлык елларында Гариф Ахунов шикелле язучылар тәрбияләде. Зәвыклы укучы — талымлы, шунлыктан ул әдәбиятның үсүенә, югары сыйфатлы әсәрләр барлыкка килүенә сәбәпче кеше. Культ һәм торгынлык елларында мондый укучының саны шактый әзәйде. Мәктәпләрдә әдәбиятны һәм туган телне өйрәнү искиткеч тар, примитив, түбән сыйфатлы булу аркасында зәвыклы укучы әзерләү елдан-ел катлауланып бара. Өстәвенә, әдәбият язмышы китч һәм популяр культура әдипләре кулында булу да әдәбиятыбызга искиткеч зур зыян китерде.

Культ һәм торгынлык елларында татар әдәбияты диаспорада яшәүче укучыларын тулысынча диярлек югалтты. Диаспораның чит илдәге өлеше туган әдәбият белән элементәне йөз процентка өзде. Татар язучылары «бөтенсоюз аренасына чыгу» нияте белән эшли башлады. «Бөтенсоюз аренасына» бары тик тәржемә аша гына чыгып була. Безнең әдипләребез татар телендә укучыларны күздән югалтып, тәржемә өчен эшләргә тотынды. Тәржемә өлкәсендә эшләүчеләрнең иң талантлылары чит ил язучыларын тәржемә итә. Аннан кала — союздаш республикада яшәүче язучылар, һәм өченче чиратта (тәржемәчеләрнең дә өченче рәттәгеләре) автоном республика язучыларына элөгә. Культ һәм торгынлык чоры союздаш республика вәкилләрен автоном республикалардан зуррак, культуралырак, алдынгырак итеп күрергә өйрәтте. Без өченче сортлы милләт булып яшәргә күнектәк һәм әле һаман тигезлеккә омтылу хәрәкәте шундый зәгыйфь, шундый куркак һәм кыюсыз. Шушы хәл әдәбиятта даими чагылып тора.

Өченче катлам. Урыс совет әдәбиятының бу катламын хакыйкать эзләүчеләр тәшкил итә. Утызынчы елларда аларны тулысынча кырып бетергән булсалар да, егерменче съезддан соң барлыкка килгән «жылымса еллар» хакыйкать өчен көрәшүчеләрнең тагын бер буынын бирде. Бу дулкынның максаты цензура золымыннан котылу, әдәбиятны, партия тырнагыннан тартып алып, ижат азатлыгына, чынбарлыкны сурәтләүгә юнәлү иде. Репрессиягә эләккән тоткыннарның кайта башлаган чоры. Ул елларның атмосферасында азатлык жиле исә башлавы сизелә иде. Әдәбиятта азатлык хәрәкәте башланып китте. Ләкин ана киңәргә, борылыш ясарга ирек бирмәделәр. Хакыйкать эзләүчеләр тулысынча диярлек дәүләт чигенең теге ягына, эмиграциягә сөрелде. Революциядән соң сөрелгән «беренче дулкын» әдипләре һәм икенче бөтендөнья сугышыннан соң барлыкка килгән «икенче дулкын», шуларга житмешенче елларда сөрелгән урыс совет язучылары

килеп кушылды. Европада, Америкада һәм Жир шарының башка төбәкләрендә урыс телендә газеталар, журналлар, дистәләгән нәшриятларда урысча китаплар әле һаман чыгып килә. Соңгы вакытта әдәби журналларда эмиграциядә яшәгән урыс язучыларының әсәрләре басыла башлады. «Беренче дулкын» вәкилләре Владимир Набоков, Евгений Замятин, Борис Зайцев, Нина Берберова, «өченче дулкын» белән киткән Василий Аксенов, Сергей Довлатов, Владимир Войнович, Эдуард Лимонов, Георгий Владимов — ватанына кире әйләнәп кайткан исемнәрне санап та бетерерлек түгел.

Александр Солженицын югарыда күрсәтелгән өченче катлам язучылар төркеменә керсә дә, масштаблылыгы, ижәт программасының төвәккәлләге белән башкалардан аерылып тора. Солженицын, күкрәге белән амбразураны каплаган Александр Матросов шикелле, турыдан-туры тоталитар системага каршы ташланды. Шушы пәйгамбәрлек вазифасын өстенә алып өчен ул иң әзерлекле һәм иң лаеклы әдип иде. Репрессия һәм ГУЛАГ лагерлары, газета-журнал битләрендә, радио, телевидениенен массиванный яласы, эзәрлекләүләр һәм, ниһаять, аяусыз рәвештә чит илгә сөрелү. Язучыны пәйгамбәр итү өчен барлык чаралар күрелде. Шушы кара болыт булып ябырылган аяусыз шапшак көчкә каршы ул ничек чыдый алды соң? Урыс әдәбиятында һәм ул чорның әхлакый атмосферасында Солженицынны исән калдырырлык көчләр бар иде. Урыс совет әдәбиятының вөжданы саналган Александр Твардовский, академик Лихачев, Ростроповичлар, интеллигенция фрондасы һәм хакыйкәт көрәшчесенә көч һәм егәр биреп торучы зәвыклы укучы. Боларның барысы да Солженицын ягында иде.

Әдип, әгәр ул графман һәм бизнесмен түгел икән, күзгә күренмәс җепләр белән укучыга бәйләнгән. Әдиплекне пәйгамбәрлек вазифасы итеп алган язучы исә — укучының җанланып китап битенә чыга торган вөжданы, ялганга, гаделсезлекләргә түзә алмыйча сыктанган иманының тавышы гына. Укучының изге теләкләре никадәр зур, никадәр көчле булса, язучының ижаты шулкадәр уңышлы һәм сыйфатлы. Бүгенге көн мәсьәләләрен алыг. Илдә бөек борылыш башлангач, барлык халыклар уянып, үзләренен теләкләрен һәм максатларын турыдан-туры белгерттеләр. Минем халкымның гына тавышы ишетел-

ми. Ул нәрсәдәндер курка, өркә һәм кәтә. Әгәр мин үземнең мөстәкыйль халык икәнлегемне белгертсәм, кем-гәдер ошамас, кемнендер ачуын китерер, дип уйлый ул. Тарихтан күренгәнчә, ирекке, азатлыкка һәм мөстәкыйль-леккә ымсынмаска кирәк. Менә шушы шартларда татар әдәбиятында өченче катламның барлыкка килмичә калуы табигый хәл. Әдәбиятыбызда хакыйкәт эзләүчеләр булмады дип әйтсәк, әдипләребезгә яла ягу булыр иде. Әмирхан ага Еники һәм Нурихан Фәттаһ ижатларын алыһ, Хәсән Туфанны, Равил Фәйзуллиннар, Зөлфәт һәм Мөдәррис Әгъләмовлар дулкынын тикшереп карыйһ. Турыдан-туры тоталитар көчкә каршы чыгу мөмкинлегә булмаганга күрә, татар әдәбиятында хакыйкәт эзләү нонкорформизм рәвешендә чагылды. Әмирхан Еники әсәрләрендә туган туфрагыбызның канын суыручы нефтяникларга мөдхия, КамАЗ төзү сылтавы белән милли горөф-гадәтләр сакланып килгән төбәккә әтрәгәләм китереп тутыруны хуплаучы юллар таба алмыйсыз сез. Нурихан Фәттаһның ижатын алыһ. Ул, конъюнктурага протест йөзеннән, халкымның тарихын яктыртырга кереште һәм әдип, ачка үлсә дә, төрмәгә япсалар да, пәйгамбәрлек вазифасыннан ваз кичми иде.

Татар әдәбиятында хакыйкәт эзләү инглиз колонизаторларына каршы Махатма Ганди кулланган ысул — пассив каршылык рәвешендә яшәп килде. Безнең жирлектә башка реаль мөмкинлекләр юк иде. Дөрес, «хакыйкәт эзләүчеләр» арасында дөреслеккә, ирекке өндәүче берике әсәр язып берәз сатулашканнан соң, лауреатлык билгесе алып, конъюнктура лагерена күчүчеләр дә булмый калмады.

Урыс совет әдәбиятында дүртенче катлам да бар. Бүгенге көндә матбугатта шактый киң тарала башлаган андерграунд (әдәбиятчылар аны «другая литература» дип тө атап йөртәләр) торгынлык елларында барлыкка килде. Вячеслав Пьецух, Людмила Петрушевская, Зөфәр Гәрәев, Татьяна Толстая торгынлык чорының тынчу, черек атмосферасына укучы күңелендә яңа сукмак ачтылар.

Бу мәкаләдә без татар әдәбиятын урыс совет әдәбияты белән чагыштырып карадык. Урыс әдәбиятын дүрт эшелонга тупланган, укучы күңеленә дүрт төрле юл белән якынлашучы гажәп зур, көчле һәм мөмкинлекләре чикләнмәгән язучылар армиясә хәл итә. Урыс телендә

язылган китаплар урысларның үзләренә, урыс телендә сөйләшеп дөнья көтүче башка милләتلәргә һәм Жир шарының төрле почмакларында яшәүче урыс эмигрантларына тарала. Урыс әдәбияты белән Европа, Америка, Азия һәм Африка континентында яшәүче халыклар кызыксына. Соңгы вакытта урыс әдәбиятының үсүе һәм көчәюе өчен чиктән тыш зур этәреш ясарлык бер хәл булып алды: метрополиядә һәм эмиграциядә яшәүче урыс язучылары берләштеләр. Дөрес, алар арасында бәхәс әле һаман сүнмәгән, ләкин бу үсәргә, ныгырга ярдәм итә торган файдалы һәм шифалы бәхәс.

Ә татар әдәбияты нинди хәлдә соң? Татар әдәбияты исә әле һаман өлкә комитеты астында изелеп, сытыла язып яшәвен дәвам итә. Татар язучысы әле һаман милли проблеманы күтәрергә курка. Югары Совет съездларындагы чыгышларны тыңлап карагыз. Советлар Союзында яшәүче барлык халыкларның тавышлары ишетелеп торганда безнең татар әле һаман өнсез, әле шушы көнгә кадәр «үземнең нинди хәлдә икәнлегемне белгертсәм, милләтче итәрләр» дип куркып яши. Бигрәк тә житәкчеләр. Нилектән алар, житәкчелеккә ирешү белән, халыктан тулысынча аерылалар? Нигә алар халыкка зыян китерә торган эш белән шөгыльләнәләр? Аларга ияреп безнең язучыларыбыз да халыкны юкка чыгарырга көйләнгән эшләргә күкләргә чөеп, мәдхия жырлап йөри.

Татар халкы Советлар Союзының төрле төбәкләренә таралган. Чит илләрдә күпме милләттәшләребез яши. Татарстаннан читтә яшәүче татарлар белән рухи элемтә, культура бердәмлегенә тулысынча диярлек өзелгән, әдәбиятыбыз аларга аркасы белән борылган. Урыс әдәбиятындагы шикелле метропология һәм эмиграция уртаклыгы, тыгыз элемтә һәм әдәбиятның киләчәгә турында бергәләп кайгырту бармы соң бездә?

Урыс язучылары укучы күңеленә яңа юллар эзләүдән Сталин терроры һәм торгынлык елларында да туктап тормадылар. Жданов инквизициясе Ахматова, Зощенко, Мандельштам һәм башка язучыларның язмышларын сытып киткәннән соң, урыс язучылары һәм урыс укучылары арасында шөфкать хәрәкәте уялды. Бу процессның сәре нәрсәдә?

Урыс әдәбияты, асылда, зәвыклы укучыга өмет баглап, зәвыклы укучы өчен яза. Бәйрәм ашы — кара-каршы, ди

татар әйтеме. Зәвыклы укучы урыс әдәбиятын саклый, аны үстерү, көчәйтү, камилләштерү өчен көчен кызганмый. Бердөнбер калын әдәби журналыбыз «Казан утлары»нда басылган әсәрләргә һәм нәшриятта чыккан китапларны анализлап карагыз. Татар язучыларының күпчелеге маскулът һәм попкулът укучылар өчен эшли. Узган 1989 елда басылган әсәрләргә генә алыгк. «Казан утлары»ның өч санында Зөфәр Фәтхетдиновның детектив романы басылды. Детектив жанр нәкъ маскулът укучы тәрбияли торган жанр. Детектив әсәрләр укучыны бүтәнгә көн проблемаларынан читкә алып китә һәм аңа уйларга, фикер йөртәргә, чынбарлыкны аңларга ирек бирми. Илебездә урыс телендә йөздән артык әдәби журнал чыга. Шуларның берсендә генә булса да детектив роман басылганны күргәнәгез бармы? Безнең әдәбият, чыннан да, аңлашылмас бер парадокс. Татарча бер авыз сүз белмәгән Зөфәр Фәтхетдинов татарча роман язган. Минем өчен әсәрнең детективлыгы әнә шушында. Бәлки аны урысчадан тәржемә иткәннәрдәр? Урысчадан. Гадәттә, басылып чыккан, укучы яратып кабул иткән әсәргә тәржемә итәләр. Мин, укучы буларак, шушы сорауга җавап көтәм.

Татар әдәбиятында соңгы егерме-утыз ел эчендә барлыкка килгән бер даими тенденция яши — басма әдәбият зәвыклы укучының өлешенә көрә. Әдәби журналлар битендә, нәшриятта маскулът әдәбиятка яшел ут яндырып куелган. Без әнә шулай укучыны милли әдәбиятыбыздан һәм туган телдән биздерәбез.

Әдәбиятыбызның киләчәгә турында кайгыртканда, без урыс язучыларынан үрнәк алып эшләргә тиешбез. Татарчага тәржемә итүне күздә тотып язган урыс әдибән очратканым юк минем. Урыс әдәбиятының диапазоны искиткеч кин, анда секретарылар прозасыннан алып андерграундка, сала язучыларынан алып Нью-Йоркта яшәүче, «Азатлык», «Америка тавышы» радиостанцияләрендә даими эшләп килүче авторларга кадәр урын житә. Урыс язучысы кайда гына, кем арасында гына булмасын, үзенә туган телендә сөйләшә. Оялмый ул башка милләт арасында урысча сөйләшүдән, киресенчә, горуранып сөйләшә. Халык язмышы, аның киләчәгә, милләтенең иминлегә өчен көрәшүне урыс әдибә пәйгамбәрлек вазифасы итеп алган. Әнә шул халык мәнфәгатенә тугрылык бөөк әсәрләргә тудыручы көч булып тора да инде. Чыннан

да, әдәбиятыбызның киләчәгә турында кайгыртканда без урыс язучыларыннан үрнәк алырга тиешбез. Таралып, таркалып, милли йөзен, горурлыгын югалту хәленә килеп житкән татар халкын уяту һәм берләштерү эшендә аларның тәжрибәсе безне уңышка китерәчөк.

Бүгенге көнгә кадәр без штык белән яздык. Көн тәртибендә хәзер башка корал. Без, татар язучылары, нәрсә белән язарга тиешбез? Бүгенге көн чынбарлыгына яман шеш булып үскән рухсызлык, кыйбласызлык һәм маңкортлыкның метастазаларын кисеп ташлар өчен кулга скальпель алырга тиешбезме? Әллә тапталган, ялган астында күмелеп калган тарихыбызны эзләп табу өчен безгә археологлар инструменты — көрәк кирәкме? Ә, бәлки, татар әдәбиятын бүгенге көн таләпләре биеклегенә күтәрер өчен безгә саф, гайрәтле иман кирәктер? Минемчә, кулына каләм алучыга иң кирәкле, иң мөһим корал — пакъ вөждан.

Голицыно, 1990 ел, март

...Бу тавыш мине яшылегемә алып кайта. Аста, «Төньяк балкышы» кунакханәсенен беренче катында, саксофонга кушылып гитара елый. Порт ресторанның оркестр ерак юлга китүче дингезчеләрне елап озата, сәяхәттән кайтучыларны үксеп каршы ала. Кызганыч, бик тө кызганыч дингезченең язмышы. Ресторан оркестры шуны аңлый, ул дингезче тәкъдирен кызгана белә. Шуңа күрә гомерен дулкыннарға багышлаган ахмакларны елап озата, күз яше түгеп каршы ала.

Яшәрәк чакта оркестр тавышы башкачарак ишетелә иде. Минем ерак бабаларым яуга китәр алдыннан соңгы мәжлестә бәгырьләрне эретә торган саз моңын, кубыз кинәшләрне тыңлаганнар. Сугыш кырына аларны барабан тавышы әйди торган булган. Яшылектә оркестр тавышы миңа шулай ишетелә иде. Яшылек — үлемсезлек чоры. Ул чакта гомер шундый күп, шундый мул, син аны кая куярга белми интегәсең. Картлык та үлемсез. Ул, хәйләкәр карт төлке шикелле, сиздермичә, астыртын, шыпырт якынлаша. Әле күптән түгел генә тирә-юньдә гел өлкәннәр, гел картлар иде, кинәт сиңа очраган кешеләрнең күпчелеге — яшыләр. Картлык миңа шулай якынлашты.

Һәм мин, картаюдан качарга теләп, Жир читенә, котып капкасы Мурманга килдем. Котып төне. Төш турысында таң беленгән шикелле булып ала да галәм тагын караңгылыкка чума.

Пароход көтәм. Алда ялыктыргыч озын юл. Дөнъялар тыныч түгел. Фарсы култыгының ярларына миллионлаган гаскәр тупланган. Бәлки, ерак юл мине куркыта башлагандыр? Бәлки, шуңа күрә идән астыннан, беренче каттан ишетелгән оркестр тавышы шомлы яңгырый торгандыр? Ә сәламәтлек?.. Шуңа күрәме оркестр тавышы миңа матәм гимны булып ишетелә... Шыншыма, оркестр, сер бирмәскә тырышырбыз.

Нигә мин жылы фатирымны, шәфкать күрсәтеп, хөрмәтләп торган гаиләмне шомлы билгесезлеккә ташлап монда качтым әле? Хыял бөтенләй башка иде. Нишләп мин шушы көнгә кадәр туган авылыма, ата-бабамның сөякләре күмелгән җиргә кайта алмыйм? Чынбарлык — шәфкатьсез. Тормыш, көнкүреш һаман кырыслана, анда хыялга урын калмый башлады. Озак еллар изелеп яшәү, көчләп тагылган ялган, күз буяу, коллык тәрбиясе тышка бәрәп чыгып, куркыныч бер җимерү көченә әйләнде. Шөхесләр, жәмгыять катламнары, милләтләр, Мәшрик белән Мәҗрип арасында күзгә күренми торган яшерен,

аяусыз сугыш бара. Кешелөрнөң күңелендө нәфрәт. Ул һаман куера, кыза, көчәя.

Узган жәйдә Баулыга Сабантуй карарга кайттым. Матур булды Сабантуй, халык күп жыелды. Сабантуйны оештыручы райком секретарена сокланып карап йөрдем. Югары культуралы шәхес. Эрудит. Талантлы оештыручы. Кешеләрне аңлый, аңлата, кирәк чакта ярдәм итә, якый белә. Зыялылар токымыннан. Жәмгыятьтә бер серле канун бар: сүнәр алдыннан сәяси хәрәкәт көчле, ихтирамга лаек шәхесләр кулына элгә. Беренче секретарь безнең төбәккә интеллектуаль көч, зыялылар биреп торучы Көрәкәшле тирәсеннән, атаклы укытучылар гаиләсендә тәрбияләнгән кеше. Аның өчен бу, күрәсен, Сабантуйгына түгел, әйтерсен чираттагы дөньякүләм Олимпиада. Мәйдан урыны да, алып баручылар да, һәр уен, бизәкләр, бүләкләр дә — һәммәсе алдан уйланып, зөвык белән эшләнгән. Бәйрәм сәгатъ унда башланьрга тиеш иде. Мин өйдән ярты сәгатъкә алданрак чыктым. Мин Сабантуйга киләм, ө халык дефицит товар, дефицит азык-төлек күтәрәп Сабантуйдан кайтып азаплана...

...Уеннар башланды. Көрәш, йөгәрешү, ат чабышы, төрле ярышлар. Чөчәкләргә күмелгән яшел болын... Урман шаулый... Карап йөрәм, халыкның иң тыгыз, иң актив жыелган урыны — сыра сата торган мичкә янында. Чират торучыларны этеп-төртеп, целлофан капчыкларга тутырып сыра алалар, шундук аягөстә чөмерәләр. Алган тәрбиябез шундый. Коммунистик идеология тәрбиясе.

Кая киткән безнең бала чактагы Сабантуйлар, бәйгеләр, карга боткалары?! Баулы тирәсендә табылган нефтьне — туган төбәгемнең канын суырып алып, Жир-анадан талап алынган шул «кара алтын»ны валютага сатып, һәм әлегә табыш хисабына Әфганстан, Ангола, Вьетнам, Никарагуа, Сальвадор кебек илләрдә коммунистик режим урнаштырыр өчен танклар, ракеталар ясап, шунда озатып тордылар. Талау әле дә дәвам итә. Андый шартларда хакыйкәт саклап торып булмый. Сәясәт, икътисад, идеология — барысы да халыкны изүгә, аның рухын, эчке жегәрен юкка чыгаруга юнәлтелә. Шул жинаятьнең нәтижәсен бүген күрәбез. Кыр-яланнар кысырланды, табигать имгәнде, чишмәләребездән, кара күз яше булып, нефть тамчылары саркып чыга. Коллык шартларында яшәү адәм баласының бәгырен катыра, жанын имгәтә. Административ-боерык системасы шөфкәт, игелек эшләү шикелле бөек сыйфатларны таптап юкка чыгарды. Дөрөс, Жир йөзөндә гел уңай яки гел кире генә гамәл булмый. Совет власте безгә пинжәк культурасы һәм диплом бе-

леме бирә алды. Ул безгә казарма иминлеге алып килде.

Без бәйрәм итүне, ихлас куануны оныттык. Безнең бабаларыбыз Сабантуйны дефицит әйбер алу өчен көтәләр идемени? Бәйрәм тәнгә һәм жанга ял бирә, кешеләрне бер-берсенә якынайта, аларның күңелләрен бергә тоташтыра иде. Бүгенге көндә бәйрәм тойгысына урын калмады. Бездә хәзер тамак кайгысы, исән калу кайгысы. Әнә таң белән, яңа көн сиңа нәрсә алып килер? Ачлыкмы, кан коюмы, демократия тиресенә төренгән яңа коллыкмы? Без нәкъ Сталин чорындагы шикелле дер калтырап яши башладык. 30 нчы елларда судсыз, хөкемсез маңгайга пуля алудан куркып яшәсәк, бүгенге көндә безне ачлык, хәерчелек белән куркыталар. Куркып яшәгән кеше бәхетле була алмый. Курыккан адәм баласына бәйрәм юк.

Баулының мәдәният йортында концерт карап утырам. Мәдәният йорты каршындагы үзешчән түгәрәкне хет Төркиягә, хет гарәп илләренә, хет Ауropaга жибер, аларның чыгышлары триумф яулап алачак. Үзешчән артистлар куйган спектакльләре профессиональ сәхнәдә уйнаучыларныкыннан аерырлык түгел. Зал шыгрым тулы. Кул чабалар, сәхнәгә чәчәк ташлыйлар. Тамашачыларга карыйм. Яшьләр аз. Башка милләт вәкилләре, бигрәк тә безнең «өлкән туганнарыбыз» бөтенләй юк диярлек. Ә бит алар завод цехларында, нефть чыгарганда татар белән дусларча, бердәм эшлиләр. Фатирлар янәшә булганда элементә, аралашу татулыкка, күп очракта туганлыкка корылган. Ни хикмәттер, урыс куйган концертларга татар йөри, ә татарларныкына урыс килергә теләми! Тәрбия шундый. Бакча һәм мәктәп, тарих һәм идеология тәрбиясе.

Торгынлык чорында «образцовый коммунистический» дип аталып йөртелә башлаган башкалабызның хәле Баулыныкыннан куркынычрак. Атна азагында телеэкраннан башкалада күпме кеше үтерелгән, күпме фатир басылган, күпме хатын-кыз көчләнгән — шуны тапшыралар. Тыңлый башлау белән чәчләр үрә тора.

Урамга чыгам. Тәмәке киоскысы янында ирләр бер-берсен дәмбәслиләр. Универмаг каршындагы чиратны резин чукмар тоткан милиционерлар тәртипкә кертәп йөриләр. «Нәрсә саталар?» — дип сорыйм. «Ирләр оекбашы», — ди таныш әрмән карчыгы.

Жилкәсенә кара дерматин сумка аскан бөкрә карчык, почта йөртүчебез, миңа каршы көчкә сөйрәлеп килеп азаплана. Исәнләшкәч, соравымны көтеп тормыйча:

— Юк, — ди. — Алмадык. Әйттем бит, почта бүлегенә килү белән китерәм, дип.

Быел өченче елга китте, Казанда басылган гәзит-жур-

наллар башкалага килеп житә алмыйча, каядыр китеп югала. Укучыдан хат килә. Сүз «Казан утлары»нда басылган хикәя турында бара. Мин беләм, ул хикәяне уку миңа насыйп булмаячак. Журнал килми. Бәлки яңа, 1992 елда әзме-күпме тәртип урнашыр.

Тәрәзәгә карыйм. Галәмне котып төне каплаган. Язны, кояшны күрә алырбызмы? Куанычлы, имин тормыш кайчан килер?

Кытлыкка түзеп була. Безне кытлыкта 70 ел тоттылар. Без ачлыкка да, ялангач йөрүгә дә күнеккән. Жан тыныч түгел. Гәзитне ачуга, телевизорны кабызып жибәрүгә жан әрни, өзгәләнә башлый. Арал дингезе буендагы куркыныч хәл, Чернобыль фажигасе мыштым гына Иделгә таба якынлаша. Сыңар чаткыдан яңа Карабах, яңа Фирганә кабынып китәргә тора. Кайчакта халкым язмышы дигән, бәгырьләрне көйдерә торган сүзләргә бер генә минутка онытып, ипи белән бәрәңгә турында гына кайгыртып яшисе килеп китә. Бар бит корсак кайгысы белән генә яшәүчеләр дә. Бәлки, аларга яшәү жинелрәктер? Юк, бу дөньяга кеше кыяфәтендә тугач, хайван шикелле тамак гәме белән генә яшәп булмый. Аллаһы Тәгалә сиңа кешелек вазифасын йөкләгән. Шуңа күрә сиңең тәнең генә түгел, жаның да яшәешне тоеп, кешелек шартлары белән канәгать булып торырга тиеш. Башкача яшәү — яшәү түгел, сөйрәлеп йөрү генә. Кеше дигән исемгә лаек була алмау туктаусыз тынгысызлап тора.

Алманиянең бөек философы Э.Кант гомере буе «нәрсә ул кеше?» дигән сорауга җавап эзләгән һәм җавап табуны жинеләйтер өчен шушы чиксез катлаулы мәсьәләне өчкә бүлгән. Бу дөньяда адәм баласы ниләр эшли ала? Кешенең зиһене, аның сәләте ниләр белергә, күпме белем үзләштерергә житә? Кешелек вазифасын аклар өчен адәм баласы ниләр эшләргә тиеш? Шушы сорауларга җавап эзләү дөвам итә. Кант философиясенә таянып фикер йөртүчеләр (соңгы елларда философлар, Гегель философиясе белән канәгәтләнә алмыйча, Кантны өйрәнә башлады) югарыда күрсәтелгән өч сорауга тагын берничәнә өстәделәр: кешенең яшәү максаты нидә? Аңа яшәү кыйбласын табарга нинди көч булыша? Дөрес юлдан баруын адәм баласы каян белә ала? Шушы сорауларга фән дә, фәлсәфә дә тулы җавап бирә алмый. Мондый сораулар күптән, бик күптән адәм балаларын тынгысызлап торган, күрәсен, һәм ул кешеләргә дин юлына китереп чыгарган.

Иң әүвәле дин адәм баласының жаны барлыгын, ул жанның үлемсез булуын ачкан, аннан соң рухи иминлеккә, күңел рәхәтлеген тәәмин итәр, саклар өчен иманлы

булырга кирәк икәннен искәрткән. Кешенен мәнгелеккә омтылуын, үлемсезлек таләп итүен фәннән алданрак төшенгән һәм адәм баласына, үлөп кенә, яшәүнен тукталып калмавын, бу дөньядан тыш мәнгелеккә көйләнгән теге дөнья барлыгын аңлаткан. Дини китаплардагы жәннәтне генә күз алдына китереп карагыз. Аны шундый матур, образлы итеп сурәтләп күрсәтәләр!

Яшәешне дәһриләр ничек аңлата соң? Алар «адәм баласы әжәленә кадәр генә яши, аннан соң ул чери, сасый, кортларга азык була» дип аңлатканнар. Дингә инанучы белән дәһринен яшәү аренасын, киләчәккә багланган офыкларын чагыштырып карыйк. Дәһринен гомере шундый кыска, киләчәгә үлем белән чикләнгән, димәк, кешенен яшәү максаты — үлем. Дингә инанучыларның карашы чиксезлеккә төбәлгән. Фани дөнья — яшәүнен бик кыска бер өлеше генә, әгәр шушы кыска вакыт эчендә кирәк кадәр саваплы эш, игелекләр кыла алсан, урының жәннәттә булачак, ә анда яшәешнен чиге юк. Бу фикерне фән һәм философия дә раслый. Чын куаныч, зур бәхет башкаларны бәхетле итә алуда, ди психология фәне. Димәк, башкаларга күрсәткән яхшылыкларын савап булып синен үзенә кайта.

Дин концепциясе белән чагыштырганда, коммунистик идеология куйган максат шундый ярлы һәм тонык. «Кем эшли — шул ашый». «Кулыннан килгән кадәрле бирә, кирәк кадәрле ала». Әллә без бөтенләй сукуыр һәм аңыра булдык микән 70 ел буге шушы корсак идеаллары өчен көрәшкәндә? 70 ел эчендә без казарма социализмы төзи алдык. Анысы дөрес. Бүген эшләгән кешегә иртәгә эшкә чыгарлык дәрәжәдә тамак туйдырырга житәрлек паек бирделәр, шинельгә һәм казарма кетәклегенә 10 — 15 ел бил бөккәннән соң гына ирешә алдык. Һәм шул максатка ирешү юлында дистәләгән миллион бер гөнаһсыз адәм балаларын, чәнечкеле тимерчыбык белән уратылган лагерьларда мылтык прикладлары белән дөмбәсләп, котырган этләрдән талатып юкка чыгардык. Без бит әле һаман шул әкияткә ышанып яшибез. «Әгәр ирекле сәүдәгә чыга алсак, без Аурупаны куып житәрбез, Ауropa шикелле мул, бай яши башлагач, максатыбызга ирешербез...» Тарих битләренә күз салып карагыз. Күп халыкларның тарихында хәлиткеч сынаулар булып алган. Шуларның кайсын сайларга, кол булып тук яшәүнемә, әллә ач азатлыкнымы? Азатлык юлын сайлаган халыклар бүгенге көндә тук һәм ирекле яшиләр, азатлыкны туклыкка алыштыручылар әле һаман ач, һаман коллыкта. Ауropaдагы муллык та шушы феномен нигезендә килде. Алар динне, мәдәни-

ятне, азатлыкны саклау өчен көрәшә торгач, безнең төшебезгә дә кермәгән муллыкка ирештеләр.

Туклыкны яшәү максаты итеп куйган бер генә халык та морадына ирешә алмады. Без бу хакыйкәтне бер генә минутка да онытырга тиеш түгелбез. Яшәү — үлемсезлеккә омтылу. Үлемсезлекне коллык шартларында тормышка ашырып булмый. Ирексезлек — шул ук үлем, чөнки коллык адәм баласының киләчәген юкка чыгара. Үлемсезлек — балаларың, балаларыңның балалары, киләчәк буыннар тормышында яшәү дигән сүз. Үлемсезлек — син калдырган мәдәният, туган халкыңның бүгенге һәм киләчәк тормышы. Коллар саны миллион, йөз миллион булсын, тик алардан халык дип аталган бөөк, илаһи көчне оештыру мөмкин түгел.

Бу язмада сүз ислам дине турында бара. Ислам дине һәм мәңгелек турында. Мәңгелек, үлемсезлек концепциясе христиан һәм Будда динендә дә бар. Үлемсезлек — дин-нәрне берләштереп, экуменизм барлыкка китерүче феномендыр ул, бәлки? Шушы хакта Ф.Достоевскийны тыңлап карыйк: «Говорят, человек разрушается и умирает весь. Мы уже потому знаем, что не весь, что человек, как физически рождающий сына, передает ему часть своей личности, так и нравственно оставляет память свою людям, то есть входит частью своей, жившей на земле личности, в будущее развитие человечества». Нәкъ шушындый сүzlәр Коръәндә, хәдисләрдә, һәр дини китапта бар. Аллага инанган кешегә бу бөөк хакыйкәтне аңлау бер дә катлаулы түгел. Ә Аллаһы Тәгаләгә инанмаган кеше? Әгәр аны бала чактан дингә инандырып тәрбияләмәгән булсалар? Мин күреп йөрим, куанам һәм иманлы кешеләрнең көннән-көн ишәюенә ышанам. Чын укымышлы, бай рухи тормыш белән яшәүче кешеләр арасында дини әхлакка, дини инануга һәм иманлы булу бәхетенә аң-белем, мәдәният, хәтта көнкүреш юлы белән ирешүчеләр дә бар. Башкача яшәү мөмкин дә түгел. Әхлак — бүленми торган берәмлек. Әхлак кагыйдәләрен катгый үтәп яшәүче вөжданлы кеше иманлы шәхескә өверелә. Иман да — бүленми торган берәмлек. Махсус дини иман, аерым гражданлык иманы, сәяси иман була алмый. Иманы булган кеше рухи яктан иң уңайлы шартларда яши.

Мисырга һәм Төркиягә соңгы баруымда күзәтеп йөр-

дем: мәчетләргә намаз уку өчен генә жыелмыйлар. Тормыш ыгы-зыгысыннан алжыган, стресска түзә алмый башлаган кеше мәчетнең тыныч, салкынча, турыдан-туры күкләр белән тоташкан залына керә дә аркасын мөрмөр колоннага терәп, йомшак келәмгә утыра. Ул аулакта, итагать һәм ихтирам аурасында (рухи мохит) жаны, иманы белән ялгыз калып серләшә. Йортсызлар һәм юлчылар да керә бирегә. Студентлар аулак почмакта китап укып утыра. Чисталык, күркәмлек һәм бөөкләк хакимлек итә монда. Заманаларның иң авыр, иң рәхимсез чагында минем халкым да дингә сырышкан, шул рәвешле күнел жәрәхәтләрән, йөрәк яраларын дөвалаган.

Дин беркайчан да ялгыз яшәмәгән. Иван Грозный Казан дөүләтен жимереп, тар-мар итеп ташлаганнан соң, мәгърифәт, сәнгать, мәдәният — барысы да дин белән берләшкәннәр. Дин белән мәдәният бер-берсен саклап, бер-берсенә исән калырга, ныгырга ярдәм итеп яшәгәннәр, Кол Галидән башлап Гомәр ага Бәшировлар буынына кадәр әдәбиятыбызны баеп килүче шагыйрьләрен һәм әдипләрен алыгыз. Аларның күпчелеге йә үзе мулла, яисә мулла баласы. Әдәбиятка әтрәгәләм килә башлаганнан соң гасырлар буе татар әдипләрененң визит карточкасы ролен уйнаган пәйгамбәрлек вазифасы юкка чыкты, әдәбиятыбызга «Коръән серләре» дип аталган шапшак порнография язарга сәләтле кешеләр килә башлады. Рухани — рух өлкәсендә эшләүче белгечләр юклык — бүгенге көнненң иң зур фажигасе менә шул. Дин тапталган елларда мәдәният тә, сәнгать тә тапталды. Динсез һәм мәдәниятсез калгач, күкрәк эчендә иман, вөждан һәм итагать оялый торган жирдә, бушлык — вакуум барлыкка килде. Шул бушлыкны арагы, жинаять, арзан эротика белән тутыру шушы көнгә китереп житкерде безне. МВДның атналык мәгълүматларын тыңлаганда мин әнә шул турыда уйлыйм.

Без башка юлны сайладык, янача, динсез, мулласыз яшибез, искелекне чүплеккә ыргытабыз, «кто был ничем, тот станет всем» дип тотындык без социализм төзүгә. Без инде хәзер барыбыз да «тот, кто был ничем» һәм киләчөктә дә шул хәлдә калачакбыз. Яңа юлдан без кыйбланың кайсы якта икәнлеген белмичә, компассыз, картасыз бардык, чөнки дәһриләр, сугышчан алласызлар ата-бабадан калган яшәү картасын утка яктылар.

Башка юл безне упкын читенә китереп терәде. Без, суқырлар шикелле, упкын читендә кая барырга, нәрсә эшлөргә белмичә басып торабыз. Нишлөргә? Без бит хәзер Аллаһы Тәгаләне генә түгел, бер-беребезне дә ишетми, аңламый башладык. Абруй бетте. Аллаһы Тәгаләне генә түгел, без бер-беребезне дә ихтирам итә белмибез. Безне ачлык, ялангачлык белән куркыталар — без куркабыз. Куркыту — коллыкның беренче этабы. Коллыкка куркыту белән күндерәләр.

Шушы фажигаләрдән котылу, үзебезне һәм халкыбызны саклап калу өчен без нишлөргә тиешбез? Беренче чиратта, мин моңа ышанам, без жаныбызны, иманыбызны коткарырга бурычлыбыз.

Жир йөзен каплап киткән котып төненә карап, мин шуларны уйлыйм һәм ышанам: кыямәт көне үтәчәк. Мин халкыма, аның рухи көченә, аның иман жегәрлегенә ышанам.

*Мурман – Вентспилс – «Капитан Кудлай» теплоходы,
1991 ел*

Ирек һәм колмык турында

Тетрәнү. Күзне ача, аң кертә торган көч бу. Әтием үлгән көн истә калган. Бу көнне мин ачтан үлмәс өчен үз көченә, тырышлыгыңа, сәләтенә генә таянырга калганын аңладым. Бу катгый, котылгысыз аңлау иде. Тагын бер тетрәнү. Беренче тапкыр чит илдә — капиталистик чынбарлыкта. Сицилия атавындагы Катания порты. Корабтан чыгып шөһөргә юнәлдем. Портны урап алган биек койма да, кораллы солдатлар саклаган капка да, пропуск тикшерү, тентү дә, һәр алып чыккан әйбергә мөһер сугу, капитанның имзасы куелган язуның да кирәге юк. Портка бит күпме кыйммәтле әйбер килә, ни генә бушатмыйлар дингез портының причалларына — нишләп аларны урлап бетермиләр икән? Социализм белән капитализмның аермасын мин шушы тетрәнүдән соң өйрәнә башладым.

Бусы, бәлки, гомеремдәге иң көчле тетрәнү булгандыр. 1946 ел. Запорожье шөһәреннән ундүрт чакрымда урнашкан хәрби аэродром. Хәрби шөһәрчек. Мин хәрби авиация мәктәбен бетереп, укчы-радист сыйфатында сугышчан полкка хезмәт итәргә килдем. Юлда ашарга дип бирелгән азыкны көмешкәгә алыштырып, яңа һөнәрне «юу» аркасында ике тәүлек ач йөрдем. Полкка килеп, документларымны тапшыру белән туры ашханәгә йөгердем. Башка гаскәрләр ачлы-туклы яшәгәндә дә очучыларның иң тәмле һәм затлы ашамлык белән сыйлап тордылар.

Кичке аш вакыты узган иде инде. Ашханә буш, бер почмакта өлкән сержант белән старшина аракы эчеп утыра. Яшереп кенә, билгеле. Чәй эчкән булып. Миңа ярты тавык, шпрот, десертка алма бәләше китереп куйдылар. Ашый гына башлаган идем, кухня ягыннан бер өлкән лейтенант килеп керде. Минем өстәл яныннан узды, аракы эчүчеләрнең өстәле янына туктады. Өлкән лейтенантның түшендә Алтын Йолдыз. Советлар Союзы Герое (элеккечә баш хәрәфләр белән язам).

Өлкән сержант белән старшина аны шатланып каршы алдылар. Өлкән сержант табак-савыт юа торган бүлмәдән стакан алып килде. Аңа да салдылар:

— Әйдә, утыр, Витя, — диләр Геройга. — Бүген Жораның туган көне, шуны «юабыз», — диләр.

— Мин сезгә Витя түгел — өлкән лейтенант, — ди офицер. — Аннан соң мин гарнизонда дежурный.

— Витя, ты что, одубел? — ди өлкән сержант. — Утыр. Минем туган көнем. Безнең фронттагы көннәр хөрмәтенә.

— Әйттем бит мин сезгә: Витя түгел — өлкән лейте-

нант. А ну-ка... Встать! — Гарнизон кизүе өстөлдөгө өч стаканны идөнгө сыпырып ыргытты.

Күз ачып йомарга да өлгөрө алмый калдым — өлкөн сержант белөн старшина Советлар Союзы Героен сугыш ектылар да таптый башладылар. Ана ярдөмгө ташланырга омтылган идем, кинөт тукталып калдым. Герой учлары белөн битен каплап бөгөрлөнөп яткан, кыйнауучылардан шөфкаты сорый. Бу хөл мине искиткеч тетрөндөрдө. Тизрөк чыгып сызу ягын карадым. Ач булуыма карамастан, кала алмадым.

Полкта хезмөт итө башлагач, өлкөн сержант һәм старшина белөн дә, өлкөн лейтенант белөн дә таныштым. Алар өчөсө дә сугыш вакытында бер эскадрильяда булганнар. Өлкөн лейтенант сугыш вакытында, укчы-радист булып, эскадрилья командиры белөн; старшина — комэскның урынбасары белөн; өлкөн сержант исө звено командиры экипажында очкан. Эскадрильяның укчы-радистлары үзара килешү төзөгөн булганнар. Группа белөн очканда бөрөп төшөргөн дошман истребителен башта флагман укчы-радист Виктор чутына (мин аларның фамилияләрен атамаска булдым, бәлки, өчөсө дә исөндөр әле) язарга кинөшкөннөр. 1944 елның азагында, бөрөп төшөргөн истребительлөрнөң саны тулгач, Викторга Герой исөме биргөннөр. Хөзер һәр атып төшөргөн истребительне Костя исөбенө яза башлаганнар. Костядан соң чиратта Жора торган булган. Сугыш бетү аркасында, бөрөп төшөргөн самолетларның саны тулмый калган. Костя герой исөмен ала алмаган. Жора да шулай ук.

Чират билгелөп алар дөрөс эшлөгөннөр, әлбөттө. Эскадрилья һава сугышы алып барганда берьюлы тугыз укчы-радист һәм тугыз укчы ата. Кемнөң пулясы бөрөп төшөргөнлеген ачыклау шактый кыен. Һәр укчы-радистның мин бөрөп төшөрдөм, дип ышанып йөрүе һәм бөхөс чыгуы мөмкин.

Сугыш беткөч, Герой Виктор дивизия командирының кызына өйлөнөп жибөргөн. Аны курсларда укытып алып офицер иткөннөр һәм ул өкрөклөп фронттагы дусларын оныта башлаган. Мин ашханөдө нөкь шул «фронт дуслыгын искө төшөрү» вакытына юлыкканмын булып чыкты.

Сугышчан полкта мин Виталий Черепнов дигөн өлкөн лейтенантның экипажында оча башладым. Өлкөн лейтенантны полкта да, дивизиядө дә ихтирам итөлөр иде. Сугыш вакытында сугышчан заданиегө полк күлөмөндө ин күп очкан һәм ялгызы разведкага йөргөн, ин жаваплы бомбага тотуларны башкарган очучы иде ул.

Черепнов сыман сугышчан задание үтәүчеләргә Герой исемен (кайберәүләргә хәтта икешәр тапкыр!) биргәннәр, ә минем экипаж командирына исә, штаб начальнигы ачу тотканга күрә, ул юнъләп орден да ала алмаган.

Геройны кыйнау һәм полкның горурлыгы саналган очучының батырлыклары бәяләнми калу мине бүләкләү һәм бүләкләнү турында уйланырга мәжбүр итте. Чыннан да, сугышта күрсәтелгән батырлыкларның никадәресе дикъкатысез калып югалды, һәм күпме кеше, штаб тирәсендә чуалып йөрөп, орден алды. Газета укыган кеше Щорсның кем икәнлеген белә, Зоя Космодемьянская турында да матбугатта төрле язмалар күренде. Космодемьянскаяның әнисе укыган лекцияне тыңлаганым бар минем. Кызының шундый зур, матур үлеме белән горурлана, кай урында күз яше сытып чыгара иде. Искиткеч күңелсез иде ана кешенен бала үлеме белән тамак туйдырып йөрүе. Лекциядән соң әниемне күз алдына китердем. Минем әни үз баласы турында шулай итеп сөйләп йөри алыр идеме? Ничек инде газиз балаң турында шулай сөйләп булсын? Зоя аның үз кызы түгелдер, йә булмаса, бу хатын чын-чыннан кретиндыр дигән фикер тудырды ул лекция.

Тагын бер гыйбрәтле манзара. Англиянең Эйвонмоут порты. Инглиз студентлары корабны карарга килделәр. Билгеле, кызыл почмакның иң түрөндә, икона куя торган жирдә — почет тактасы. Фотоларны экипаж әгъзаларынан бер дилетант эшли, әлбәттә. Тактадан жимерек кашлы, кукраеп утырган егетләр карап тора. Чынында, алар чибәр генә егетләр, ләкин рәсемгә төшә белмиләр. Объектив каршында үзләрен киеренке тоталар.

— Теге интерпол эзли торган кешеләрмени бу? — дип сорады жор табигатыле бер студент кыз.

— Юк, — дип жавап бирәм. — Болар — экипаж алдынгылары.

— Калганнары начар эшлимени?

— Юк, алар да яхшы эшли.

— Яхшы эшләгәч, нишләп соң боларны гына аерып алдыгыз? Тактага элөкмәүчеләрнен хәтерә калгандыр ич?

Менә бит ничек. Безнең системага, социалистик чынбарлыкның күз буявына күнекмәгән кеше бөтенләй башкача фикер йөртә, берничә кешене коллективтан аерып алып, алардан кумир ясауның зыянлы икәнлеген шундук аңлап ала. Чыннан да, экипажда ике-өч, кайчакта дүрт-биш сокланырлык оста һәм гадел белгеч була. Эш белү, эшне башкару ягыннан шуларга бик якин торган унлап кеше һәм шул ун кешегә якин тагын биш кеше

була. Кулыннан эш килми торган, ялкау, сәләтсезләр саны күп вакытта шул чамада була. Бердәм коллективтан берничә кешене аерып алып күтәрә башлау белән бердәмлек ватыла, коллектив ясалма рәвештә күтәрелгән кешеләрне өнәми башлый, аларны ялагайлыкта, начальникларга тәлинка тотуда гаепли.

Култ һәм торгынлык чорларында шушы хакыйкәтне белүче булмады микәнни? Нишләп белмәсеннәр, белгәннәр. Коллективны ясалма рәвештә бүлү тоталитар системага кирәк булган. Беренчедән, хезмәт коллективын, нәкъ колониаль системадагы шикелле бүлгәләп, таркатып ташлаганнан соң буйсындыру жинел була. Икенчедән, тоталитар режим өчен иң куркыныч нәрсә — талантлы шәхесләр. Талант никадәр көчле булса, куркыныч шулкадәр зуррак. Бу турыда бер тапкыр мин язган да идем шикелле. Борынгы Греция тарихын өйрәнгәндә бер бик тә кызыклы канун ачыла. Демократия чиктән тыш көчәеп киткән чорларда идарә итү авырлаша. Илдә анархия, башбаштаклык кузгала. Нәкъ шундый чорда дөньяга тиран килә. Ул идарә итүне үз кулына ала, ирекнең бугазыннан буып тота да, Сталин шикелле үк булмаса да, властын тоталитарлыкка көйләп жибәрә. Ирек богаулангач, кабат азатлык хәрәкәте уяна. Ул һаман үсә, ныгый, һәм беркөнне тиранны тәхеттән бәрәп төшерәләр. Тагын хөррият заманы башлана, демократия кабат, чик-чамасын югалтып, анархиягә якынлаша һәм — тагын тиран. Социология фәнендә бу хәрәкәтне изге-гамәли теория белән аңлатып, Гутмани шкаласы дигән ысул белән үлчәргә була. Борынгы грек тарихында бу закончалыкны ачыкый торган мисал да бар.

Коринфта демократияне тар-мар итеп, хакимиятне үз кулына алгач, идарә итү тәжрибәсе булмаганлыктан диктатор авыр хәлдә калган. Халык бит әле демократия чорын онытмаган, ничек аны буйсындырырга? Дәрәс, аны куркытырга кирәк. Ә нинди юл белән куркытырга? Күрше Спарта дөүләтендә диктатор инде күптәннән идарә итә. Ул, билгеле, тәжрибә туплап өлгергәндер. Коринф диктаторы, тәжрибәгә алу нияте белән, Спартага юл тота. Спарта диктаторына гозерен әйтә. Коллега шундук чишеләп китми, Коринф диктаторын саф һава суларга дип, шөһәр читенә, яланга чакыра. Бодай кыры эчендәге юлдан баралар. Спарта диктаторы кулындагы таягы белән башкалардан югарырак күтәрелгән иң таза, иң матур башакларны бәрәп өзеп бара.

— Аңладым, — ди Коринф диктаторы. — Рәхмәт акыллы киңәшенә өчен.

Коринфка әйләнәп кайту белән диктатор илнең иң акыллы, иң талантлы шәхесләрен кырырга тотына.

Сталин заманында да нәкъ шул ук хәл булды. Бу хәл озак еллар дәвам итте. Бездә бит теге хайвани чорлардан калган — юлбашчыга карап, аңа иярәп эш итү инстинкты һаман яшәп килә. «Европа ат сагына» исемле әсәрәмдә мин бу турыда да язган идем. Кыр кәжәләре көтүен йоклап яткан жиреннән уятсаң, алар уянып китү белән юлбашчыга карыйлар. Юлбашчы нәрсә эшләсә, шуны кабатлыйлар. Адәм баласына да үрнәк кирәк. Ул коллективтагы иң акыллы, иң уңган һәм абруйлы кешегә карап эш итә. Шунның үрнәгендә яши. Нәкъ менә шундый шәхесләр тоталитар хакимият өчен куркыныч тудыралар. Шушындый куркынычны юкка чыгару өчен тоталитар система гажәп акыллы юл тапкан. Коллективтагы юлбашчы-лидерларны власть үзе билгеләргә тиеш һәм шул билгеләнгән кешеләрнең талантсыз, сәләтсез булуларын истә тотып (талантлар белән Берия эш итте, аларны кырып торды), аларны ясалма рәвештә күтәрергә, ясалма рәвештә абруй күрсәтә алырлык фетиш тагарга кирәк. Орден-медаль, лауреатлык, герой, атказанган эшлекле, халык артисты, халык язучысы шикелле исемнәрнең кирәклегенә нәкъ шуннан килеп чыкты. Культ чорында житәкчеләрнең барысы да сәләтсез, талантсыз иде, дисәк, ялганчы булыр идек. Дәрәс, әле шушы көнгә кадәр зур урында идарә итү эшенә карьеристлар гына күтәрелә ала. Сталин үзе дә бик әшәке, зирәк, имансыз, куркыныч даһи иде. Җаваплы эшкә, зуррак урынга партия үз кулы белән утырта иде. Сәләтле кеше исә абруйны үзе яулап ала. Ә талантлы булмаган, сәләтсез кешегә дә житәкчелек итү өчен абруй кирәк. Партия, житәкчеләрне сайлаганда, аларның сәләтенә карап түгел, аларның коммунистик идеологиягә тугрылыклы булуларына карый иде. Әгәр житәкче, партия боерыгын эшкә ашырып, ул кушканны башкарып торса, шул житкән. Нәкъ менә шушындый житәкчеләргә ясалма абруй кирәк иде. Һәм партия андыйларның түшләренә орден-медаль, мактаулы исемнәр тагу гадәтен җайлап җибәрә.

Хезмәт Герое. Бу бик таралган титул иде. Уйлап карагыз, хезмәттә геройлыкның кирәгенә буламы? Хезмәтне уңышлы башкару өчен сәләт, тырышлык, түземлек, гаделлек, ниһаять, талант кирәк. Геройлык исә — барытик сугышта, кан коюда гына кирәк була торган сыйфат. Атказанган һәм халык һөнәрчесен алынк.

Татарстанның атказанган итек тегүчесе. Борынгыдан килгән гадәт буенча итекченең атны казанганмы, ка-

занмаганмы икәнлеген аның кулы белән тегелгән итекләр хәл итәргә тиеш иде бит? Ә без, шул канунны бозып, итеккә өһәмият биреп тормыйча, итекченең үзен күтөрүне алга куйдык. Итекчене генә түгел, язучыларны, артистларны, рәссамнарны һәм мәдәният эшлеклеләрен. Шушы юл белән кешене һөнәреннән аеру процессын оештырып жибәрдек. Итекченең теккән итеге икенче урында калды. Аның үзе белән генә кызыксыну гадәткә кереп китте. Ярый әле атказанган итекче теккәне белән гади итекче теккән итек бергә сатыла иде. Сатылган товарда аны эшләгән кешенең исеме куелмый.

Мәсәлән, язучының китабында авторның исеме тора. Бу хәл эшне бераз катлауландырды. Бу мәсьәләне дә искиткеч оста хәл иттеләр: халтурщикның түшенә лауреат значогын такканда, аның эзен яшерер өчен, значокны талантлыга да тага башладылар. Һәм укучы халтураны чын әсәрдән аера алмасын өчен әдәбият укутуны халтуралаштырдылар. Халтураны чын әдәбияттан аера белүче зәвыклы укучы өкрәләп әзәйдә. Андый зәвыклылар хәзер укучылар арасында гына түгел, әдәбият белгечләре арасында да сирәк очрый башлады.

Без адәм баласының абруен, аңа тиешле ихтирамны түшендәге калай билгеләргә карап бирә башладык. Бусы инде бик зур фажиға булып чыкты. Шушы процесс адәм баласының табигатендәге кыргый инстинктларны уятып жибәрде. Һомосапиенс (кыргыйлыктан арылган кеше) көндәлек тормышта акыл һәм вәжданга таянып эш итәргә тиеш. Башка кешеләр дә шушы ике критерийга таянып бәйләнергә тиеш. Ә без өкрәләп кешенең акыллымы-түгелме, вәжданлымы-имансызлымы икәнлегенә кул селтәп, бары тик түшендәге билгеләргә карап кына ихтирам итә башладык. Кешелек жәмгыятендә иң кыйммәтле саналган акыл, вәждан, иман һәм әхлак шикелле бөек сыйфатларның хакы төшә, гуманистик казанышлар арзанлана башлады. Без кешедәге шөхеслек сыйфатларын өлегә тулысынча югалтып бетермәдек. Андрей Сахаровны алыык. Ул — өч тапкыр Хезмәт Герое, дистәләрчә лауреатлыкка ирешкән шөхес. Белмим, бәлки, башкаларга башкача тоела торгандыр? Аның өч тапкыр герой булуы да, лауреатлыклары да бөек көрәшченең абруена бер мыскал дан-шөһрәт өсти алмый. Безнең өчен бу кешедәге сыйфатлардан аның көрәшчелеге, Андрей Сахаровлыгы ка-

дерле һәм кыйммәт. Сахаровның шәхеслеге каршында аның геройлыгы шиңә, лауреатлыгы юкка чыга. Шихабетдин Мәржани белән дә нәкъ шул ук хәл. Ул бит, дин өһелә буларак, шактый зур урында утырган. Шихабетдин хәзрәтнең Мәржанилеге, аның шәхеслеге каршында дини титуллары да, жәмгыятьтәге урыны да кинәт бәләкәйләнәп кала. Мәржанинең абруен Тукай бүлгә лауреатлыгы белән дә, Хезмәт Герое исеме белән дә күтәрәп булмас иде. Киресенчә, аның шәхеслеге каршында мактаулы исемнәр кирәксез бер бушлыкка әйләнә. Габдулла Тукай һәм Лев Толстой белән дә нәкъ шул ук хәл.

Ни сәбәпле орден-медальлар берәүне күкләргә күтәрә, ә икенче берәүләр өчен ул кирәксез һәм урынсыз булып кала? Бу сәер нәрсәне мин шәхеслек масштабы дип атар идем. Андый шәхесләрнең абруен аларның хезмәтләре, кылган гамәлләре күтәргән. Без аларны үз иркебез белән рәсми учреждениеләрнең ярдәменнән башка, алар ясаган рекламадан тыш тарихтагы эшләре, мәдәнияткә керткән өлешләренә карап күтәргәнбез. Бу — безнең аңлы рәвештә бирелгән бәябез. Кызганычка каршы, шундый масштаблы шәхес каршында, киресенчә, лауреатлык бөрешә, шиңә, чүпкә әйләнә. Ә нишләп соң без шундый пүчтәк нәрсәгә зур өһәмият биреп, өлгә ялган-ясалма кумирларга баш иеп, тез чүтеп йөрергә күнеккәнбез? Егерменче гасырның СПИД авыруына тик бик тә яман һәм дә кешедәге шәхеслекне юкка чыгара торган хастасы бар. Ул авыру конформизм дип атала.

Мин Үзәк Комитет каршындагы Ижтимагый академиянең ике еллык кичке курсларында социология һәм социаль психология фәннәрен өйрәндем. Шул чакта без кешедәге конформлыкны үлчәп бәяләү өчен тәжрибә уздырып карадык. Тикшереләсе кешене бер бүлмәгә керттеп, алдан хәзерләп куйган дүрт-биш кеше арасына утыртабыз. Каршы стенада озын, кыска һәм уртача озынлыктагы өч таяк. Башта теге алдан хәзерләп куйган кешеләрдән сорыйсың. Шул таякларның иң озынын һәм иң кыскасын күрсәтегез, дисең. Алар, алдан сөйләшеп куелганча, озын таякны — кыска, кыскасын озын дип атыйлар. Чират сыналучы кешегә житә. Әгәр ул барып чыккан конформист булса, уйлап та тормыйча, башкаларга ияреп, озынын — кыска, кыскасын озын дип өйтә. Сыналучы кешеләр арасында, күпчелеккә буйсынмый-

ча, таякларның озынлыгын дәрәс әйтүче табылса, аннан көлә башлыйлар. Әллә синен күзләренә начар күрәме. Әллә озынны кыскадан аера белмисеңме, дип үртәргә тотыналар. Ярымконформист, гафу үтенеп, башкаларга кушыла, чын нонконформист исә ызгыша башлый.

Нонконформистның гыйсьяны, аның баш күтәрүе табигый хәл. Протестны коллык шартларында яшәү тудыра. Логикага, законга таянып әйткәнне барыбер аңламыйлар, андый дәлилгә барыбер колак салучы юк, дип уйлый нонконформист. Бердәнбер юл — баш күтәрү, компромиссыз көрәш. Конформизм ике төрле гамәл тәрбияли. Беренче төр — гел боерыкка буйсынып, гавам фикеренә, гавам күзаллавына гына таянып яшәү. Шуларәвешчә яшәү әкрәнләп мазохизм дип аталган сыйфат барлыкка китерә. Мазохист, көчле, агрессив табигатына шәхес табып, шуңа сырышырга, аның колы, олтанының туфрагына әйләнгәннән соң гына тынычланып, барытик шундый шартларда гына яши ала. Нонконформист исә, адым саен коллыкка, фикерсезлеккә, куркаклыкка юлыгып торганлыктан, аңарда протест һаман үсә, көчәя, һәм соңгы чиктә ул кансыз садистка әйләнеп китәргә мөмкин. Мазохистлыктан һәм садистлыктан коткаручы бердәнбер чара — адәм баласының шәхеслеген, аңардагы шәхеслекнең масштабын үстерү, һәм бүгенгә көндә без, татар язучылары, татар интеллигенциясе бу эшненең мөһим һәм хәлиткеч икәнлеген аңларга тиешбез.

Конформизм — егерменче гасыр чире. Егерменче гасырдагы унификация һәм стандартлаштыру шундый хәлгә килеп җитте ки, ул, чыннан да, куркыныч бер хәлгә әйләнә башлады. Стандарт фатир, гел бертөрле мебель, солдат шинелен хәтерләткән гел бертөрле киём-салым, бер үк ашлар, телевизордан гел бертөрле тапшыруларны карау, газеталардан гел шулар ук мәкаләләргә уку кешенең үз фикерен, үз карашын һәм күзаллавын юкка чыгарып, аны манкортлаштыра. Әүвәле башкаларныкынан аерып булмаслык фикер йөртү һәм, тора-бара, тулысынча үзгәртеп югалту. Шуңа өстәп, балалар бакчасынан башлап, мәктәптә, институтта, хезмәт коллективында шаблон тәртип, идеологик басым. Мондый чынбарлык совет кешесендәге конформлыкны икеләтә көчәйтте. Татар исә бу шартлар белән генә дә чикләнеп калмый. Аның колониаль чынбарлыкта, басып алуы-

ларның рәсмиләштерелгән өсире, колы булып яшөве тагын да каты прессинг бирде. Иреkkә чыгару шартлары барлыкка килгәч, бу хәл тагын да ныграк ачыкланды. Кайберәүләр сталинизм коллыгын, коллыкның иң рәхимсез, иң куркыныч чорын сагына башлады. Әле күптән түгел тәмамланган «Без — коллар» дип аталган романымда мин тышкы мохиттагы, системадагы коллыктан тыш безнең эчебезгә кереп оялаган эчке коллыкны анализлап, шуны укучыга күрсәтергә тырыштым. Билгеле, Сөембикә чорыннан башланган коллык шартларында инде ничө буын, тимер читлек эчендә туып, төрмө мохитендә яши торгач, коллыкка күнегеп беткән. Байронның «Шильон тоткыны» исемле поэмасын укып карагыз. Тоткын, үзенң тоткынлыгына ияләнү генә түгел, инде азатлыктан курка ук башлаган. Куркып яшөү аның канына, күзәнәкләренә сөңгән. Кол нилектән теше-тырнагы белән үзенң хокуксызлыгына, кимсенүенә һәм изелүгә ябышкан? Чөнки азатлык — мөстәкыйльлеккә бөйле. Югарыда күрсәтелде бит: мазохист, мөстәкыйльлектән куркып, үзеннән көчлерәк садист бәндә эзләп таба һәм шуның жәбереннән, тапталудан тәм табып, үзенчө шундый шартларны рәхәт санап мәхлук сыман инерция нигезендә яши бирә. Коллыкка бер күнегеп житкәч, мөстәкыйльлек, чыннан да, куркыныч тоела башлый. Колдан әллә нинди көч житмәслек эш таләп итмиләр. Аңа иң беренче шарт итеп сүзсез буйсыну куела. Аннан соң колбиләүченең гадел, кайгыртучан кеше булуына инанып, соңгы этапта мөстәкыйльлеккә омтылудан ваз кичүне таләп итәләр. Әгәр шушы шартларга риза түгел икәнсең, без сине ташлыйбыз һәм син ачка үлчәксен, дип тукуп торалар. Һәм ул, мескен, шушы сүзләргә ышана башлый. Чыннан да, кем белә: әлегә мине ашаталар; ашатучыларны калдырып иреkkә чыксам, ачка үлүем бар. Шул рәвешле, ул коллыкны сайлый һәм язмышын үзгәрешсез калдыра. Бу турыда өйткөнәм дә бар шикелле: азатлыкны тук яшөүгә алыштырган кеше яки халык азатлыктан да колак кага, туклыкка да ирешә алмый. Һәм, киресенчә, азатлык яулап алган кеше яки халык туклыкка да ирешә, язмышын да үз кулына ала, бүгенгесен, киләчәген дә үзе хәл итә башлый. Тарихта моңа мисаллар санап бетергесез.

Европаны алыйк. Уналтынчы гасырның башында Ита-

лиядә Ренессанс хәрәкәте башлана. Нинди хәрәкәт иде соң ул? Нәкъ шул коллыктан арынып, шәхеслек яулауга багышланган хәрәкәт иде. Империяләр таркалып жимелгән чор. Изге Рим империясе, Габсбурглар, Испан империясе башта вак дөүләтләргә, аннан соң аерым мөстәкыйль шәһәрләргә бүленеп бетә. Һәм шул процесс белән янәшә шәхеслек тойгысы, аның масштабы үсә башлый. Бөек Ренессанс титаннарын гына алып карыйк: Леонардо да Винчи, Микеланджело, Данте Алигьери, Шекспирларны без беләбез. Сәнгатьтә алар калдырган эзгеләр дә беләбез. Бары тик Ренессанс чорындагы шәхеслекнең масштабын, алардагы ирек сөю көчен, коллыкка карата булган нәфрәтләрән генә белмибез. Ул чорда Рим папасына корольләр, императорлар буйсына торган булган. Папа Юлий II, эшә тыгыз булганлыктан, бер тапкыр Микеланджелоны кабул итмәгән.

— Папага әйтәгез: әгәр мине күрәсә килсә, яныма үзе килсен,— ди бөек шәхес һәм шул ук көнне Ватиканнан Флоренциягә кайтып китә.

Буйсыну элек-электән Рәсәйдә төп кагыйдә булган. Бу дөүләт гасырлар буйы хәрби лагерь, поход вакытындагы бивуак хәлендә яшәгән. Казанны буйсындырудан башланган яулап алулар, сугыш, кан коюлар беркайчан да тукталып тормаган, дисәң дә ялгыш булмас. Чөнки сугыш юк чакта империянең һәр көне, сәгәте киләсе сугышка хәзерләнү белән бәйләнешле булган. Хәтта шундый шартларда да татар халкы үзенең горурлыгын, шәхеслеген саклай алган. Чын коллык революциядән соң — жирне, мал-мөлкәтне тартып алганнан соң башланган. Эш бирү система кулында. Системага буйсынмадың исә, ачка үләсәң, чөнки милек тә, житештерү кораллары да система кулында. Торган урыныңнан беркайчан китә алмыйсың — паспорт системасы. Эшкә урнашу өчен прописка кирәк: пропискага керү өчен — эшкә урнашкан булу. Эшнен һәркайсында төп кагыйдә — буйсыну. Хәтта ижат кешеләре дә ирекле түгел. Ижатның төп бурычы — системаны, коммунистлар партиясен, коммунистик идеологияне мактау, шуңа мәдхия җырлау. Чит илләргә качып котылу турында сүз дә булырга тиеш түгел. Чит илгә китәргә теләгән кеше сатлыкчан дип атала.

Менә шушы шартларда адәм баласындагы шәхеслек өкрәнләнеп сүнә, юкка чыга башлый. Табигый шәхеслек

урынына түшкө тагып йөри торган ясалма шәхеслек барлыкка килә.

Шәхеслек ниләрдән гыйбарәт соң? Беренче шарт — мөстәкыйль фикер йөртү. Бу турыда нинди сүз булуы мөмкин: балалар бакчасыннан башлап, мәктәп елларында, институтта, эштә мөстәкыйль фикер йөртүчеләргә кыргый жәнлек сыман аулау бара. Шунысын да истә тотарга кирәк: татарлардан диссидентлар чыкмады. Бу бик тә куркыныч күренеш. Аерым шәхесләрдә генә түгел, тулысынча алганда милләт масштабында мөстәкыйль фикер йөртү, үз фикеренә яклау сәләте югалган дигән сүз бу.

Икенче шарт — һәр шәхес табигать биргән сәләтен һәм талантын эшкә жигәргә, гомерен жаны теләгән эшкә башкарып, максатына ирешү юлында үткәергә тиеш. Социалистик чынбарлыкта бу һич тә мөмкин булмады. Система кая урнаштырса, син шунда эшләргә, нәрсә боерса, шуны үтәргә тиеш идең. Система боерыгын үтәүдән баш тартсаң, ачка үләсең. Эш тә, аш та, акча да аның кулында. Совет кешесеннән хосусый байлык, хосусый хезмәт белән яшәү мөмкинлеген тартып алганнар иде.

Өченче шарт — ата-баба васыятен саклау, милләтенә, халкыңа тугрылыклы булу. Бу мөмкинлек тә катгый рәвештә тыелган иде. Милләтчелек — башка илләрдә, башка халыкларда изгә бер сыйфат. Бездә ул гафу ителмәслек жинаять санала иде.

Дүртенче шарт — милек мәсьәләсе. Милексез кеше беркайчан да мөстәкыйль була алмый. Мөстәкыйльлектән мәхрүм калган кеше шәхеслеккә ирешә алмый. Коллыкның беренче нигезе — кеше кулыннан ашау. Буйсыну шуннан килеп чыга.

Саный башладым да... мин бит бу шартларның очына чыга алмаячакмын. Яшәү-көнкүрешнең һәр адымында без коллыкка, безне кол итү өчен корылган тозакка килеп юлыгабыз. Тормышның һәр өлкәсендә буйсыну. Аның һәр мизгеле безне кимсетүгә, түбәнсетүгә, иректән мәхрүм итүгә көйләнгән. Шушы фажиганең иң аянычы — безнең шәхеслекне имгәткәннәр. Шәхеслекне тергезү, аны аякка бастыру татар зыялыларының бүгенге көндә төп бурычы булып торырга тиеш.

Без — искиткеч сәләтле милләт. Без тетрәндергеч авыр

шартларда, татарны юкка чыгарырга көйләнгән сәясәттә яшәп исән кала алганбыз. Азатлыкка, мөстәкыйльлеккә чыгу шартлары ачылгач, шул шартлардан файдалана алмый калсак, киләчәк буыннар безне ләгънәт укып каһәрләячәкләр. Татар тарихында сатлыкжаннар да, ачыктан-ачык үз халкына карагруһчылык күрсәтүчеләр дә житәрлек булды. Бүгенге көндә иң куркыныч кеше — милләт язмышыннан борын чөйүче. Бүгенге көндә иң куркыныч нәрсә — халкыбызның киләчәгенә битарафлык.

Бәйсезлекне, мөстәкыйльлекне яулап ала алсак, шөхеслекне тергезү, аны аякка бастыру шартлары туачак. Мин татар халкының якты киләчәгенә өмет баглыйм һәм моңа бернинди икеләнүсез инанам.

Мәскәү

Капитан үлеме

I бүлек

1965 ел.

Дингезчеләр Азов дингезен «Күркә океаны» дип йөртәләр. Бу атаманың үзенә күрә дәреслегә бар: көз һәм кыш көннәрендә ул ачулы күркәдәй туктаусыз кабарып, котырынып тора. Аның ярларын бер генә тау да ышыкламый. Аның суы сай, шуңа күрә дулкыннар пароходларны гел кыйнап торалар. Муссон, пассат жылларенә күнеккән, торнадо давылын күргән һәм Бискай култыгының таудай дулкыннарын зыянсыз үткән океан пароходлары шушы «Күркә океаны»нда еш кына хәтәр вакыйгалар кичерәләр.

...Көзгә рәхимсез жыл биткә карлы яңгыр сылый. Тугыз баллы шторм дингезнең ак яллы дулкыннарын пароходның тимер кабыргасына китереп бәрә. Жил улый, жыл үкерә. Пароходның мачталары шыгырдый, палубалар дөбердәп китә. Дулкын сыртынан купкан су тамчылары, һавада очкан карлы яңгыр тамчылары белән кушылып, тоташ пәрде булып горизонтны каплый. Еракта, адашкан пошодай, пароход гудок бирә. Мин тизрәк локатор экранына карыйм. Экранда кечкенә генә ялтыравыклы нокта күренә. Ун-унбиш минут та үтми, карлы яңгыр пәрдәсен ертып, каршыга кечкенә генә дингез буксирына тагылган шөкәтсез зур лихтер килеп чыга. Дулкын лихтерны бер уңга, бер сулга ега.

Лихтердан куе ак пар күтәрелә. Аның трюмнарында Камышборын портынан Азовсталь заводына илтү өчен төялгән агломерат. Агломератның температурасы +500. Лихтер якынлашкан, аның исемен укыйм һәм траверска житкәч, лихтерның капитан күперендә басып торучы урта яшыләрдәге хатынны күрәм. Ул муенына зур дингез бинокле асқан. Бу — «Бея» исемле лихтер икән, ә капитан күперенә баскан хатын — лихтерның өлкән штурманы Хәнифә Шибаева.

Хәнифә апаны Азовныкылар гына түгел, башка дингезчеләр дә беләләр. Аның шөкертләре арасында зур океан пароходлары белән командалык итүчеләр дә байтак. Тик ул үзе генә һаман Азов дулкыннары арасында, тынгысыз эштә.

Татар кызы Хәнифәне Азов дулкыннары ничек үзенә тарткан соң?

Дингез акчарлагы булырга сүз биргән Рязань кызын бернинди авырлык, юлда очраган бернинди каршылык та туктата алмый. Кышларын институтта укый, жәйләрен матрос булып «Альфа», «Товарищ» исемле жылкәнле корабларда йөзә.

— Хәнифә апа, ничек йөрәгегез житеп бомбрамсель жылкәннәрен төшерергә менә алдыгыз? — дип сорыйм. — Аларның биеклегә җирдән караганда да баш әйләнерлек бит.

— Акыллым, — ди ул, елмаеп, — яшьлек бит яңалыкка, гел кыенлыкка, алга омтыла. Шуңа күрә авырлык, куркыныч турында уйлап торырга вакыт булмагандыр инде.

Сугыш вакытында Хәнифә апа бомбалар гөрелтесе астында фронтка Бакудан танкер белән нефть ташый. Сугыштан соң «Аргус» исемле пассажир пароходының капитаны булып эшли.

Хәнифә апаның гадәте шул инде — үзе турында сөйләргә яратмый ул. Аның хакында иптәшләренен сүзен тыңлыйсың. Минем белән бергә эшләүче өлкән механик Георгий Михайлович Клименко заманында Хәнифә апа командалык иткән «Аргус»та өченче механик вазифасын башкарган.

— Экипаж безнең капитан белән горурлана иде, — ди Клименко. — Хәнифә апада анда ирләр батырлыгы белән бергә хатын-кызларга хас нәфислек һәм аналарча кайгыртучанлык бар. «Аргус»та Хәнифә Шибаева житәкчелегендә искиткеч бердәм, тырыш команда тәрбияләнде, — ди Клименко. — «Аргус» пассажир пароходлары арасында пөхтәлек һәм чисталык белән дә дан тотты.

Дингезчеләр тырыш, эшчән, кеше җанлы, оптимист бу хатынга зур ихтирам белән карыйлар. Ерак дингезләрдә очраган тәҗрибәле штурманнар аны жылы итеп искә алалар.

Дингезчеләр халкы бер-берсе белән сирәк очраша. Соңгы күрешүдә Хәнифә апа миңа үпкәләбрәк карады да:

— Сиңа хәтерем калды әле, — диде.

— Хәнифә апа, ни өчен алай ачуланасыз? Әллә берәр аңлашылмаучылык чыктымы? — дим.

— Мин синнән моны көтмәгән идем, Миргазиян, «Хәнифә апа турында матбугатка язам» дип йөрисен

икән. Тере кеше турында хикәя язалармыни? Кеше турында аның эше сөйләсен, ә буш сүз мактанырга гына ярый ул. Акыллым, син үзеңне мактаган кешедән кач. Мактау кешененң иң кыйммәтле сыйфатын жуя. Мактау кызгану белән бер ул — кешененң дәрәжәсен ваклый...

...Портка керер алдыннан борылып карадым. Дингезнең тозлы жилен йотып, штормнар белән көрәшеп чыныккан бу хатын, зур конгырт күзләрен тутырып, минем якка карап тора иде. Аның карашы аналар сөйкемлеге, бетмәс кайгырту белән тулы иде. Хәнифә апа кебек яхшы кеше белән очрашып, бер-ике минут сөйләшсәң, дөнья искиткеч матур, яшәү искиткеч рәхәт тоела башлый. Синенң йөргән юлында шушындый кешеләр очраганга чын күңелдән шатланасың.

Соңгы очрашудан соң ничә ел үтте икән? Хәтерләмим...

1968 ел. «Рокша» экипажының мәетләрен, судан табып, жирлиләр иде... Бу вакыйга мине тетрәндерде...

Һәр елны, июльдә билгеләп үтелә торган дингезчеләр бәйрәме якынлаштымы, кыюлыгы белән ир-егетләргә дә хәйранга калдырган Хәнифә апа Шибаева хәтеремә килеп төшә. Аның турында мин башта өлкән әдибем Габдрахман Әпсәләмовтан ишеттем. Ул миңа бу батыр хатын турында повесть язарга тәкъдим итте, хәтта өзәр сюжетын да сөйләп бирде. Бу эшне вакытында башкара алмасам да, татар кызлары арасында беренче дингез капитаны булган өлгә кешене күрү теләгә үзен гел сиздереп торды. Ниһаять, ул көн килде.

Беренче мәртәбә мин Хәнифә апаны дингездә очраттым. Тугыз баллы шторм иде. Һавада карлы яңгыр тамчылары очып йөри. Адашкан пошитавышына охшашлы гудок авазы ишетелә башлады. Карлы яңгыр пәрдәсен ertып, каршыга шөкәтсез зур лихтер килеп чыккач, мин аптырап калдым. Лихтердан янгын вакытындагы шикелле куе ак пар күтәрелә, ә аның күперчегендә мундына дингез бинокле аскан урта яшьләрдәге бер хатын басып тора...

Сонра без Хәнифә апа белән якыннан таныштык. Ул берничә тапкыр минем каютамда булды. Без дә хатыным белән бергә аның Керчь шәһәрендәге тавык кетәгә кадәрлегенә бүлмәсенә кунакка баргаладык. Яулык чөеп, альяпкыч бәйләп кухняда кайнашып йөргәндә, Хәнифә апа иренә

аш өзерләүдән башканы белмөгән авыл хатынына охшап китә иде. Үзе гел сөйләнә: «Бөлешемнең камыры катып киткән. Хур булдым инде кунаклар алдында... Кыстыбый гына пешерәсем калган. Безнең әнкәй менә кыстыбыйны бик тәмле пешерә иде. Анысына мин бик оста түгел шул...»

Сугышка кадәр үк дингезче һөнәрен үзләштергән югары белемле кызлар — капитан Щетинина белән Орликова турында газета-журналлар кат-кат язды. Чөнки капитан хатын-кызлар күп түгел иде. Шибаева исә, үзенен тыйнаклығы аркасында, журналистлар күзенә чалына алмый калган. Баксаң, капитан Хәнифә Шибаева тормышында да күпләргә үрнәк булырлык вакыйгалар житәрлек икән.

Утызынчы елларда Осипенко, Гризодубова, Расковалар күне яулаганда, Рязань өлкәсенең Сасы станциясендә туып үскән кыз океаннар гизәргә өйрәнүне максат итеп куя. Авырлыктар, очраган каршылыктар аны туктата алмый. Кышларын Ленинградта дингез институтында укый, жәйләрен матрос булып «Альфа», «Товарищ» исемле жылкәнле корабларда йөзә. Өч мачталы «Товарищ»ны мин яхшы беләм. Аның болытларга ашкан мачталарына палубадан караганда да баш әйләнә иде. Шторм вакытында ванттан йөгереп менеп бомбрамсель биеклегендә риф алу өчен, ай-һай, нинди акробат осталыгы кирәк! Ә инде гасырлар буге «корабта хатын-кыз булу бәхетсезлек алып килә» дигән хорафатка ышанучы дингезчеләр арасында яшәве унжиде яшьлек кызга риф алудан да авыррак булгандыр.

Сугыш вакытында Хәнифә апа бомбалар явып торган Бакудан фронтка нефть ташый. Сугыштан соң аны «Аргус» исемле пассажир пароходына капитан итеп билгелиләр. 60 нчы елларда мин Хәнифә апа командасында эшләгән механик Георгий Клименко белән бергә йөзем. Георгий капитан Шибаева турында дулкынланып сөйли иде: «Ул кешедә ирлөрдә дә сирәк очрый торган батырлык белән хатын-кызларга гына хас кайгыртучанлык бергә үрелгән иде. «Аргус»та Шибаева житәкчелегендә искиткеч бердәм, тырыш команда тәрбияләнде. Шул суднода матрос булып эшләгән дингезчеләрнең кайберләре инде капитан булып өлгерде. Алар Хәнифә апа биргән тәрбияне беркайчан да онытмаячаклар...» «Бея»

лихтерына өлкөн штурман итеп билгелөнгөч, кадрлар бүлөгө Хәнифә апаны Азов пароходчылыгынын дингез инспекциясенә сынауга жибәрә. Инспекция начальнигы Кравцов сынау алу өчен капитан-наставник Рахманкуловны билгеләгән. Бу турыда ишеткөч, Хәнифә апа Кравцовка кергән дә: «Сез миңа башка экзаменатор билгеләгез. Рахманкулов — минем якташ һәм дус кешем. Ул куйган билге объектив булмас», — дигән. Аның шулай һәрвакыт гаделлек таләп итүен бик үк ошатып та бетермиләр иде бугай.

Дингезчелек вазифасының төрлесе була. Зур пассажир лайнерында эшләүчеләр көн саен шөһөргә дә чыгып йөри алалар, комфорт белән дә тулысынча файдаланалар. Хәнифә апа гомер бусе йөзү эшенең иң авырында булды. Ул житәкчелек иткән лихтерга Азовсталь заводына илтү өчен Камышборында нәкъ магмага охшаш кайнар агломерат төйиләр. Температурасы биш йөз градус булган агломерат корабны кабынып китәргә эзер эссе мунчага әйләндерә. Каюталарда тынчу, корылма эчендә үпкәгә кадала торган кайнар шлак тузаны очып йөри. Йөкне төяп бетереп, порттан чыккан чакта лихтер тирәсендә дингез суы кайнап тора. Лихтерның штурманнары, трюмнан күтәрелгән газлы сөрөм аша алга карап, вахтада торалар. Вахтаны төмамлап, ял итәргә каютага төшү белән аврал башлана. Менә шушындый шартларда эшләде капитан Хәнифә Шибаева.

Без соңгы тапкыр очрашкан чакта, Мариупольдә чия чәчәк ата иде. Дала ягыннан искән язгы жыл яшел үлән исе аңкыта. Пароходчылык идарәсеннән чыгып килгән Хәнифә апа мине күргәч кулын сузды.

— Ябыккансыз, иптәш капитан, — дим, берәз шаяртыбрак.

— Ябыгу модага кереп бара бит, — ди ул.

Аның «Рокша» исемле лихтеры тузганчы йөрергә планлаштырылган икән. Бер-ике ел ремонтсыз эшләгәннән соң, капитан Шибаеваның корабы, баланстан чыгарылып, металлоломга тапшырылырга тиеш, ди.

— Металл булып металл да арый икән. Лихтерның гәүдәсе — тоташ арыган металл. Шторм вакытларында бөтен корпусы яраланган жәнлек шикелле ыңгыраша. — Хәнифә апа кинәт бу теманы ташлап, Ленинград верфьларында төзелеп яткан агломерат линиясендә «Рокша»-

ны алыштырырга тиешле яңа теплоход турында сөйлөргә тотынды. — Машинасы ике мең ат көчле. Тоташ автоматика. Каюталарында ясалма климат. Кают-компаниясе шундый иркен, ял итәргә салоны, кызыл почмагы бар. Андый судно белән агломерат ташу — курортта ял итүдән дә рәхәтрәк булачак...

Тик аңа яңа теплоход йөртү бәхете тимәде. 1967 елның 31 декабрендә Азов дингезе бигрәк котырып дулады шул. «Рокша» штормга каршы тора алмаган...

Дингезчеләр бәйрәмендә мин Хәнифә апаның соңгы сүзләрен кабат ишетәм сыман. «Су асты рифларын онытмагыз. Һинд океанының мәржән массивлары бик мәкерле алар...» — дигән иде ул.

Аның теләкләре изге булган. Мин исән.

Ул гына үзен саклый алмады. Хәер, дингезчеләр гомернең дәрҗәсиз кочагында өзелүен фәжигәгә санамыйлар. Бу һәлакәт үзе дә капитан Хәнифә Шибаеваның ни дәрәжәдә фидакяр дингезче булуы хакында сөйли түгелме соң?

1992 ел. Хәнифә Шибаевага багышланган очеркның цензура йоткан өлеше.

Без озак еллар «никто не забыт, ничто не забыто» дип күз буяп йөрдөк. Хәнифә апа Шибаева онытылган. Аны һәм аның белән һәлак булган экипаж әгъзаларын искә алучы, алар турында жылы сүз әйтеп, күз яше чыгаручы, бәлки, аларның якин туганнары арасында гына булгандыр.

«Рокша» лихтерын план куу, социалистик ярыш батырды. Ул иске тагарак инде күптән пароходчылыкның балансыннан сызылган иде. «Рокша» ташыган агломератны, планнан тыш башкарылган эш итеп күрсәтеп, бүләк, күчмә Кызыл байрак, орден-медалъләр алу өчен тоталар иде. Мәрхүмәнең жаны сизгән булган. Алар инде күптән кыл өстеннән йөриләр иде. Шторм вакытында көчле дулкын килеп бәрелгән дә кораб төбөндәге бер табак тимерне умырып ыргыткан. Лихтер бата башлаган. Аның трюмнарындагы агломерат дингез суын шундук кайнатып чыгарган. Лихтерның экипажы, 18 дингезче суга батканчы ук пешеп үлгән.

Шторм тынгач, катер белән чыгып мәетләргә жыеп

йөрделәр һәм мәрхүмнәрне беркемгә дә күрсәтмәделәр.

Без бит Александр Матросовның, гәүдәсе белән амбразураны каплап, батырлык күрсәтүе турында шундый матур, купшы сүzlәр сөйләдек. Унсигез кешенен үлеме исә шундук онытылды. Башкача ярамый да иде. Аларны искә алып, шундый куркыныч үлем белән үлүләре турында яза башласан, кемнендер кызыксына калуы, пароходчылык житәкчеләренен жинаятыләрен чокып чыгаруы бар иде. Житәкчеләр, үзләрен аклау өчен, капитанның ялгышлыклары аркасында кораб һәлакәткә очрады дип тизрәк документ язарга тотындылар.

Хәнифә апа Керчь шәһәрендә кечкенә генә коммуналь бүлмәдә яши иде. Үзе вафат булгач, аның студент кызын шул бүлмәдән куып чыгарганнар. Кыз каядыр киткән. Шул рәвешле, аның эзе югалды. Хәнифә апаның да эзе югалды. Дөнья бит...

1992 ел

Бабаларымның кабер ташларына карап

Адәм баласы дөньядан бөтенләйгә югалмый. Кешедән соң жирдә аның кылган гамәлләре, әйтелгән һәм әйтелмәгән васыятьләре, ниһаять, адәм баласының гомерен дәвам иттерүче варислары кала. Кешенен жаны шулай ук үлми. Жан үлемсез. Жимерелгән шөһәрләр дә, нәкъ адәм баласы шикелле, бөтенләйгә югалмый. Сугыш вакытында, жир тетрәгәндә, башка аяусыз жи- мергеч көчләр котырганда шөһәр-калалар ахыргача жан- сызланмыйлар, яшәүләрен дәвам итәләр. Жиргә күмелеп калган кирпечләр, чүлмәк ватыклары, адәм балалары- ның сөякләре генә түгел, хәрабәләр өстендәге туфрак, хәтта күк йөзе, тирә-юньдәге елга-урманнар, һавада тирбәлеп торган тилгән кош — боларның барысы да ниндидер бөөк серне саклап, ниндидер даһи бер максат белән яши бирәләр шикелле. Дәрәс, көндәлек мәшәкәт- ләре, тамак кайгысы, безне көнкүреш куласасына йо- закланган чылбырлар бу турыда уйлап торырга ирек бирми. Тарих үзе дә бит теләсә кемгә серләрен ачып салырга атлыгып тормый. Без шуны да белергә тиешбез: адәм балаларының жирдә калган эзләрен сәясәт туктау- сыз пычратып тора. Шушы пычрактан арындырмыйча, без беркайчан да бабаларыбыз яшәгән чорның хакыйка- тенә ирешә алмабыз.

Ни сәбәпле беренче чиратта иң бай, иң матур шө- һәрләр жир белән тигезләнә икән? Шөһре Болгарның ташларын күргәч, мин шушы турыда уйладым. Сугышта да бит иң кыргый, иң кансыз халыклар жиңә. Муллыкка һәм мәдәнияткә ирешкән халыклар исә жиңеләп кил- гәннәр. Һәм, соңгы чиктә, жиңүчеләр үзләре жиңелгән. Шушы хакыйкәтне менә бүген үз күзәбез белән күрәбез. Бәлки, чыннан да, жиңү жиңелүдән куркынычрактыр? Житмеш елга сузылган большевиклар хакимиятендә бездән көрәшчә, юк, алай гына да түгел, чын-чынлап сугыш чукмарлары тәрбияләп килделәр, һәм без шуна күнәктәк. Бүген исә шуның нәтижәсен күрәбез. Көрәшчеләр күп, ә менә тынычлык, мул, рәхәт тормыш кора белү- челәргә мохтаждык шулкадәр зур. Сугышта, кан коюда катнашучыларның түшләренә батырлык билгесе — ор- деннар, медальләр тагалар. Әфган сугышын гына алырк. Безгә бернинди зыян китермичә, үзләренчә тыныч кына яшәүчә Әфган иленә, танкларга төялеп, ракеталар, үлем төягән бомбардировщиклар ярдәмендә, совет гаскәрләр- ре басып керделәр дә ничәмә-ничә меңләгән кешене

кырып ташлап, миллионлаган әфганнарны, туган туфрагыннан куып, мөһажирлеккә дучар иттеләр. Һәм шул жинаятытә катнашучыларга без бүген хөрмәт күрсәтәбез. Дөрес, алар бу жинаятыкә үз ирекләре белән катнашмадылар. Әгәр ул мескен солдатлар кан коюдан, бер гөнаһсыз әфган балаларын, хатын-кыз һәм карт-корыны үтерүдән баш тартсалар, аларның үзләрен атарлар иде. Сүз башка нәрсә турында. Без бит кеше үтерүче шул солдатларны ихтирам итәргә тиеш. Алар үзләре дә кан коюда катнашулары белән масаялар һәм, күп очракта, хөкүмәт тарафыннан өстенлекләр алырга тиешләр. Рәсәйдә яшәүчеләрнең гавәми психологиясе шундый — сугышта катнашкан кеше, ул сугышның нинди булуына карамастан, ихтирам ителергә һәм өстенлекләр белән бүләкләнергә тиеш. Мин Шәһре Болгар хәрабәләрен күзәтәм һәм фаразлыйм: шушы гүзәл шәһәрне тар-мар китереп кайткан Мәскәүнең бөөк кенәзе Василий Икенченең солдатлары да, жимерү белән житәкчелек иткән Федор Пестрый да дан-шөһрәткә күмелеп, жимерүдә катнашмаучылардан өстен саналып йөрделәрме икән?

Шәһре Болгар хәрабәләре миңа тагын бер хакыйкәтне ачып бирде. Патша хөкүмәте чорында да, большевиклар хакимияте заманында да һәм бүгенге көндә дә Рәсәй хөкүмәте «тынычлык» өчен туктаусыз көрәш алып бара. Тынычлыкны тәмин итәргә кирәк дип корал ясый, тынычлыкны сакларга дип миллионлаган армия тота, тынычлыкка ирешү өчен дигән сылтау белән күрше дәүләтләрнең жирләрен басып ала. Рәсәй чынбарлыгында иң зур мактану, иң көчле горурлык — сугышта катнашучылар санына керү. Чагыштырып карыйк. Әгәр мин үз иркемнән берәр кешене үтерсәм, мине төрмәгә ябалар, яисә атып үтерәләр. Ә инде сәясәтчеләр оештырган сугышка катнашып, боерык үтәп, ун, йөз, хәтта мең кешене үтерсәм дә, минем бу кан коюларымны жинаятыкә санап җавапка тарттырмыйлар, киресенчә, минем күкрәгемә герой билгесе тагалар һәм гомер буге ихтирамга күмеп йөртәләр. Рәсәй дәүләте, оеша башлавыннан бирле йә сугыша, яисә сугышка хәзерләнә. Бу хәл күп гасырлар буге дәвам итә һәм, нәтижәдә, Рәсәйдә яшәүчеләрнең гавами психологиясендә сугышка бәйләнешле һәр гамәлгә уңай бәя бирү, сугышка катнашучыларга ихтирам күрсәтү даими бер стереотипка әверелә. Шушы стереотипны без, татарлар да, тирән үзләштергәнбез һәм сугыш эшенә уңай бәя бирү безнең дә каныбызга сеңгән.

Икенче бөтендөнья сугышында җиңелгән дәүләтләр

Алмания, Япония, Италия бүгенге көндө чөчөк атып утыралар. Хәзер алар сугышта жиңеп чыккан Рәсәйне ачлыктан, бөлгенлектән коткарырга тырышып, аңа садака (гуманитар ярдәм) биреп торалар. Бары тик Жиденче кат күкләргә генә мәгълүм бөөк бер көчнөң эше түгелме икән бу? Һәр империянөң язмышы Рәсәйнөң нәкъ бүгенге кичерешләренә охшашлы. Башта көч туплау, якын-тир-әдәге халыкларны буйсындыру, аларны кимсетү, изү һәм Жир йөзендәге барлык халыкларны үзенә буйсындыру максатына ирешә башлаганда кинәт кенә таркалып юкка чыгу. Шөһре Болгар хәрабәләрен карап йөргөндә башыма бер кызыклы фикер килде. Империя ваграк халыкларны буйсындыру һәм ассимиляцияләү бәрабәренә көчәя һәм зурая. Бәлки, зур милләт тирәсендә яшәгән вак халыкларның саны кимү империяне какшата торгандыр? 1926 елдагы перепись вакытында Рәсәй куластына 192 милләт теркәлгән, бүген инде юкка чыккан СССРда исә житмешенче елларда милләتلәр саны 102гә калган. Минемчә, империягә буйсынган халыкларның саны кимүнөң бер чиге булырга тиештер. Әгәр кимү шул чикне уза икән, империя башында торган зур милләттә деградация башлана һәм озакламый ул үзе дә юкка чыга. Бу теорияне Рәсәй тарихындагы мисаллар белән дәлилләү әллә ни катлаулы түгел. Инде безнең академиябез дә бар. Бу турыда уйланырга, бу хәлне өйрәнергә вакыт житкөндер. Бәлки, берәр яшь галим шушы юнәлештә эшкә алыныр?

1

Яшәү һаман катлаулана бара. Заманалар авыр. Кылга аскан кылыч булып баш өстендә торган фетнә шомы адәм баласының акылын томаландыра, аның жанын диңкетә. Тамак кайгысы Рәсәй кешесен туктаусыз дөмбәсләп, куркытып тора. Рәсми сәясәт һаман гайрәтле, һаман аяусыз; ул безне, кыйблабыздан яздырып, шөхеслекне сытмакчы була. Сәясәткә инанучылар, адашып калган канатсыз ялгыз торна шикелле, паникага биреләләр. Нәкъ менә шундый чакларда безнең бабаларыбыз хажга китә торган булганнар. Хажга бара алмаганнары борынгылар күрсәтеп калдырган Изге жиргә барып зиярәт кыла торган булганнар. Безгә, бигрәк тә Татарстаннан читтә яшәүчеләргә, Шөһре Болгар шикелле изге жирләргә ешрак килеп йөрергә кирәктер. Зиярәт кылу рухи сизгерлекне уятып, жанландырып жибәрә. Бу изге эш шуның белән генә чикләнәп калмый. Зиярәт кылганда уянган изге

тойгылар жаныбызны тарихка, ата-баба васыятенә то-таштыра. Без бит үзебез дә вакыт житкөч жир белән тоташабыз. Узган гомер белән килөчөк нәкъ шул мизгелдә, ата-бабалар яткан жиргә ингәч тоташлыкка ирешә...

Шөһре Болгарга бару Бөтендөнъя татар конгрессының программасына кергән иде. Безне метеорларга төяп Болгарга алып киттеләр. Иделдән барабыз. Иделне ко-чаклап, аның күкрәгенә ятып зарларны сөйлесе, эчләр бушаганчы елыйсылар килә. Иделнең гасырлар ялаган, кайгы-хәсрәт кимергән ярлары безне озатып калалар. Ниләр генә күрмәгән бу изге елга, ниләр генә кичермәгән! Мин кемнеке дигәндәй, ул мөддәрәмә күзләре белән безгә — Жир шарының төрле почмакларыннан жыелган кунакларга карый. Нигә минем исемем икәү? дип сорый шикелле аның ярларга бәрелгән дулкыннары. Елга ярындагы татар авылларын жир белән тигезләгәннәр, ташландык хәлгә китергәннәр, сулар пычратылган, балыклары агуланган. Ә Идел — сабырның да сабыры, талгын гына ага бирә. Каяндыр, елганың өске агымыннан, империя юшкыны агып килә. Суларында күпме янау, гайбәт, бөөк мәмлөкәтчел зәһәрлек, ә шулай да су чиста; Идел суы пычраклыкны, чүп-чарны каядыр озата, юкка чыгара. Идел сабыр, ул сер саклый. Әнә әле дә метеорларга төялеп барган татарларга гажәплөнөп карый. Сөз бит империя үткөргән сәясәт буенча инде күптән бетәргә, юкка чыгарга тиеш идегез, дип уйлый Идел, ә сөз яшә-вегезне дәвам итәргә теләп бергә жыелгансыз. Алдагы көрәшнән авыр булачагын, нәкъ 1552 елдагы шикелле арагызда сатлыкжаннар булуын, аларның ирекке, мөстәкыйльлеккә аяк чалачакларын беләсезме сөз? Азатлыкка омтылу! Беләсезме аның авырлыгын? Азатлыкны кем буа? Урыс шовинистлары гынамы? Юк, сөзнән ин зур, ин көчле дошманыгыз — сатлыкжаннар. Үз сатлыкларыгыз, татар сатлыклары. Алар сөзнән арада. Алар сөзнән ашны ашап, сөз тапкан малны сөздән тартып алып, вөждән сөүдәсеннән баеп яшиләр. Алар исән чакта сөзнән ирек әле һаман дошман кулында калачак. Көрәшегез юкка, исрафка китә сөзнән.

Чал Идел күпне, бик күпне белә. Ул әле мөлкәтләрен арбаларга төяп, көтү-көтү малларын куып, Азак дингезе ягынан, яр буйлап, агымга каршы Чулман якларына килүче татарларның ерак бабаларын хәтерли. Аларның дөүләт корып яшәгән чорлары да елганың хәтерендә. Чал Идел исерек ушкуйникларның Болгар халкын таларга йөрүләрен дә онытмаган, Явыз Иван патшаның исерек солдатлары, көймәләргә төялеп, Казан каласына ябырыл-

ганны аеруча хәтерли ул, чөнки шул көннөрдөгә орышта аның суы кан белән аралашып акты. Менә әле дә Идел сизенеп тора: Мәскәү ягыннан Казан тарафына куркыту, янау тавышлары килә. Елганың гомере озын, ул күпне күрдә, шуңа күрә ул күпне белә. Мәсәлән, империя — тигезлекнең дошманы, империя булган жирдә коллык, буйсыну һәм колониаль сәясәт тә булырга тиеш, башка шартларда империя яши алмый. Әнә Татарстан жиренен канын төягән баржаларны сөйрәп, патша заманындагы бурлакларга охшаган, карсак буксирлар бара. Әнә теге йөк пароходларының трюмнарында татар авылларынан жыйган бодай көшелләре. Идел күпне күрә, күпне белә. Бәлки, аны, күрмәсен, белмәсен дип, берничә жирдән буып, аның агымын туктатып ташлаганнардыр да?

Татарстанда әле һаман большевиклар хакимлек итә. Алар халыкның рухи анын сүндерделәр, яшәешләрен казармалаштырдылар. Татарстан большевиклары — безнең большевиклар. Әнә Бөтендөнья конгрессын ничек оештыра алганнар. Якты йөз. Кунакчылык. Аш-су. Жәеп ачкан колач. Хуш килдегез! Башка төбәкләрдән Конгресска кемнәр килгәндер, әйтә алмыйм, ә менә Мәскәүдән, минем күзәтүемчә, житмеш-сиксән проценты КГБ (хәзер башкача атала) шымчылары иде. Молодец кәгәбә — эшли белә. Бүләкли дә, тугрылыклы шымчыларын күтәрә дә белә. Ә милли хәрәкәткә лидерлар сайлау эшен ничек оештыра! Әнә шул Лубянка сайлап жибәргән мәскәүлеләр Шөһре Болгарга зиярәт кылырга бара. Рәхмәт яусын сиңа, КГБ!

2

Казан артта калды. Идел һаман киңәя, иркенәя, моңсулана. Идел ярлары дингез ярларын хәтерләтә башлады. Елга яры — жирнеке. Дингез яры — суныкы. Ә инде океан ярлары... Күргәнегез бармы океан ярларын? Океан ярлары — офыкныкы. Океан ярлары — чиксезлектә, офыклар артында могжизалы жирләр барлыгын жырлап, синең йөрәгенә ярсытучы ярлар.

«Метеор» рубкасында «әкрән ход» бирделәр. Су шаулавы басыла төште. Ярлар, йөгереп, көймәгә таба киләләр. Бискай култыгы искә төште. Бискай култыгындагы Португалия ярында Генрих Дингезче исемле корольнең ныгытылган сарае — замогы бар. Король күп вакытын шул сарайда үткөргән. Океан дулкыннарын ул үзенен сөекле ярларынан да ныграк яраткан. Генрих Дингезче дәүләтнең гайрәтен, аның данын, бөеклеген күтәрүгә океан дул-

кыннарын жиккөн. Васко де Гама, Магеллан, бөөк Ка-
моэнос — менә кемнәрне тәрбияләгән океан белән сихер-
лөнгән Португал короле. Нишләп соң Болгар һәм Казан
ханнары арасыннан, — юк, океанга ук кизәнмим мин, —
дингезгә гашыйк булган бер генә хан да чыкмаган?
Бәлки, мөстәкыйльлек көрәше барганда үз флотын төзи
алырлык, татар егетләреннән дингезчеләр тәрбияләрлек
берәр президент чыгар? Бир, Ходаем, шундый прези-
дентны!

Ярларга карыйм. Яр өстендә Шөһре Болгар. Минем
ерак бабаларым, — мәрхүмнәрнең авыр туфраклары жиңел
булсын, — сайлый белгәннәр шөһәр урынын. Ярлар текә.
Табиғый фортификация. Дошманнан саклануны Аллаһы
Тәгалә алдан хәл итеп куйган. Яр буена килеп якорь
салган сәүдә корабларын жыл-давылдан биек ярлар саклап
тора. Кояш нурларына коенып яткан мул сулы дәрәя.
Офыклар артына китеп югалган яшел болынар. Гори-
зонт ачык — яшә, омыл, өметлән, көт, хәрәкәтлән. Шөһре
Болгарны чорнап алган табигать мохите шушы фикер-
ләргә колакка пышылдап әйтеп тора. Сайлай белгәннәр
минем бабаларым шөһәр урынын...

Тамань ярыматавы, башкала Фәнәгүр искә төшә. Юк,
ул гына түгел, моңа кадәр күргән барлык гүзәл җирләр
жанланып күз алдына килеп баса. Минем ерак бабала-
рыма бу урынның ошавы, күнелләренә хуш килүе оч-
раклы булмаган, күрәсен. Хәзерге экстрасенслар шөһәр
салынган урынның биомагнит кыры турында сөйли баш-
ладылар. Без бит адәм баласы белән табигатьнең үзара
мөнәсәбәте, бер-берсенә ничек тәэсир итүләре турында
бернәрсә белмибез. Борынгылар белгәннәр. Алар табигатькә
якынарак, юк, алай гына да түгел, минем ерак
бабаларым табигать кочагында, табигать исә алар коча-
гында яшәгән. Минем бабакайларым бу җирне күрү белән
тоеп алганнар: менә ул сәламәтлекне саклай торган
шифалы һава, рухиятне көчәйтә торган җир, теләкләргә
ирештерә торган бөөк дәрәя. Туктыйбыз. Жиңнәрне сыз-
гандык. Шөһәр сала башлыйбыз...

Метеорлар бер-бер артлы ярга килеп туктый башла-
дылар. Кунаклар ярга коелды. Төзелә генә башланган
калай пакгаузлар. Эшли генә башлаган яңа кишет. Ашыгыч
рәвештә корылган тукума төмбәз астында хәзрәт вәгазь
сөйли. Сүзләр дәрәс. Фикерләр көчле. Нигәдер тыңлыйсы
килми. Юк, без бөтенләй башка кешеләр. Вәгазьнең изге
сүзләре безгә якынлаша алмыйча ярты юлда тукталып
кала. Сүзгә гарыклык чорында яшибез. Сүзнең ялганын
да, дәрәсен дә жан кабул итәргә теләми. Коммунистик

тәрбия шауқымы бу. Хәзер тоталитар демократлар жаннарыбызны купшы сүзләр белән телгәлиләр. Элеккеге һәм бүгенге бюрократлар безгә ширбәткә манылган, ымсындыргыч алсу вәгъдәләр тәкъдим итәләр. Өстебезгә өелгән сүз таулары тончыктыра башлады. Әле кичә генә партия ялганыннан тукланып, коммунистлар тирәсендә койрык болгап йөрүче комсыз ялагайлар бүгенге көндә жанга ышаныч бирүче бердәнбер көч — дин тирәсендә кайнаша башладылар. Без бит Ауropa илләре моннан дүрт-биш гасыр элек уздырган иң кыргый, иң комсыз чорда, капиталистик мал туплау заманында яши башладык. Рәкетирлар заманы килде. Акча рәкетирлары, сәясәт рәкетирлары, мәдәният һәм сәнгать рәкетирлары жанланып китте. Социализмнан капитализмга кайту дәверендә акчага табыну, байлыкны Аллага тинләү мохите барлыкка килде.

Конгрессны оештыручыларга кабат рәхмәт әйтәсе килә. Яр битенә салынган баскычның як-ягына, кулларына чөкчөк тоттырып, чибәр хатыннарыны бастырып куйганнар. Ерак бабаларыбыз чорыннан килгән күркәм гадәт. Күңел төпкеленнән килгән бер аваз: «Син милләтнең хөр һәм имин яшәгән алтын чоры күмелеп калган изге жиргә аяк басасың: онытма, зират бу, милләтнең узганы күмелгән гигант каберлек. Шуны да онытма, зиратка авызга чөкчөк тутырып күши-күши кермиләр...» Чөкчөккә сузылган кулларым ярты юлда туктап кала. Күкрәк эчендә жаннарны ачыттырып югалту хәсрәте кайный. Йөрәктә каберлекләр янында гына жанланып китә торган өрнүле хисләр, киләчәктә сине дә үз куенына алачак үлем хакыйкатенең тетрәндергеч тәэсире.

Биек баскычның соңгы басмасы. Бәйрәмчә киенгән конгресс кунаклары авыл йортларына якынлашып киләләр. Шулардан алда тузан куптарып дунгыз баласы чаба. Тукта әле... Болгармы соң бу? Урыс авылы түгелме? Әнә жөлпөк түбәле урыс йортлары... Ә дунгыз баласы нишләп йөри монда?.. Күземне чытырдатып йомам.

Күзне ачып жибәргәндә каршымда илаһи бер кинлек иде. Югарыда — йолдызлар дөньясына китеп тоташкан биек зәңгәр күк йөзе. Еракта, офыкка тоташкан күкшел урманнар өстендә, рәшә жемелди. Нәкъ шушы мизгелдә Шәһре Болгарның шагыйрьләр каласы булуы, бәйрәм көннәрендә ярышка берьюлы бишәр йөз шагыйрьнең ярышка чыгуы исемә килеп төште. Шушындый күк гөмбәзе астында, әлегә офыкларга сокланып яшәү минем ерак бабаларымны табигый рәвештә шигърият дөньясына тоташтыргандыр. Июнь кояшының назлы нурлары астында

нөзберек яшел чирәм иркөләнөп ята. Шушы моңсу матурлык күңелдә өрнүле матәм тойгысы уята. Таньш тойгы. Һәр хәрабә шөһәр сина үз тарихын, зарын, әйтелмәгән васыятләрен сөйләргә ашыга шикелле. Һәм нәкъ менә шушындый мизгелләрдә син яшәүнең аянычлы кыска, тетрәндергеч афәтле булуын анлый башлайсың. Мондый тойгыны элгрәк тә күп тапкырлар кичергәнем бар иде. Болгар ташларына карап торганда күз алдымнан жир катламнарында күмелеп калган шөһәрләрнең сурәтләре уза башлады. Өнә пирамидалар иле — Гиза, Фиргавеннәр үзәнә... Тау сыртына салынган таш Акрополь... Карфаген хәрабәләре янындагы дулкын гөрелтесе... Ыңгырашуны хәтерләткән шул тавышка Жир йөзендәге меңләгән жимерек калаларның аянычлы язмашлары язылган, Бабил һәм Кносс ташлары, Баальбек һәм Афрасиаб — сез бит барыгыз да Шөһре Болгар белән уртак язмаштагы калалар. Язмашларыгыз уртак булса да, сезнең бары үзегезгә генә хас аянычлы зарыгыз һәм бернинди тарихчы, археолог ача алмаслык серләрегез бар.

3

Әйе, хәрабәгә әйләнгән һәр шөһәрнең үз зары, үз моңы бар, ләкин аларның серләре уртак диярлек. Аларның моңнары, фажигаләре бер-берсеннән аермалы да, уртак та. Беренче тапкыр Троя хәрабәләрен күрүем. Трояга килгәнче мин утыз елга якын аның яныннан үтеп йөрдем. Төрөк авылы Гыйссарлык Дарданеллдан жиде генә чакрымда. Узган саен шул тылсымлы калкулыкка бинокль төби идем. Жимерелгән каланың аянычлы язмашы жаныңа кереп урнаша да йөрәгенә чәнчеп ала, озак вакытлар сине газәпләп тора.

Трояны карап йөрибөз. Турист халкы кыбырсык, жир астында яткан язмашларның зарларын тыңларга комаңаулай. Чит илләргә чыгып дөнья күрөп йөрү модага кереп киткәч, чирәм таптап, көтү алдыннан үләннең иң татлысын гына кыркып йөрүче, кәжәләргә охшаш комсыз-әрсез бәндәләр этә-төртә шул кәсепкә ташланды. Троя хәрабәләрен карап йөрүчеләр арасында шундыйлар байтак иде. Аларның шарт-шорт фотоаппарат затворын шартлатып, кыбырсып йөрүләре, чыннан да, малларның көтүдә йөрүен хәтерләтә иде. Рухият үзәнәгә төшкән гавам көтүе. Ниһаять, сакланманың ябылыр вакыты житте. Туристлар таралып беттеләр. Мин ялгыз калдым. Приам патшаның сарае урнашкан жир. Вак таш, туфрак, чүлмәк ватыклары өстендә кыргый хөрмә агачы үсеп утыра. Хөрмә

агачының ботагында — каурыйлары тырпайган күшеккөн чыпчык. Шыксыз көзгә жил хәрабәләр өстеннән тузан куа. Дүрт мең ел элек жир белән тигезләнгән шәһәрнен тузаны. Көзгә жил, кыргый хөрмә агачының ботакларына тиеп, серле тавыш белән улый. Шушы тавыш моннан кырык гасыр элек жиргә күмелгән троялыларның жаннары өле һаман да исән икәнне белгертә. Турист халкы китү белән ташлар астында яткан әрвахларның жаннары жир өстенә чыгып сыктый башладылар. Хәтта мин аларның тавышларын да ишеттем шикелле.

«...Әйе, без көчле идек,— дип сөйли башлады троялыларның жаннары.— Ахейлылар безне жинә алмаслар иде. Мөкерле хәйлә — менә нәрсәдән саклана алмадык без. Греklar безгә «троян аты» бүләк иттеләр. Эченә мөкерле хыянәт — сугышчылар тутырылган бүләк-ришвәт. Шул жите безнең башыбызга. Безгә кадәр һәм бездән соңгы фажигаләрнен күбесе әнә шушы хәйлә-мөкерле хыянәт нәтижәсендә булды. Син бит татар милләтеннән. Сина аңлатып торасы юк. Татар халкының да язмышы безнекенә охшаш. Аны да саттылар. Басып алучылар көч, корал белән жинә дип уйлаучылар ялгышалар. Көч һәм батырлык турындагы әкиятне басып алучылар үзләре тарата. Илбасарлар күп очракта хыянәт белән жинә. Менә син Троя шәһәренен аянычлы язмышын уртаклашу өчен хәрабәләр өстенә зиярәт кылырга килдең. Үз халкыңның ирекле чоры, аның мөстәкыйльлеге күмелгән хәрабәләргә чәчәк салырга йөрисеңме? Сирәк йөрмә, дисең. Ярый өле, ялганламыйсың. Хәтерендә тот халыкның тарихын, аның фажигале язмышын белмәгән кеше киләчәгенә юл таба алмый. Үткән заман белән киләчәк тоташ. Ул яшәү юлы дип атала. Узган заман киләчәккә бүгенге көн аша үтә. Кешелек дөньясының шушы өч чоры — тарих, бүгенге көн һәм киләчәк бер-берсеннән аерым яши алмый. Аңладыңмы?» «Әйе, аңладым», — дидем мин.

Салкынча көзгә жил жимерек шәһәр өстендә тузан куып йөри, кыргый хөрмә агачының ботакларын селкетә. Ә бүген Шәһре Болгар өстенә рәхимле кояш нурлары коела. Ерак бабаларымның азатлыгы, аларның мөстәкыйль тормыш-көн күрешләре күмелгән жирне яшел чирәм каплаган. Эгей дингезенә чыгарга жиде чакрым кала Азия ярларында нәкъ шушындый хәтфә чирәмлек. «Илиада» эпосын укыган кеше хәтерлидер, ахейлыларның хәрби лагерьлары нәкъ шул чирәмлеккә урнашкан булган һәм хәлиткеч сугыш та шул чирәмлек өстендә барган. Дарданелл бугазы янындагы чирәмлекне Шәһре Болгар чирәмлеге белән чагыштырып карыйм. Каян килә

икән бу охшашлык? Бәлки, күз яше түтелгән, кан коелган жирдә үлән шулай куе һәм тигез булып үсәдер?

Бу юлы да мин Шәһре Болгарны карарга килгән кунаклардан аерылып ялгыз калырга тырыштым. Берәүләр кабер ташларын карарга, икенчеләр конгресс хөрмәтенә махсус оештырылган базарга әйбер эзләргә киттеләр. Ниять, мин ялгыз калдым. Ходаем, кичер зиярәт кылырга килгән жирдән әйбер эзләргә китүчеләрне, дидем мин, чирәмлекне тишеп чыккан таш хәрабәләргә карап. Ярлыка, бәхиллә безләрне. Без бит ничәмә дистә еллар кара мохтажлыкта яшәдек. Гомерләребез әйбер эзләп, шуны алырга чиратта торып үтте. Һәм нәкъ шушы кара мохтажлык коллыкны аңларга, аның каян килүен абайларга комачаулады. Зиярәт кылуның нәрсә икәнлеген безгә мәктәптә дә, институтта да, хәтта бердәнбер жан тәрбиясе сакланган урында — гаиләдә дә күбебезгә аңлаталмадылар. Вакыты да, мөмкинлегә дә булмады. Кичер безне, бәхиллә...

Әйе, адәм баласы тулысынча үлеп бетми. Хәрабәләр янында бу тойгы аеруча жанланып, көчәеп китә. Жимерек шәһәрләрнең ташлары арасында әрвахларның үлмәс жаннары адашып йөри. Күзгә күренмәс теге дөнья яшәеше. Әрвахларның сулышларын алты гасыр дәвамында искән жилләр дә сүндерә алмаган. Кабер ташларында минем ерак бабаларымның сулышы. Монда әйтелмәгән васыятлар, гамәлгә ашарга өлгөрмәгән теләкләр. Барысы да исән, барысы да кыямәт көнен көтә. Алар гына түгел. Кабер ташлары арасында кан коючыларның гөнаһлары. Комсыз ушкуйникларның әшәкелекләре. Басып алучыларның кыргыйлыгы, кансызлыгы. Хәтта кансыз килмешәк түрәләрнең жаннары да монда. Хәзинә эзләп мәчетләрне жимереп йөрүчеләрнең туймас күзләре дә хәрабәләр арасында. Алар хөкем көтәләр — жиденче кат күкләр хөкемен. Ничәмә-ничә гасырлар узса да, эзләр һаман исән. Хәрабә ташлары шул кансызлыкларны, жимерүчеләрнең гөнаһларын нигә оныта алмыйлар икән? Ни сәбәпле адәм баласы кабер ташлары каршында кинәт айнып китә икән? Нәрсә тетрәндерә аның тормыш бирчәйткән газиз жанын? Бу сорау каршында фән дә, фәлсәфә дә өнсез. Тарих та җавап таба алмый бу сөальгә. Чарасызлык. Жимерек калаларның ташларына сөңгән сорауларга дин генә җавап бирә ала. Вөжданыңа таянып, иманыңа иярәп килергә кирәк хәрабәләр иленә.

Үлем атлы бөөк хакыйкәт адәм балаларын тигезли. Әрвахлар дөньясында комсызлык көчсезләнә. Мал куу, өстенлеккә омтылу көчен югалта. Ходаем, коткар мине

талаучылар, кан коючылар, жимерүчеләр язмышыннан! Жиргә капланып үксисе, ялварасы килә башлый. Адәм баласы жирдән яралган, жирдәгә яшәешә тәмамлангач, янә жиркәйләргә әйләнәп кайта. Безнең жирдәгә эзләребез шундый кыска, шундый тонык. Ярлыка безне күкләр...

Болгар ташлары арасында ялгыз йөрәм. Үсмер чактан тетрәндергеч бер вакыйга искә төшә. Әтиемне мәңгелек торагына урнаштырдык. Мулла Коръән укыды, амин тотты. Күмүчеләр зират капкасына таба юнәлделәр. Жиләк чөчәк аткан чак. Зират өсте — ап-ак чөчәк жәймәсе. Мулла да күтәрелде, миңа кабер янында ялгыз калырга кушты. Мин калдым. Әтиемнең мәңгелек йортына сәәль алырга Мөнкир-Нөнкир килүен көтәм. Юк, мин икеләнмим, әтиемнең урыны жәннәттә булачак. Тәмуг газапларын ул жирдә үтте. Миңа ундүрт яшъ. Гомеремдә кылган гөнаһларымны, үтәлмәгән вәгдәләремне, кеше рәнжәтерлек гамәлләремне күз алдыма китереп, чыдый алмас хәлдә газапландым. Бу дөньяда миңа әтиемнән дә якын, аннан да ышанычлы кеше юк иде. Хәзер ул жир астында, ләхәттә ята. Хәзер аның белән сөйләшәргә, зарларынны бушатып жиңеләергә, авырлыкларга юлыкканда аңа сыенып терәк алырга мөмкин булмаячак, — юк, бу дөньяда әтисез яшәп булмас. Бәлки, мин әтием булгангагына яши алганмындыр? Шуң мизгелдә кинәт әтиемнең үлүенә мин үземне гаепле итеп тоя башладым. Дөрәс, аны сугыш үтерде. Башта Алман сугышында газ белән агуланып, аннан соң, гражданны сугышында окопта туңып ревматизмга юлыгып һәм, ниһаять, моннан ике көн элек, сугыш башланганын ишеткәч, бу хәбәрне йөрәгә күтәрә алмыйча вафат булган әтиемнең бу фани дөньядан китүенә мин үземне гаепле саный идем. Сугыш башлануы турында аңа мин кайтып әйттем. Авыру килеш бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр аның колхозда эшләп йөрүе. Ул бит безне, шуң исәптән мине туйдыру өчен үзен-үзе аямыйча, колларча бил бөкте. Минә ачка үлдән коткару юлында әтием үзе вафат булды. Ә мин исән калдым. Әтисез калуны исән калу дип әйтү дөрәс микән? Мин ятим калдым. Ялгыз. Терәксез. Таянычсыз. Жир йөзен күзгә күренми торган ниндидер кара, дошмани көч каплаган иде. Шуң көч, сиңең йортыңа кереп, хөкүмәт салымы дигән булып, авызыңнан соңгы сыныгыңны тартып алып китә. Шуң көч, бу жир хөкүмәтнеке дип, урман буеннан йолкып жыйган бер күтәрәм печәннең талап алып, штраф салып китә. Менә шушындай куркыныч, һәр минутта сиңе юк итәргә торган көчләр чорналышында әтисез, ялгыз, ятим калу

үлемнән дә куркынычрак иде. Нәкъ әнә шунда, әле янагына калкып чыккан кабер янында утырганда адәм баласы өчен Жир йөзендәге иң куркыныч нәрсәнең ялгызлык икәннен аңладым. Ир бала өчен — әтисез калу, әтиләр өчен — йортсыз калу, авылдашлар өчен — туган туфраксыз калу, милләт өчен — илсез калу. Боларның барысы да ятимлек, терәксезлек, фажига иде.

Менә әле дә Шәһре Болгар хәрабәләре янында ташлар астында күмелеп югалган милләттәшләремнең язмышы өчен мин үземне җаваплы тоям. Юк, җаваплыгына түгел, мин гаепле Шәһре Болгарның тар-мар булуына. Болгар дәүләтенең ушкуйниклар тарафыннан талануына да мин гаепле. Казан ханлыгының коллыкка дучар булуына шулай ук мин гаепле. Һәм, ниһаять, азатлыкны буучыларга нәфрәт йөзеннән берәүләр, ачлык игълан итеп, үләргә әзер торганда, икенче берәүләр, татар халкының мөстәкыйльлегенә богау салучылардан ришвәт алып, милләтнең илен сата — бу җинаяттә минем дә гаеп бар. Шушы көнгә кадәр мин бит әле аларның йөзенә төкермәдем. Әнә яшел чирәм астында яткан ерак бабаларым миннән ялварып сорыйлар: «Бетермәгез безнең эзләребезне. Без бит киләчәк өчен, сезнең өчен яшәдек. Сезнең азатлыкны күздә тотып вафат булдык, бетермәгез безнең эзләребезне, таптатмагыз! Без салган мәчетләр ауды. Без төзегән сарайлар җимерелде. Таптатмагыз без калдырган мирасны! Өстебездән таптап йөргәнне мәетләр сизми дип уйлыйсыздыр, бәлки? Дагалы итекләр үткән чакта авыр безгә. Кабер өсләреннән дунгыз көтүе узганда аеруча газаплы. Таптатмагыз!»

4

Мәҗүсилек чорыннан калган «аяк тарта» дигән гыйбарә бар. Антропоморфизм чорында адәм баласының тойгылары рухи һәм мистик көчләр белән тыгыз элемтәдә булган. Шәһре Болгарда мин шул феноменның кинәт уянып китүен тоеп алдым. Барыр алдыннан «заповедникны яр буеннан башлап планлы рәвештә тоташ карап чыгармын» дип уйлаган идем. Калкулык өстенә күтәрелү белән аяклар үзеннән-үзе Кече манарага таба атлады. Бу корылманың өлешчә исән кала алуының сәре булырга тиеш. Әйitik, исән калуны ташларны үзара тоташтыручы цементның нык тотуы, нигезнең тирәнгәрәк төшүе һәм, гомумән, җиргә башка корылмаларга караганда ныграк бергәп торуы белән аңлатып була торгандыр. Мин Кече манараның исән калуында акыл белән аң-

латып булмаслык мистик серләр булуына да ышанам.

Каршымда Кече манара. Бу корылма турында күп язылган. Шул язмаларның берсендә дә Шөһре Болгарның исән чагы сурәтләнмәгән. Кече манара янында басып торам. Манарасы булгач, аның мәчете дә булырга тиеш бит. Кая мәчете? Жимергәннәр. Мәчет янындагы мәдрәсәне дә, изгеләр төрбәсен дә юкка чыгарганнар. Ә ташлары кая? Ташып бетергәннәр. Бик күптәннән, борынгыдан катгый канун булып яши торган бер кагыйдә бар. Изге, тайпылышсыз кагыйдә: кабер өстендәге ташларга тимиләр, кагылмыйлар. Скиф патшасының борынгы фарсыларга әйткән сүzlәре искә төшә. Сүзгә-сүз туры килмәве бар. Яттан әйтәм. «Сугышасыбыз килми безнең. Кан коюдан туйдык. Орышудан гарык булдык. Ләкин кисәтеп куябыз: без яшәгән жирләрдә ата-бабаларыбызның сөякләре күмелгән. Шул изге ташларга кагылып кына карагыз! Бабаларыбыз каберләрен таптарга ният тотсагыз, Жир йөзәндә соңгы скиф калганчы яисә сезнең соңгы кешегезне юк иткәнче сугышачакбыз...» Һәм шул скифлар яшәгән жирдә курганнар өстенә куелган таш сыннар күпме гасырлар буена сакланганнар. Скифлар жиренә урыслар кәргәннән соң курганнар өстендә күзләрен мәңгелеккә төбәп утыручы таш сыннарны эзләп карагыз әнә! Вакытыгызны әрәм итмәгез, барыбер таба алмассыз.

Тагын бер тетрәндергеч вакыйга күз алдыма килеп басты. Мелитопольдә булды бу хәл. Шөһәр янына урнашкан хәрби гарнизонның төз атарга өйрәнү өчен эшләнгән тиреңдә. Тир балчык өеме белән уратып алынган иде. Мишень куя торган жирдә такта койма. Койма эре калибрлы пулемет ядрәләреннән ярчыкланып таралып төшкәч, солдатларны шуны яңартырга жибәрделәр. Мин шул эш белән житәкчелек итәргә тиеш идем. Иске койманы сүтеп ташлау белән...

Иә Алла! Искә төшсә, әле дә тәннәрем чымырдап китә. Өелеп яткан кеше гәүдәләре. Кайсыларының битләрен ядрә чокыган. Сынык куллар. Өзелгән аяклар. Тишелеп илөккә әйләнгән арка-күкрәкләр: кыпчак кардәшләребезнең курганнар өстенә куеп калдырган таш сыннарын жыеп, ядрәдән саклану өчен койма корганнар. Кыргызлык. Вандализм. Бәлки, фашистлык сүзгә генә аңлата ала торгандыр бу кабахәтлекне...

Ничек аңлатырга? Укучыга ничек житкерергә? Кемнәр жимергән бу мәчетләрне? Кемнәр тар-мар иткән таш сарайларны? Урыслар? Инде мин кырык елдан артык урыс арасында яшим. Кыргыз, кансыз халык дип атый

алмыйм мин урысларны. Киресенчә, аларның киң күңелле, шөфкатыле булуларын беләм. Дөрөс, алар шөфкатыле. Дөрөс, алар киң күңелле. Шулай булгач, нишләп соң алардан варварлар туа? Кем аңлата ала миңа шушы жан тетрәткеч мәсьәләне?

Кабер ташларына тимиләр, кагылмыйлар. Бу — кагыйдә. Ә кая соң Болгардагы кабер ташлары? Алар хәрабәләр өстенә килеп кунаклаган агач йортларның нигезләрендә, Успен чиркәвенен диварларында, аның идәнәндә. Болгарны карарга килгән кеше кабер ташларына басып йөри, кабер таптый, безнең бабаларыбызның васыятләрен. Чиркәүне кабер ташларыннан салырга ярый микәнни? «Победителей не судят», — ди аларның әйтеме. Сәясәттә шулай.

Сәясәт ялганны да, ерткычлыкны да гөнаһка санамый. Жиденче кат күкләрнең хөкеме бөтенләй башка. Заманында Жир шарын дер селкетеп, туктаусыз жинеп торучы империяләрнең язмышлары кызганыч. Алар жимерелә, таркала, халкы юкка чыга.

Каршымда Кече манара. Ниндидер кодрәтле көч аны жимерүдән коткарып калган. Үзе ул артык биек тә түгел, әмма биек күренә. Текә ярлар астында киң елга, яшел болыннар. Күк гөмбәзе киң, иркен. Шөһәр үзе яссы калкулыкка урнашкан. Әллә шуңа күрә, әллә башка тылсым ярдәмендә манара биек тоела.

Нинди көчле, нинди сизгер булган шушы манараны утыртучыларның зәвыгы!

Кичке эңгер. Кояш офык читендәге күксел урманнар артына иңеп килә. Өйлә намазы якынлашкан вакыт... Азанчылар туктый торган басмада мин «Мәһди» рок-операсының режиссеры һәм прима жырчысы Альберт Әсәдуллинга юлыктым.

Әгәр без талант ияләрен ихтирамларга өйрәнгән халык булсак, Альбертның татар мәдәниятендәге урынын, мәдәниятебезгә керткән өлешен бәяли белер идек. Миннән тыш тагын берничә кеше Әсәдуллинны азан әйтергә кыстый башладык.

— Бу бит изге манара, — диде ул, берәз югалып калып. — Гөнаһ түгелме икән рухани булмаган кешегә азан әйтү?

— Юк, гөнаһ булмас, — дидек без бертавыштан. — Киресенчә, сезгә савап булыр.

— Азан әйтергә ярамый торгандыр дип уйлыйм мин, — диде Әсәдуллин. — Мин «Мәһди»дән бер Коръән аятен жырлап карыйм.

Опера жырчысының могжизалы тавышына төрелгән

Коръән сүзләре кала өстендәге зәңгәр күккә очып күтәрелә башлады. Һаман өскә, һаман биеклеккә күтәрелә. Инде бермәлне тәннен күзәнәкләрен тетрәтә торган монлы тавыш офыкларга тарала иде. Ничә гасыр мәрттә, тапта-луда яткан Изге кала өкрән генә уянып килә иде.

5

Хан сараеның аулак бер бүлмәсендә хужа үзенен вәзир-ләре белән кинәшә. Ханның сердәшләре — аңа иң якын, дәүләтнен терәге саналган шәхесләр: көрәк сакаллы, биек авыр мангайлы карачы, дин башлыгы сәед-рухани һәм ханның өлкән малае. Соңгы елларда моңа кадәр хәлит-кеч зур эшләргә катнашмыйча гына кенәзлекләр, хан-лыклар арасындагы ызгыш-бүлешләрдән читтәрәк торган Мәскәү кенәзлегә Алтын Урданың иң якын, иң ышанычлы сердәшенә әйләнә башлады. Күршеләре Тверь һәм Новгород кенәзлекләре белән сугышу дисеңме, алар-ның мәнфәгатен Алтын Урдага сатып, дин кардәшләре бәрабәренә байлык һәм Урда ханнарының якынлыгын, аларның дуслыгын яулау дисеңме. Мәскәү кенәзләре әлегә турыдан-туры Болгар дәүләтенә яу тотарга жөрйәт ит-миләр. Болгарны көчсезләндерүгә, аны бөлдерүгә юнәл-телгән сәясәтне Мәскәү кенәзләре Алтын Урда аша, Иделнен югары агымындагы кенәзлекләреннән ушкуйник-ларына ярдәм итеп, аларны болгар авылларын таларга, сәүдә юлларын басарга котырту дисеңме — шундый ка-бахәтлекләр һаман ешай, һаман кабатлана тора. Ханның сердәшләре мәскәүлеләреннән жирләре кысыр икәнне, ул жирләрдә ачлыкның еш кунак булуын яхшы беләләр иде. Мәскәү кенәзлегендә йөрөп кайткан сәүдәгәрләр-нен, махсус жибәрелгән мосафирларның хәбәрләренә караганда, ул кенәзлек үзенен ярлылыгына, зур гаскәр тотарга мөмкинлегә булмавына карамастан чик-чама белмичә чирү туплый. Соңгы хәбәрләргә караганда, хәзер инде аларның гаскәрләре дәүләт өчен түгел, дәүләт үзе гаскәр өчен эшли һәм яши башлаган.

Хан күбрәк тыңлый, сердәшләренен сүзләрен ул үз күзгә белән күргәннәргә янәшәләп, чагыштырып карый. Карачы дәрәс әйтә, Болгар дәүләтенен яу белән килгән дошманга каршы торырлык көче бар. Гаскәргә таянырга була, Болгарның лачын уллары үзләренен батырлыкларын, ватан өчен үләргә өзер торуларын күп тапкыр сугыш кырларында исбатладылар. Иң зур куркыныч — күзгә күренмичә, астыртын эш итүче эчке дошман. Го-

мерләрен кеше байлыгына ымсынып яшәүгә көйләгән комсызлар, дан-шөһрәт һәм мал өчен соңгы бөртектә иманнарын сатарга өзер торучы әхлаксызлар — менә кемнән куркырга кирәк дигән фикергә килделәр бу серләшмәдә. Шунысын да әйттеләр — сатлыкжаннарға каршы тору гажәп авыр, искиткеч катлаулы. Алар бит безнең белән янәшә яши, үз кешеләребез санала, серләребезне белә. Без аларга якынлык күрсәтәбез. Алар да җае чыкканда ватанга тугрылыклы булуларын исбатларга, безне шуңа ышандырырга тырышалар, шул ук вакытта дошманга серләребезне сөйләп, Болгарда тупланган байлык белән аларны ымсындырып, яу килгәндә капка ачарга вәгъдә биреп торалар. Кемнәр соң алар иман сатучылар? Серләшмәдә шуны белергә тырышалар һәм аңлыйлар. Адәм баласына кеше күңеленә үтеп керү сәләте бирелмәгән, ул — Аллаһы Тәгалә кулында. Билгеле, алар хакимият тирәсендә йөрүче әрсез ялагайлар арасында. Сатлыкжаннарның күбесе комсыз, көнче, күбесе шөһрәткә омтылучылардан. Хакимият булган җирдә сатлыклар да була. Хан бу хакыйкәтне белә иде. Белә иде һәм бу көрәштә үзен көчсез сизә иде. Сердәшләрен җибәргәч, хан бик озак уйланып утырды. Көнбатышта туплана башлаган куркыныч көч һаман куера. Бу фажиғәле ташкын кайчан ярларыннан чыгып, Болгар ягына ургылыр икән? Каланы ныгыта башларга кирәк дигән фикергә килде ул. Өстәмә гаскәр җыймыйча да булмас.

Шөһри Болгар яши. Өметләр зур. Мөмкинлекләр дә киң әле. Ханның борчылуы халыкка тими иде. Дөрес, юлда сөүдәгәрләрнең малларына ташлану, Болгар җиренә килеп авылларны талап китүләр һаман ешай иде. Байлык һаман туплана, арта тора. Сөүдә белән яшәгән халыкта бу инде даими хәл. Берәүләр һөнәр, осталык белән байый, икенчеләр — сөүдә белән, өченчеләр — хакимияткә якын торганлыктан. Ә бит һәр кешенең байлыкта, рәхәтлектә яшисе килә. Ялкауның да, Ходай Тәгалә сәләтсез калдырганның да башкалардан ким буласы килми. Менә шундыйлар, эзләнә торгач, байлыкка ирешү юлын барыбер табалар. Ул, чыннан да, бик гади һәм җиңел икән. Мәсәлән, шымчылык. Яисә хәлиткеч мизгелләрдә дошман ягын тоту. Шул юл белән бик тиз һәм җиңел генә байлык туплап була икән. Әнә Ага базарда сөүдә гөҗли. Чиксез адымнарда сузылган такта өстәлләргә һиндстаннан, фарсы якларыннан килгән асылташлар чәчеп ташлаганнар. Кытай ефәкләрен, чынаякларны, күзенңең явын алырлык бизәкле тартмаларны тау-тау өеп куйганнар. Исфахан осталары эшләгән бизәкле ияrlәр,

камыт-ыңгырчаклар, Дәмәшкь кылычлары, самсун осталары ясаган сөңге-айбалталар. Болгар егетләре шундый товарны кулга төшерү өчен жаннарын ярып бирергә өзер торалар. Соңгы елларда Әдрән дингез ягынан агылган товарлар ишәя башлады. Әнә Венеция осталары ясаган пыяла савытлар, хуш исле сабыннар, мәшрикь кызлары көмеш жеп кушып бәйләгән йон күлмәкләр. Шулар арасында иң күбе — болгар осталары эшләгән күн читекләр, болгарның мәшһүр көмешчеләре ясаган зиннәтле товарлар. Дөрес, сәүдә ул үзенчәлекле бер хезмәт. Бу һөнәр хезмәт белән генә чикләнеп бетми. Сәүдә ул — йөрәкләрне жилкендерә торган уен-ярыш та һәм, моны сәүдәгәрләр генә белә, кан йөрешен тизләтә, хәмер шикелле исертөп жибәрә торган киндер-бәлзәм хикмәте дә. Базар эше — сәүдәгәрләргә генә хас һөнәр. Ашыкмыйча, ихлас күзәтеп торыгыз әле. Күрдегезме? Базарда дөнъяларын онытып, күз комсызлыгының колына әйләнөп тамаша кылып йөрүчеләр — биниһая. Дошманга сер сата торган шымчыларны әнә шундыйлардан яллыйлар. Дошман каланы чорнаганда капка ачучылар нәкъ әнә шундыйлар арасыннан чыга. Шундыйлардан һәм чит ил сәүдәгәрләренә ияреп, алар тирәсендә уралып йөрүче күзәтчеләрдән.

Балга катырган чикләвек төше, чәкчәк, бавырсақ, рәхәт лоқымнар рәтендә тукталмаска тырышыгыз. Шул татлы ашамлыкларның берсен генә авыз итеп карасагыз да, яннарыннан китә алмыйча интегерсез. Кеш, сусар, кондыз тиреләре өелгән жирләрне дә урап үтәргә тырышыгыз. Жәнлек тиресе сихерле ул. Аларның берсеннән-берсе гүзәл, берсеннән-берсе йомшак һәм ымсындыргыч булуында башны әйләндерә торган тылсым бар. Сатып ала башласагыз, соңгы тиенегездән колак какканчы туктый алмыйсыз.

Базар сихеренәң шауқымы эчегезгә кереп оялаганны сизү белән Иделнең түбән агымына, акбүз атлар, дөлдел-тулпарлар сатыла торган жиргә юнәлегез. Шул атларга карап йөргән чакта йөрәктә горурлык, күңелдә батырлык хисләре уяна. Атлар янында йөргәндә шәфкатые, бахбайлар шикелле чыдам, дустанә буласы килә. Шул тирәдә йөргәндә сез илнең иң батыр, иң абруйлы ирләрен очрата аласыз. Атлар арасында йөргән чакта йөрәктә илнең иминлегә өчен, болгар халкының абруйлы исемен яклар өчен дошман явының иң хәтәр жиренә ташлану теләге уяна. Атларга баш иеп, Аллаһы Тәгаләдән аларга иминлек теләп узыгыз.

Ат сата торган жирдә йөрөп туйгач, туп-туры китап-

лар рәтенә юнәлегез. Менә ул кайда матурлык белән акылның, осталык белән гыйлемнең үзара берләшеп, дин белән тоташкан урыны. Китап белән сәүдә итүчеләр арасында бөек шәхесләр дә очрый. Монда йөрүчеләрнен күбесе шагыйрьләр, болгар галимнәре, милләтнең күз карасына тиң зыялылар. Каланың иң гүзәл сарайлары, данлыклы мәчет-гыйбадәтханәләре барлыкка килүдә аларның өлеше ифрат зур. Болгарның мәгърипкә һәм мәшриккә таралган дан-шөһрәте дә нәкъ шушы китап карап йөрүчеләрдән башлана. Әгәр ашыгыч эшегез яисә кем белән дә очрашасыгыз булса, китаплар рәтен читләтеп узарга тырышыгыз. Монда йөргәндә, яшкелт болгар күн белән тышланып, алтын нәкъш белән бизәлгән, почмакларында асылташлар ялтыраган көмеш каптырмалы китапларга күзгә төшсә, бөтен дөньяң онытыла. Ә инде китапны кулга алып актарырга тотынсаң, һәм андагы кытай карасы белән язылган хәким сүзләр сина серләрен сөйли башласа, син гыйлем коллыгына эләктен дигән сүз. Китап сата торган жиргә ешрак йөри башлау белән синең бүтән һөнәрләрең юкка чыга, вазифаларың онытыла, син мөһарәгә кереп бикләнәп, калган гомереңне бары тик китап белән икәүдән-икәү ялгызлыкта үткәергә телесең. Беләп тор, киләсе буын, шушы бөек каланы ташлап китеп, башка жиргә күчеп, икенче зур һәм бай кала салып яши башлар. Шул каланы дошман чорнап алгач, исән калган болгар милләте варислары алтын-көмешләрен, асылташларын, гомер буе тиенләп жыйган акчаларын ташлап, күкрәкләренә китапларын кысып, урманнарда качар. Бу хәл тарихның 1552 елның көзендә булыр...

6

Шәһри Болгар хәрабәләрен карап йөрим. Равил Фәхретдиновның китабында Болгар ташлары астыннан табылган 70 центнер көмешнең бер урыс сәүдәгәр кулы аша үтүе турында сүз бара. Моннан табылган археологик хәзинәләренң Рәсәй һәм чит ил музейларына кәргән өлешен беркем хисапка алмаган. Гомумән, элеккеге болгар һәм Казан ханлыгы жиреннән казып алынган табылдыкларны йә фарсыларга, яисә Урта Азиягә күчәргә тырышалар. Әле кырыгынчы елларның башында Мәскәүдәге Тарих музеенда Болгар жиреннән табылган әйберләр аерым бүлеккә урнашканнар иде. «Идегәй» дастанына карата Үзәк Комитет карары чыккач, ул бүлекне Урта Азия бүлегенә куштылар, ә инде илленче еллар

башында «космополитизм» белән көрәш башлангач, болгар экспонатлары бөтенләйгә юкка чыкты. Башка музейларда да нәкъ шундый процесс барды. Татарларның үзләрен генә түгел, аларның эзләрен дә әкреләп кырып ташларга, онытырга, онытмаска теләүчеләргә карата чара күрергә! Бу хәрәкәт бездә генә түгел, бөтен социалистик лагерьда, бигрәк тә Балкан ярыматавындагы Болгариядә дә зур тырышлык белән алып барылды. Дунай болгарлары Кубрат хан улы Аспарухны ихтирам итәләр. Аңа һәйкәлләр куялар, аның исеме белән Варна шәһәрендәге күпер, Болгариянең иң зур пароходы, урамнар, зур берләшмәләр аталып йөртелә. Шулай ук вакытта аларның Идел буе болгарлары белән кан кардәшлелеге турында һәр очракта диярлек яшерергә тырышалар. Ә инде Кубрат ханның дәүләтен хазарлар жимергәннән соң болгарларның зур өлеше Идел буена күчеп китү мәсьәләсе көн тәртибенә килеп баскач, рәсми тарихчылар туганлыкны чуашларга китереп тоташтыралар. Гомумән, болгарларның Азак дингезе һәм Дон елгасының түбән агымында яшәгән чоры өз өйрәнелгән. Дунай болгарларында сакланып калган борынгы горел-гадәтләр, Кубрат хан чоры һәм аннан элгрәк чәчәк аткан культура үзенчәлекләрен дә без начар беләбез. Бәлки, начар да түгелдер? Без тарихтан сабак ала белмибез. Иң зур, иң аянычлы фажига нәкъ шуңа бәйле. Милләт таркау. Интеллигенцияне азатлык көрәшенә каршы күтәрү берни тормый (татар язучыларының «кызыл-көрәннәр» жыйган съездга катнашучылары гына да ни тора). Киләчәккә без куркыныч астында. Без, татарлар, нишләп соң гел оттырып, гел югалып торабыз? Болгар бабаларыбыз югары мәдәнияткә дәүләт төзи алганнар. Казан ханлыгы чорында көч тә, байлык та житәрлек булган. Нишләп соң без үзбездә мөстәкыйльлеккә саклы белмәгәнбез? Ниләктән тәкъдир безне һәрвакыт жинелүгә, буйсынуга, коллыкка дучар итеп торган? Шушы сорауларга нигезле җавап тапмаган очракта без бүгенгә мөстәкыйльлек көрәшендә дә, нәкъ шулай чорлардагы шикелле, тагын бер, бәлки инде соңгы мәртәбә туган туфрагыбызга хужа, мөмкинлекләребезгә ия булып яши алудан колак кагарбыз.

Мәскәү кенәзлегенә кинәт көчәеп китүе һәм аның экспансив омтылышларының чиктән тыш активлашуы Казан ханлыгы чорында тынычлыкта яшәү мөмкинлеген чикләп торган. Дөрес, ул чорда да матур сарайлар, мәһабәт мәчетләр күтәрелә килгән. Тормыш шартлары да зарланырлык булмаган. Шуңа карамастан минем ба-

баларым башкалаларын Казан елгасы буена күчергәннән соң, көнкүрештә Болгар чорындагы гармониягә ирешә алмаганнар, күрәсен. Ирекле яшәүнең соңгы елларында безнең бабаларыбызга тынгылык сирәк булган шикелле тоела. Империягә таба борылып, бар көчен, кыйбласын сугышка, яулап алуға багышлаган дәүләт белән янәшә яшәү татарларны туктаусыз бимазалап торган. Казан ханлыгы чорында да сәүдәләр уңышлы барган. Кырларда ишелеп ашлык уңган, ханлыкта эшләнгән товарларның даны еракларга таралган. Шундый дәүләт үсәргә, чәчәк атарга тиеш иде кебек. Идарә итүчеләр арасында бердәмлек юк, хакимият туктаусыз алышынып тора. Ханлыкка теш кайраган күршегә нәкъ шул гына кирәк тә. Күршеләре утка туктаусыз ягулык ташлап, ызгышны көчәйтеп тора. Казан ханлыгы чорындагы һәйкәлләр сакланмаган диярлек. Кол Шәриф мәчете, андагы китаплар, архитектурасы, бизәлеше, ландшафтка тәңгәл килүе күпне, бик күпне сөйли алыр иде. Кан коюны күргән шәһидләренә яулап алучылар жир белән тигезләгәннәр. Ханлыкның архивы яндырылган — тарихның күзен чукуп чыгарганнар, телен кискәннәр. Әйе, Сөембикә манарасы калган. Ялгыз шаһит. Канга баткан фажигале чорның моңсу мөнәжәтчесе.

Һәр чүлмәк ватыгы, һәр исән калган кирпич гасырлар астында сытылып югалган чынбарлык турында сөйли ала. Шулар арасында иң күп белгәнә — архитектура. Архитектурага чорның зәвыгы, шул заманда яшәгән кешеләрнең мөмкинлегә, аларның өметләре һәм сәләтләре сөңеп кала. Болгардагы Жәмигь мәчете барлыкка килсә өчөн, беренчедән, шактый күп акча кирәк булган. Шул акчаны ташка, ташларны дивар һәм манараларга әйләндерерлек талантлы архитектор, архитектор кушканны гамәлгә ашырырлык осталар һәм, ниһаять, мәчетне салдыручыларның матурлыкны бәяли алырлык зәвыгы кирәк булган. Болгар чорында безнең бабаларыбыз мәчет салганнар, сарайлар төзегәннәр. Киләчәккә багланышлары мул булган аларның. Ә без киләчәк буыннарга нәрсә калдырабыз? Танклар? Ракеталар? Кечкенә габаритлы хрущевкалар?

7

Болгар хәрабәләрен карап йөрим. Гәүдәсен югалткан Кече манара. Мародерларның сүтәргә көчә житмәү аркасында гына исән кала алган Кара пулат. Реставрациядән соң эзе калкып чыккан Жәмигь мәчетенең нигезләре. Болгар чорының серләрен шулар сөйли. Заманында

аларны көндөлек матди һәм рухи кирәклектә куллану өчен салганнар. Бүгөнгә көндө алар һәйкәл. Мин һәйкәлләр арасында йөрөм. Шәһре Болгарның изге ташлары, яшел чирәмлекне тишеп чыгып, моңаеп карап торалар. Заманында бу жирдә мул, рәхәт тормыш аккан. Баш өстендә биек зәңгәр күк. Янәшәдә мул сулы, балыклы елга. Тирә-юндә бал кортлары, кыргый жәнлекләр, жиләк-жимеш тулы урманнар. Яшел болыннарда симез сыерлар, куе йонлы сарыклар йөргән. Кая соң алар? Империянең совет чорында зурлыкка табынырга күнектерделәр. Матурлыкны зур күләм алыштырды. Бу очраклы хәл түгел. Империяләрдәге тоталитар зөвык зурлыктан, көчтән, куркудан, шул көч каршында үзгә бик бөләкәй итеп тоюдан укмаша. Совет империясенең бөтен чагы искә төшә. Көнбатыштагы Брест шәһәрәннән алып Чукотканың читенә урнашкан Дежнев борынына, Курил атауларына кадәрле араны күз алдына китерергә тырышып карыйсың. Сыймый ул кинлек күзаллауга, шушы очсыз-кырыйсызлык каршында кинәт өркөп, югалып калуынны сизәсең. Күңелдә авыр шом туа. Безне бит күп еллар дәвамында «дәүләт планга таянып эш итә, социализмда тормыш планлаштырылган» дигән өкияткә ышандырырга тырышып агитация алып бардылар. Нинди планлаштыру мөмкин булсын инде котып халыкларын, азиатларны, кавказлыларны, европалылык каннарына сөңгән Балтыйк бую миллиәтләрен, төркиләрен, великоросларны һәм мең еллар буена үз-үзләрен саклап калырга омтылып, чыныгу алган, тәҗрибә туплаган әрмән-яһүдләрен таптап тутырган гигант социалистик казанда? Шул гигантомания хастасы тудырган курку совет кешесенең йөрәгенә үтөп керә, аның фикерләрен, теләкләрен, өметләрен тоташ хаоска әйләндерә. Европалылар мул, тотрыклы тормышта яшәве белән бездән аерылган шикелле, үзенең яшәешен туган көненнән алып гүргә кәргәнче диярлек ачык һәм ышанычлы итеп алдан күрүе белән дә аерымлана. Бала әле туды гына, ә инде аның кайсы мәктәпкә йөресе, мәктәпне төмамлагач, кайсы колледжга укырга керәсе, диплом алгандан соң кайда эшлисе, ничә яшьтә кемгә әйләнәсе, ничәдә үз йорт-курасы, кайсы елларда банкта калган гомеренә житәрлек акчасы барлыкка киләсе — барысы да алдан планлаштырылган, алдан билгеле. Көнбатышта балаларның күбесе әтисе алып барган эшкә дәвам иттерә. Әтисе исә аны бабасыннан эстафета итеп алган, бабасының бабасыннан һәм шулай күп буыннарга сузылган хезмәт һәм яшәеш эстафетасы. Ни өчен мин бу турыда сөйлим? Болгар дәүләте чорында минем

ерак бабаларымның нәкъ әнә шул Көнбатыш ысулында, әгәр бөтенләй үк алай булмаса да, шул юнәлештә яшәгәнлекләре әллә кайдан күзгә ташланып тора. Әле кичә генә йөзләгән халыкларны төрмә шартларында тоткан карагүһләр безгә базар икътисады вәгъдә итеп тел чайкыйлар. Булган ул нәкъ шундый икътисад борынгы Болгарда. Ул әле бездәге фарцовщиклар, лавочниклар, рәкетирлар икътисады гына да түгел, Шәһри Болгарга товарлар кыйммәтле жәнлек тиресе булып төньяктан, асылташлар, алтын-көмеш булып көньяктан, чәй, ефәк, дөгә булып көнчыгыштан, эш кораллары, тимер-томыр булып көнбатыштан үзеннән-үзе агылып торган. Монда ургылып сәүдә кайнаган. Сәүдә жанланып торган жирдә, ағымсу китергән ком шикелле, көнкүрешкә байлык утырып кала. Байлык булган жирдә башкарылган хезмәткә хак түләү мөмкинлекләре барлыкка килә һәм даннары еракларга таралган осталар, шулар белән беррәттән шагыйрьләр, галимнәр, күренекле шәхесләр тәрбияләнә. Аларны нәкъ әнә шул тормыш-көнкүрешнең мөмкинлекләре тәрбияли.

Шәһри Болгар күмелгән урынны күзләрем талганчы карап йөрдем. Халыкның үткәне төмам үлеп бетми. Милләтнең яшәеше өстенә күпме генә ташлар, ялган таулар, күзбуяу сазлыклары өймә, ул барыбер бермәлне үзен-үзе белгертә, чөнки ул бөтенләйгә юкка чыкмый. Милләтнең шул исән калган өлеше, жирдә яшәүчеләрнең иң сизгер вәжданлысына, хакыйкәтне тоя белүчегә мөрәжәгать итеп, үзенең фажиғасен сөйләп аваз сала. Мин шул жир астыннан ишетелергә тиешле авазларга колак салып йөрим. Вакыт узган саен тавыш тоныграк, көчсезрәк ишетелә.

Шәһри Болгар үзенең Вавилон, Рим каласы, Афина, Фивалар ирешкән бөөклек чорына житә алмыйча һәлак булган. Шуңа карамастан, калган аларда тормыш шартларының сокланырлык мул һәм матур булуы хәрабәләренең укый белгән кешенең күзенә ташланып тора. Күкләргә үрелгән матур манаралар, нур чәчрәтеп торган зәңгәрсу чынаяк белән тышланган сарай гөмбәзләре, түгәрәкләненеп уелган ишек һәм ачык капка өлгеләре, таш диварлар өстеннән үсеп чыккан күзөтү башнялары, юлчылар ағымын кабул итә торган көрван-сарайлар. Бу шәһәрдә рухи гайрәт, йөрәк егәрә кайнап торганлыгын һәр таш, һәр кирпеч кисәгә исбатлый кебек. Шәһри Болгарда яшәүчеләр горур, аларның өмет канатлары көчле булган. Талгын гына Идел суы ага. Кырда ишелеп ашлык уңа. Көтүлекләр киң. Азан тавышы бабаларымны йокыдан уяткан. Жомга

алдыннан халык мунчаларга жыелган. Парланып чыкканнан соң, ашыкмыйча гына хэл-әхвөл белешеп, гәпләшеп ял иткәннәр. Жомга намазыннан соң мәчетнең тыныч, салкынча гөмбәзләре астында тагын әңгәмә. Мәчеттәге сөйләшү күбрәк ахирәт, рухият мохтаждыгы тирәсендә барган. Безнең болгар бабаларыбыз ялыктыргыч көндәлек мәшәкатләрне икенче планга этәрәп, яшәешнең жанга рәхәтлек бирүче тарафларында ләззәтләнә белгәннәр. Болгар чоры милләтнең яшә, гайрәтле чагына туры килә. Дүрт гасырга сузылган коллык безне нык имгәткән.

Хәрабәләр кала тормышының табигатькә якын то-руы, шәһәр халкының кырлар, сахралар белән тыгыз элемтәдә яшәве турында сөйли. Хәлләрәкләрнең шәһәр эчендәге йортларынан тыш якын-тирәдәге су буйларындагы болыннарда жәйләүләре, утарлары булуы да табигый тоела. Болгар ташлары сөйләгән хәбәрләрнен минем өчен иң кадерлесе — бабаларымның табигатендә адәм баласын зәгыйфьләндерә, аның кешелек сыйфатларын жимерә торган иң куркыныч хаста — коллыкның булмавы турындагы мәгълүматлар. Шәһри Болгарда, Болгарстанның башка шәһәр-авылларында яшәгән бабаларымны тергезеп, аларны бүгенге көн татарлары белән чагыштырып карыйсым килү үзәкләрне өзеп, бәгъремә килеп бәрелә.

Галимнәр Шәһри Болгар корылмалары Урта Азия һәм Рәсәй архитектурасы шәкелендә төзелгән булган дип аңлатырга тырышалар. Жир йөзендәге барлык төзелеш ысулларында теләгәндә шактый мул уртаклык табып була. Һәр бина тормыш кору яисә жыелып гыйбадәт кылу өчен салына. Борынгы чорда һәм урта гасырларда барлыкка килгән калаларның барысына да хас тагын бер уртаклыклар бар — ныгытмалар эченә кереп биклә-неп, дошман явыннан саклану. Башкала хезмәтен үтәгән калаларда иң уртада хан сарае, башка шәһәрләрдә бәк-морзаларның йортлары булуын да даими уртаклыкка санарга мөмкин. Охшашлыкларның бер чыганагы нәкъ шушында. Хәзер инде Урта Азиядәге архитектура ысу-лының һәм урыслардагы ысулның каян барлыкка килү-ен тикшереп карыйк. Урта Азиянең сәнгатенә гарәпләргә кадәр фарсылар һәм индуслар тәэсире көчле булган. Урта Азияне гарәпләр яулап алганнан соң, бу төбәкнең сәнгате, бигрәк тә архитектурасы тулысынча диярлек хәлифәлек шаукумы астында үскән. Хәлифәлек мөселман Ренессансының Гренада, Төньяк Африка, Мисыр һәм Хиджас төбәкләреннән читтә торганлыктан, Урта Азиягә Багдад

хәлифәлеге турыдан-туры тәэсир итә. Багдад сәнгате исә үзе фарсы йогынтысында барлыкка килгән. Урыс сәнгате, аның архитектурасы Византия йогынтысында, Киев чорындагы чукындырулардан соң христиан дине белән христиан мәдәнияте аша тарала башлый. Новгород, Псков һәм Тверь кенәзлекләре аша Европа тәэсиренәң үтеп керүе белән дә исәпләшмичә булмый. Ләкин бу шаукуым артык көчле булмаган. Алтын Урда чорында урыслар тулысынча татар-монголлар канаты астында булалар һәм аларның мәдәни казанышларын үзләштерәләр. Шулай да архитектура өлкәсендә урыслар Византия казанышларын үзләштергәннәр, дисәк, дөрөсрәк булыр иде. Византия үзе шулай ук борынгы фарсылар мәдәниятен, аның сәнгатен үзләштерә. Димәк, әгәр галимнәр әйткәнчә, Болгар корылмаларының архитектурасы Урта Азиягә һәм урысныкына охшаш булган очракта, ул борынгы фарсыларныкына охшаган булырга тиеш иде. Исән калган биналарны, Кече манараны һәм Кара пулатны истә тотканда, Болгар архитектура ысулында борынгы фарсылар шаукуымы бөтенләй сизелми диярлек. Киресенчә, Кара пулат, Кече манара, Жәмигъ мәчетенәң исән калган манара төпләрен, мунчаларның нигезләрен чагыштырып карасак, аларның Мисыр архитектурасына якын булуы күзгә ташлана. Юк, тышкы форма охшашлыгы гына түгел бу, шактый тирәндә, зәвык, аксиология өлкәсендәге уртаклык. Мәккә юлында күрәп, шунда отып кайту тәэсир иткән дип исбатларга тырышсак, бу дәлил генә охшашлыкны аңлата алмас шикелле. «Йосыф» китабының сюжеты да бит Мисырга бәйле. Бу мәсьәләне, минемчә, ныклап өйрәнәсе бар.

Сардиния атакында мегалитик корылмалар — нураглар бар. Кече манараның архитектурасында нураглар белән уртаклык сизелә. Урта Азия һәм урыс архитектураларының шаукуымыннан да тулысынча баш тартып булмый. Шәһри Болгарны салган осталарның зәвыгында бары тик аларның үзләренә генә хас ысул барлыгын берничек тә инкяр итеп булмый.

8

Инглиз тарихчысы Арнольд Тойнби кешелек дөньясы тарихыннан 21 мөстәкыйль цивилизациягәң эзләрен тапты. Аларның күбесе уникаль сыйфатлы, тарихта башка бер генә тапкыр да кабатланмаган. Шуң 21 цивилизациягәң унсигезгә якыны Шәрык тарихына бәйле. Без, евроцентризм шаукуымында, Шәрыкны артта калган, ярлы, киләчәгә ышанычсыз итеп күз алдына китерергә

күнеккәнбез. Шәрык буыннан-буынга, гасырдан-гасырга революцион рәвештә үзгәртелмичә яшәү шартларына гажәеп тирән жайлашкан, бары тик эволюцион камилләшү ысулында гына үзгәрә торган культурада яши. Көнбатышның тиз, кыска гына вакыт эчендә алга китүе фән һәм техника революциясенә бәйле. Техноген цивилизация табигый байлыкларны тиз арада һәм зур күләмдә үзләштерү мөмкинлеген бирде, адәм балаларын байлыкка күмеп ташлады, яшәү шартларын — евроцентризм критерийларына таянып бәйләгәндә — кинәт яхшыртып жиберде. Бүгенге көндә Көнбатыш цивилизациясе тирән кризис каршында тора. Табигать тапталган, пычранып, агуланып беткән, биосфера жимерелгән, стресс һәм секс ташкыны, рухиятнең саегуы һәм жанның имгәнү аркасында, психотроп дарулар, наркотиклар һөжүме көннән-көн көчәя бара. Фән-техника революциясе кешеләр арасындагы элементә ысулларын үзгәртеп ташлады, семья тормышын, кардәшлекне бөтенләй үзгәртеп, кай очракта бөтенләй юкка чыгарды. Рәсәй — Алтын Урда дәүләтенең варисы — ничәмә тапкыр Көнбатыш цивилизациясе үсентеләрен үзендә утыртып карады. Үсмәде ул цивилизация тоталитар чынбарлыкта. Ә безгә, татарларга, Шәрык ягына да, Европа тарафына да чыгарга юл бирмәделәр. Мәжбүрият безгә бары тик бердәнбер мөмкинлек — ассимиляция юлын гына калдырган иде. XVI — XIX гасырларда чукындыру юлы белән, совет чорында интеллигент яисә түрә булу мөмкинлегенә белән ымсындырып, катнаш никахлар ярдәмендә татар һаман «өлкән агайлар» ягына саркый торды. Этнос беркайчан да мәңгелек булмаган. Халыклар югала һәм туа торганнар. Библия битләрендә телгә алынган йөзләгән халыкның бүгенге көнгә яһүдләрдән башка берсе дә килеп житә алмаган. Этносларның яңаруы табигый процесс. Болгар хәрабәләренә карап йөргәндә йөрәкне менә нәрсә әрнетә: колониаль шартларда яши башлагач, безнең генофонд елдан-ел, гасырдан-гасырга ярлылана барган. Көчле шәхесләр азатлык көрәшендә һәлак булганнар, югарыга үрмәләүчеләр башта диннәрен, аннан соң милләтләрен алмаштырып, колонизаторлар сафына күчәргә мәжбүр булганнар. Татарда ике төрле сыйфатка ия булган кешеләр генә яши алган. Беренчесе — коллыкка риза булган, буйсынып яшәүне көнкүреш кануны итеп кабул иткән мескеннәр, икенчесе — үз халкының мәнфәгатен сатып, колонизаторлар сәясәтен тормышка ашыруда актив катнашучылар. Мөстәкыйльлеккә ирешү мөмкинлегенә тугач, шушы фажиға аеруча нык сизелә башлады.

Шәһри Болгар ташлары — ишетә белгән кешегә — мен еллар дәвамында камилләшә-камилләшә, яшәү канунына әйләнгән ышанычлы гореф-гадәтләребез, рухи мохтажлыкны канәгатьләндереп, яшәешне бизәп торган үзенчәлекле культурабыз булуы турында сөйлиләр. Без шуны саклый алмаганбыз. Үткән гомер кире кайтмый. Үкенү — ике тапкыр ялгышу дигән сүз. Болгар чорындагы шикелле мул, ирекле тормышны кору мөмкинлекләре бөтенләйгә югалмаган әле. Әгәр без мөстәкыйльлек турында базар ясап, ызгыш чыгарып йөрү урынына жин сызганып милләт өчен эшкә тотынсак, оныкларыбыз аякка баскан чорда аларга мул һәм иркен көнкүреш шартлары төзеп калдыра алачакбыз.

Шәһри Болгар ташларына карап йөргәндә бер сәер сорауга юлыгасың. Жәмигь мәчетендә баш манара, аннары Кече манара, шәһәрдә тагын берничә мәчет булган. Алар да, билгеле, манарасыз булмаганнар. Казан ханлыгы чорының баш гыйбадәтханәсе Кол Шәриф мәчетенен сизгез манарасы булган. Нигә кирәк булган ул кадәр күп манара? Тамак туклыгы, өс бөтенлегә һәм аерым кухнясы, бәдрәфе һәм ваннасы булган кетәк өчен гомер буе бил бөгеп, ялагайлыкта, тоташ буйсынуда гомерен исраф итүче совет кешесенә адым саен диярлек манара торгызу ниндидер сәер ахмаклык тоела. Безнең ерак бабаларыбызга манара торгызу ахмаклык тоелмаган. Алар безнең шикелле башларын иеп, жиргә карап йөрмәгәннәр. Манара аларны күккә карарга, жиденче кат күкләргә мөрәжәгать итеп яшәргә, азан тавышын югарыдан, күкләр тарафыннан ишетеп куанырга өйрәткән. Кылган гамәлләренә күкләр бәя бирер, өметләр биеклектән килер һәм, ниһаять, низаг чыкканда кемнең эше хак, кемнеке нахак икәнлеген күкләр хөкем итәр, дип, алар инанып яшәргә өйрәнгәннәр.

Утызынчы елларның уртасында манара кисү башланды. Башта мәчет манараларын кисеп ташладылар, аннан соң аларның үзләрен дә жимереп бетерделәр. Юкка гына түгел иде бу. Безне кол итәр өчен иң башта баш иеп йөрергә өйрәтергә кирәк иде һәм әкрәнләп күккә караудан биздерү зарур иде. Совет кешесенен космосы — урындагы начальникның биеклегә һәм иң биек, иң югары нокта — юлбашчы басып торган мавзолей ноктасы белән чикләнәргә тиеш иде. Манара кисү Казан ханлыгын басып алынганнан соң башлана. Совет чорында исә биеклеке кисеп ыргытулар кешедәгә шөхеслекне жимерүнең соңгы этабы иде. Һәм, чыннан да, тоталитар хакимият теләгенә иреште. Безнең күңелдә бары тик тамак

кайгысы, ачлык-ялангачлыктан үлми калу инстинктыгына саклана алды.

Шөһри Болгардагы төрбәләр, исән калган кабер ташлары да таң калдыра. Төрбәләрне җимереп ташлаганнар, кабер ташларын суырып алып чиркәү нигезләренә, аның идәннәренә түшәп бетергәннәр. Билгеле, андый изге ташлар авыл йортларының нигезләрендә, абзар-кураларда да җитәрлектер. Мин шул исән калган кабер ташларына, сакланган төрбәләргә карап, Болгар чорындагы зиратларны һәм ерак бабаларымның мәңгелек йортларын күз алдыма китерәм. Төрбәләрне гүзәл архитектура нигезендә матурлап ясаганнар, кабер ташларын исә мәрмәрдән, граниттан матур итеп уеп, аңа каллиграфик күркәм хәрефләр белән шигъри җөмлөләр язып калдырганнар. Безнең ерак бабаларыбызның адәм баласын шулай зурлап, ихтирамлап күмүләре нәрсәне аңлата? Кешенең бәһасез булуын, үлемсезлек идеясенен тормыштагы чагылышын аңлата. Үлгән кешегә күрсәтелгән ихтирам ул тереләргә әйләнәп кайта һәм адәм баласының Җир йөзөндәге иң кыйммәт, иң зур ихтирамга лаеклы бердәнбер зат икәнлеген исбатлый. Бары тик шушы юл белән генә кешегә карата кулланыла торган ихтирамны адәм баласының күңеленә җиткереп була. Бүгенге көндә без мәетне ничек җирлибез? Каберләр өстендәге һәйкәлләргә карагыз. Бүгенге көндә кешенең бер тиен дә тормаганлыгы, аның бары тик эш өчен кулланыла торган көч, штат берәмлегә буларак кына кирәклеген зиратларда аңдый башлыйсың.

Язмыш миңа илләр гизү, дөнья күрү мөмкинлеген бүлөк итте. Чит илләрдә йөргәндә мин озак еллар тынгы бирми интектергән бер соравыма җавап таптым. Татар-монголлар бит христиан гыйбадәтханәләрен җимермәгәннәр. Ә нишләп соң Мәскәү кенәзлегә, экспансия юлына басып, күрше дәүләтләрнең җирләрен басып ала башлагач, һәр яулап алган җирдә иң беренче чиратта мәчетләрне җимереп килгән? Шушы көнгә кадәр диярлек гавам күзаллавы төрөкләрне кыргый, кара халык итеп күрсәтеп килде («Разве он человек, он же турок!»). Әнә шул «кыргый» төрөкләр Константинопольне яулап алгач, Айя-София чиркәвен эчке яктан роза мае белән юып пакьләндергәннәр дә мәчеткә әйләндергәннәр. Испаннар, илләреннән гарәпләрне куып җибәргәч, мәчетләрнең

кайберләрен мәчет килеш калдырып, калганнарын католиклар гыйбадәтханәсенә әйләндергәннәр. Толедонның гарәпләр чорыннан калган иң зур, иң данлыклы гыйбадәтханәсе яртылаш мәчет, яртылаш католик храмы. Әнигә соң урыслар юлларында очраган бер генә мәчетне дә исән калдырмаганнар?

Мәскәү дәүләтенен колониаль экспансиясе христиан дине байрагы астында эшкә ашырылып килә. Христиан дине башка динне тотучыларны үтереп бетереп, аларның гыйбадәтханәләрен жимерергә өндәми бит. Киресенчә, таш скрижаләләргә язып калдырылган Муса (Моисей) пәйгамбәрнен Ун васыятендә «Үтермә!» таләбе — беренче урында. Димәк, христиан дине үтерергә кушмый. Бәлки, урыслар үзләре шундый ерткыч, канга сусаган милләттер? Киресенчә, урысның гади халкы үзенен шәфкаты, кин күңелле булуы белән аерылып тора. Шулай булгач, нишләп соң яулап алганда, берничә гасырга сузылган чукуындыру эшендә татарларны менләп, йөз менләп кырып ташлаганнар һәм аларның изге йортларын — мәчетләрне жимереп бетергәннәр? Яулап алу сәясәтен, буйсындыру тактикасын һәм геополитик омтылышның аяусызлыгын белмәгән кешегә экспансия алып килгән фажиғаләрнен күләмен һәм нәтижәсен аңлау шактый авыр. Шунысында онытырга ярамый: шул гигант күләмдәге жинаятләр яулап алучылар тарафыннан караганда күзгә күренми, хәтта алар үзләре язган тарихта бөтенләй диярлек чагылмый да. Колониаль яулап алу сугышларына катнашучы солдатлар да үзләренен кеше үтерүче, жимерүче икәнлекләрен аңлый алмаганнар. Ул әле, бәхетсезлеккә каршы, бүгенге көндә дә аңлашылмый диярлек.

Басып алынган шәһәрләрне жимереп, анда яшәүче халыкларны кырып-үтереп ташлауда кем гаепле соң? Урыслармы? Юк, алар түгел. Рәсәй дәүләтенен идарә итү ысулы, дәүләтнен куркытып буйсындыру сәясәте. Явыз Иван чорында төмам канунга әйләненп өлгергән бу сәясәт урысларның үзләрен дә кызганып тормаган. Бу турыда Е.Стариков менә ничек яза: «Жестокость Ивана Грозного даже на фоне его отнюдь немилосердного века поражает... Террор носил характер массового геноцида, ему подвергались «мужской пол и женский, младенцы с сущими млекопитаемыми», изощренные пытки сопровождались не менее изощренным глумлением над жерт-

вами. Не буду описывать подробности — они достаточно известны. Скажу о другом — о масштабе геноцида Урысского царя против Урысского народа. Историки сравнили документы поземельных описаний после походов опричников с аналогичными данными, фиксировавшими последствия вторжения крымского хана. Так вот, крымский хан наносил населению вдвое, втрое меньше урон!» (Евгений Стариков. От Ивана до Петра//Знамя — 1992.— 5 сан.— 197 б.) Ә бит күпме еллар шушындый канга батыруларны, жимерүләрне татар-монголларга ягып, ялганлап килделәр. Сталин чорында бу тагын да зуррак масштабта кабатланды. Кайберәүләр безнең күз алдында эшләгән геноцидны бездән яшерергә, Сталин заманында ипи һәм аракы арзан булды, дип, шуның белән капларга, онытырга тырышалар.

Игелек жирдә ятмый, ди татар халык әйтеме. Әшәкелек тө жирдә ятмый, күрәсен. Явыз Иван, Сталин шикелле монстрларга табынган өчен менә хәзер урыс халкы нинди зур, берничек тө хәл итеп булмаслык фажиғале хәлдә калды. Әле кичә генә диярлек «чүчмәк»ләр, «нацмен»нар арасында үзенә урыс фамилиясен орден урынына тагып йөрүче «өлкән ага» кичәге республика, бүгенге көндә исә мөстәкыйль илгә әйләнгән Балтыйк буе дәүләтләрендә, Урта Азиядә, Кавказда үзе «әзчелек»ләр кимсенүен татый башлады. Бүгенге фажиганең чарасызлыгы куркыта. Бу трагедиядән котылу юлын берәү дә белми. Югары Советларда чыгарылган законнар суга ыргыткан таш шикелле башбаштаклык, мин-минлек диңгезендә югала торалар. Киләчәкне кара болыт каплаган. Куркыныч зилзилә болыты...

...Метеорларга төялеп, Шәһри Болгардан Казанга кайтабыз. Йөрәк әрни, күңел түрендә авыр бушлык. Бу кичерешне аңлатып булмый. Бездә хәзер бөтенләй башка кайгы — бүгенге мәсьәләләргә кагылышлы борчулар. Болгарның изге ташлары үксеп озатып калдылар. Күмелеп калган васыятлар калкып чыгарга омтылалар. Жир астыннан килгән авазлар әле дә колакта. Әнә соңгы ташына кадәр ташып бетерелгән мәчетләренең эзләре. Әнә идәннәргә түшөлгән кабер ташлары. Көч-хәл белән, ниндидер серле могжиза кодрәте белән исән калган биналарның шөүләләре. Сөз барыгыз да минем күз алдымда. Олы манараның тетрәндергеч нигезе. Ак пулатның жылым-

са ташлары. Кече манарадан ишетелгән аятыләр дулкыны ерактан, әллә кайчангы чорлардан исән килеп житкән соклангыч зәвыкның жанлану шаһиты син, Кара пулат! Күпме гомерең калган икән синең? Кара пулат белән бергә күз алдыма Равенна шәһәре, шундагы остготтар патшасы Теодорихның төрбәсе килә. Таланганда, өрвакларның сөякләрен көрәп чыгарганда кычкырып еладыгызмы сез, төрбәләр? Ә сез, мәчет манаралары? Гөрселдәп жиргә ауганда авыртуга ничек түздегез сез? Ак пулат, нигезендә күпме савап, никадәр пакылек ятканын син беләсенме? Шәһри Болгар күмелгән урында, чирәм астында ниләр калып югалганны кем бәяли ала? Жир шарының төрле почмакларынан жыелган мөсафирларның сулышлары сакланып калган көрвансарай эзе. Һәм, ниһаять, бәгырьләрен ачыттырып өрнөтүче чиркәү нигезенә, аның идәннәренә түшәлгән кабер ташлары. Кабер ташлары... Их, безнең каберлекләренә трагедиясе...

Шәһри Болгарга зиярәт кылганнан соң, бүгенге катлаулы сорауларга җавап табу мөмкинлегенә җиңеләеп киткәндәй тоела башлый. Аерым шөхесләр, төркемнәр, милләتلәр арасында очкын төшү белән кабынып киткән торган кыргый нәфрәтнең каян барлыкка килүен Шәһри Болгар ташлары белән шикелле. Менә елларга сузылган яулап алулар, буйсынулар, буйсындырулар, күз яшьләре, жиргә коелган, жирдә елга булып аккан каннар, зиндан газәпләре, богаулар... Теләкләр, багланган һәм багланырга өлгөрмәгән өметләр, түләнергә тиешле һәм мәңгә түләп бетерә алмаслык жан бурычлары, тапталган, тар-мар ителгән иманны эзләп күңелнең сыкраулары... Без — күп гасырлар тарихыбыздан мөхрүм яшәгән милләتلәр — киләчәккә алып баракак туры, дәрәҗә юлны ата-баба эзләрен табып, алар калдырган васыятьләренә җыеп, шулар ярдәмендә рухи бушлыктан арынырга тиешбез. Мәнә шушы эштә, моны бер мин генә уйламыймдыр, Шәһри Болгарның ярдәменә өмет багларга тиешбез. Ничек итеп?

Иң башта тарих катламы өстендә утыручы авылның кешеләрен рәнҗетмичә, аларга матур, күңелләренә хуш килерлек йортлар төзеп биреп, аларны яңа жиргә күчерү фарыздыр, дип уйлыйм. Мөдәният министрлыгына ел саен Шәһри Болгарда тарихка багышланган фестиваль үткөрүне көйләп җибәрү кирәктер. Бәлки, Татарстан күләмендәгә үзешчән сәнгать ярышларын да шунда үткөрү

дәрәс булыр иде? Драматурглар, прозаиклар, шигырь, кино һәм телевидение өлкәсендә эшләүчеләр арасында Болгар чорына багышланган әсәр буенча конкурс игълан итү дә кирәктер, дип уйлыйм мин.

Италия башкаласы Римнең үзәгендә ауган мәрмәр баганалар, жимерелгән дивар ташлары, цемент валчыклары тулган чокырлар жәйрәп ята. Борынгы Рим дәүләте башкаласының Форумы торган бу урынны һәр италияле изге саный. Шөһәр уртасында аунап яткан ташларның изгелек дәрәжәсе католикларның Үзәк гыйбадәтханәсә булган Изге Петр храмыныкынан да югарырак санала. Римне күргән кеше хәтерли торгандыр, Форум янындагы Капитолий калкулыгына күтәрелер алдыннан, игезәк балаларны имезеп торучы таш бүрегә кадәр, читлектәге тере бүрегә юлыгасың. Италиялеләрнең гомуми дәүләт һәм үзен Италия гражданы санаган барлык кешеләрнең тере символы бу. Безгә дә хисләргә жанландырып торырлык нәкъ шундый символлар кирәк. Алар Казан каласында һәм Шөһри Болгарда булырга тиешләр.

Маскау, 1992 ел, декабрь

Заманалар авыр...

(Фетнәле еллар фәлсәфәсе)

Заманалар авыр, еллар ябык,
Дус-иш кирәк дәнъя көтәргә...

Халык җыры

Бей барабан и не бойся,
Целуй маркитанку под стук.
В этом вся философия жизни
И вся мудрость мудрейших наук...

h. һейне

Үзгәртеп коруны искә төшерү белән, татар халык мәкальләрендәгә күрәзәлеккә сокланасың. Безнең фольклорда үткән заман гына түгел, бүгенге көн һәм киләчәк турында да искиткеч акыллы фикерләр тупланган. Үзгәртеп кору турында мәкаль: «Каш ясыым дип, күз чыгару».

Капитализмнан социализмга күчү өчен бояр утарларын яндырып, хәллә игенчеләрне сөрөп, акыллыларны төрмәгә утыртып, ялкау-ябаганы житәкче итеп билгеләү житкән булса кирәк. Эш коралларын жәмгыятьләштереп, колхозлашып яши башлагач, байлар да, хәерчеләр дә юкка чыга, ачка да үлми, мантый да алмый торган, даими мохтажлыкта яшәүче совет кешесе — «совок» барлыкка килә. Кызганычка каршы, без шул «совок» булып яшәүне озак саклый алмадык. Житмеш елдан соң совет строю үзеннән-үзе таралып төште дә, безне камчылап һәм прәннек күрсәтеп, коммунизм төзәргә әйдәп килүчеләр үзгәртеп коруга тотындылар һәм, татар мәкалендә әйтелгәнчә, каш ясыым дип, күз чыгардылар. Хәзер инде капитализмга күчеп яшәү буенча эш алып барыла. Капитализмнан социализмга күчү никадәр җиңел булса, ө кирегә таба, социализмнан капитализмга кире кайту искиткеч авыр һәм катлаулы икән. Тигез һәм урта мохтажлыкта яшәүче (номенклатураны искә алмаганда) совет кешеләренен бер бөртегеннән миллионерлар ясап, калганнарын хәерчегә әйләндерү гажәп катлаулы эш булып чыкты. Халыкның йөрәген курку кысып тоткан. Чын, табигый ачык әле башланмаган булса да, кытлыкның сәясәт-психологик өрәге совет кешеләренен бугазларына ябышкан. Халыкны кан кою белән куркыта башладылар һәм бу янау, озак көттереп тормыйча, империянең үзәктән читтәрәк урнашкан өлкәләрендә, нәкъ үзәктә планлаштырганча, уңышлы рәвештә тормышка ашырыла башлады. Безне туктаусыз куркытып торучу кемгәдер кирәк, ахрысы. Куркыту кемнендер хакимиятен көчәйтә,

икенче берәүләрнең кесәсен калынайта. Коллык куркытудан башлана. Манңкортлаштыру да нәкъ шушы юл белән эшләнә. Гомумән, Рәсәй империясендә, юк, андагына түгел, империянең һәркайсысында куркыту ышанычлы, көчле корал булып хезмәт итә. Дәрәсән әйтергә кирәк, никадәр тырышсам да, мин үзем дә шомланып яшәүдән арына алмыйм. Юк, ачлыктан түгел. Ачлык миңа таныш. Үз гомеремдә мин берничә ачлыкны кичердем. Колхозлашу чорында, балачагымда, ике атны, бар булган ашлыкны, онның соңгы бөртегенә кадәр кырып-себереп алып киттеләр. Сыерыбызны да алдылар, ләкин яртысын гына. Күрше белән икебезгә, белмим, балалар хакына булдымы икән, большевикларның мөрхәмәтеме, бер кысыр сыер калдырдылар. Бездә алты бала, күршәдә — сигез. Ике гаиләгә барыбыз унсигез жан һәм шул унсигез авызга бер кысыр сыер. Икенче ачлык мине беренче класста укыганда эләктердә. Ишелеп ашлык уңган елны. Ул елдагы ачлыкның каян килүен хәбәрдарлык чоры килгәч кенә белдек. Шул елны ашлыкны кырып-себереп чит илгә озатканнар булып чыкты. Индустриализация чоры иде, ашлык сатып станоклар алганнар. Ә хәзер, киресенчә, нефть сатып ашлык алалар.

Ачтан кырылып бетү. Бу өле бәланең яртысы гына. Ачлык кешене кыргый жанвар хәленә кире кайтара. Әхлак юкка чыга икән — кеше котыра, талау, кеше үтерү, урлашу башлана. Төрле фетнәләрнең килеп чыгуы да Рәсәй тарихында еш кабатлана торган хәл.

1

Реформалар Мәскәүдә башланды. Базар икътисадына күчү турында да башлап юкка чыккан СССРның башкаласы, бүгенге көндә Рәсәйнең пайтәхетенә әйләнгән Мәскәүдә сүз кузгаттылар. Югары Советта бер-бер артлы карарлар чыга башлады. Рәсәйдә беркайчан да карарга кытлык булмады. Киресенчә, халык ачка кырылып яткан елларда да югарыдан хөкүмәт карарлары яуды, халыкны күмеп ташларлык булып һаман яңалары чыга торды.

СССР халкы житмеш ел казарма шартларында паек ашап яшәде. Бер сынык ипи, көбестә шулпасы, ял көн-нәрендә бер стакан аракы. Бусы эшче һәм колхозчы паегы. Хакимият баскычы буйлап югарырак күтәрелгән саен, шул паекка тәмле азыklar, аракы өстәлә, фатирның бүлмәләре киңәя, өстеңә кигән киёмнең хакы арта тора иде. Әгәр дә сине пропаганда максатларында кул-

лану өчен сайлап алып, синнән ударник ясамасалар, совет чынбарлыгында синен тырышып эшләвеннен, вазифаларынны сыйфатлы башкаруынның поты бер тиен. Аннары совет чорында хезмәтнен кадере бетте. Рәхәтлектә яшәү өчен йө өскә таба үрмәләп, житәкчелеккә ирешергә, йө булмаса, урлашырга, ришвәт алырга (ришвәт алу өчен шулай ук хакимият урындыгына утырырга), алдашырга кирәк иде. Менә шушындый жайга салынган советча көнкүрешне үзгәртеп, ирекле базар икътисадына күчү турында карар чыгардылар.

Хәзер инде Рәсәй чынбарлыгындагы үзгәрешләрне күз алдына китереп карагыз. Хрущев чорындагы кукуруз чөчүгә күчү. Бу реформа баю, муллыкка ирешү өчен эшлөнгән иде. Ул чакта шул кукуруз халыкка күпме бөла, күпме каза китерде. Петр Беренче заманында чыккан реформа — сакал кыру. Пүчтәк нәрсә бит, өйеме? Тормышта нинди үзгәреш булуы мөмкин сакал кырудан? Ә бит шул тышкы яктан көлке тоелган реформа баш күтәрүләргә, малларын, йорт-жирләрен ташлап чит илләргә качып китүләргә барып житте. Белмим, нинди каһәрле илдер бу Рәсәй? Бу илдә һәр үзгәреш чиксез зур казалар, халык жылкәсенә төшкән күтәрә алмаслык авырлыктар, кан коюлар белән тәмамлана. Базар икътисадына күчү шул казалар арасында иң зур фәжигаләрдән берсе булып тарих битләрендә калачак. Сәбәбе аның менә нәрсәдә.

Социалистик көнкүреш казармада яшәүче солдат көнкүрешенә охшаш иде. Рухи азык урынына — атнасына бер тапкыр политзанятие, ай саен — кино, үзешчәнлек түгәрәгенә язылсаң, хорга катнашып жырлый аласың, спорт секциясенә язылсаң — футбол. Икътисад мәсьәләсе тулысынча хәл ителгән. Сине көн саен ашаталар, койкаң бар, өстенә кияргә шинелен, гимнастеркаң. Яшәвеннен максаты да бар — син иленнен тутрылыклы улы, ватанынны «дошманнардан» саклайсың. Инде ярты гасыр синен иленә каршы беркемнен сугыш игълан иткәне юк, киресенчә, синен илен бөтен дөньяга корал ташый, хәрби уку йортларында сугыш белгечләре өзерләп бөтен дөньяга таратып тора, төрле илләрдә хөкүмәткә каршы баш күтәрүләр өзерли, аларга ярдәм итә. Шуңа карамас-тан син «ватанынны дошманнардан саклаучы» саналасың һәм шушы изге исемен белән горурланып йөрисен. Менә шулай тыныч кына яшәп ятканда бердәнбер көнне командир солдатларны кызыл почмакка жыйа да: «Бүгеннән башлап сезгә ирекле базар икътисадында яшәргә рәхсәт ителә, бүгеннән башлап сез тамагыгызны үзегез

туйдырасыз, өстегезне үзегез карыйсыз, торақ мәсьәләсә һәм барлық башка кирәк-ярак та тулысынча үзегез өстендә»,—дип, хөкүмәт карарын игълан итә. Нәрсә эшли ала мескен солдат шушы шартларда? Юк, солдатларның барысы да мескен түгел. Ашамлык, киём-салым складларында мәдир булып эшләүче хәрбиләр, баталерлар, рота мөлкәтен кулында тотучы старшиналар һәм, билгеле, йөз миллион, миллиард сум торган хәрби мөлкәтне һәм хәрби техниканы кулларында тотучы генераллар бар бит әле. Андыйларга бер көн эчендә миллионерга әверелү мөмкинлегә туа.

Социалистик көнкүрештән базар икътисадына күчү якынча нәкъ шул казарма тормышыннан ирекле икътисад шартларына күчү шикеллерәк булды. Без бит житмеш ел вакытыбызны чиратларда үткәреп, дефицит эзләп, спекулянтларга соңгы акчаларыбызны түләп мохтажлыкта яшәдек. Сәүдә итү оят, социалистик әхлакны боза торган кәсеп санала иде. Алыш-бирешне гамәли социалистик әхлак кануннарына төкәреп яшәүчеләр генә хәләл кәсеп итеп кабул иттеләр. Дөньяда ике төрле сәүдә яшәп килә. Көнбатышта, АКШта, Япониядә сәүдәгәрләр үз илләрендә эшләнгән әйбер белән сату итәләр. Азия, Африка илләрендә чит илдә эшләп чыгарылган товарлар белән сату итү жайга салынган. Сәүдә юллары чатлыгына урнашкан кайбер дәүләтләр, әйтик, Сингапур, Гонконг, алыш-биреш юлы белән туплаган байлыкларын кулланып, зур күләмле кереш бирә торган завод-фабрикалар да төзеп жибәрә алдылар. Совет чынбарлыгында тиз генә сәүдәгә керешү мөмкинлекләре юк иде диярлек. Бигрәк тә чит илләр белән. Чикләр йозаклап бикләп куелган. Чикне корал белән, явыз этләр, чөнечкеле тимерчыбык, мең вольтлы ток жибәрелгән кабельләр белән уратып алынган иде. Сәүдә юлларында яшерен объектлар — оборонкалар. Чит ил кешесен, аның кем булуына карамастан, дошман итеп, ят, безгә каршы юнәлтелгән буржуаз идеология кешесе итеп кабул итү безнең канга сеңгән иде. Боларның барысы да ирекле базар икътисадына дошман, аңа каршы эшли торган киртәләр. Шуңа өстәп безнең промышленность. Житмеш-сиксән процент завод-фабрикалар корал ясауга, армияне тәмин итеп торуга көйләнгән иде. Милитаризация халыкның канын эчеп, аның авызынан соңгы сыныгын тартып алу белән генә чикләнми. Тормышның хәрбилеккә жайлашуы адәм балаларын тотрыксызлыкка, хужалык законнарын бозуга һәм икътисад кануннарын тар-мар итүгә этәрә. Көнбатышта бу хәл күптән өйрәнелгән иде. Шуңа күрә АКШ корал ясау,

корал үрчетү буенча бездән кала икенче урында торса да, коралны көнкүреш товарлары чыгаруга көйләнгән заводларда ясап килде. Ә Рәсәй халкы ачка кырылып бетү алдында торса да, житмеш процентка якын эшчеләрен эшсез калдырудан куркып, өле һаман күрше мөстәкыйль дөүләтләрне куркытуын, корал ясавын һәм миллионлаган армиясен коралландыруны дәвам итә.

Ирекле базар икътисады совет чынбарлыгына үтәп керә башлады. Базар үзенә хужалары итәп төрле дәрәжәдәге мафиоз оешмаларны, партия хакимияте чорында номенклатур өстенлекләргә ирешкән кешеләрне һәм дөүләт законнарына, әхлак кануннарына төкергән жинаятьчел шәхесләрне сайлады.

2

Бу урам революциягә кадәр Тверская дип атала иде. Утызынчы елларда аңа бөек пролетар язучысы Горький исемен тактылар. Хәзер инде язучының исемен тагын алып ыргытып, яңадан Тверская дип атап йөртә башладылар. Рәсәйнең башкаласында йөзләгән урам, мәйдан, метро һәм башка объектларның исемнәрен үзгәрттеләр. Һәйкәлләрне бәрәп төшерделәр. Бу инде чыннан да урысча эшләнгән эш. Башта күтөрү, табыну, аннан соң капылгына бәрәп төшерү, таптау, пычрак ягу.

Тверская урамыннан Кызыл мәйданга таба барам. Як-ягыма карыйм — ят шәһәр. Белдерүләрнең күбесе инглизчә. Исемнәр дә чит ил исемнәре. «Куин Саба». Кибет исеме. Табалар бит. Моннан дүрт-биш мең ел элек Ямән жирендә яшәгән патша хатынының исемен хатын-кыз ыштаны, сагыз, презерватив белән сөздә итүче кибеткә такканнар. Кибет исеме — «Парадиз», татарчасы — «жәннәт», ашлы су тотта торган пластик чиләк, дунгыз ашата торган ялгаш белән сөздә итәләр. Итек чистартучының кетәге һәм бүгенге бизнесменнарның оялары да, «офис», «салон», «студия» дип атала. Хужалары да инде хәзер «иптәш» түгел — «господин».

...Яңа ел килде. Башта тундырды, аннан соң жепшек кар яуды. Тагын эретте. Бүген коеп яңгыр ява. Әллә инде һава торышына да фетнәле елларның тәэсире тияме? Урам пычрак. Дренаж юлларына чүп тыгылган. Машиналар сай елгада йөзгән вездеход-амфибия шикелле, су фонтаны кубарып бер-берсен коендырып баралар. Халык хәерчеләнгән саен машиналар саны ишәя. Һәр унөченче-ундүртенче машина чит илдә ясалган «мерседес», «вольво», «каролла», «форд». Әйтик, шуларның яртысы чит ил

бизнесменнарыныкы, дипломатларныкы. Ә калганнары? Алары фетнәле еллар башбаштаклыгыннан. файдаланып миллион эләктергән нуворишларныкы. Байый Рәсәй. Хәер-челәнүдән байый, әллә, киресенчә, баюдан хәерчеләнәмә? Бу илнең һәр гамәлендә очына чыгып булмаслык капма-каршылык. Халкы ачка кырылырга торганда хөкүмәт миллионлаган армия тота. Тораclar ремонт булмаганлыктан жимерелә башлаган чорда шөһәр тирәсен урап алган урман эчләрендә йөз миллионга төшкән коттеджлар жылы яңгырдан соң шыгып чыккан гөмбә тизлегә белән үсеп чыгалар.

3

Ирекле сөүдә турында закон чыккач, башкалага кулдан сатып йөрүчеләр ташкыны ургылды. Тротуарларны, мәйданнарны, хөкүмәт учреждениеләре урнашкан бина тирәләрен, юлларны, транспорт тукталышларын — барысын да туфан күмеп киткән коры жир шикелле кулдан сатып йөрүчеләр басып алды. Массовет карар чыгарырга мәжбүр булды: кулдан сатуны киоскларда, базарларда һәм департамент рөхсәт иткән урыннарда гына оештырырга ярый. Урамда сатып йөрүчеләрне куа башладылар. Бу эш нәкъ Рәсәй ысулында башкарыла. Милиция күренү белән жәяүле сәүдәгәрләр бертын читкәрәк китеп торалар да мильтон күздән югалу белән урыннарына кайтып эшкә керешәләр. Законның битенә төкерү, закон кушканның киресен эшләү гасырлар дәвамында Рәсәйдә яшәүчеләрнең каннарына сөңгән. Чөнки Рәсәйдә бер генә закон да халык файдасына, аның иминлегенә, аны яклап, яисә аның тормыш-көнкурешен яхшыртуны күздә тотып чыгарылмаган. Шуңа күрә Рәсәй чынбарлыгында «закон» һәм «дошман» үзара синоним сүзләр. Гасырлар буе хөкүмәт чыгарган законнарны эшкә ашырып булмаган. Шунлыктан законны гамәлгә ашыру күз буяуга, икейөзлелеккә нигезләнәп килгән. Бу илдә чарасызлык хөкем сөрә. Хөкүмәт халыкның тормышын жиңеләйтергә тырышкан булып күз буйый һәм законга ышыкланып хөкүмәт чиновниклары үз мәнфәгәтләрен кайгырталар. Эшче эшләгән булып кылана. Игенче иген иккән булып өстән күзәтеп торучыларның күзләренә төтен жибәрә. Врач пациентның сәламәтлеген саклаган булып кылана, чөнки аның кулында кирәкле дару да, кирәкле инструмент та юк. Прокурор законны саклаган булып күз буйый, чөнки ул шул ук законны, иң беренче чиратта, хакимият дилбегәсен үз кулында тотучыларның бозуын, аларга карап, гади халыкның да законны дошман күрүен белә.

Нәтижәдә, илдә дәүләт күләмендә тоташ рәвештә гигант икейөзлелек, күз буяу хөкем итә. Нилектән бу? Рәсәйнең кешеләре начар булгангамы? Әллә, киресенчә, бу илдә гел изгеләр яшәгәнгәме?

«Умом Россию не понять, аршином общим не измерить. У ней особенная статья. В Россию можно только верить...» Шагыйрь Тютчев яшәгән чорда, чыннан да, Рәсәйнең киләчәгенә зур өметләр баглап булган. Империянең гайрәтле чагы. Жиренә көрәк төртү белән хәзинә килеп чыга. Урыс әдәбияты, музыкасы, аның галимнәре һәм рәссамнары. Кайсы-гына өлкәне алма — тирәнлек һәм алдынгылык. Егерменче гасырны Рәсәй империясе шулай каршылый. Һәм яңа гасыр тууга биш ел тулгач — урыс-япон сугышы. Жир йөзәндәге иң зур, иң көчле саналган империяне бөләкәй генә бер ил пыр туздырып тукмап, корабларын суга батырып хәрби ныгытмаларын жимереп ташлый. Империянең таркала, жимерелә башлавын күрсәткән беренче симптом бу. Әгәр хакимияткә большевиклар утырып, тоталитар дәүләт оештырып аның гомерен озайтмаган булсалар, без, татарлар, инде үз илебездә, үз жиребездә яшәгән булыр идек. Сталин хакимияте империянең гомерен озайтты һәм аның яшәргә сәләтле булуы турында иллюзия тудырды. Без хәзер империянең жимереләп юкка чыгуын күреп яшибез. Искиткеч куркыныч һәм хәтәр чорда.

Урыс милләте басып алулар, башка халыкларны буйсындыру, буйсынганнарны ассимиляцияләү һәм күршәдәге мөстәкыйль дәүләтләргә юкка чыгаруга йөз тотып яшәү дәверендә тәрбияләнгән, шушы сәясәтне канына сәңдергән милләт. Бу халыкта әшәкелек тә, изгелек тә чамасыз, чиктән тыш, шагыйрь әйткәнчә, «аршин белән үлчәп булмаслык». Без, татарлар, нәкъ шуна күрә урысларны аңлый да, бәяли дә алмыйбыз. Бу халыкны бөтен бер халык итеп күз алдына китерүе дә чиктән тыш авыр һәм катлаулы. Урыслар турында уйлый башлау белән күңел түрәндә шомлы курку уяна. Бу курку — Рәсәй империясенең тарихта калдырган канлы эзе, татарларга карата эшләнгән жуелмас әшәкелекләре. Философиядә күләмнең сыйфатка әверелүе турында бер закон бар. Мәнә шушы законга таянып эш иткәндә, урысның кем икәнлеген аңларга өзмә-күпме мөмкинлек туа. Мөстәкыйль шөхес буларак, урыс киң күңелле, ярдәмчел, аның белән жиңел генә дуслашып китәргә мөмкин, күршә булып яшәгәндә аннан да кулай, аннан да йомшак кешене очратуы кыен. Һәм шушындый киң күңелле, дустанә шөхесләрдән торган зур жәмгыять танымаслык булып

сыйфатын үзгәртә. Күршендә яшәүче урыска карата син дус һәм сердәш булсан, аларның милли жәмгыяте каршында син — недобитый татарин, инородец, басурман. Бөөк урыс шовинистын да, кулына камчы һәм автомат тотып Днестр буендагы молдованнарның жирләрен яуларга ташланучы казакны да, Татарстан парламентында жирле халыкның богавын калынайтуны таләп итеп чыгыш ясаучы сегрегатны да нәкъ шул империячел зур жәмгыять тудыра.

4

Урысның бу сыйфатын Николай Бердяев ачты. «Урыс, ди ул, изгелеккә омтыла һәм шушы бөөк сыйфатка ирешә алмаган очракта, кыргый хайванга, хамга әйләнә». Чыннан да, бу халык вәкилләрендә үзара укмашкан ике капма-каршы сыйфатны очратырга була: изгелекне һәм кансыз кыргыйлыкны. Көнкүрештә иң кирәкле, кешеләр арасындагы элементәне жиңеләйтә һәм күмәк эштә уңышка ирештерә торган сыйфат, — намус, — бу халык вәкилләрендә очрамый диярлек.

Чыннан да, безнең жиребезне яулап алып, инде дүрт гасыр ярым безне коллыкта тотучы милләтне Аллаһы Тәгалә чама белү тойгысыннан мәхрүм иткән. Казан, Себер, Әстерхан, Кырым ханлыкларының, Кавказ, Урта Азия, Балтыйк дингезе буе халыкларының байлыкларын кырып-себереп алган империянең халкы хәерчелектә яши. Урыс Жир шарының алтыдан бер өлешен яулап алган, ө үзенә бәрәңге чәчәргә жире юк. Аның иң зур фажигасе — урысның туган жире, туган туфрагы булмавы. СССР исән чакта Рәсәйне Советлар Союзы берәмлегә белән тәңгәл дип инанып йөри идек. Красно-коричневые өле һаман «бөтен һәм бүленмәс» Рәсәйне СССРга тиндәп йөриләр. СССР юкка чыккач, Рәсәйне РСФСРга тәңгәл дип ышана башладылар, ө бит чынбарлыкта исә Рәсәй — Бөөк Мәскәү кенәзлегә белән чикләнә. Шушы туган иленнең, туган жиреннең кайда икәнлеген белмичә яшәү бүгенге көндә искиткеч зур куркыныч тудыра. Шовинистик пропаганда ут белән уйный. Жәмгыять атмосферасында сыңар очкыннан кабынып китәргә торган милли ызгыш парлары.

Рәсәй империясен бөтен бер берәмлек итеп күз алдына китерүе дә кыен. Бүгенге көндә Калининград дип аталган Кенигсбергтан Курил атауларына караганда күз карашы урта бер жирдә, Көнбатыш Себернең иксез-чиксез кинлекләрендә адашып тукталып кала. Котып дин-

гезендәге Шпицберген атавыннан Әфган чигендәге Кушка каласына караганда да шул ук хәл. Күз карашы һәм күнел чамалавы шушы ераклыкны жинеп чыга алмыйча, Урта Азиянең чүллөрөндә адашып югалып кала. Шушы бөөк империянең архитекторлары, бербөтен дәүләт төзү өчен, өлегә корылманың урыс жирендә үскән нарат бүрәнөләре астына Балтыйк дингезе буендагы иллөрнең вак кирпичен, Казан ханлыгы жирендәге кабер ташларын, Урта Азиянең саман кирпичләрен, Кавказ ташларын барысын бергә бары тик бөөк урыс шовинистлык жилеме белән генә ябыштырып өеп куйганнар. Шундый материаллардан корылган бинаның нинди булуын күз алдына китерергә тырышып карагыз өле... Корылма жимерелә башлады. Рәсәй карамагындагы өч миллион штыктан торган гаскәр шул таралып төшкән кисәкләрне кире урынына утыртырга тырыша, жимерек кантарлар исә кабат тәгәрәп төшөләр. Шушы чынбарлыкта иң дөрес эш — жимерелеп яткан бинаның астында калып сытыл-мау.

Империянең жимерелүе авыллардан башланды. Алтмышынчы елларның уртасында Нечерноземье дип аталган (Бөөк Мәскәү кенәзлегенең жире) төбөктә авыллар юкка чыга башлады. Хөкүмәт, шул авылларны торгызу максатыннан, төбөккә берничә тапкыр миллиардлаган инвестиция салып, аларны һәлакәттән коткармакчы булып карады. Безнең эш хакыннан басып калып, коткаруга тотылган өлегә акчалар авыллар белән бергә юкка чыга торды. Нилектән бу? Урыслар жиргә сугыш барганда әсир төшкән солдатка караган шикелле карарга күнеккәннәр. Чыннан да, Рәсәй жиренең күп өлеше әсир төшкән, башка халыклардан тартып алынган кырлар, яланнар. Жир исә бары тик үзендә туып үскән, күп буыннарның кендеге белән туган туфрагына береккән милләт вәкилләрен генә үз итә. Сталин уйлап тапкан милләт теориясе баштанаяк ялган, баштанаяк милләтләрне юкка чыгаруга, ассимиляциялүгә корылган. Тел, горөф-гадәтләр, территория милләтне укмаштырып һәм дә аның бердәмлеген саклап тора. Моңардан тыш аның өчен туган туфрак тәэсире дә чиктән тыш мөһим һәм көчле. Туган туфрак милләтне сайлап ала, үз итә һәм тәрбияләп, саклап тора. Жир белән шул жирдә яшәүче халык арасындагы жылы мөнәсәбәт, гасырларга сузылган үзара диалог аерым ыругларны, кабиләләрне милләт дәрәжәсенә күтәргән төп көчтер, бәлки. Туган жир бары тик үзен яраткан шөхесләрне генә якын, үз итә, жирне сулышлары белән жылыткан, туган туфраклары өчен

жаннарын фида кылырга өзер торучыларны гына сак-
лый, үрчетө һәм аларга гайрәт биреп тора. Шушы пози-
циядән чыгып караганда урыс милләтенен киләчөгә шак-
тый бәхәсле.

Беренчедән, яулап алу сәясәте урысларны туган туф-
ракларын ташлатып, һаман читкә, еракларга, империянен
яңа басып алынган төбәкләренә куа торды. Күпләр анда
солдат булып килделәр, калганнарын хөкүмәт колониаль
халыкларның баш күтәрүеннән, азатлык көрәше башла-
выннан куркып көчлөп китереп утыртты. Күп гасырлар
үз горейф-гадәтләрен, үз диннәрен тотып яшәгән Идел
буй халыклары, Кавказ, Урта Азия, Ерак Көнчыгыш
һәм Котып халыклары белән идарә итү өчен урыс мил-
ләтеннән булган түрәләр армиясе куып китерелде. Шушы
юл белән жиргә «беркетелгән» яулап алучыларны жир
кабул итмәде. Алар үзләре дә басып алган туфракны үз
итә алмадылар. Жир алар өчен, күп гасырлар үтүенә
карамастан, өсир хәлендә кала килде. Казан ханлыгы
туфрагына урнаштырылган урыс авылларын гына алытк.
Йортлар окоп шикелле генә өмөллөнгән. Абзар-кура ташка
үлчим. Хәтта бөдрәфләре дә юк. Һәр авыл, һәр хужалык,
һәр йорт вакытлыча, поход шартларында гына өмөллөнгән
бивуакны хәтерләтә. Менә шушы шартларда урыс авылла-
рының юкка чыгуы табигый хәл. Империя таркалганнан
сон, фермер хужалыгы төзү эшендәге уңышсызлыктар
да нәкъ шуның белән аңлатыла. Билгеле, гасырлар буй
урыска карап, алардан үрнөк алып яшәгән башка халык-
лар да бу фажиғадән читтә кала алмаганнар.

5

Үзәк Телеграф бинасы янындагы багана янына тук-
тап, белдерүләргә укырга керештем. «Сатам...» «Сатып
алам...» Нәрсәләр генә сатылмый бүгенге көндә. Белде-
рүләрнен күбесе квартира, йорт, бина сату һәм сатып
алуга багышланган. Бу көннен киләсен алдан белүчеләр
күп булган, күрәсен. Алдашу, хәйлә, төрле сыйфаттагы
ришвәт юллары белән берничә квартир, өллә ничә бина
тутлап шушы көннен якынлашканын көтеп торганнар.
Юк, алар көтеп тормаганнар. Базар икътисадын оешты-
ручылар, жәе чыгу белән кыйммәтле торакаларны элөк-
тереп өлгергәннәр. Хәзер шуны саталар, акча туплыйлар.
Шул акчаларга озакламый алар хакимият дилбегәсен
сатып алачаклар һәм аларның байлыкларына безнең яз-
мышларыбыз өстөлөчөк. Тиздән торака белән сөүдә итү
безнең язмышлар белән спекуляция ясауга күчөчөк.

«Сатам» һәм «сатып алам»нар арасында минем дикъ-катемә тырнак астына кергән шырпы шикелле булып кадалганы: «Егерме ике яшылек чибәр, интеллигент кыз акчалы ир-егеткә онытылмас татлы төн бүләк итә ала. Теләсәгез, өегезгә чакыра аласыз». Белдерүнең азагында телефон номеры. «Дингез буенда ял итү өчен 16.—19 яшылек чибәр блондинка эзли». Көләч характерлы, жыр-лый, бии һәм татлы итеп әңгәмә алып бара белүе шарт». Белдерүнең азагында телефон номеры. Түзмәдем, шыл-тыраттым:

— Тынлыйм.

Калын баритон. Һәр сүзен майлы калжа чөйнәгән шикелле лач-лоч чөйнәп чыгара. Гөнаһлы майлы күзләр, калын симез ирен телефон кабеле буйлап йөгереп килеп күз алдыма килеп басты.

— Мин сезгә белдерүне укыганнан соң чылтыратам,— дидем мин.— Әгәр блондинка ук булып бетмәгән, чөчләре шатенрак булган кыз сезгә ярармы соң?

— Сез... Сез нәрсә? Әллә гомикмы? — дип сорады ике аяклы айгыр.

— Юк. Сезнең белән ял итәргә теләгән кыз чылтыратырга ояла. Шул кызның үтенече буенча чылтыратам.

— Оялчан кыз кирәкми миңа. Әнисенең итәгенә ябышып, өйдә утырсын.

Нәфрәт, жирәнү, косасы килү барысы берьюлы, бомба шартлагандагыдай, телефон трубкасына ургылды:

— Скотина! — дип кычкырдым, тыела алмыйча.— Айгыр да биянең күзе төшкәнән, күңеленә хуш килгәнән сайлый. Мразь!

Башка ләгънәтләрем трубка эченә керергә өлгерә алмый калды. Трубкадан кыска гудок ишетелгәч, тукталдым. Тизрәк белдерүләр яныннан таярга ашыктым. Баганага ябыштырган көгазыләрнең күбесеннән әхлакый шапшаклык, косасыны китерә торган сасы череклек исе аңкый иде.

Базар икътисадына күчү турында карар чыгу белән алыш-биреш, сәүдә эше азык-төлекне, көнкүреш товарларын читтә калдырып, иң беренче чиратта әхлак өлкәсенә бөрөп керде. Партия һәм дәүләт чиновниклары саклаган әхлак, көжүннәй намус өшөкелекләргә, азгынлыкларга һәм жинаять эшләргә каршы тора алмады. Элеккеге СССР, бүгенге көндә Рәсәй дип аталган илне жинаять һәм порнуха басып китте. Кая карама башбаштаклык. Имансызлык бүгенге көннең гамәли диненә өйләнде.

Витриналарга карап барам. Туксан процент чит ил товарлары. Тышкы яктан тәти, теге татар өйтемендәге

«ярлы кеше акчасын туздырырга көйлөнгән яман» товарлар. Чит илләрдә андый товарларның поты бер тиен. Ә монда? Без әйбер кыйммәтләнде дип зарланабыз. Әйберне эшлөп чыгаручыдан сатып алучыга кадәр булган арада дистөгә якын фарцовщик, алыпсатар, арадашчы, рәкети́рлар тезелеп киткән. Шуларның һөммөсә товар хакының бер өлешен кесәсенә сала килә. Товар фабрикадан безнең кулыбызга килеп житкән арада кат-кат, өллөничә тапкыр кыйммәтләнөп өлгөрә. Шуңа акча арзанлануы килеп өстөлә. Хөкүмәт, көнкүреш кирәк-ярагын, азык-төлек булдыруны оештыру урынына, акча сугу эшен көйлөп жибәрде дә акча станокларынанн молотилкадан ургылып чыккан салам шикелле акча купюрлары бар. Әле сиксәнөчө елларның башында гына Америка долларының бөясә алтмыш тиен тора иде. Ә хәзер бер долларга биш йөз сум бирәләр. Кошмар. Рәсәй акчасы — рубль — көчен югалтты. Эш акчада түгел, Рәсәйнең үзендә, аның эш майтара алуында, сөясәтендә, идарә итү көчендә. Адым саен илнең таркалуына, череп бозылуына, юкка чыга башлавына килеп юлыгасың.

Урамнарда, кантарланып асфальт куба, ашала. Көпөкөндөз пайтөхөт урамыннан барганда абынып муенныңны сындыруың мөмкин. Урамнарны себермиләр. Йорт тирәләрендә чүп өемнөрә үсә. Халыкның кыргыйлана башлавының бер симптомы — аяк атлаган саен диярлек хужасыз калган эткө, мәчөгә юлыгасың. Рәсәйнең империя исәнлеген раслаучы үзәк символы, большевиклар куеп калдырган иң зур һөйкөл — Ленин мавзолеө үз урынында. Әнә сакта торучы солдатлар мылтыкларын кысып тотып мавзолей ишеген саклыйлар. Бу эш нәкь Рәсәй ысулында башкарыла. Ленинның мирасы көлгө очырылган, аның үзен баштанаяк пычракка буядылар, ө бөөк юлбашчының мәетен инерциягә бирелөп өлө һаман кораллы солдатлар саклай. Искә Дзержинский һөйкөлен жимерү килеп төште.

«Детский мир» кибете, Лубянкадагы КГБ бинасы. Политехнический музей белән чиклөнгән мәйданга халык тулган. Күзләрен кан баскан, акырудан тамаклары карлыккан гавамның йодрыклары кысып йомарланган, куллар һавада чайкала. «До-ло-о-о-й!» — дип үкерә, улый, сызгыра халык. Көнбатыш Алманиядә ясалган гайрөтле кран «революция рыцаре»ның муенына салган корыч элмөкне һаман кыса, үзенә таба тарта һәм өскө сөйри. Һөйкөл шатор-шотыр килеп урыныннан купты да чайкалып өскө күтөрелә башлады. ВЧКның кулы канга баткан комиссары Ватан сугышы елларында фашистлар аскан

партизанны хөтерлөтөп, һавада чайкала. Кран урыныннан кузгалды, Маркс проспектына таба борылды, ВЧК житәкчесенә таш мәетен муеныннан аскан килеш өкрәнгән Манеж мәйданына таба юл тотты. Һәйкәл күздән югалу белән котырган халык, егылып калганнарны таптый-таптый, һәйкәлдән калган таш постаментка ташланды. Таш, тимер, агач күсәкләр кара граниттан эшләнгән постаментны дөмбөсләргә тотынды. Каяндыр кулларына лом, чүкөч тоткан кешеләр йөгәрәп килде. Постаментны вата башладылар. Таш кыйпылчыкларын һавада очып барган жиреннән эләктереп алалар, учларына кысып кычкыралар, үкерәләр. Әйтерсәң шушы ташка Дзержинскийның варислары — Ежовлар, Ягодалар, Бериялар, кырым татарларының палачы әрмән Богдан Кобуловларның ерткычлыгы сәңеп калган. Таш кыйпылчыкларын күкрәкләренә кысып, канга баткан куллары белән бугазга утырган төерләрен сыпыргалап өйләренә таралучы кешеләргә карап торуы гына да жаннарынның өшөтөрлек куркыныч иде. Мәнә хәзер халыкның эчәнә жыелган нәфрәте ташкын булып пәйтәхәткә ургылды да мавзолейның гранит стенаһына терәлеп тукталды. Гасырлар буена тупланган үч, дошманлык хисе, нәфрәт, ләгънәт көче тагын нәрсәләргә жимерер, нәрсәләргә таптап юк итәр, кемнәргә көлән күккә очырыр икән? Степан Разиннар, Пугачевлар кабат уянып, жимерүгә керештеләр...

Безнә Татарстанда юлбашчы большевикларның исемнәре дә, һәйкәлләре дә исән әле.

6

Әле мәнә шушы атнада гына күршемне мутлык эшләп утырганда тотып, эчләрем бушаганчы көлдем. Мин кергәндә күршем өстәл артында игәү белән нәрсәдер кырып утыра иде, мине күргәч, тиз генә эшен яшереп куйды. Түзмәдем, сорарга мәжбүр булдым:

— Әллә сейф ватарга корал ясыйсыңмы?

Бертын икеләнәп торганнан соң, күршем яшергән жиреннән бал калагы алып күрсәттә.

— Игәү белән кырып бәләкәйләтәсеңмени?

— Юк, калак сабындагы бәяне кырып ташладым.

— Нинди бәяне?

Күршем уңайсызланып кына калак сабындагы игәү эзәнә төртөп күрсәтә:

— Мәнә монда «45 тиен» дип язылган билге бар иде. Игәү белән кырып бетердем.

— Ахмак та инде син,— дим.— Кырып ташлаганга карап бәяләр үзгәрер дисеңме?

— Үзгәрүен үзгәрми дә, элекке бәяләрне оныту жанны тынычландыра. Инде бит түзәр хәл калмады.

Сталин чорының золымнары, хокуксызлык, тапталулар, сүзне әйтер алдыннан як-якка каранып алып, кинәт кенә туктап калулар, исән калу өчен тираннарының канга баткан кулларын ялау, ялагайланулар — барысы да онытылды. Коллык турында да уйларга вакыт калмады. Күз алдыбызда гигант кино экранына төшкән шөүлә шикелле бәяләр сурәтләнә торга. Бәяләр... Бәяләр... Бәяләр... Халык гел шул турыда уйлый, гел шул турыда сөйләшә. Азык-төлек, кирәк-яракларның бәяләре гипноз жибәрә торган питон еланы шикелле безнең күзләребезгә карашын төбәгән дә, ө без, йотыласы йорт куяны шикелле, дер калтырап соңгы минутыбызны көтөбез.

Тоталитар хакимият, ГУЛАГ шартлары, хокуксызлык, богаулы коллык безне адәми кыяфәткә кире кайта алмаслык итеп имгәтте микәнни соң? Без шулай рухи сәламәтлеккә, хөрлеккә беркайчан да кире кайта алмабыз микәнни? Ирек тө кирәкми безгә, мөстәкыйльлек тө. Язучыларны гына алык. Фәүзия Бәйрәмәвалар, Рәшит Әхмәтжановлар, Батуллалар, Зәки Зәйнуллиннар, ачык игълан итеп, көрәшчеләр, халыкны азатлыкка өндиләр, ө Язучылар берлеге оешмасының житәкчеләре, нәкъ шул азатлыкны буучылар белән берләшәп, империянең нигезен ныгытырга, өзәлә башлаган богауларны ялгарга ярдәм итәләр. Азатлыкның яулап алган һәр адымы шундук сатыла торга. Газаплы авыр уйлар килә күңелгә. Бәлки, без инде беркайчан да ирекке чыга алмабыз. Шундый авырлыктар, газап белән яуланган милләт мөстәкыйльлеген сатып жибөрүе искиткеч жиңел. Бернинди жәза юк, бернинди лөгәнәт юк халык мөнфәгатен, аның иркен сатучыларга.

Заманында илнең иң зур кибете саналган ГУМга керәм. Беренче катны яртылаш французлар сатып алганнар. Валютага француз товарлары саталар. Чүпрәк-чапрак яныннан тыныч кына узам да коньяк шешәләре куелган витрина янына туктыйм. «Камю-наполеон» коньягы 64 доллар гына. Кыйммәт түгел. Минем пенсиямне долларга әйләндергән очракта бары тик бер генә ел тупларга кирәк икән. Ә менә «бисквит» коньягы — бусы кыйммәтрәк — 134 доллар. Бусын сатып алу өчен ашамыйча, эчмичә, пенсиянең бер генә тиенен дә тотмыйча ике елдан артык тупларга кирәк. Эчәмлөкмени ул коньяк! Яшь чакта юләр булганбыз икән.

Минем бәхетемә каршы канцелярия товарлары саты-

ла торган секцияләрне французларга сатмаганнар. Мина ак көгазь кирәк иде. Алырга кирәк эле. Прилавка янына килеп көгазь эзли башлыйм. Әнә фин көгазе. Пачкасында 250 бит. Алырга кирәк. Бәйсенә карыйм. Көгазьнең бер пачкасы — 1245 сум. Едрить твою!.. Китап язу өчен ким дигәндә 7 — 8 пачка көгазь кирәк. Машинада суктырып өчен эле машинисткаларга түлөргә кирәк. Ә бит гоно-рар... Юк, сөйләшмик бу турыда. Жир йөзендә ике төрле язучы яши: китап язучы һәм китап чыгаручы. Китап язучы Адәм чорыннан алып бүгенге көнгә кадәр ач-ялангач яши, ә китап чыгаручы, киресенчә, майда йөзә. Көгазь кыйммәтләнүгә, китап бастыруның чыгымы астро-номик саннарга күтәрелгәнгә карап, китап сәүдәсе тукта-лып калмаячак. Әнә урамнар, мәйданнар, жир асты юллары китап сәүдәгәрләре белән тулган. Язган жөмләсен матди файдага көйли белгән язучы да ачка үлмәячәк. Баш ватмыйк, андый язучы барыбер жаен табачак. Ижәт эшен пәйгамбәрлек вазифасы итеп өстенә алган әдип кенә һаман нужа күрәчәк, һаман ач-ялангач, ләгънәт сүзләре ишетеп, эзәрлекләнеп йөри торгач, үз чиратында тар гүргә керәчәк. Сталин золымы, Брежнев чорындагы череп сасый башлаган заманда, хәтта хәбәрдарлык килгәч тә хакыйкәт эзләүче әдипнең яшәеш-көнкүреше төмүт шартларындагыча булды. Киләчәктә дә шулай булачак.

Шушы хакыйкәтне урта гасыр дәрвишләре яхшы белгәннәр, һәм алар муллыкка омтылмаганнар да. Гау-рәт урыннарын капларлык күлмәк-ыштан һәм каурый каләм. Дан-шөһрәттән, байлыктан алар курыкканнар. Бөек Фирдәүсине искә төшерик эле. Шаһ аңа язылырга тиешле «Шаһнамә»нең һәр юлына бер алтын дирһәм түлөргә вәгъдә биргән. Фирдәүси дастанны язып бетергән, шаһка китергән. Шаһ аңа дастанның һәр юлы өчен бер көмеш динар түлөгән. Бөек шагыйрь акча тутырган капчыкны күтәрергә өч хәерчене яллаган да акчасын шөһәрнең үзәк мунчасына алып килгән. Берничә сәгәттән капчык төбөндәге соңгы динар соңгы хәерче кулына күчкәч, Мөхмүт Гажнәвинен үч алуыннан куркып, шөһәрдән качкан. Әдәбият белгечләренең күпчелеге гонорарны хәер-челәргә өләшүне Фирдәүсинен шаһка протесты (алтын акча урынына көмешне биргәнә өчен) дип аңлата. Минемчә, бөек шагыйрь байлыктан өреkkән. Һәр бөек шагыйрь — бөек фикер иясе һәм даһи күрәзәче. Бер капчык көмеш динар мине баетып, дәрвишлектән яз-дырачак, йөрәгемә май үреп, шагыйрьлегемне югалтыр-мын дип курыккан бөек Фирдәүси. Бу фикергә мин ижәт йортларында партия хакимияте чорында лауреат-

лыкка, геройлыкка, миллионлаган тиражлар белән китапларын чыгарган әдәбият гауляйтерларын күзәтү аша ирештем. Тоталитар хакимият ярдәмендә «бөөкләккә» ирешкән совет язучылары йөз процент алкоголиклар, ижәт ләззәтен, ирекле фикер йөртү тәмен күптән югалткан мескеннәр. Бу очракта Лев Толстойны һәм Дәрәмәндне искә алу да ижәт белән байлыкның башлары бер казанга сыймаганны аңлата ала торгандыр.

7

Ишеләп-ишеләп жепшек кар ява. Аяк асты пычрак. Манма суга батып Мәскәү урамыннан атлыйм. Як-якта витриналар. Чит ил товарлары тешләрен ыржайтып миннән көлөп кала. Кесәң буш, диләр алар, шуңа күрә фәлсәфә күшисең. Акчаң булса, кереп безне алып чыгар исең, диләр. Әнә акчалылар нинди бәхетле. Әнә кара, күр, акчалылар ресторанның утыра. Анда жылы. Аларның бокалларында шампанский күбекләне... Акча!.. Акча!.. Акча!!! — дип кычкырып кала пыяла витрина артына ышыкланган тәти товарлар.

Чыннан да, аяк атлаган саен акча санап торган кешегә юлыгам. Шырпы алырга килүче дә кесәсеннән мен сумлык кәгазь чыгара һәм шырпы алгач кайтарып биргән акчаны хәлдән тайганчы санарга керешә. Акчасына да, витринага куелган тәти товарларга да битараф мин. Заманында андый товарларга күз сирпеп кенә йөрмәдем, кирәк чакта мин аларны сатып та алдым. Заманында акчаны да житәрлек түләделәр миңа. Дәрәс, кайвакыт күз комсызлыгы матур, престижлы әйбернең хужасы буласы килүне кабылып жибәрәп, касыкны чәметәп, кытыклап ала. Андый кыргый теләкне мин жинәл генә егып сала алам. Күнәлдә даими пыскып яткан ижәт теләге, эчкә жыелганның укучыга сөйлесе, аңлатасы, бушанасы килү акчалы буласы килүдән көчләрәк.

Ижәт уты, күнәл түрәндәге ачы һәм ләззәтле тынгысызлык китап язасы килү генә түгел. Бүгенге көннең катлаулы серен тамашачыга ачып салырлык сын-скульптура ясыйсы килү, сокланырлык матур, яшәү өчен уңайлы йорт салу, бакча үстерү, алмачуар аргамакның хужасы буласы килү — мондый алсу теләк-багланышларны, Аллага шөкер, әлегә картлык та, чир дә жинә алмый.

Чынбарлыкны аңларга тырышу. Уй-фикерләр — минем тынгысыз юлдашларым, алар мине төшенкелеккә бирелүдән, өметсезлектән саклап йөриләр. Башкаланың

пычрак урамыннан метрога таба атлыйм. Баш мие һаман бер фикерне, гасырлар буена Рәсәйдә яшәүче халыкларның канын эчкән, бәгырьләрен корыткан империянең жимерелүен әвәли. Чыннан да, жимерелдеме, челпәрәмә килдеме ул? Әллә тукталып көч жыя, жәрәхәтләнгән кыргый жәнлек шикелле канлы ярасын ялап, яңа һөжүмгә хәзерләнәме? Юк, империя жимерелмәде. Ул исән әле. Аның исеме генә алмашынды. Киресенчә, империянең агулы, көйдергеч сулышы — карагруһлык, импер-тәкәбберлек гайрәтләнәп, көчәеп китте. Империя дүрт башлы аждаһага охшашлы иде. Әле аның бары тик бер генә башын — партия хакимиятен генә кисеп ыргыттылар. Ә ул баш кисеп ташланган рәвештә дә яшәвеннән туктамады. Калган өч баш: армия, КГБ, түрәләр — болары әле һаман хакимлек кылалар. Партия исә, башын югалтута карамастан, канга баткан куллары белән властька үрелә. Армия һаман кораллана, мөстәкыйль Татарстан газиз балаларын Рәсәй империясенең бөтен-легә өчен кан коелган жиргә һаман озатып тора. Рәсәйнең яңа КГБсы (хәзер аны башкача атый башладылар) көчләрен яңартып, дислокация ясап, бар көчен милли хәрәкәтне буу, юкка чыгару эшенә юнәлдерде. Мәскәүдәге татар диаспорасына Лубянкада инструктаж алган лидерлар ябырылды. Башкаладагы милли хәрәкәтне дистәләгән төркемнәргә бүлгәләп, аларны үзара ызгышка, бер-берсенең башын ашау эшенә юнәлтәп ташладылар. Яңа КГБның корыч кулы Татарстан мөстәкыйльлегенең дә бугазыннан кысып тоткан. Әле шушы көннәрдә генә Мәскәүдә чыга торган миллион тиражлы газетада татар халкының мөстәкыйльлегенә мәдхия жыры басылып чыкты. Мәкаләнең авторы моннан берничә ел элек «Туган тел» жәмгыятен тар-мар иткән кеше. Мин аның шундый көчле мәкалә язарга сәләте дә, әзерлегә дә юк икәнне беләм. Мәкалә исә искиткеч эчтәлекле, көчле һәм профессиональ сыйфаты белән ин югары бәягә лаеклы. Кем кулы белән язганнар ул мәкаләне һәм аның максаты нәрсәдә? Бу сорауга җавап бирүе артык катлаулы түгел. Рәсәйнең яңа КГБсы милли хәрәкәт белән җитәкчелек итәргә лидерлар әзерли.

Бәяләрнең шундый тизлек белән үсеп торуы да шомландыра мине. Кайбер товарларның бәяләре йөз тапкыр күтәрелде. Өч сум илле тиенлек ак майның хакы мен сумнан артып бара. Бәяләрнең шашынып күтәрелүен промышленностьның зәгыйфьләнүеннән дип аңлата экономистлар. Завод-фабрикаларга чимал җитми. Халыкка эш хакы түләргә акча юк. Безнең илдә эшләп чыгарылган

товарларның сыйфаты начар, чит ил товарлары белән ярыша алмыйлар. Финанс-кредит системасы челпәрәмә килеп жимерелгән. Паника. Гарасат.

Американың бер доллары биш йөз сумга тигезләнде. Табигый паритетмы бу, әллә берәз оештырып эшләнгән тигезсезлекме? Яшәештә иң мөһим, иң хәлиткеч нәрсә — ипи. Чит илләрдә йөргән дәверемдә мин һәрдаим кайсы илдә арзанлык, кайда кыйммәтлек хөкем сөрүен ипекәйгә тигезләп белә идем. Бүгенге көндә бер ипи бездә 25 сум тора. Америкада шундый ук ипи 3 — 4 доллар тирәсе. Менә шушы юл белән тигезләгәндә бер доллар ничә сум торырга тиеш?

Бүгенге көндә бәяләрнең ярсып чабуын икътисад га-лимнәре дә якынча дәрәс аңлаталар. Шул ук вакытта, минемчә, бәяләр күтәрелүдә экономика законнарыннан тыш тагын бер көчнең, күзгә күренми торган ниндидер «кул»ның да катнашы булуы сизелә. Көрт уенының бер законы бар. Уйнаучылар аны «блеф» дип атыйлар. Көртне өлөшкән саен ставканы икеләтә арттыра торалар. Отыш-ны барлау белән уйнаучылар саны яртылаш әзәя. Став-каны шул юл белән һаман күтәрә торалар һәм, ниһа-ять, соңгы өлөшүдә банк иң калын кесәле уйнаучыга элгә. Башкалар соңгы тиеннәрен оттырып торып китәләр. Рәсәйдәге «базар икътисады» дип аталган глобаль аван-тюра ни сәбәптер көртле уйнагандагы «блеф»ка охшаш. Тиздән бар байлык иң калын кесәле, «блеф»ны иң оста кулланучыга күчәр шикелле тоела. Шуннан соң алар барлык производство потенциалын, хәрәкәтле һәм хәрәкәтсез байлыкны, ниһаять, Рәсәй парламентын һәм хакимият башында утыручыларны да сатып алачаклар.

Юк, мин кешенең баюына каршы түгел. Мин жаным-тәнем белән монополизмга каршы. Һәр кешенең, һәр гражданның байлык туплау мөмкинлегә — шансы ти-гез булырга тиеш. Башка очракта административ-боерык системасын юкка чыгаруның кирәге дә калмаячак.

8

Витринага куелган товарлар һаман миннән көлөләр, телләрән ыржайтып, телләрән чыгарып мәсхәрәләргә тырышалар. Минем яраткан шөһәрәм — Венеция искә төшә. Гонконг, Сингапур, Гамбург күз алдыма килеп баса. Хәзер мондагы йолкыш витриналардан мин үзем көләм. Их сез, дим, йолкышлар, ярым хәерчеләр, дим, Йокогама, Токиодагы Гинза витриналары янына басып карагыз әле, дим. Тукта. Менә бу кибетнең пыяла тө-

рәзәләре артындагы товарлар шактый сыйфатлы. «На уровне» дип бәялим урысча. Мех туннар. Курткалар. Костюмнар. Аяк киемнәре. Йорт жиһазлары. Радиоаппаратура. Косметика. Бизәнү әйберләре. Кибетнең витриналары, дизайн сәүдә сәнгатеңнең иң соңгы казанышларына таянып оештырылган. Бу кибет үзенең хужаларына туктаусыз алтын йомырка салып торачак. Кемнеке икән? Эчкә узам.

Прилавка артында яшъ кызлар. Елмаеп каршы алдылар. Үзләре чибәрләр. Минем акчам юклыгын, кибеткә карар өчен генә керүемне сизеп алдылар, ләкин елмаюдан туктамадылар. Бу кызларны чын-чыннан бизнес гыйлемен белгән, талантлы сәүдәгәр әйрәткән. Кибет, һичшиксез, алтын йомырка салып торачак. Ниһаять, кибетнең хужасын да күреп алдым. Әнә эчке бүлмәнең ишеген ачып, кибеткә чыкты. Өстендә Карден теккән костюм, егерме меңлек галстук. Яшъ, чибәр әрмән.

Әрмәннәр турында мин бер тапкыр яздым инде. Кабатланудан куркам. Мәнә кайсы милләт бүтәнгә көнне зур хәзерлек белән каршылады. Әрмәнстанда тоталитар интернационализмның шашынган чагында да урысларның саны өч проценттан артмады. Алар да исә урам себерү, канализация чистартудан югарырак күтәрелә алмадылар. Империя хакимиятенең иң югары нокталарында әрмәннәр утыра иде. Әле һаман шул ук хәл. Рәсәй парламентының чит илләр белән мөнәсәбәткә керүен Евгений Амбарцумов житәкли, бүтәнгә көндә иң мөһим, иң хәлиткәч министрлыкта — Хезмәт министры Георгий Меликян. Һәр үзәк газетада, һәр журналда, телевидениедә, нәшриятта һәм идарә итү структураларында әрмән лоббистлары. Ничек итеп алар, яулап алучыларны үзләренә кертмичә, үзләре исә империянең святая святых урынарына үтеп керә алганнар? Һәм мәнә хәзер биржа системасында, финанс-кредит өлкәсендә һәм Рәсәйнең сәүдәсендә алар лидерлык вазифасын алып бара. Ниләктән бу? Әгәр татар түрә булса, чабатасын түргә элөп куя да үзенең милләттәшен якын жибәрми. Аның белән генә дә чикләнми әле, татар вәкиле, әзрәк югарырак күтәрелгән, ул иң беренче чиратта, милләттәшләренә битләренә төкерү, милләтне жәберләү, халкының йөзенә дөгет буяу белән шөгыйльләнә. Шушы юл белән шовинистларга ярашырга, шул ысулда аларга үзенең тугрылыгын күрсәтергә тырыша. Әрмәннәр исә ачыктан-ачык бер-берсен ихтирам итәләр, ачыктан-ачык бер-берсенә күтәрелергә булышалар. Шуңа күрә аларның бер-берсенә булган ихтирамнары, үзара бердәм, дустанә яшәү-

лөре урысларда да ихтирам уята. Әрмәннәр теләкләрен тормышка ашырмыйча туктамыйлар.

Базар икътисадын ике милләт чиктән тыш әзерлекле, күйтән көтелгән чынбарлык итеп каршылады. Һәм бу ике милләт яңа чынбарлыкта үзләренен урыннарын таптылар. Дөрес, алар безне кочаклап каршыларга тормыйлар. Беренчесе, безнең гарәп илләренә кушылып, аларны көчәйтүдән курка. Икенчесе теше-тырнагы белән безнең азәрбайжаннар белән уртақ тел табуга каршылык күрсәтеп тора. Ачу тотмыйк аларга. Киресенчә, өйрәник, аларга карап, аларның тәжрибәләреннән чыгып эш итәргә тырышыйк. Бу ике милләт самодержавие шартларында, Сталин-Берия геноциды чорында, гомумән, чиксез озын гасырларга сузылган әзерлекләү шартларында үз-үзләрен, милли үзенчәлекләрен саклап кала алганнар. Яһүдләргә карагыз. Сан ягыннан алар күп түгел, ә аларга беркем каршы тора алмый. Каян килә аларга мондый көч, мондый гайрәтле егәрлек? Алар бердәм. Алар оешкан. Алар үзара ярдәмчел, фидакяр. Алар алдан уйлап, акыл белән, үзара киңәш тотып эш ителәр. Ниһаять, яһүдләр тормыш-көнкурешнен, сәясәтнен һәм халыкара элементнен жаны һәм тәне саналган ике өлкәне кулларында тоталар: фән һәм сәнгатьне, финанс-кредит һәм чит илләр белән элемент вазгыятен. Алар, күзгә чалынган талант һәм сәләтнен бер генә бөртеген дә истраф итмичә, талантлы милләттәшләрен күтәрәләр, әле чагыла гына башлаган талант иясенә пресса оештырып, реклама ясыйлар. Алар арасында да, бездәге шикелле, үзара дошманлык хисләре юк түгелдер. Үзара нинди генә мөнәсәбәттә булуларына карамастан, милли ихтыяжда, шовинистларга, үзләренен дошманнарына каршы алар искиткеч бердәм, соңгы сулышларына кадәр көрәшә беләләр. Аларның сәясәтчеләре (басым ясап әйтәм, халкы түгел, сәясәтчеләре) безнең мөстәкыйльлекне якларга атлыгып тормый, киресенчә, жәе чыкканда тизрәк «ислам фундаментализмы» дигән мөһерне шапылдатып сугып, тизрәк аяк чалырга тырышалар. Шуңа карамас-тан бу халыкның берничә мең елларга сузылган үз-үзен саклап калу көрәшендәге тәжрибәсен өйрәнү, кирәкле чакта шул тәжрибәне куллана белү чиктән тыш зарур һәм актуаль мәсьәлә.

Татарның интеллигенция житәкчеләренен милли аңы никадәр түбән, милли намусы никадәр шапшак булуын татар язучыларының империячел кызыл-көрән шовинистлар оештырган, безнең мөстәкыйльлекнен иң каты, иң кансыз дошманнары жыйган IX съездга катнашула-

ры һәм оешма житәкчеләренен бүгенге көндә шул империячел карагруһлар белән кулга-кул тотышып эш итүләре мисал булып тора. Татарстан язучылар оешмасы, колониаль Бухенвальдны кире кайтару юлында көрәшүче Аксак Каратуннар белән берләшеп эш итә башлаганнан соң, безнең милли азатлыкка омтылуны, мөстәкыйль-легезне яклап килүчеләр безгә ләгънәт укый башлады. Татар язучыларының карагруһлар оештырган IX съездга катнашуы милләткә каршы эшләнгән иң кара, иң шапшак жинаять булып тарих битләрендә сурәтләнеп калачак. Явыз Иван гаскәрләре белән Казанны жимерергә килүчеләрнең оныкларының оныклары әле дә исән, әле дә безнең арада яшиләр. Хәзер шуларга мөстәкыйльлекне сатып тамак туйдыручылар өстәлеп тора. Жәмгыятьтә шул сатлык-жаннарга карата нәфрәт тә, жирәнү хисе дә уянмаган иде. Ниндидер тоташ битарафлык, аморф рәвештәге талымсызлык.

9

Кая гына барсам да, нәрсә генә күрсәм дә, күнел түреннән бер сорау калкып чыга: безнең Татарстанда мондый хәлләр, мондый нәрсәләр бармы икән? Һәм шөһөргә чыккан саен кайтышлы Мәскәүнең Казан вокзалына сугылып китәргә тырышам.

Әнә «Татарстан» поезды килеп туктаган. Вагон ишек-лөрәннән перронга пассажирлар коела. Тукта әле, Казан поездымы икән бу? Элек бит ул яктан килгән пассажирлар перронга буш кул белән диярлек төшәләр иде. Зур капчыкларны, картон тартмаларны бау белән кысып бәйләгән авыр чемоданнарны элек Казан поездына Мәскәүдән киткәндә төйиләр иде. Хәзер инде Мәскәүдән Казанга буш кул белән китәләр. Ә Казаннан...

Сугыш вакытында без кыш ягарга житәрлек утынны, сыерга житәрлек печәнне «уфалла» арбасына төяп ташыдык. «Уфалла»ның яңа, шөһөрдә куллана торган модификациясе яңартып кору елларында барлыкка килде. Казан поездына утырып Мәскәүгә кайтучыларның һәммәсендә диярлек шундый арба. Исең-акылың китәрлек — шул арбага тау хәтле йөк төягәннәр. Поезд туктаганның соң биш-ун минут үтүгә, перрон ачык склад мәйданына әйләнде. Носильщиклар башкалага кайткан йөкләрне вокзал белән таш койма очрашкан жирдәге аралыкта көтеп торган машиналарга ташырга керештеләр. Теге сталинчыл бишьеллыклар чорында да булмаган хезмәт энтузиазмы кабынып китте.

Нишләп соң әле бу азык-төлек ташуның юнәлеше йөз сиксән градуска үзгәрәп китте? Поезддан коелган пассажирлар ташкынын метро һәм шәһәр транспорты йотып бетергәч, чираттагы поездны көтәргә жыелган носильщиклар янына юнәлдем. Казан вокзалының перроны — чын-чыннан милли мөстәкыйльлеккә ирешкән, суверенитет яулап алган кечкенә бер дәүләт ул. Монда эшләүчеләрнең туксан тугыз проценты — Нижегород татарлары. Кай очракта (минем танышым носильщик Хәсән шулай аңлатты) «за особо выдающиеся заслуги» Казан татарын да алгалыйлар икән. Ләкин алар белән эш итүе шактый катлаулы, диләр. Нишләп соң казанлылар белән эш итүе катлаулы? дигән сорауга Хәсән: «Аларда бит патриотлык хисе бик тә чамалы», — дип җавап бирде.

— Эшләр барамы? — дип сорыйм исәнлек-саулык сорашканнан соң урта яшьләрдәге таза, матур носильщиктан. Носильщик Рәшит Ваһаповның яшь чагын хәтерләтә. Танышканда мин бу турыда сорадым. Ә ул миңа: «Рәшит Ваһапов безнең барыбызга да якын кардәш», — дип җавап бирде.

— Бездә эшнең беркайчан да туктап торганы юк.

— Яшәргә житәрлек акча төшәрәп буламы соң?

— Авызыңны ачып тормасаң, була инде.

Казан вокзалының перронында «мөстәкыйль дәүләт» оештырып, шул дәүләттә эшләүче Нижегород татарлары торгынлык елларында да фани дөньядан бакыйлык тарафына күчкәндә, васыять итеп, мәчет карамагына икешәр йөз мең калдырып китәләр иде. Алар бүгенге кыямәттә, фетнәле заман шартларында да югалып калмаганнар.

— Әле бит күптән түгел генә азык-төлекне Татарстанга Мәскәүдән ташыйлар иде. Нишләп соң хәзер кире якка ташый башлаганнар? — дип сорыйм. Носильщиклар минем якка дөррәү күз ташлап алдылар. Аларның күз карашында сәерсенү белән бергә «бу нинди аңгыра бәндә икән, шуны да аңламый» дигән кызгану сизелә иде.

— Аны инде, абый, элек тә гел Казан ягыннан ташыдылар. Элек йөкне хөкүмәт ташый иде. Үзеннән калганын кибетләргә дә чыгаргалый иде. Хөкүмәт әле һаман Татарстанны сава, ләкин бар сауганын үзәндә калдыра, халык белән бүлешми. Шуңа күрә Мәскәү халкы Казан ягын үз кулы белән саварга тотынды, — дип аңлатты Рәшит Ваһаповка охшашлы носильщик. Башкалар баш кагып аның фикерен расладылар.

— Сөз монда Мәскәү белән Казан мөнәсәбәтләрен даими күзәтеп торасыз. Мөстәкыйльлек игълан иткәннән соң, үзгәрешләр сизеләме соң?

Сүзне өлкөнрөк яшьтөгө, Рахмай Хисмәтуллинга тартым, жиргә нык һәм ышанычлы басып торган носильщик башлады:

— Мөстәкыйльлекне игълан итмичө, мыштым гына эшлән, эш белән генә күрсәтергә кирәк иде Татарстанга. Без Рәсәйдән аерылып чыгабыз, дип, өллө кайларда кычкырып йөрделәр дә, хәзер инде меккеннәрнең башларына бөтен шишкалар коела башлады. Кем генә төкерми Татарстанның мөстәкыйльлегенә, кем генә шул мөстәкыйльлекнең эченә типми. Без инде, абый, меккенне кызганудан түзә алмас хәлгә життек.

Рахмайга охшашлы носильщик туктагач, жыйнак гәүдәле, борын астына әле яңа гына мыек төртө башлаган яшь егет дәвам итте:

— Әнә Украинадан, Белоруссиядән килгән поездларны тентеп жибәрәләр. Татарстанда Рәсәй милициясе, андагы начальникларны да Мәскәү билгели. Шундый мөстәкыйльлекнең ни файдасы, нинди рәхәтлеге бардыр инде?

Дөрес, носильщикларның фикер йөртүендә ялгышлар да житәрлек иде. Шуңа карамастан аларның халыкчан карашы мөстәкыйльлек игълан итү белән реаль суверенлыкны тормышка ашыру арасында Жир шарыннан алып Андромеда томанлыгына кадәр ераклык ятканны шактый үтемле аңлата.

Мәскәү, 1993 ел, февраль

Татар генералы татарча сөйләшә

«...Башкаланы генераллар баскан — татар генераллары».

Журналистлар гайбәте

Бу төркемне күргәч, СССР тарихындагы иң тантаналы, иң ялтыравыклы һәм яңгыравыклы бер вакыйга күз алдына килеп басты — Сталинның Ватан сугышында катнашкан генералларны, адмиралларны һәм маршалларны Кремльгә җыеп банкет үткөрүе. «Бөек юлбашчы» символик рәвештә милләтләрнең «тигезлеген» раслаган тостын шул банкетта әйтте бит инде: «Бу тостны тигезләр арасында беренче булган бөек урыс халкы хөрмәтенә күтәрәм...» Шушы тостны политзанятиедә өйрәнәп ятлаганнан соң, төмәкә көйрәтергә җыелган чакларда без, «Сталин лачыннары», кайсы милләтнең «тигезләр» арасында икенче, кайсы милләтнең йөз дә туксан икенче урынны биләвен тикшереп миләребезне катырдык.

Мәскәүнең «Президент-отеле»нең банкет залында җыелган генераллар саны, билгеле, Сталин оештырган банкетта катнашучыларныкынан күп тапкыр азрак иде. Хәер, 1945 елны 1993 ел белән чагыштыруы да авыр: Бөек Җиңүне берничек тә Бөек таркалуга тинләп булмый. Шуңа карамастан 20 февраль көне татар тарихында сакланып калачак. Чөнки җыелучылар татарлар иде. Мәҗлес тә башыннан алып азагынача татарча алып барылды.

Без бит өле моңа кадәр Рәсәйнең Кораллы Көчләрендә дүрт дистәгә якын татардан туган генерал һәм адмирал барлыгын белми дә идек. Хәер, Кораллы Көчләрнең офицерлар корпусында сан ягыннан татарларның урыслар, украиннар һәм белоруслардан гына калышуы турында рәсми әйтелмәсә дә, сүз йөри иде. Татар офицерлары аулак җирдә очрашканда, «личное дело»ның бишенче пунктында язылган «татар» дигән сүзнең хәрби дәрәжә — чин алу өчен шактый зур тоткарлык ясавы турында авыр һәм рәнжүле сөйләшүләр еш була иде.

1993 елның 20 феврален мин хәтеремдә озак саклармын шикелле. Юк, генералларыбыз дүрт дистә дип горурлану гына минем бу тойгымны берничек тә аңлата алмас иде. Бу очрашу минем моңа кадәр хәрбилеккә булган карашымны тулысынча диярлек үзгәртте. Генералларны да мин башкачарак күз алдына китерә идем. Дөресен әйткәндә, күнел түрәндә лампаслы чалбар киеп йөрүчеләргә карата ихтирамым шактый такыр, шактый кырыс иде.

Унбер елга сузылган хәрби хезмәт дәверендә мин генералларны сирәк күрдем. Алар белән сөйләшәргә дә туры килмәде диярлек. Менә нинди вакыйгалар күз алдында сурәтләнәп калган. Запорожье каласы янындагы Мокрое дип аталган аэродром янындагы хәрби шәһәрчек. Дивизия командиры полковник Соколовка хәрби округтан авиация командующие генерал-лейтенант килгән. Алар икәүләп полковникның фатирыннан дивизия штабына таба баралар. Аларга каршы «смерш» начальнигы килә. Майор кулын фуражкасына күтәрәп честь бирде. Полковник белән генерал майорга кул бирделәр дә туктап сөйләшә башладылар. Хикмәт, майор ике югары чин каршында күзгә ташланып торган оятсызлык белән, тәкәббер сөйләшә иде. Полковник белән генерал, киресенчә, жинаять эшләгәндә тотылган малайлар шикелле, югалып калдылар. Аерылып киткәч, «смерш» начальнигы белән очрашканчы елмая-көлә килгән ике югары чинның кәефләре бозылган булуы күзгә ташланды. Шулкакта мин уйладым: «Зур кеше бит генерал. Үзе әнә гермофродитка охшашлы «смерш» майорыннан куркуын полковник каршында да яшерә алмый. Димәк, совет чынбарлыгында бернинди чин, дәрәжә, бернинди мантийк вә хакыйкәт сине якый алмый икән!»

Икенче бер вакыйга. 1954 ел. СССР белән АКШ арасында барган «салкын сугыш»ның иң куерган чагы. Безнең эскадрилья, хөкүмәтнең махсус боерыгын үтәп, котып аша Американың төньяк-көнбатыштагы шәһәрләрен һәм Алясканы бомбага тоту мөмкинлекләрен өйрәнү буенча күнегүләр алып бара. Юк, без АКШның һава чикләрен бозып аның территориясенә очып кермибез, билгеле. Аэрофлот очучылары Төньяк боз океанында самолетлар төшәп утыра алырлык боз эзләп табалар. Аны жентекләп тикшерәләр дә вакытлы аэродром сыйфатына җиткереп әзерлиләр. Алар боз өстенә палаткалар куеп, ягулык һәм кирәк кадәр бомба имитациясен калдырганнан соң, шул базага без очып киләбез. Бакларга стратегик объектка кадәр очып барырга җитәрлек ягулык алабыз, кирәк кадәр «бомба» тәйибез һәм, реаль сугышчан заданигә охшашлы шартларда күнегү ясаганның соң, аэродромыбызга әйләнәп кайтабыз.

Шундый күнегүнең берсәндә арып-алжып аэродромнан кайтып килә идек, парашютлар саклана торган бина янында авиакорпус командиры генерал Кравцовны очраттык.

— Что за банда?! — дип кычкырды ул, акылдан шашып. — Командирыгыз кем? Кем сезгә рәхсәт итте сафка тезелмичә йөрергә?

Эскадрилья командиры капитан Самойлович генералга рапорт бирде.

— Ике сэгать строевой! — диде генерал комэска.— Давай, банданны сафка тез!

Капитан Самойлович безне сафка тезде.

— Равняйсь! Смирно! Ша-гом-м арш! — дип кычкырды генерал һәм, без кузгалып киткәч, өстәде: — Выше ноги!

Аякларда эт тиресеннән теккән унты. Өстә тире куртка, тире чалбар. Шуна өстәп, күнегү вакытында төмам хәлдән тайган идек.

— Запевай! — дип кычкырды генерал-самодур.

1944 елның декабрәндә резерв батальонында хезмәт итүче старшина Кашков, солдатларны утыз градуслы зәһәрле суыкларда юка гимнастеркадан строевой күнегүләрдә жырлатып йөртеп, бөтен ротаның диярлек үпкәләрен өшеткән иде. Шул вакыйгадан соң, стройда жырлый башлауга касыгым турында чуан сызлавына охшашлы бер авырту кузгалып китә дә берничә минуттан бөтен тәнәмә тарала. Яшәүнең яме сүнә, коллык хисе кузгала.

Белоруссия родная, Украина золотая.
Наше счастье молодое мы стальными
штыками оградим...

Жыр тавышы һавага бөркелү белән аякларымны көзән жыера башлады. «Пе-2» самолетында пикега кереп бомба ыргытырга өйрәнгәннән соң, очучыларның күбесенән аяк тамырлары кабара, кайберләренән бүсерләре чыга башлаган иде. Аягымның сөле югалганны әйтеп тә, командирдан рөхсәт тә сорап тормадым. Сафтан чыктым да парашютымны жылкәмә күтәрәп китеп бардым. Генералның акыруына, трибуналга озатам, штрафнойга жиберәм дип янавына да әһәмият бирмәдем.

Реактив самолетларга күчә башлаган чак иде. Командирларга белем, акыл һәм хәрбиләрнең психологиясен өйрәнү, шуннан чыгып эш итү заманы житкән иде инде. Ә корпус командиры генерал Кравцовның белеме өчмә-дүртмә класс һәм миендә шулай ук өчмә-дүртмә сыр бар. Тикшерергә килгән чакларында аңа хоккей көшөкәсенә охшашлы көкрә таяк ясап бирәләр иде. Генерал безнең сугышчан әзерлекне казармалардагы тумбочкалар астыннан тикшерә иде. Әгәр шул көкрә таяк белән берәр төмәкә төпчеге сөйрәп чыгара алса, академия бетергән полк командирын, очу һөнәрен һәм тәрбия гыйлемен маразматик генералдан ким дигәндә ун тапкыр яхшырак үзләштергән эскадрилья командирын кече офицерлар, сержантлар, хәтта рядовойлар алдында өшөкә

сүзләр белән эт урынына сүтеп ташлый, шуннан соң бөөк эш майтарган кыяфәттә корпус штабы урнашкан Леонидово каласына кайтып китә иде.

Билгеле, надан генералны тиздән отставкага озаттылар. Аның урынына академия бетергән яшъ полковникны куйдылар. Яңа комкор эшкә керешкәч, бер кызык нәрсә ачыкланды. Корпуска буйсынган ярдәмче хужалыкларда генерал егермедән артык сыер тоткан. Ул сыерларны солдатлар карап, савып торганнар, ә сөтне исә генералның яшъ бичәсе базарларда сатып йөргән. Ул заманда Сахалинда балык уылдыгының kilosы 5 сум, сөтнең литры 20 сум тора иде. Менә бит идән астындагы «ирекле базар» кай чорлардан бирле яшәп килгән!..

Армия хезмәте белән сабууллашканда мин генералларның барысы булмаса да, күбесе генерал-майор Кравцовка охшаштыр дип ышана идем. Әмма Советлар Союзының 50 еллык юбилеен бәйрәм иткәндә бөтенләй башка төрле генерал белән якыннан танышу тәкъдиренә ирештем.

Ул чакта мин журналда эшли идем. Журналның юбилейга багышланган санында Советларның Икенче съездында катнашкан делегатлар турында берничә очерк бирергә ниятләдек. Иң әүвәл исән калган делегатларны барлап чыктык. Жентекләп сайлагач, исемлектә бай биографияле, яшъ буынга үрнәк итеп күрсәтерлек өч делегатны калдырдык. Шул өч бөөк шәхеснең берсе генерал-лейтенант Якуб Чанышев иде. Якуб ага турында язуны миңа йөкләделәр.

Ул чорда без Мәскәүдә татарларга борын төрттерлек рәсми урын булдыру өчен эш алып бара идек. (Бу эш әле һаман дәвам итә!) Мәрхүм генералны йомышчы малай урынына йә Үзәк Комитетка, йә шәһәр комитетына, йә Моссоветка йөгертәбез. Шуңа күрә генералның милләт жанлы кеше икәннен белә идем инде. Әмма теге генерал Кравцовтагы саламторханлык та юк түгелдер, дип уйлый идем...

Серов проезды. Иске мәйдан аша караганда генерал Чанышевның квартирасынан Үзәк Комитет биңасы күренеп тора.

Мәрхүмнең кайсы тәрәзәнең Брежнев кабинетыныкы икәнлеген күрсәтүе дә хәтердә калган. Ләкин бу квартирага жиңел генә үтеп керә алмадым. Алдан сөйләшәнгән булуга карамастан, башта мин сәмум жиленә, торнадога юлыктым.

Ишекне миңа Якуб аганың кызы ачты. Коридорга аяк басуга, журналист халкын елый-елый тиргәргә тотын-

ды. «Кичә төрки халыкларның горурлыгы; очучы Әмәтхан Солтан һәлак булды,— диде ул.— Ә кайда матәм сүзе? Гәзитләренң беренче битенә төшерелгән, кара тасма белән читләнгән рәсеме кайда? Сөз, совет журналистлары, ялган үрчәтүчеләр, хакимиятнең олтанын ялаучылар!..» Мин югалып калдым. Жиһангир улы Якубның революция башлангач Сөембикә манарасыннан самодержавие символы — ике башлы сәмруг кошын умырып алып жиргә томыруы, Колчак плениннан качып котылуы, атамаң Дутовны штабыннан тереләй алып китеп, чолганышка элөккөч, гәүдәсен калдырып, башын гына алып кайтуы, күп мәртәбә басмачылар өненә кереп, курбашыларны Кызыл Армия ягына аударуы турында ишетептә, укып та белә идем. Әмма гаиләсендә менә шушындый кыз тәрбияләве минем өчен... тетрәндергеч бер яналык булды.

Тагын берничә «ачыш» ясадым әле мин. Ил күләмендә танылган мәшһүр генералның ярлылыгы, үзенң бик кысыңкы яшәвен табигый кабул итүе гажәп иде. Минем бит Мәскәү тирәсендә, табигатьнең иң гүзәл жирләрендә урнашкан генерал коттеджларын күп мәртәбә күргәнем булды. Генерал гаиләләренң балда-майда йөзүләрен дә белә идем. Ә менә монда данлы генералның карчыгы табада тәрәч балыгы кыздыра — кухнядан фәкыйрь гаиләләр, кытлыкта яшәүчеләр исе аңкый. Генералның яраткан кәнәфие шулкадәр искергән, таушалып беткән ки, тимер пружиналары утыргыч мендәрен тишәп чыгып, башларын күрсәтеп торалар. Парад униформасын искә алмаганда, гардероб буш диярлек. Стенада генералның Әхмәт Кытаев иҗат иткән портреты. Якуб аганың карчыгы һәм кызы өстендәге киёмнәр дә урта хәллеләр реквизиатына тартмый диярлек.

Аның каруы, генералның китаплары мине хәйран калдырды. Габдулла Тукайның гарәп шрифты белән чыккан беренче басмаларыннан алып шушы көнгә кадәр дөнья күргән барлык әсәрләре һәм аның турында язылган китаплар. Галимҗан Ибраһимов, Кәрим Тинчурин китаплары — бу әдипләр турында ул чакта без аулак жирдә пышылдап кына сөйләшә идек әле. Генерал Чанышевның шкафларында мин белмәгән татар язучыларының да китаплары күп иде. Габдулла Тукай, Дәрдемәнд, Кандаый шигырьләрен исә мәрхүм Якуб ага сәгәтиләр буге яттан укый ала иде.

Армия хезмәтен һәм түрәләр тормышын күзәтеп, мин бер закончалык ачтым: безнең татар кешесе өскөрәк күтәрелә башлау белән үзенң татарлыгын кыра баш-

лый, милли хисләрән көчлөп сүндерә, милләттәшләре белән аралашудан тыела, татар тарихына, хәтта үз халкына кире карашта булуын җае чыккан саен күрсәтергә, исбатларга тырыша. Юк, безнең татарда менә нинди начар кешеләр бар дип, шундыйларны тәнкыйтьләр өчен, битләренә пычрак атар өчен кузгатмыйм мин бу мәсьәләне.

Адәм баласына өмет-багланышлар биреп, аны киләчәккә әйдәп торган илаһи көч — яшисе килү, икенче төрле әйткәндә, мизгел саен сине сагалап торган үлемнән качу. Без бит бу дөньяга адәм баласы булып киләбез. Шуңа күрә матди яшәү, исән булу гына безне канәгатьләндерми. Лаеклы яшисе, ихтирамга ирешсә килү безне туктаусыз кыбырсытып тора. Манкорт яисә томана булмаган кешедә лаеклы яшисе килү искиткеч көчле. Шунысы да бар: «лаеклы булу» дигәнне һәркем үзенчә аңлый, һәр сәяси система, хакимият, үз мәнфәгатеннән чыгып, безгә бу төшенчәнең үз вариантын көчлөп тага.

Тирә-юньдәге кешеләргә күз салыгыз әле. Аларның һәммәсе диярлек дан-шөһрәткә ирешергә тырыша. Менә шундый күркәм теләк-тойгылар белән сугарылган бәндә дөньяга татар булып килде ди. Кем ул татар? Совет чынбарлыгында башка бер генә милләт турында да бу кадәр мәгълүмат юк иде. Татар ул өч гасыр буена бөек урыс халкын золымда тоткан. Татар урыс дөүләтенен чәчәк атып утырган калаларын җимергән, ясак җыйган, чибәр кызларын коллыкка сатып торган. Татарның нинди икәнлеген сурәтләргә тырышам — көчем җитми, әзер сурәтне китерергә мәҗбүрмен:

«...От набега до набега живет татарин лишь памятью о прошлом разбое. Вот когда было веселье. Тучами гнали рабов из Руси — крепких мужчин, и красивых девушек, и русских мальчиков. Тогда-то татарин пять лет подряд валялся на вшивых кошмах, ничего не делая, обогащенный... А теперь откинь полог юрты, и увидишь своих жен, что пекут тощие просяные лепешки, дети играют арканами, которые еще недавно батовали ясырей, словно скотину... Плохо татарину без грабежа. Совсем погибает татарин.

...Татары хватают всех подряд, без разбора, они режут каждого, кто защищает себя. Выводят скот, жгут дома, тащат добро... Люди не успели опомниться, как — связанные и полуголые — они уже гонимы навстречу рабству.

Выгоняют их прочь из Руси — быстро, безжалостно. Кто бы ни отстал, старик или младенец — убивают тут

же. Татары спешат на просторы родных степей, прочь из мрачных лесов Московии. А в степи дают отдых коням, начинают делить добычу. И тут же сквернят на глазах мужей и детей, женщин; свершают обряд обрезания над мальчиками; вспаривают на виду у всех — животы ясырей, вывалив теплые кишки в тазы, татары пальцами ковыряются в парных внутренностях, чтобы по изгибам кишок людских предугадать свою дикуую татарскую судьбу».

Бу өзек Валентин Пикульның 1989 елда басылып чыккан 4 томлык сайланма әсәрләреннән (2 том, 130 бит) алынды. Сайланма әсәрләргә кергәнче, аның бу уйдырмасы дистәләрчә тапкыр аерым китапта чыкты һәм ана кадәр «Наш современник» журналында басылды. Нәтижәдә, татарларның «чын йөзе» йөз миллионлы тираж белән СССРда яшәүче халыкларга һәм тәржемә аша чит илләргә «фаш булды».

Бер Пикульны гына гаепләү дәрәс булмас. Татарларга карата шундый караш, балалар бакчасыннан башлап, мәктәпләрдә, югары уку йортларында, көндәлек матбугатта, радио-телевидение, сәнгать аша туктаусыз аңга сәндәреләп килә, бүгенге көн сәясәтенә һәм хәтта икътисад нәтижәләренә тәәсир итеп тора.

XX гасырның иң куркыныч чире СПИД түгел. Егерменче гасырга иң зур зыян китергән һәм шушы гасырда яшәүчеләрне имгәтеп, томаландырып бетергән куркыныч хаста — конформизм. Һәм шул конформизмның иң көчле тәәсир иткән урыны — милләтара мөнәсәбәтләрдә, этник стереотиплар өлкәсендә. Шушы хакыйкәтне аңлауга ирешә алмасак, без чын мөстәкыйльлеккә дә ирешә алмабыз.

Әйе, 20 февральдә Мәскәүнең «Президент-отеле»нә татар генераллары белән очраштырга барганда минем зур дәрәжәле хәрбиләр тормышыннан азмы-күпме мәгълүматым бар иде. Әмма ләкин бергә жыелган өч дистә татар генералын күргәч, мин югалып калдым. Болар теге сугыш чорында очраклы рәвештә (мин хезмәт иткәндә бу феноменны «попасть в струю» дип атыйлар иде) күтәрелгән Кравцовка да, Тукайлар, Бакый Урманчелар токымыннан булган генерал Якуб ага Чанышев да охшаш түгелләр иде. Болар инде бөтенләй икенче төрле камырдан ясалган, бөтенләй башка шартларда югарыга күтәрелгән яңа сыйфат хәрбиләре иде.

Урыс милләтеннән булган яки маңгаена утлы тамга сугылмаган башка бер милләт вәкилләренә генераллыкка ирешүләрен аңлавы кыен түгел. Ә менә татар...

Гасырлар буге уяулыкны югары дәрәжәдә тоту өчен берләштерү, сугышчан рух уяту өчен дошман карачкысы хезмәтен үтәп килгән басурман татарлардан генераллар чыгу кадәресең аңлавы да, аңлатуы да шактый кыен.

«Президент-отель»га кереп, банкет залына күтәрелү белән башка килгән иң беренче фикер: мөстәкыйль дөүләт буларак, безнең кораллы көчләребез юк. Боларның барысы да бит империячелек белән сабуллашуга тештырнагы белән каршы торган Рәсәйнең генераллары! Икенче фикер: милләтебезнең иң таза, матур, сөләтләчыннары менә кайларга сайланып тора икән! Боларның бит инде берсе дә Татарстанның авыл хужалыгына, икътисадына, сәнәгатенә (промышленностена) беринди өлеш кертә алмый, теләгән очракта да Татарстанның яңару процессына, мөстәкыйльлеген ныгытуга катнаша алмый. Киресенчә, әгәр теге Татарстанның суверенитетына каршы астыртын гына Карабах феноменын әзерләүчеләр максатларына ирешә калсалар, империячел кораллы көчләрнең шушы мөхтәрәм гаскәри житәкчеләр кулы астында, Алла сакласын, минем туган жиремә ябырылуы бар... Уйламаска тырышыйк бу турыда, һәм мөстәкыйльлек өчен, милләтнең абруе өчен көрәшүчеләргә саулык телик...

Очрашуга килгәннәрнең күбесе белән сөйләшеп чыктым. Миндә шундый тәэсир калды: алар арасында генераллыкны аванс төсендә, икеле-микеле алучылар юк. Киресенчә, планканы запас калдырып сикереп үтәргә туры килмәде микән әле аларга?

Күбесенең фәнни дәрәжәләре бар: докторлар, кандидатлар. Язмышларын дингезчелек һәм авиация белән бәйләүчеләр күп. Гаскәрнең бу төрләре исә пунктуальлек-төгәллектән тыш интеллектуаль егәр дә таләп итә. Йөзләреннән зыя-нур бөркелеп торган вице-адмирал Марс Искәндәров, Джон Кеннединең адъютантына охшаш контр-адмирал Әмир Бичурин һәм тагын күпләр, чыннан да, шундыйлардан.

Сугыш вакытында штурвалны ташламаган генералларны санарга бер кулның бармаклары житәдер. Сугышчан заданиене үтәгәндә һавада һәлак булган Полбин, данлыклы космонавтиканың әтисе генерал-ас Савицкий... Мин авиация генерал-майоры Таһир Сәйфетдиновның яшен сорарга кыймадым. Аның хәрәкәтләреннән һәм корычтай мускулларыннан болытларны ук шикелле тишеп узучы реактив истребитель штурвалын әле һаман кулында тотуы күренеп тора иде.

Генераллар арасында гасырлар буена татар тарихын-

да күренекле роль уйнаган Акчуралар нәселе дә бар икән. ПВО гаскәрләренә зенит-ракета частылары коман-дующие булган генерал-полковник Рәсим Акчурин со-нғы сулышына кадәр татар милләтенен, юк, тулысынча төрки халыкларның киләчәгә өчен көрәшкән Йосыф Акчура белән бер токымнан икән.

Очрашуга килгән һәр генералның ымсындыргыч бай биографиясе, урыс ватанын саклауга керткән зур өлеше бар. Шуңа карамастан язу эше белән таныш кеше белә: бер очеркта өч-дүрт дистә шөхес турында язып булмый. Кешеләреннән язмышларын исемлек аша күрсәтү исә то-талитар чор уйлап чыгарган начар ысул иде. 1993 елның 20 февралендә Мәскәүгә җыелган хәрби житәкчеләрне, әгәр шундый мөмкинлек бирсәләр, мин Санкт-Пете-бургтагы император басмаханәсендә чыгарылган «Жиз-неописание русских адмиралов» исемле китапка тин җыентыкка кертер идем.

Хикмәт шул, «Кыйссасел-әнбия»гә тин китапта адми-рал Макаровның яраткан шәкерте, кинәшчесе, Төньяк Боз океанында югалган Седов экспедициясен эзләүне оештыручы Исхак Ибраһимович Ислямов юк. Чөнки адмиралтействога оялаган әрәмтамак бюрократлар егер-менче гасыр башында дингезчелек тарихында тирән эз калдырган, теоретик язмалары һәм дингезчелеккә керткән тәҗрибәи яңалыклары белән бөтен Ауropaга билгеле булган Ислямовка адмирал дәрәжәсен бирүгә теш-тыр-наклары белән каршы торганнар. Беренче ранглы капи-тан Исхак Ислямов «Изге Владимир» орденының өченче һәм дүртенче дәрәжәсе, «Изге Анна» орденының икенче дәрәжәсе һәм махсус «Батырлык өчен» дәрәжәсе, «Изге Станислав» орденының кылычлы икенче дәрәжәсе һәм башка бик күп орден-медаллар белән бүләкләнгән. Гому-мән, Ислямовлар нәселенен Рәсәйнән алгарышына (тө-рәккыятенә) керткән өлеше санап бетергесез. Мәсәлән, Исхакның улы Ильяс данлы Сикорскийның кинәшчесе һәм таянычы булган. (Сикорский Игорь Иванович — дөнья авиациясенен атасы саналган, Америка авиапромышлен-ностена нигез салган, Николай II патшаның шөхси пило-ты булган кеше.) Ислямов 1925 елда Парижда Сикорский-ның яңа самолетын сынаганда һәлак була.

Теләсә-кайсы милләткә горурлык өстәрлек Ислямов-лар династиясен үзем ачтым димим. Бу мәгълүматларны миңа академик Әбрар Кәримуллин бирде. Минә менә нәрсә борчый. Без Татар энциклопедиясе чыгарырга җыенабыз. Энциклопедиягә керерләрме икән менә шушы дәрәжәдәге шөхесләр? Әллә зур өметләребезне җәлеп

иткән бу зур хезмәт чираттагы ярым бюрократик кәлжәмә рәвешендә дөнья күрерме икән?

Дингезчелек өлкәсендә минем азмы-күпме мәгълүматым бар. Әле бүген дә сөүдә дингезчелегендә СССР символы урынына кулланылган престиж-лайнер «Максим Горький»ның капитаны кем? Марат Солтан улы Галимов. Нариман Шәйхетдин улы Шәйхетдинов дингез навигациясенен һәм дингезчелек тәҗрибәсенен Сократы санала. Саный китсән, күп алар. Шушындый шәхесләрнен исемнәре энциклопедиягә керерме икән?

Заманалар авыр. Шуңа карамастан безнең чорның бер бик тә куанычлы сыйфаты бар. Бу — шовинизмга, бөөк державачыл карагүһлыкка каршы башланган көрәш хәрәкәте. Шушы хәрәкәттә катнашучыларны милләтчеләктә гаепләү — җиңел һәм ымсындыргыч гамәл. Югарыда әйтелгән фикерләрем милләтчелек утын көчәйтүгә багышланмаган. Мин һәр аерым шәхеснең кешелек дөньясындагы барлык сыйфатларны, алай гына да түгел, тулысынча кешелек дөньясын йөртүенә инанам. Акылы, белеме, сәләте, тәненең төсә төрле булуга карамастан, *conditio humanat* (кешелек мөмкинлеге, шәхеслек ситуациясе) адәм баласының һөммәсенә тигез бирелгән. Киләчәктә аерым халыклар, аерым милләتلәр тарихы урынына кешелек дөньясы тарихы язылачак. Һәм шул тарихта һәр милләтнең дөнья алгарышына, мәдәниятенә керткән өлеше хакыйкый пропорциядә, зур гаделлек белән язылачак. Шулай дип ышанам мин. Менә шул бәхетле заманга ирешү өчен без, татарлар, ничәмә га-сырлар куркытып, жәберләп, ялалар белән кыйнап барлыкка китерелгән милли мескенлектән һәм шул мескенлеккә каршы тора алмаудан барлыкка килгән экстремистик мин-минлектән арынырга тиешбез. Сүз менә шушы турыда бара.

* * *

Инде ничә ел менә нәрсә турында уйлап йөрим. Татар милләтенең иң сәләтле, акыллы һәм тырыш вәкилләре, бигрәк тә талант ияләре, татар буларак совет чынбарлыгында үзләренә урын таба алмаганнар. Иң данлыклы уку йортлары урыс телендә. Иң зур, иң данлыклы предприятиеләр, Татарстанда булуларына карамастан, тулысынча Мәскәү карамагында. Фәнни институтлар, лабораторияләр турында сөйләп тә торасы юк — аларның берсе генә дә татар тормышына, аның ихтыяжына бәйлә түгел. Һәм шундый урыннарда элөгү өчен, телисеңме-юкмы, киле-

шәсеңме, әллә инкяр итәсеңме, татарлыгыңнан ваз кичеп, урысчага күчәргә, урысча уйларга, урысча яшәргә һәм чынбарлыкны урысча кабул итәргә тиеш булгансың. Сайлау уза алмаганнар гына милләт карамагына кала килгән. Бу хәл менә нинди психологик стереотип тудырган: без үзебезне икенче, яисә өченче сортлы милләт итеп кабул итәргә өйрәнгәнбез. Ашлык жылгәргәнне күргән кеше моны күз алдына китерә ала. Ашлыкны бит элек, кул белән эшкәрткән чорда, жылгәргәннән соң иләккә салып илиләр дә иде. Без башта жылгәреп, аннан соң иләп, милли генофондның иң сыйфатлы, иң булдыклы вәкилләрен «өскә», тоталитар держава карамагына озата торганбыз. Бу хәл милләт өчен тагын бер искиткеч зарарлы психологик жайланма тудырган: кылган гамәлгә бәяне без урыс, дәрәсрәге, империячел держава күзлегеннән карап, шул аршын белән үлчәп бирергә күнеккәнбез. Бер генә мисал. Татар язучыларының ижатларына бәя биргәндә, без динамик стереотипка әйләнеп беткән менә нинди канунга таянып эш йөртә идек: «Ул Союз күләмендә танылган язучы». «Союз күләмендә танылу» исә Мәскәүдә урыс телендә китап чыгару аша гамәлгә ашырыла иде. Андый китапны кем чыгара ала? Үзәк Комитет тарафыннан милли әдәбиятларны чыбыркыларга куелган региональ гауляйторлар, аларның иярченнәре һәм куштаннары. Шушы канга сөңгән, психологияләргә кереп оялаган гадәتلәрдән котылу өчен киләчәктә күпме көч, күпме рухи егәр сарыф итәргә тиешбез әле!..

Бераз читкөрәк тайпылдык шикелле. Татар генераллары янына кайтыйк әле. 1993 елның 20 февралендә оештырылган очрашуның жепләре бер күренекле шәхескә килеп тоташуы күренеп тора. Сүз армия генералы Мәхмүт Әхмәт улы Гәрәев турында бара. Генерал Гәрәев феноменын тулысынча аңлар өчен житди фәнни эш, йә булмаса зур күләмле, татар халкының психологиясенә, аның тарихына бәйле роман язарга кирәк булып иде.

Алтын Урда чорында, Казан ханлыгы дәверендә жаваплы яуларга барганда урыс гаскәрләре белән хан нәселеннән булган шәхесләр житәкчелек итү табигый саналган. Бүгенге көндә андый хәлне күз алдына китерүе дә мөмкин түгел шикелле. Шуңа күрә без генерал Гәрәевнең Генераль штаб башлыгының беренче урынбасары булганлыгын һәм СССР исән чакта гыйльми эшләрнең житмеш процентын колачлаган хәрби фәннәр оешмасы белән житәкчелек иткәнлеген ишетү белән югалып калабыз. Мәхмүт ага 500дән артык фәнни хезмәт авторы. Аның баш миенә сыйган эрудиция күләмен, фәнни кы-

зыксыну, эсләнү диапазонын, белмим, үлчәп булыр иде-ме икән? Генерал Гәрәев белән бергә эшлөгән кешеләр беравыздан аның адәм баласында сирәк очрый торган бер сыйфатына тукталалар. Аның, диләр, бер эш көнендә башкарган эшен уртача сәләтле кешегә ким дигәндә бер ай көчәнәп эшләргә туры килер иде, диләр. Һәм аның эш көненең ундүрт-унсигез сәгатькә сузылганлыгын әйтәләр.

Психологлар адәм баласының акыл сыйфаты күптөрле булуына әһәмият биргәннәр. Акыл егәрә, аның файдалы эш коэффицентны бигрәк тә философларда югары сыйфатлы һәм көчле була торгандыр дип йөри идем мин. Баксан, акыл куәте, фикер йөртү гайрәте буенча ин беренче урында полководецлар тора икән. Фәндә «полководецлар ысулында фикер йөртү» дип аталган термин да бар икән. Хәзер инде күз алдына китерергә тырышып карыйк. Ярты гасырдан артыкка сузылган армия хезмәтендә Мәхмүт ага Рәсәйнең Кораллы Көчләренә күпме эш күрсәткән булырга тиеш?

Унбиш еллар элек АКШ сәясәтчеләре безнең Кораллы Көчләрнең ниндидер йомшак урынын табып, бер мәкерле сорау биргәннәр иде. Гадәттә андый катлаулы сорауларга Генераль штаб башлыгы җавап бирә. АКШ сәясәтчеләренә җавапны «Литературная газета» битендә генерал М.Ә.Гәрәев бирде.

Урыс язучылары арасында хәрбиләр күп. Аларның бер өлеше хәрби гәзит-журналларда эшли, икенчеләре мемуарлар яза. (Урысның көндәлек тормышы, фикер йөртү рәвеше һәм менталитеты гына түгел, әдәбияты да чиктән тыш хәрбиләшкән.) «Литературная газета»да М.Ә.-Гәрәевнең мәкаләсе басылып чыккач, бу турыда бик озак фикер алышу барды. Мин ул чакта Переделкинодагы Иҗат йортында идем. Армия хезмәте аша узган һәм өле хезмәт итүче язучылар, бергә жыелып, мәкаләдән кимчелек эзлиләр. Соңгы чиктә алар бертавыштан мәкаләгә иң югары бәя бирергә мәҗбүр булдылар. Шул чакта кемдер әйтте: «Мәкаләнең авторы — хәрби фәннәрне әйдәп баручы көчле генераторга тиң бер генерал ул. Мин аны яхшы беләм»,—диде, шунда минем күңелемдә яшәүне ямьләндереп жибәрә торган горурлык уянды.

* * *

Гәрәев белән беренче очрашуым күп еллар элек булды. Ул чакта безнең кораб Генуя портында тора иде. Бу шәһәрнең Венти септембре урамында гажәп зур бер китап

кибете бар. Ул кибетнең витриналары ким дигәндә илле метрга сузылгандыр. Китап кибетләренә витриналарын авыз ачып күзәтеп йөрү — минем иң көчле, иң ләззәтле мавыгуым. Нинди генә китап юк иде бу витринада һәм кайсы илнең генә авторлары катнашмаган иде бу китап күргәзмәсендә. Кызганычка каршы, СССР дип аталган илнең авторлары гына чиктән тыш аз иде. Солженицын, Аксенов, Некрасов — болар инде туган илләре белән мәңгегә (ул чакта шулай дип уйлый идек) саубуллашкан диссидентлар. Ә кая соң безнең лауреатлык билгесе, Герой йолдызы тагып йөрүче данлыклы набобларыбыз? Башка шушы фикер килү белән витринада «ин кварто» форматында басылган калын гына бер китап күрәп алдым. «Фрунзе — хәрби теоретик» дип тәржемә иттем мин ул китапның исеме. Авторның үз исеме исә башта сәерсендерде, аннан соң тетрәндергеч хис уятты: «Генерал М.А.Гарәев». Татарда урысның охшашлы фамилияләре күп. Бу фикерне «урыста татарның охшашлы фамилияләре күп» дип әйтсәң дә, ялгыш булмаячак. Гарәев — бу инде чын-чыннан татар фамилиясе. Мин, китап кибетенә кереп, сатучыдан Фрунзегә багышланган китапны сорап алып актара башладым. Ул чакта итальянча шактый гына сукалавыма карамастан, генералның язучылык талантын бәяләргә жөрәт итмәдем. Китапны караштыра башлау белән бер нәрсә күзгә ташланды: бөек грек тарихчысы Плутарх феномены. Генерал Гарәевнең кем икәнлеген шул китап аша аңлашылды. Рим империясенең иң каты, аяусыз хакимияте чорында грек Плутарх һәр мәшһүр римле белән янәшә үзенең мәшһүр милләттәшен куеп, шундый үзенчәлекле ысул белән колониаль шартларда онытылуга дучар ителгән грекларны тарихка чыгара. Белмим, гражданнар сугышы полководцы Михаил Фрунзе, чыннан да, хәрби гыйлемне шулкадәр тирән үзләштергәнме икән? Фрунзеның махсус хәрби белеме дә, хәрби әзерлеген дә булмаган. Мәхмүт ага исә хәрби фәннәр докторы һәм тарих фәннәре докторы. Генерал Гарәевнең китабын укыган кешенең күзенең авторның сугыш гыйлемен чиктән тыш тирән белүе, аның искиткеч кин, тирән эрудициясе күзгә ташланып тора. Бәлки, ул, чыннан да, үзенең фикерләрен, эзләнүләрен һәм сугыш барган урыннарның аерым төбәкләренә ясаган анализларын Фрунзеның карашлары, аның фикер йөртүе аша үткөрәп, үз сүзен әйткәндер?

Белмим, бу китапка рецензияләре язылдымы икән? Сугыш фәнне һәм сугыш тарихын белүчеләр генерал Гарәевнең китабын җентекләп өйрәнәп, андагы фикерләре

һәм ачышларны яктыртып, аларга житди бәя бирерләрдип ышанасы килә. Бу бик кирәкле һәм мөһим эш, чөнки Гәрәевнең фикер йөртүендә халкыбызның туган илне, изге Ватанны дошманнан саклау эшендә Казан ханлыгы, Бөек Болгар дәүләте туплаган зур тәҗрибә чагыла.

Мөхмүт аганың ижаты турында менә нәрсә өйтәсе килә. Ул үзе фәнни әсәрләр язса да, аның теле әдәби метафораларга, үзенчәлекле чагыштыруларга һәм под-текстларга бай. Белмим, минем күрәзәлегем юш килерме икән? Минемчә, отставкага чыкканнан соң, мәшһүр якташыбыз татар әдәбиятының алтын хәзинәсенә кереп калырлык әдәби әсәрләр язар өле!

Инде күпме еллар татар әдәбияты, бигрәк тә безнең журналистика югарыга күтәрелә алган, дан-шөһрәتكә ирешкән милләттәшләргә мәдхия җырлады. Мин шул мәдхияләрне бергә туплап анализ ясамакчы булам. Беренче карауда ук шундый закончалык (тенденция) күзгә ташлана — җәмгыять баскычындагы урынның югарылыгы, түшкә таккан орден-медальләр һәм погоннарга беркеткән йолдызлар саны белән мавыгып, шул тышкы атрибутларга соклану, шуларга баш ию. Чыннан да, тоталитар система өчен иң мөһим нәрсә — кешенең җәмгыять пирамидасындагы урыны, аның рәсми мәкаме (статусы) иде. Табигый акыл урынына — аралаша белү осталыгы, белемне кесәдәге диплом кәгазе белән үлчәү... Әдәп һәм иман, игелеклелек, вөҗдан көче, сүзендә тору, тугрылык, тыйнаклык — бу сыйфатлар житмеш елга сузылган, большевиклык һәм люмпенлык идеаллары чәчөк аткан чорда тәмам зәгыйфьләнеп, кешелек сыйфатлары буларак бөтенләйгә югалу дәрәжәсенә житкәннәр иде. Бәлки, ул сыйфатларны җәмгыятьнең «Кызыл кенәгә»-сенә теркәп калдыру бүгенге көннең төп проблемасыдыр?

Бөтендөнья татар конгрессы тәрбия һәм этнопсихология өлкәсендә эшләүчеләргә чиктән тыш кыйммәтле бер чагыштыру мөмкинлеген бирде. Белмим, бу мөмкинлектән башка язучылар тулысынча файдалана алдымы икән? Конгресс вакытында мин коммунистик идеология шартларында тәрбияләнгән милләттәшләремне, революциядән соң һәм колхозлаштыру елларында туган жирләреннән китеп, ят идеология мохитендә тәрбияләнгән татарлар белән чагыштырып йөрдәм. Чагыштыру нәтиҗәләре турында сөйли башласаң, озакка китәр иде. Балалар бакчасыннан алып зират капкасына кадәр сузылган арада без, гасырлар буена тупланып, туктау-

сыз камилләшеп килгән кешелек сыйфатларының шак-
тый өлешен югалтып өлгергәнбез. Шул ук вакытта, то-
талитар көчкә буйсынмыйча, аның кагыйдәләренә кар-
шы тору аерым шәхесләрдә гажәп күркәм сыйфатлар:
ихтыяри батырлык, гаделлек һәм риясызлык тудырган.
Менә шушы ике токым арасындагы психологик көрәш
озак елларга сузылачак. Чит илләрдә яшәүче татарларда
милли горейф-гадәтләр, әдәп кагыйдәләре тулырак сак-
ланган. Бу мәсьәлә киләчәктә өйрәнелер дип ышанасы
килә.

Чит илләрдә яшәүче милләттәшләр белән аралашу
мөмкинлегә тугач, бер үзенчәлекле мавыгу барлыкка
килде. Без хәзер чит илдән килгән милләттәшнән ниндирәк
кеше булуына әһәмият биреп тормыйбыз. Безгә бары
тик аның чит ил кешесе булуы гына кыйммәтле. Бу
инде тоталитар хакимият чорындагы чит илдә калган
совет кешесенән йөз процентка «сатлыкжан», «антисо-
ветчик» саналуының тискәре ягы. Бүгенге көндә чит илдә
яшәүче милләттәшнән барысы да — даһи, барысы да иң
зур игътибарга, ихтирамга лаек. Бу инде безнән совет
тәрбиясе алган, «совок» булуыбызны күрсәткән төп сый-
фат. Конгресс вакытында генерал Гәрәевне якыннан кү-
рергә, аның кулын кысарга мөмкинлек туды — соңгы
концертта безнән урыннар янәшә иде.

Беренче күрешүгә мин чиктән тыш зур әһәмият белән
карыйм. Беренче очрашу — беренче мәхәббәт шикелле,
кешене тулаем, бербөтен итеп күрү мөмкинлегә бирә.
Концертның башыннан азагына кадәр мин генералның
милли моңнар тәэсиренә тулысынча бирелеп, сәхнәдән
килгән һәр авазны йотлыгып тыңлап утыруын күзәттем.
Ул концертның программасын истәлек итеп саклаучы-
лар күптер дип уйлыйм. Сан ягыннан иң беренче урын-
да Ренат Харисның шигырьләре һәм аның сүзләренә
язылган җырлар иде. Билгеле, программа төзүчеләр Ту-
кайны да онытмаганнар. Татар шигърияте белән беренче
тапкыр очрашкан кешенән күңелендә шул концерттан
соң, «татарның иң зур шагыйре Ренат Харис һәм аннан
кала Габдулла Тукай икән» дигән тойгы калгандыр. «Пре-
зидент-отель»дә генераллар белән очрашканда, банкет
залында, йөз процентка Ренат Харис шигырьләре яңгы-
рады. Бәлки милли шигъриятне ул, чыннан да, ялгызы
күтәрә ала торгандыр? Бу сорауга дөрес җавапны бары
тик шагыйрьләр үзләре генә бирә алырлар, мөгаен.

Картаюга кушылып, ни сәбәптер милли хисләр кө-
чәя башлый. Туган җиреннән, милли мохиттән никадәр
ераграк яшәсән, милли хис шуның кадәр көчлерәк була.

Генерал Гәрәевне озак еллар якыннан белгән кеше минем фаразымны раслар дип уйлыйм. Ул, минемчә, беркайчан да үзенен татар икәнлеген онытмаган, «өлкән агайлар» алдында үзенен нинди милләт вәкиле булуын яшермәгән һәм үз жырларыбызны тыңлап, туган телдә сөйләшүдән ләззәт табып яшәгән. 20 февральдә татар генераллары белән очрашуда минем шушы фикерем тагын да ныгып китте. Тантаналы кичәне Мәхмүт ага татарча ачып жибәрде, генераллар белән татарча сөйләшеп йөрдә һәм бергә жыелып, күмәкләшеп жырлаганда татар көйләренә аннан да көчлерәк хисләнгән кеше булмагандыр. Татарстандагы вакыйгалар, андагы тормыш-көнкүреш белән даими кызыксынып торыуы, әнисенен туган авылына кайтып, авылдашлары белән очрашуы — болар барысы да аның ихлас күңелдән милләтенә тугрылыклы булуы, үзенен чыгышы белән горурланып яшәве турында сөйли. Белмим, күпме икән бездә генерал Гәрәевкә охшашлы шөхесләр?

Бу сорауны мин юкка гына бирмәдем. Тарихка, узган 70 елга күз салу һәм бүгенге чынбарлыкны жентекләп күзәтү бөтенләй башка тенденция турында сөйли.

* * *

Жәмгыять пирамидасының баскычыннан өскә таба күтәрелгән саен, тумыштан бирелгән татарлык кими, югала бара. Өскә күтәрелеп житкәч, кайберәүләр исем-фамилияләрен саклап калсалар да, туган телне тулысынча оныталар, милли хис юкка чыга, милләтнең тарихы, аның фажигале язмышы һәм киләчәге белән кызыксыну бөтенләйгә сүнә. Гадәттә мондыйлар үзләрен «мин интернационалист, милләтчелекне өнәмим» дип юаталар. Икенче төр: өскә күтәрелү мөмкинлеген ачылу белән татар исеме һәм фамилиясе урысныкына алыштырыла, анкетаның «бишенче» пунктында «Урыс» сүзе барлыкка килә. Татарофобларның, карагруһларның ин алдынгы сафында торып, безнең мөстәкыйльлеккә каршы көрәшүчеләр гадәттә менә шушы төрдән чыга. Өченче төр. Болары үзенен татарлыгын үзе яшәгән төбәктәге жирле халыкның милләтенә алыштыра. Андыйлар бигрәк тә Башкортстанда күп. Юк, көчлөп башкорт итеп яздырган татарлар турында сүз бармый. Үз теләкләре белән, жәмгыять пирамидасының өстенә күтәрелү вакытында татарлык комачауламасын өчен милләтләрен алыштыручылар мисалына тукталып китү бу. Ниһаять, дүртенче төр. Әтисе һәм әнисе татар булуга карамастан, урыс

арасында урыс, үзбәк арасында үзбәк һәм чегән янында чегән булып йөрүчеләр турында да әйтеп китәсе килә.

Каян килгән бу безгә татарлыкны яшерү? Татарлыгыннан ваз кичеп, үзен башка милләт, беренче чиратта, урыс итеп күрсәтүче милләттәшләребезне гаепләргә хакыбыз бармы безнең? Урыс яисә белорус, шулай ук үзбәк, төрекмән бервакытта да үзенен нинди милләт вәкиле булуын яшерми. Ә без, нигә милләтебез турында сүз чыгу белән, уңайсыз хәлдә калуыбызны сизеп, газап чигә башлыйбыз? Дүрт гасырга сузылган жәбер, изелү, куркытып, көчлөп чукындыру кампанияләре, туган җиребездән куылу, ялган ялалар, ачыктан-ачык милли йөзебезгә дегет сөртү, мәчетләребезне җимерү, кабер ташларыбызны чиркәү идәннәренә түшәү — болар барысы да бергә тупланып «татар» дигән исемгә яман шеш булып ябышып калганнар. Ябышып калу белән генә чикләнми-чә, гасырларга сузылган шапшак, ялган пропаганда безнең психологиябезгә кереп оялаган һәм без, никадәр тырышсак та, бәгырьләргә ачыттырып, жанны сыкратып торган шушы эчке рәнжүдән, газаплы кимсенүдән берничек тә арына алмыйбыз. Шушы өрнүле, жанны ачыттырып торган ярым яшерен, астыртын тойгы милләтнең фажигасен аңлаучыларны гомер буга газаплап торды. Без аннан өле тиз генә арына алмабыз шикелле.

Безгә бит житмеш ел буена «милләт» дип аталган әлегә берәмлекнең киләчәгә юк, ул бетерелергә тиеш, социалистик чынбарлыкта аның яшәргә хакы юк» дип тукуып тордылар. Адәм балаларын төрле юл белән берләштереп була. Күнегелгән ысул — куркытып берләштерү. Әмма корал һәм хакимият көче белән хасил ителгән бердәмлек иртәме-соңмы барыбер таркала. Күпме кан коеп, күпме кеше башын корбан итеп тупланган Рәсәй дәүләте Явыз Иван үлү белән Ялган Дмитрий чорында кыска вакыт эчендә таралып төшә. 1917 елның февралендә үзәк хакимият көче йомшару белән өч гасыр туктаусыз коелган кан, күз яше, миллионлаган корбаннар, ятим калган балалар һәм тол калган хатыннар бәрабәренә барлыкка килгән гигант империя тагын таркала, хәтта урыслар үзләре дә бүлгәләнеп, Себер, Приморье, Кырым, Донбасс, Кубань, Урал, Байкал арты шикелле мөстәкыйль дәүләتلәр барлыкка килә. 1991 елны таркалып бүлгәләнү тагын кабатланды. Тагын көч белән, кан коеп, куркытып империяне торгызырга азапланалар. Бу юлы таркалу инде бөтенләйгә шикелле. Империя шартларында тыныч тормыш корып булмаганны урыслар үзләре дә аңлый башладылар. Безгә, татарларга да, аңлар вакыт җитте булса кирәк.

Империянең жиимерелүе урыс милләтенә авыр стресс, алай гына да түгел, шок хастасы алып килде. Бала чакта безне «урыс килә», «урыска бирәм» дип куркыталар иде. Бу куркытуны, билгеле, Явыз Иван чорындагы вакыйгалар тудырган. Илленче-алтмышынчы елларда Польшада, Венгрияда, Чехословакияда балаларын «урыс килә» дип куркыталар һәм, ниһаять, мондый куркытулар Әфганстанга, хәтта ерак океаннар артындагы Никарагуага барып житте.

Хәзер, киресенчә, урыслар килмиләр, китәләр. Ауropa илләреннән, Кубадан, Балтыйк дингезе бие илләреннән, Урта Азиядән, Кавказдан, Украинадан, хәтта тулысынча юкка чыгып барган котып халыклары арасыннан, басып алган жирләреннән китеп, туган жиргә кайту урыс милләтенә зур мәсхәрә, авыр югалту булып тоела башлады. Империя чорындагы урыс халкына бер тиенлек файда, бер мыскал жиңеллек бирмәгән ясалма бөөклеке югалту империячел шовинистларның яраларына тоз сипкән шикелле булды. Моңа кадәр үзләрен иң көчле, беренче милләткә санап йөрүчеләр ул көчнен, ул беренчелекнен урыс халкына да, империядә яшәгән милләтләргә дә бары тик авырлык һәм хокуксызлык кына китереп торганлыгын аңлый башладылар. Шушы аңлау куркыныч ачу тудырды. Беренче бөтендөнья сугышында жиңелгәннән соң, нәкъ шушындай хәл нимесләрдә булган иде. Үзләрен көчсез икәнлекләрен аңлау, сугышта жиңелү хурлыгы нимесләрдә башка халыкларга карата ачу, үч тойгысы уяткан иде. Дәүләтнең көчен, Ауropaда һәм Жир шарындагы халыклар арасындагы беренчелекне кире кайтарырга тырышу сәясәте Алманиядә фашизм галәмәтен тудырды һәм хакимияткә Гитлерны утыртты. Рәсәйдәге хәл дә бүген нәкъ шуңа охшаш. «Кызгылт-көрән» шовинистлар кемнәндер ачу алып хурлыктан котылу юлын эзлиләр. Әгәр хакимият Жириновскийга охшашлы берәр фюрер кулына эләксә, 1933 елда Алманиядә булган хәл Рәсәйдә кабатланачак. Дөрес, гасырлар буена окоп шартларында яшәп алжыган, беркайчан да рәхәт күрмәгән урыс халкының үз милләтчелеген якларга хаки бар, ләкин бу эш башка милләтләргә зыян салырга тиеш түгел.

* * *

Татар генералларына багышланган мәкаләдә нигә урыслар турында сүз алып барам әле? Татар халкының һәр проблемасы Рәсәйнең сәясәтенә, аның таркалып, тар-мар булып яткан империясен торгызырга азапла-

нуына бәйле. Алай гына да түгел. Житмеш ел эчендә безнең урыска ошарга, аларча кыланырга тырышуыбыз тышкы яктан файда булып күренгән эчке зыянны шул-кадәр көчәйтә, катлауландырып жибәргән ки, бүгенге көндөгә мөстәкыйлык көрәшендә без шушы ике милләт арасындагы психологик тәэсирне һәм бәйләнешләрне жентекләп тикшермәсәк һәм фәнни объективлык дәрәжәсендә аңлауга ирешә алмасак, үзара киеренкелек безгә дә, аларга да зур бәла-каза китерәчөк.

Татарлыгыннан ваз кичеп, үзен урыска әйләндергән татарлар турында сүз чыгуга, күренекле урыс шагыйре Михаил Львов белән аның әжәле житәргә берничә ай кала сөйләшүем искә төшә. Ул миңа үзен «Төшемдә татарча сөйләшәм» дип аталган шигыренен язылу тарихын сөйләде. Хәзер инде аңлыйм, ул чакта мин үземнән өлкән кешегә карата әдәпсезлек күрсәткәнмен. Шушы сөйләшүгә кадәр мин инде ул шигырьне укыган идем. Жае чыккач: «Ә нигә соң сез өнегездә дә туган телегездә сөйләшмисез?» — дип сорадым. Сорау шагыйрьнен хәтерен калдырды. Ул миңа яшьли балалар йортына элэгүен һәм, татар булуын тоеп йөрүенә карамастан, милләттәшләре белән аралашу мөмкинлеген булмавын аңлатты. Шушы аңлашуга кадәр дә мәрхүмнен жаны шушы турыда уйлап күп тапкырлар сыктанган, газатланган булса кирәк. Картаеп, ата-анасы киткән дөньяның көннән-көн якынлаша баруын тою аңарда милли хисне көчәйтә, түзеп булмас хәлгә житкәргән, күрәсәң. Башкача ул миңа, ярым ят кешегә, шул турыда сөйләп эчен бушатмас иде.

Татарлыгын яшереп йөрүчеләргә без һәр очракта да бертөрле карарга өйрәнгәнбез. Гадәттә, без аларга рәхим-шәфкать күрсәтмибез. Кайвакытта бит, чыннан да, язмыш татар булып туган кешегә шәфкатьсез, аяусыз орына. Көчлөп чукуындыруга дучар булган милләттәшләребезнең язмышларын искә алу житә. Ул мескеннәрне урыслар татар булган өчен, ә без, аларның милләттәшләре, исламга хыянәт итеп башка дингә күчкән өчен жәберләгәнбез. Гомумән, империя шартларында татарлык санап бетергесез казалар китергән, чөнки сәясәт ясар өчен ин кулай жирлек — милли мәнфәгать.

Нәрсә булды соң бу милли мәсьәләгә? Без бит инде милли таркаулыкны бетереп, артта калган милләтләрне алга чыгарып, тарихта булмаган матур, ышанычлы халык-

лар дуслыгы оештыра алдык дип ышанып йөри башлаган идек. Хәтта «тарихи бердәмлектән туган совет халкы» барлыкка килү турында карарлар чыгарып, фәнни эшләр язып, шул темага йөзләрчә диссертацияләр яклап, милләтсез тормышта яшәргә өзерләнә башлаган идек. Нишләп соң шундый көчле ышану уйдырма булып чыкты? Без нишләп шулай аяусыз алдандык, төп башына утырып калдык?

Империя жимерелгәннән соң аның мирасы булып берни калмый. Империянең теле дә, хәтере дә, кешеләренң көндәлек тормышларын жайга салып, оештырып торган гореф-гадәтләре дә булмый.

Бюрократик оешмаларына гигант көч туплый алса да, империя жансыз һәм хәтерсез яши. Бары тик милләтнең генә теле була, милләтнең тарихы, фольклоры, гореф-гадәтләре, адәм балаларын яшәеш кысасында тоталырылык кануннары була. Милләт ул шөхескә охшаган, аның жаны һәм темпераменты, идеаллары һәм киләчөккә багышланган өметләре бар. Бәлки, шуңа күрә империя жимерелеп юкка чыкканнан соң да милләт исән кала һәм, яңа шартларга жайлашып, яшәвен дәвам итә торгандыр? Үзе юкка чыккан очракта да милләт, мирасын яңа оешкан этноска тапшырып, васыятләрен киләчөккә озата. Бәлки, шуңа күрә бүгенге болгавыр заманда милләтләр жанланып, милләтчелек кинәт көчәеп киткөндөр?

Адәм баласы туган көненнән алып гүргә кергәнче ялгызлыктан куркып яши. Кеше гомер буге читләштерелүдән (отчуждение) куркып яши. Сабыйлык елларында бала анасына сырыша. Үсә башлагач, гаилә ышыгында, туганнары жылысында читләштерелүдән саклану жаен таба. Менә шушы аң астындагы эчке, яшерен бимаза адәм баласын гомер буге эзәрлекләп тоталар. Үсеп житкөч, хәтта үзе гаилә корып жибәргөч тә, адәм баласы ялгызлыктан, читләштерелүдән куркып яшәвен дәвам итә. Сабый чакта ана жылысына сырышып ялгызлыктан котылып булса, өлкәнәеп, рухи һәм матди мохтажлыктар кинәеп, аларны гаилә күләмендә генә хәл итү мөмкинлегә калмагач, адәм баласы зуррак һәм көчлерәк берләшмә эзли башлый. Милләт дип аталган зур, илаһи берләшмәне таба алучылар исә милләткә хезмәт итү бөхетенә ирешә һәм аларның жаннары тынычлана, язмышлары имин була.

Күпләр исә бу бәхеткә ирешә алмыйча, ялгызлык газабыннан, кешенен психологиясенә кереп оялаган шушы аңлашылмас сырхаудан аракы дөвасына, секс оеткысына, кай очракта жинаятьчеләр берләшмәсенә сырышырга мәжбүр булалар.

Дөрес, милләткә хезмәт итүне төрле кеше төрлечә аңлый һәм төрлечә эшкә ашыра. Бу эш бернинди мәжбүрият катнашында алып барылмый. Милләткә хыянәт итүчеләргә дә бернинди рәсми, юридик хөкем юк. Милләткә хезмәт итү тулысынча әхлак белән иман карамагында. Бүгенге көндә милләт алдындагы иң зур, иң изге бурыч — мөстәкыйльлек көрәшен генә алырк. Бу изге эшкә иң көчле зыян китерүчеләр империячел шовинистлар түгел, милләт мәнфәгатен сатып, халыкка хыянәт итеп, шул файда бәрабәренә көн күрүчеләр. Менә шушы шартларда безгә кемнен кем икәнлеген танырга, эшләнеп килгән уңышларны һәм югалтуларны, файдаларны һәм зыяннарны бәяләргә өйрәнү вакыты житә. Татар милләте вәкиле бүгенге шартларда үзен ничек тотарга тиеш һәм ул үзе нинди булырга тиеш? Менә шушы сорауга җавап эзләгәндә, 20 февральдә «Президент-отель»дагы очрашуны оештыручы кеше күз алдыма килеп баса.

Генерал Гәрәев җәмгыять пирамидасынын иң югары баскычына күтөрелүенә дә карамастан, милләтен онытмаган, гомер буге диярлек чит телдә сөйләшеп, читләр арасында яшәсә дә, ана телен саклый алган. Бүгенге авыр, катлаулы чорда рәсми вазифасы империянен иминлеген саклау булуга карамастан, үз халкына, милләттәшләренә булган мөхәббәтен яшермичә, гажәп самими һәм табигый рәвештә туган ягы белән даими элементдә яши. Яшь буынга үрнәк булырга лаеклы эталон шәхес эзләгәндә мин, бер дә икеләнмичә, Мөхмүт Әхмәт улы Гәрәевнен исемен атар идем.

Очрашуга катнашкан тагын бер «генерал» турында сөйләмәсәм, мәкаләм өтек булыр дип куркам. Кичәгә ул өстенә «сөтле кофе» төсендәге костюм киеп килгән иде. Бу костюмнын Карден яисә Валентино ательесында тегелгән булуы күзгә бәрелеп тора. Кулларын артка куеп, очрашуга җыелган генералларга тыйнак кына карап йөри. Ара-тирә генерал Гәрәев белән очрашып, бер-ике сүз өйтөшөп алалар. Бу кешенен кем икәнлеген миңа профессор Борһанов аңлатты:

— Кичәнен спонсоры, — диде ул. — Хәликәев Наил Корбан улы. Бизнесмен.

Спонсорның кигән киеме генә түгел, табындагы сый-нигъмәтләр дә, аларны ташып йөрүче официантлар да «дөнья стандартына» тәңгәл иде.

Берничә көннән мин Хәликәевнең офисын карарга килдем. Шул ук «Президент-отель»да, люкс номер. Наил Корбановичның өстендә спортчылар кия торган күн куртка. Телефоннан сөйләшә. Ике минут. Иң озак дигәндә өч, дүрт минут. «Әйе». «Мин риза». «Килештек». Сирәк кенә: «Ашыкмыйк әле». «Тагын бер кат чамалап карыйк». Шул сүzlәр. Шулар ярдәмендә Хәликәевнең активына керәчөк яисә аның кесәсеннән чыгып житди бизнес юлына китәчөк миллионнарның язмышы хәл ителә. Күрше бүлмәдә факс. Ул минут саен кәгазьгә басылган текстны өстәлгә «төкереп» ала. Ниһаять, Наил Корбанович кемгәдер шылтыратты. Телефоннан сөйләшү шул кешегә күчте. Ул үзе исә минем якка борылып елмайды.

— Генералларның очрашуын оештыру өчен сез алты миллион түләгәнсез дип сөйлиләр, дәресе?

— Бездә шулай инде. Акча турында сөйләргә яраталар. Ул очрашуга мин акчаны нәкъ кирәк хәтле тоттым. Бер тиенгә артык та, ким дә түгел.

Мин инде соравымны кабатлап тормадым. Көнөнә бишәр меңлек гәзит сатучылар яисә йөзәр мең табыш ясаучы арагы алыпсатарлары көндәлек һәм айлык кереме белән мактанырга яраталар. Күп миллион акча табып һәм аларны расхутка чыгарып торучылар бу турыда сүз куертканны өнәп бетермиләр шул.

Минем тагын бер соравым җавапсыз калды.

Дәресе, җавап мин теләгәнчә булып чыкмады.

— Сез кайсы өлкәдә эшлисез соң? Каян, нәрсә аласыз, нәрсә сатасыз? Нинди заводларны, предприятиеләрне эшләтәсез?

— Бүгенге көндә эшкуарлык белән шөгыльләнү шактый катлаулы. Стабильлек, диләр бит. Шул житми. Шуңа күрә бер үк вакытта төрле эш белән шөгыльләнәргә туры килә. Әгәр матбугатта мин шөгыльләнгән эш турында язып чыксагыз, сезнең мәкаләгез укучыга барып житкәндә, мин инде башка эш белән шөгыльләнгән булырмын.

— Бизнесмен булу өчен иң кирәкле сыйфат нидән гыйбарәт?

— Эш сөюдөр дип уйлым,— диде офис хужасы һәм тагын елмайды.— Шуңа тагын бер сыйфатны өстөргә кирәктер: зур табышка юлыгу белән шуңа теш-тырнагын белән ябышып яту бик зур зыян китерә. Әгәр көннөрдән бер көнне бар тапкан акчаны, малыңны югалтып төп башына утырып каласың икән, кайгыру, үкенү булырга тиеш түгел. Чын бизнесмен табыш, керем өчен түгел, эшнән үзеннән тәм табып, эш өчен яшөргә тиеш. Бары тик шул очракта гына эшкуарлык уңыш китерәдер, дип уйлым мин...

Шушы әңгәмә вакытында мин Хәликәевкә кырык биш яшь икәнлеген, аның шушы көннөрдә хажга баручы бер төркем кешегә спонсорлык кылырга жыенуын, гарәп илләре, бигрәк тә сөгүдлеләр, әмират илләре белән элемтәсен ныгытырга жыенуын аңладым. Чыннан да, милләтнән киләчөген дә, халыкның имин яшәвен дә, хәтта Жир йөзөндәге тынычлыкны да киләчөктә Хәликәев шикелле «генераллар» хәл итәрләр дип ышанам.

Мәскәү, 1993 ел, март

Алдакчылыкка табынучылар

1

Минем бу мәкаләм Вил Мирзаянов турында. Аның турында сөйләшә башлаганчы, Александр Матросовка тукталып китик. Герой иттек без Александр Матросовны. Герой гына түгел, пот (икона) иттек. Күп еллар табындык. Аның исеме белән урамнарны, мәктәпләрне атап йөрттек. Газиз балаларыбызны Александр Матросовтан үрнәк алырга, шуңа охшарга тырышырга, яшәешне шул өлгедә корырга үгетләдек. Үгетләдек кенә түгел, боердык та, мәжбүр дә иттек. Һәм, аянычка каршы, бу өлкәдә зур уңышлыкларга ирештек.

Соңгы елларда Александр Матросовның татар булуын, Шакиржанов фамилияле бу егетнең, армиягә кадәр шактый күп хулиганлыклар эшләве турында яздылар инде. Ягылмыйк бу мәсьәләгә. Мәрхүм турында йө гел әйбәт сөйләргә, әйбәт сүз әйтерлек булмаган очракта, берни сөйләшмәскә кирәклеке скифләр васыять итеп әйтеп калдырганнар. Без Матросовның үзенә кагылмыйча аның «батырлыгын» гына тикшерик.

Беренче дәлил: Матросов турындагы мифны (бу сүз-не төгәл аңлата алырлык татарча сүз юк) чыгарганда, нимесләр совет гаскәрләрен Мәскәү юнәлешендә куып баралар иде. Фашистлар һөжүм итә, без оборона тотарбыз. Менә шушы шартларда Матросов «батырлыгы»н совет солдатты түгел, нимес солдатты майтарырга тиеш иде. Ул килеп капларга тиеш иде күкрәгә белән пулемет утын. Нимесләрнең һөжүмен туктатыр өчен дот, дзотлардан без ата идек. Атакага нимесләр килә иде. Миф чыгаручылар бу турыда уйлап тормаганнар.

Икенче дәлил: амбразура тишегеннән аткан пулеметка якынлашып булмый. Күп дигәндә утыз, егерме метрга, әгәр инде күкрәген корыч бронядан эшләнгән очракта — ун метрга якынлашып була. Ун метрга килеп житкәнче пулемет уты синең күкрәгеннән иләк ясаган була. Ә мәрхүм Матросов, пулемет көпшәсенә килеп терәлгәнче якынлашып, амбразураны каплап ук куйган.

Өченче дәлил: совет армиясенең пехота уставыннан, кыр тактикасыннан тыш, американнарның уставын, аларның пехота гаскәрләре өчен язылган тактикаларын укыганым бар. Сугыш барганда командирларны алдан кисәтеп куялар. Атып торган пулеметка, башка төр коралга каршы һөжүм итмәскә, андый жинаятытән солдатларны да тыярга кушалар. Устав шулай таләп итә. Ватан сугышында жинеп чыгуыбызның нәтижәсен тикшерә баш-

лагач, бер нимес солдатын үтерү өчен биш совет солдатын (сугышка барлык милләтләр дә катнашкан булуына карамастан гадәттә, «урыс» солдаты дип әйтәбез) корбан итәргә туры килүе ачыкланган. Хәзер инде аннан да күбрәк, жиде-сигез солдатны корбан иткәнбез дип аңлата башладылар. Александр Матросов «батырлыгы» күпме совет солдатның башына житкәнне инде аңлайсызмы? Мәрхүм Габдрахман Әпсәләмовны да кызганмыйча булмый. Аның «Газинур»ы да бит күпме татар егетләрен «Газинурча» үлөргә өндәде.

«Күкрәк белән амбразура каплау» үрнәге сугыш шартлары белән генә чикләнеп калмады. Советлар Союзында эшлängән һәр эш, һәр гамәл шөрә күкрәк белән тимер-бетон амбразура каплау иде. Завод-фабрикаларда, кыр эшләрендә, дингезчелектә, кыскасы, бөтен илне чорнап алган социалистик ярышта күпме гариплек, күпме инвалидлык бирде Александр Матросов «подвигын» кабатлау. Бу турыда язып та тормас идем, әгәр шушы тоташ, массовый томаналык минем үземне дә икенче группа инвалидлык белән «бүләкләмәгән» булса.

2

Фикеребезне бөөк итальян галиме Джордано Бруно эшлөгән батырлыкка күчерик. Гадәттә, мин шушы галим турында сүз чыкканда, нәрсә эшлөгән ул Джордано Бруно, фән өлкәсендә нинди ачыш ясаган, дип сорарга яратам. Шушы көнгә житеп дәрәс җавап бирүчене очратканым юк диярлек. Чыннан да, Джордано Бруно фән өлкәсендә мәңгә тарих битләрендә калырлык эш майтара алмаган. Ул Коперник ясаган ачышны, Птоломей системасын җимереп, Кояш Жир тирәсендә түгел, киресенчә, Жир Кояш тирәсендә әйләнүен пропагандалап йөргән. Тарихта аның, хакыйкәткә тайпылмыйча, инквизиция яккан учакта януы сурәтләнәп калган. Александр Матросов феномены белән чагыштырганда Джордано Бруноның батырлыгы капма-каршы тамга, әгәр амбразура «батыры»н плюс белән билгеләсәк, хакыйкәт өчен учакта янучының үзсүзлелеген минус белән билгеләргә тиешбез. Матросов Сталинның сәясәттә сукыр булуы аркасында кабынып киткән сугышта үлөргә өндәсә, Джордано Бруно, хакимиятнең ялганына каршы чыгып, хакыйкәт хакына Жир йөзендәге инкыйммәт, ин газиз нәрсәне — тормышыңны да корбан итәргә чакыра. Шушы феноменны аңлата торган термин да юк икән татар телендә. Билгеле, бар ул безнең баба-

ларыбыз кулланган кадимки лексикада. Анлаешлырак булсын өчен без Джордано Бруно үрнөген урысча «гражданский подвиг» дип атыйк. Һәм искөрмә ясап үтик. Татарлар сугышта, Тукаебыз әйткәнчә, «арысландай батырлар», ә инде жәмгыять өлкәсендә, көндәлек тормыш, яшәеш хакыйкатен яклаганда... Әйтмик бу турыда. Туры әйткән туганына ярамаган. Урысия парламентында еллар буе ыштан төбен туздырган татар депутатлары, Татарстанның Югары Советында трибунага чыгып, бер кәлимә татарча сөйләргә куркудан чалбарларын чылатып утыручы «батырларыбыз» без биргән бәяне ишетү белән итәк астыннан ут йөртә башлаячаклар.

Гажәп авыр, кай очракта бөтенләй мөмкин түгел икән ул минталанитетны үзгәртү. Ялганга, күз буяуга инану күзәнәкләребезгә шулкадәр нык оялап өлгергән, без әле һаман кемнеләр жилкәбезгә атланып утырып, камчылап куып йөртүенә өметләнеп яшибез.

Алман халкын ут эченә куар алдыннан Гитлер немесләрнең тамагын туйдырды, эшсезлеккә бетерде, жәмгыятьнең котын алып торган жинаятьчелеккә юкка чыгарды. Димәк, канлы палач халыкка башта күпмедер игелек тә күрсәтте. Ә менә бүгенге көндә Россия тәхетенә үрмәләүче фашист-клоун Жириновский әлегә халык өчен энә очы чаклы эш тә майтармаган. Ә нишләп соң урыс халкы аның кулына үзенә язмышын, киләчәген, иминисән яшәвен тапшырырга ашыга? Гасырлар буе урысларны (шул исәптән безне дә) ялган миф белән тукландырга өйрәткәннәр. Алкоголик аракысыз яши алмый, без — ялгансыз.

3

Башта Матросов, аннан соң Джордано Бруно һәм Жириновский турында мин Вил Мирзаяновның ялганны саклаучы амбразураны шәрә күкрәгә белән каплавы анлаешлырак булсын өчен сөйләдем. Бәяләү кануннары үзгәргән чорда яшибез. Житмеш ел буе баш миебезгә тукуп торган инануларның көлләре күккә очты. Ялганлау, күз буяу совет чорындагы шикелле бал яккан ипи ашатмый хәзер. Майлы калжаны башка юл белән эләктерә башладылар. Ялган хәзер төрле мафиоз оешмалар, рэки-терлар һәм монополь рәвештә халыкның соңгы акчасын сыгып чыгарып миллиардлар туплаучы авантюристлар кулында. Бер генә мисал: Мәскәүдә Степанянц атлы бандит «Технический прогресс» дип аталган компания оештырып, 2500000нән артык пенсионерның ваучерын

кесәсенә салып куйды. Телевидение бу турыда сөйләгәндә өлгә жинаятые оештыручының исемен бик нык яшерә. Газеталар да бу исеменә атамаска тырышалар. Вил Мирзаяновның Джордано Бруно батырлыгын кабатлавына кайтыйк.

Вилның «әшәкелек империясенә» ялгыз каршы чыгуы турында мин соңга калыбрак ишеттем. Ишетү белән аңа шылтыраттым. Сөйләшә башлау белән телефон чыбыгына кемнәдер килеп кушылуы сизелде. Башта челт итеп нәрсәдер зыңгылдап алды да фон барлыкка килде, ишетелү тоныкланды.

— Яңа КГБ тыңлыймыни сине, Вил? — дип сорыйм.

— Ничек инде алар шушындый мөмкинлектән баш тартсыннар, тыңлыйлар, билгеле, — диде фән докторы.

— Урамда йөргәндә «ялгыш» машина астында калудан курыкмыйсыңмы?

— Юк, курыкмыйм, — диде Мирзаянов, тыныч кына. — Чит ил галимнәренә, тынычлык өчен көрәшүчеләргә мәгълүм булды бит минем төрмәдә утырып чыгуым. Алар да күзәтеп тора бит. Ежов, Берия чоры түгел, хәзер инде сак кыланалар.

Чыннан да, чит ил газеталары, радио, телевидение Вил турында шактый күп мәгълүмат биреп өлгәргән иде инде. Ләкин АКШ та, Жир шарында яшәүче халыкларының язмышын бугазлап торучы башка көчле илләр дә дәүләт һәм хөкүмәт дәрәжәсендә Мирзаяновны яклап чыкмады. Үзләренә дә гаепләре зур иде, сасысы дөньяга таралыр дип курыктылар.

4

Ниһаять, мин Вилның квартирасында. Бу гаилә «Мәскәүнең авыл башында», «Новогиреево» станциясеннән соң егерме минут чамасы троллейбус белән барганнан соң, жәяүләп чиркәүне, урыс зиратын үткәч, кыр-яланнар башланган жирдә яши. Тугыз катлы индустриаль кетәклек. Лифт кабинасының стеналары, йорт диварлары «белемле» варварлар ижаты белән чуарланган. Кая карама — жимереклек. Житмешенче елларда салынган яңа йорт инде күпмедер процентка хәрабәгә әйләнгән.

Вил кече малае Солтан белән каядыр чыгып киткән иде. Минә татар шагыйрәсе Нурия Измайлова каршы алды. Аның бит ижаты гына түгел, ул үзе дә көләч. Нуриянең көләч йөзенә хәсрәт тамгасы кунып өлгәргән. Үзе һаман елмая. Сер бирмәскә тырыша. Мин бит карт журналист, кырык ел дингезчеләренә кайгы-хәсрәтләре

эчендә кайнап, аларның аһ-зарларын йотып, психология гыйльмен үзләштергән кеше. Вилның «әшәкелек империясе»нә юнәлтелгән гыйсьяны юан башы белән гаилә иминлегенә китереп кундырган.

Әнә олы малае Искәндәр кроссовкасын ямап утыра. Фән докторы, профессор малае. Өстәвенә Мирзаяновның профессорлыгы «почта ящиге»ндә, хезмәт хакын икеләтә, хәтта өчләтә түлөгән җирдә узды. Әле һаман башын иеп эшләп йөргән булса, май яккан ипекәйгә генә түгел, аш үтсен өчен йотып җибәрелә торган бер рюмка коньякка да, балык уылдыгына да җитеп торыр иде.

Авыл мәктәпләрендә эшләүче укытучыларга өз түлләр. Шуңа карамастан аларның фатирларында кыйммәтле келәмнәрне, чит илләрдән кайтарылган киём шкафларын да күрергә мөмкин. Мирзаяновларның фатирында китап күп, чисталык җитәрлек, музыка тыңларга, спорт белән шөгыльләнәргә кирәкле әсбаплар мул, ө инде «кара көннәр» килгәч кирәк булыр дип, махсус алып куйган әйберләр бөтенләй юк диярлек. Димәк, алар бу көннең килүен көтмәгәннәр, алдан әзерләнәп тормаганнар.

Чыннан да, Мәскәүгә татар артистлары килдеме, милли мәсьәләне хәл итәргә татарлар җыелдымы, ин беренче булып Вил үзе, ул эштә яисә командировкада булганда исә Нурия килә иде. Әгәр һәр татар гаиләсендә Мирзаяновларга хас саф, егәрле фидакярлек хөкем итсә, мөстәкыйльлек юлында без инде әллә нинди зур уңышларга ирешкән булыр идек.

5

Кече малае Солтан белән Вил кайтып керде. Хужа эшкә йөрми башлаудан кемгә бәйрәм килгән? Билгеле, бөләкөй малайга. Көне буге эштә булып, калган вакытны азык-төлек, киём-салым чиратында торып, көнкүрешнең шыксызлыгы, тормыштагы тоташ бардак белән көрәшүгә вакытыбызны тулысынча корбан иткәнлектән, балаларыбыз ятим үсте безнең. «Нет худа без добра» диләр урыслар. Олы малайның дәресләрен карарга, кечкенәсе белән чыгып йөрергә, рәсем галереяларына, төрле күргәзмәләргә барырга мөмкинлек бирделәр дип шатлана Лубянканың корыч тырнагына эләккән галим.

Вил миңа гасырлар буге куера килгән, елдан-ел көчәя, җәелә барган империя ялганына каршы баш күтәрүенә тарихын сөйли. Туксанышар минутлык ике кассетаны мин күз карасы шикелле саклап тотам. Ул кассеталарга

язылган сүзлөрдө империянең милитар вөхшилеге, Жир шарына туфан булып жөөлгөн кан коюлар һәм килөчөктө коелачак каннар — боларның барысы да язылган. Ә без, язучылар, эч пошырып «ардуан батырлар» турында язып гомер уздырдык. Ак кәгазыләребезне эшелонлап исраф иттек. Яссы жирдә агып яткан елгаларны буып, миллионлаган гектар яшел болыннарны, кыр-яланнарны, шаулап үсеп утырган урманнарны суга батыру турында әдәби әсәр язу, минемчә, шул ук «водопровод, сработанный рабами Рима» турында мәдхия жырлау булып яңгырады. Татар кешесе чыннан да сугышта батыр булды. Ачыкыйк. Бу батырлык татар халкына нәрсә бирә алды? Империя кулындагы камчыны калынайтудан, богауларыбызны ныгытудан башка бернинди уңай нәрсә эшли алмады. Сугышта күрсәткән батырлык, әгәр философия позициясеннән чыгып бәяләсәң, көтүдәге сарык күрсәткән харизмат кыюлык кына булып кала килде. Безнең татарда гражданлык батырлыгы юкка чыгарылган. Бу сыйфатны инде күптән «Кызыл кенәгә»гә теркәргә кирәк иде. Менә шушы концепция юнәлешендә караганда, Вил Мирзаянов күрсәткән батырлык, минемчә, римлеләрнен Муций Сцеволла каһарманлыгына тиң булып, татар тарихында язылып калырга тиеш. Хәтерли торгансыздыр, Рим каласын карфагенлылар чолгап алганнар. Калада ачлык, тиф авыруы һәм кара төшенкелек. Күз алдына 1552 елның октябры — Явыз Иван гаскәре чолгап алган Казан килеп баса. Карфагенлылар разведкага чыккан рим солдатларын әсир итеп алалар һәм аларга: «Нигә соң сезгә интегергә, инде рухыгыз сынган, каршылык күрсәтеп азаплануның ни файдасы бар?» — диләр. Арадан Муций Сцеволла чыгада: «Сынмаган безнең рухыбыз, — ди ул. Һәм шәрә кулын янып торган учакка тыга. — Менә күрегез! — Кулы дөрләп янган ут эчендә. Тирә-якка көек исе тарала, рим солдаты чыраен да сытмыйча елмаеп тора. — Римлеләрнен кәефләре менә шундый!» — дип аңлата ул үзен әсир итеп алган дошман солдатларына.

6

Вил Мирзаяновның протестын мин юкка гына Муций Сцеволла батырлыгы белән чагыштырмадым. Рим легионерының кулы учак утында яна, бәгырьләргә тиеп сызлый. Вилның протесты аның үзен, гаиләсен ачлык михнәтенә, хәерчелеккә китереп житкерә. Судны юри озакка сузалар. Процесс инде өч ел дәвам итә. Вилның эшкә урнашырга, берәр төрле юл белән тамак туйдыру

мәсьәләсен хәл итәргә мөмкинлегә юк. Хатынының, балаларының язмышы да Лубянка кулында. Сындырырбыз, ак флаг күтәрергә мәжбүр итәрбез, дип уйлаганнар булса кирәк репрессияне башлаганда. Һәр колониаль режим, коллыкка эләккән халыкның бер өлешен сатып алып, аларның тормыш шартларын яхшырта һәм шулар ярдәмендә калганнарны изә, жәберли. Мирзаяновны химик корал ясый торган хәрби фән институтына эшкә билгеләгәндә, «без мул түлибез, нәрсә кушсак шуны эшләр» дип уйлаганнардыр. Аның урынында хәрби серне мыштым гына сатарга да мөмкин булган югыйсә. Зур акчага, күп миллионнарга. Бүгенге көндә шушы юл белән зур байлыкка ирешүчеләр саны биниһая. Мирзаянов исә дәүләтнең милитаристик сәясәтен, аның «тынычлык өчен көрәшбез» дип күз буявын ачыктан-ачык фашизм итүне максат итеп куйган. Һәм шул гамәлне пәйгамбәрләр вәзифасы дәрәжәсендә башкара алган.

Вилның «Московские новости» газетасына биргән интервьюсыннан соң Русия дип аталган илдә, аннары Ауropa илләрендә, АКШта, ниһаять, барлык континентларда Мирзаяновның «әшәкелек империясенә» каршы берьялгызы мәйдан тотарга чыгуын белделәр. Аның белән Татарстан да кызыксынып алды. Кыска гына вакыт эчендә шау-гөж килеп куйдылар. Куйдылар һәм тиздән оныта да башладылар шикелле. Бу вакыйга тарихка кереп кала торганнардан. Вилның бу эше татар халкының сүнмәс, онытылмас горурлыгы булып калачак. Һәм азатлык көрәшендә, мөстәкыйльлек юлында өлгә үрнәк ифрат кирәк иде. Хакыйкәт өчен ялганга, күз буяуга, өстенә сарык тиресе бөркөнгән ерткычлык сәясәтенә каршы амбразурага ташланган бездә кем бар иде? Хәтерләмим мин андый шәхес булуын.

7

Халыкара конгрессларда БМО трибунасыннан Русия вәкилләре ничәмә тапкырлар химик коралны тыю һәм бетерү турында декларация кабул итүне күтәреп чыктылар. Ниһаять, сугыш шартларында химия белән агулауны кулланмау, химик корал ясауны туктату, ясалганны юкка чыгару турында декларация кабул ителде. Нәкъ шушы декларациягә таянып, Гыйракның барлык хәрби складларын тикшереп-тентеп йөрделәр. Шул тентүдә Русия вәкиле дә катнашты, чөнки декларациядә бу ил вәкиленең имзасы беренче урынга куелган иде. Имзалар куелып, ратификация уздырылганнан соң, декларация законга

өверелде. Шундый декларацияне бозу закон бозуга тиң. Жинаятьне аерым шөхесме, төркемме, тулысынча дәүләт эшлиме — кем булуына карамастан, хөкемгә тартылырга, жөза алырга тиеш. Гыйракның хәрби объектларын тентеп, тыелган коралларны пыр туздырып йөрү безгә табигый тоелды. Ә инде шул тикшерүне оештырып гамәлгә ашырып йөрүче АКШ һәм Русия вәкилләренен үзләренә барып, шушы илләрдәге химик корал саклана торган складларны тикшерү эшкә ашырып булмаслык катлаулы мәсьәлә.

Мирзаяновның «Московские новости» газетасы һәм чит ил хәбәрчеләренә биргән интервьюларыннан безгә менә нәрсә мәгълүм булды. Химик коралны көчәйтү, аны һаман яңарту, тагын да куркынычракларын уйлап табу өле һаман дәвам итә. Русиянен яшерен хәрби складларында Жир шарында яшәүче барлык кешеләрне, шул исәптән барлык жәнлекләрне, кош-кортларны, бөжәкләрне агулап үтерергә житәрлек химик корал — агу тупланган. Әйтик, ул агуларны беркемгә каршы беркайчан да кулланмаячаклар. Мирзаяновның әйтүенә караганда (бу өлкәдә аннан да хәбәрдар башка галим бармы икән), хәзер инде аларны саклап тоту гына да зур куркыныч ясап тора. Шул агуларны хәзерләүче заводлар тирәсендә, эзер химик кораллар саклана торган складлар урнашкан төбәкләрдә туктаусыз авырулар күбәя. Беренче чиратта, безнең киләчөгебез дәвам иттерүче жан ияләре — балалар авырый. Эзер агуларын саклавы елдан-ел катлаулана барачак. Агуларны уйлап табучылар, аны ясаучылар бу турыда алдан уйлый алмаганнармы, йә булмаса бу турыда кайгыртырга теләмәгәннәрме?! Әйтик, химик корал сакланучы складлар урнашкан төбәктә жир тетрәү барлыкка килде ди. Фажигане күз алдына китерү бер дә катлаулы түгел бит. Без моны аңлыйбыз, ә шул куркыныч һәм жинаять эш белән житәкчелек итүчеләр бу турыда уйларга, баш ватарга теләмиләр.

Русиянен кораллы көчләренен серләрен хәзер инде ачыктан-ачык яза башладылар. Дедовщина, садистлык, тәртипсезлек. Ел саен күпме хәрбинен үзен-үзе үтерүе, өйрәнүләр, маневрлар вакытында күпме солдат һәлак булуы — бу турыда да прессада статистика күрсәтелде. Вилның әйтүенә караганда, армия шартларында эзерлән-

гән специалистларга шул чиктән тыш куркыныч коралны тапшыру искиткеч зур фажига тудыруы бар. Дошманны агулап үтерергә ясалган корал кулланучыларның ваемсызлыклары аркасында, армиядә тәртипсезлек хөкем иткән вакытта, дошманнан алдарак Русия Кораллы Көчләре үз-үзләрен һәм якын-тирәдәге авылларда, шәһәрдә яшәүче бер гөнаһсыз бөндөләрне агулап харап итүләре бар. Вил Мирзаянов шул турыда сөрән салып хакимият әһелләренә мөрәжәгать итә. Ә алар исә ишетмәмешкә салышалар.

Галим Мирзаянов шушы көнгә кадәр тупланган барлык химик коралларны юкка чыгару өчен чиктән тыш четерекле гыйльми кулланма уйлап табарга кирәк булчак дигән фикергә килгән һәм шул кулланманы әзерләүне үз өстенә алырга вәгъдә бирә. Билгеле, аның бу изге теләгенә дә колак салырга теләмиләр. Инде менә өченче ел аңа суд белән, төрмәгә утырту белән яныйлар һәм шушы юл белән куркытып, аны сындырмакчы, баш идертмәкче булалар. Ә ул курыкмый, баш ияргә дә теләми. Аны нәкъ шуңа гаеплиләр.

Совет мәктәбендә, хәтта гаиләдә, жәмгыятьтә алган тәрбиябез шундый иде: без сугышта батыр булырга, кирәк икән, берсүзсез үлемгә ташланырга, ә инде тынычлык чорында куркак булырга, начальниклар каршында дер калтырап торырга тиеш идек. Шушы очрактагына безне мактый, ихтирам итә иделәр. Аның бит әле ихтирамы да шундый иде: Почет тактасы, коммунистик хезмәт ударнигы, әгәр инде чиктән тыш күндәм, ялагай, начальникларга буйсынып, аларның ялганына кул чабып, урлашуларына, жәмгыять милкен туздыручыларга ләббәйкә кычкырып торганда, хезмәт героена да лаек булуың мөмкин иде. Ә менә Мирзаянов нишләде бит, булчак сугышларда (Русия исә инде күпме гасырлар бар көчен, байлыгын, язмышын киләчәк сугышларга багышлап яши) кулланыр өчен ясалган химик корал үзебезне дә кырып бетерәчәк, дип сөрән сала. Хакимиятне уңайсыз хәлгә куя, икейөзле сәясәтне фаш итә.

Көрәш давам итә. Бер якта «өшәкелек империясе», аның кораллы көчләре, кораллы көчләр һәм яңа КГБ берләшүдән туган яшерен оешма — миллионлаган жан ияләрен мизгел эчендә агулап үтерүгә корылган химик корал ясаучылар, икенче якта — безнең милләттәшебез, татар гаиләсендә туып үскән, чын милли интеллигент-

лыкта тәрбиялэнгән Вил Мирзаянов. Якташыбыздагы ихтыяр көче, рухият егәре шулкадәр көчле, вазифасының изге булуына инануы тайпылгысыз, бу титаник көрәштә милләттәшебезнең жиңеп чыгуына ышанасы килә. Дәрәс, аның үзен юк итә алырлар, ләкин ул башлаган эшне, аның тарихта чиктән тыш сирәк очрый торган батырлыгын бернинди көч, беркем юкка чыгара алмаячак.

Тарих буенча мин Башкортостан жирендә туып үскән әхлакый батырга тиң өч Алыпны беләм. Атом бомбасын ясауда беренче скрипка ролен уйнаган Америка галиме Оппенгеймер, Хиросимага атом бомбасын ташлаган очучы Клод Изерли һәм Русия пәйгамбәре, водород бомбасының авторы Андрей Сахаров. Шушы исемлеккә безнең кан кардәшебез Вил Мирзаянов килеп өстәлде. Татар халкының горурланырга хакы бар. Минемчә, татар галименең кешелек дөньясы иминлеген саклауга керткән өлеше Рудольф Нуриевның дөнья культурасында калдырган эзеннән бер генә мыскалга да ким түгелдер.

8

Безне хөкүмәт тарафыннан түшебезгә тагылган калай билгеләргә табынырга өйрәткәннәр. Лауреат билгесеме бу, гомерен обкомда эшләүчеләрнең тәлинкәсен ялап, мәсхәрәле куштанлыкта, хакимият даирәләренең йомышчысы булып йөргән бәндәнең түшенә «Хезмәт герое» дигән алтын йөгертелгән жиз йолдызмы, без инде, дөньябызны онытып, шул куштанга табына башлыйбыз. Куштанлыкның начар сыйфат булуын аңларга көчезбез житми, чөнки бу сыйфат безнең барыбызда да шактый мул. Безне шулай тәрбияләгәннәр. Менталитетыбыз шундый безнең һәм аянычлы фажигабез. Мөстәкыйль фикер йөртүдән, мөстәкыйль бәяләүдән биздергәннәр безне, шуңа күрә кемнең кемнән акыллырак, кемнең кемнән гаделрәк һәм изгерәк икәннен аера белмичә интегеп яшибез. Житәкчеләр биргән бәягә инанырга, дәресе — ышанырга күнеккәнбез. Аларга шулай кирәк булган. Инанмаучыны куркытканнар.

Безне, адәм балаларын, ике төрлегә бүләргә өйрәткәннәр: «зур» кешегә һәм «бәләкәй» кешегә. «Зур» кеше — зур урында утыручы яисә шулар тарафыннан ясалма рәвештә рәсми дан-шөһрәткә күтәрелгән бәндә. Калган-

нары — «бәләкәй» кешеләр, винтикләр. Шушы менталитет Мирзаяновның тарихта калдырган эзен, аның лаеклы урынын аңларга комачау итәчәк. Бернинди орден-медале, мактаулы исеме, лауреатлыгы юк. Ничек инде без аны ихтирам итә алырк? Без аңа менә шулай караячакбыз.

1993 елда Вил Мирзаяновка Ковалло бүлөгән тапшырдылар. Бу дөньякүләм бүләк Нобель бүлөгә шикелле зур байлык та, бездәге Ленин бүлөгә шикелле өстенлекләр дә бирми. Шуңа карамастан бәлки Ковалло бүлөгә бүгенгә көндә иң изге, зур ихтирамга лаеклы бүләктер? Эш менә нәрсәдә. Фән өлкәсендәгә ачышларны галимнәр ясый, ә фәнни ачышларга таянып эшләнгән техник нәтижәләр, кораллар, машиналар, көнкүреш әсбаплары сәясәтчеләр һәм комсыз монополистлар кулына килеп элөгә. Файдасын алар күрә. Атом төшенең серен ачу өлкәсендә галимнәр күпме көч түктеләр, күпме корбан китерделәр. Шушы көчнең нәтижәсә кешелек дөньясына чиксез зур зыян китердә, чөнки атом төшенең серенә таянып атом бомбасы, радиоактив корал әзерләделәр. Атом бомбасы һәм радиоактив корал сәясәт аша хакимиятне кулларына эләктергән кешеләр кулында. Атом бомбасын шартлату-шартлатмауны шулар хәл итә. Ковалло бүлөгә нәкъ менә шушы гаделсезлеккә каршы юнәлтелгән. Аны фән өлкәсендә әхлак кануннарын саклап, фәнни ачышларны кешелек дөньясының иминлегә өчен кулланырга өндәүчеләргә бирәләр.

Вакыт үтәр, без аңый башларбыз. Кешелек дөньясын агулап, аны юкка чыгудан коткару юлында көрәш башлап жибәрүдән тыш, Вилның көрәштә кулланган тактикасы да безгә, мөстәкыйльлек юлына баскан татар зыялыларына, үрнәк булырга тиеш. Мирзаянов тоталитар системага, «әшәкелек империясә»нә каршы Махатма Ганди ысулында, аның тактикасы нигезендә көрәшә. Каршылык күрсәтмичә буйсынмау дип атала бу тактика. Каршы як исә көчлә. Аның кулында миллионлаган армия, танклар, самолетлар, атом көчә тутырылган ракеталар, Ельцин КГБсы, Эчке эшләр министрлыгы, күп миллионлы карагруһлар армиясә. Көрәштә алар туктаусыз провокация ясап, безне кан кою юлына, баррикадаларга чыгарырга тырышалар. Бу очракта без, һичшиксез, жинеләчәк-без, чөнки безнең миллионлаган армиябез дә, ОМОНЫбыз да, мендәгән корыч танкларыбыз да юк. Сан ягыннан

да без буйсынган халыкларны коллыкта, колониаль шартларда тотучылардан күп тапкыр бэлэкәйрәк. Без барытик бер очракта гына жиңеп чыга алабыз: каршы як оештырган провокациягә бирелмәгән очракта гына.

Махатма Гандиның англиз колонизаторларына каршы оештырган көрәшен тикшереп карыйк. Чыннан да, ул чакта бит Һиндстан Англиягә караганда күп мәртәбә көчсез иде. Дөрөс, халык саны ягыннан һиндлеләр күбрәк иде, ләкин алар ягында корал да, байлык та, хакимият ярдәме дә юк иде. Менә шушы шартларда кораллы бәрелеш һәр очракта жиңелү, коллыкның тагын да кискенләшүе, хәерчелекнең көчәюе белән бетәргә тиеш иде. Аларны да, нәкъ бүгенге Татарстанны куркыткан шикелле, юкка тырышмагыз, сез барыбер бездән башка мөстәкыйль яши алмыйсыз, бездән аерылсагыз, ачка үлеп бетәчәксез, дип куркытып тордылар. Менә шушы шартларда азатлык хәрәкәтенә юл күрсәтүне үз өстенә алган Махатма Ганди дөрөс тактика тапты. Колонизаторларга буйсынмаска, һинд халкын талауда катнашмаска һәм шушы эшне гамәлгә ашыруны ничек кенә булса да бәрелешкә, кан коюга өверелдермәскә.

Башта колонизаторлар шундый тактикадан көлделәргенә. Махатма Гандига кадәр мондый теорияне бөек урыс язучысы Лев Толстой күтәрәп чыккан иде. Әшәкелеккә каршы көч кулланмау (непротивление злу насильем). Жәмгыятьтәге әшәкелекне бетерү методикасын эзләүдә хәтта Лев Толстой да беренче түгел иде. Христиан диненең бөек китабы «Инжилдә» «утны ут белән сүндермиләр» дигән фикер бар. Русия чынбарлыгында жәмгыятьтәге бандитлыкка, ришвәткә, ялганга, хәрәм ашауга каршы аяусыз (беспоощадность, расстрелять на месте, давить их) көрәш ачу гадәткә кереп киткән. Сталин чорын, юлбашчының «корыч кулын» сагыну дәвам итә. Ләкин, кызганычка каршы, андый чаралар кыска вакытка гына нәтижә бирә ала. Әшәкелекнең тамырын корыту гажәп катлаулы, жәмгыятьнең киң тармакларында гамәлгә ашыруны таләп иткән эш. Мин нигә Вил Мирзаяновның өхлак өлкәсендә эшләгән батырлыгы турында сөйләүдән, жәмгыятьтәге әшәкелеккә каршы көрәш темасына күчтем? Вилның кешелек дөньясына каршы жинаять эшләүдән баш тартуы, шушы эшне оештыручыларны фаш итүе — тарихта сирәк очрый торган бөек гыйсъян.

Һиндстандагы азатлык хәрәкәте Махатма Ганди күрсәткән юлдан башланып киткәнлектән башка колонизаторларга сатылган, алар файдасына эшлөүче һиндлеләргә каршы көрәш юнәлешендә барды. Аларны, илнең байлыгын талап, халыкны изүче килмешөклөрдән аермыйча, мөстәкыйльлеккә ирешү чиктән тыш авыр булачагын Ганди тарафдарлары яхшы аңлый иде. Һәм шушы юнәлештә башкарылган зур, катлаулы, эш азатлыкка юл өрчедә.

9

Мәкаләмне яза башлау белән Вил Мирзаянов күрсәткән үрнәкне тулы килеш, аңлаешлы итеп укучыга житкерүнең чиктән тыш катлаулы, авыр булачагын сизеп тордым. Совет чорында татар әдәбияты Александр Матросов батырлыгын кабатлаган геройлар, «ардуан батырлар», борынгы Мисыр пирамидалары өчен таш ташыган колларга охшаган әдәби образлар тудыру белән шөгыйльләнде. Шул әдәби геройларның барысын бергә туплап, шулардан уңай сыйфатлы татарның әдәби сурәтен әзерләсәк, смирно басып, начальникларның теләсә нинди боерыкларын үтәргә әзер, кирәк икән — тоталитар хакимият өчен жанын фида итүне үзенң төп бурычы санаган күндәм, риясыз, шактый куштан, тәлинкә тотарга яратучы бер бәндә килеп чыгар иде. Мирзаянов исә шушы образцово-показательный геройның капмакаршысы. Яшәештә безгә үрнәк булырлык геройның төп сыйфатларын ничегрәк итеп күз алдына китерергә өйрәткән иде совет чоры әдәбияты? Безгә үрнәк булырлык кешенең түшендә, һичшиксез, орден-медаль, рәсми рәвештә бирелгән мактаулы исеме (заслуженный деятель) һәм башкарган эшенең яңа орден яисә яңа медальгә лаек булуы шарт иде. Без нәкъ шуңа күнеккәнбез. Бу мәкаләдә сурәтләнгән герой шул критерийга туры киләме соң?

Вил Мирзаяновны кулга алып берәз төрмәдә тоттылар. Әгәр аны яклап Аурупа һәм Америка галимнәре Жир шарын яңгыратып тавыш күтәrmөгән булсалар, якташыбызны күптән иң каты жәзага тарттырып, зинданга ябып куярлар иде. Орден-медальләре булмаган, төрмәгә лаеклы кешенең тарих битләрендә калырлык зур, изге эш башкаруын татар укучысына житкерүе ай-һай катлау-

лы нәрсә! Шуңа карамастан мин, төшенкелеккә бирелмичә, «әшәкелек империясе»нә каршы ялгызы көрәшкә чыккан милләттәшебез турында сөйләвемне дәвам итәм. Фән докторының кемгә каршы, кем файдасына һәм нинди максат белән бу эшне эшләгәнән һәркем, бигрәк тә бүгенге көндә милләтне колониаль изелүдән, ялган ялалардан, пычратылган, тапталган тарихын сөйрәп барудан коткаруны пәйгамбәрлек вазифасы итеп үз өстенә алырга өзер торган яшъ буын белергә тиеш.

Бүгенге көннең парадоксаль фажигәсе шунда. Без инде рәсми рәвештә, Татарстанда яшәүче барлык милләтләрнең теләкләрен тормышка ашырып, республикабызны суверен дәүләт дип игълан иттек. Игълан иттек һәм шул суверенлыкны халыкның теләгенә һәм законга таянып якларлык бернинди рәсми механизм төзи алмадык. Бүгенге көннең сәясәтен күзәткән кешегә әллә кайдан күзгә ташланып тора: Русия сәясәтчеләре һәм Татарстандагы колонна жиң сызганып империячел дәүләтнең «бердәм һәм бүленмәс» булуын тагын да көчәйтергә тырышып эш итә. Татарстанның буйсыну гадәтеннән котыла алмыйча интегүе киләчәктә тулы мәстәкыйльлеккә ирешү урынына коллыкның көчәюе белән тәмамланырга мөмкин. Дөрес, кан кою бәрабәренә мәстәкыйльлек яулап алуны акылдан язган, башсыз авантюрист кына хуплый ала торгандыр дип уйлыйм. Шул ук вакытта «катырак торсам, колонизаторлар миңа зыян китерерләр» дип куркып торган халыкка беркайчан да ирекне тәлинкәгә салып китереп тоттырмыйлар.

10

Борынгы һинд эпосы «Махабхарата»ны укыган кеше хәтерли торгандыр. Анда бүгенге көн өчен чиктән тыш актуаль бер изге канун сурәтләнгән. Сүзгә-сүз язмыйча, истә калганнарны тапшырам. Сугыш шартларында корал куллану турында «Махабхарата»да болай диелгән: жәя һәм укны, сөңгене кулында корал тота белүче, ватанына тутрылыклы һәр сугышчыга тапшырырга мөмкин. Ә менә ерактан яндыра алган көчле утны (греклар кулланган ут турында сүз бара шикелле) бары тик әхлаклы һәм изге кешегә генә тапшырырга ярый. Ә инде кулланганнан соң дошманны гына түгел, шул тирәдәге барлык

тереклек дөнъясын юк итүче һәм шушы утны кулланганнан соң ул жирне мәңгегә яраксызга әверелдерә торган (атом коралына киная булып яңгырый бу тасвирлау) корал белән бары тик Алла ғына эш итәргә тиеш.

«Махабхарата»дагы фикерне искә алганда, безнең чорга кадәр берничә мең ел элек корал куллануның әхлакый кануннары уйлап чыгарылган шикелле тоела. Бүгенге көндә күрше илләрне басып алу, буйсындыруны максат итеп куйган теләсә нинди авантюристның кулына атом коралы, тереклек дөнъясын агулап юкка чыгарырга көйләнгән химик коралны тоттыру бернинди жинаять булып тоелмый. Безнең якташыбыз, фән докторы Вил Мирзаяновның шушы жинаятькә каршы баш күтәрүе, бәлки, киләчәктә шундый коралларны бетерергә ярдәм итәр.

Переделкино, 1993 ел, декабрь

Конгресс

1. Сүз осталары, фикер йөртүчеләр арасында

Соңгы вакытта язасы килү теләге көннән-көн сүрелә бара. Кайбер фикерләргә атналар, айлар буе күңелен аша үткөрәп йөрисен дә көндәлек ыгы-зыгы арасында калдырып югалтасың. Фикерне кәгазьгә беркетеп калдыру өчен аның кемгәдер кирәк булуына инанырга кирәк. Бүген күпләрнең күңелендә тамак кайгысы. Сүзнен кадере бетте. Ялган белән хакыйкатының аермасы тоныкланды. Милләттәшләребезнең күпчелегә тамак тук, өс бөтен булса, әдәбият-сәнгатьсез һәм мәдәниятсез дә яшәргә мөмкин дип уйлап йөри. Кызганычка каршы, мул, рәхәт тормышка бары тик хакыйкаты, мәдәният байлыклары аша гына ирешәргә мөмкин икәнлекне аңлатуы шул-кадәр читен.

Конгресс вакытында көннәр жылы торды. Шунда ишеткәннәргә язарга утырдым. Әмма әкреләп көннәр генә түгел, өмет-багланышлар да суына башлады. Киләчәктә нәрсә көтә безне? Нәрсә белән бетәр бүгенге сәясәтнең пычрак, оятсыз гамәлләре? Жаны һәм вәжданы бар кеше шушы сорауларга җавап эзләмичә яши алмый.

Дөнъякүләм язучылар конгрессы Финляндиянең Лахти шәһәрендә ел аралаш уздырыла. Оештыру эшен, чыгымнарны фин шагыйрә Эйно Лейно җәмгыяте, Лахти шәһәренең мэриясе һәм җәйге университет бергәләп үз өсләренә алалар. Белмим, моңа кадәр бу конгресска татар язучыларының катнашканы булдымы икән? Бу турыда матбугатта сүз чыкканын хәтерләмим.

Мәскәүнең теге ягындагы әдәбият дөнъясы татар әдипләре өчен дөм караңгы. Анда ниләр булуын без бары тик урыс әдәбияты, урыс язучылары аша гына белә алабыз. Ни өчен? Тоталитар хакимият чорында СССР язучылары белән Мәскәү идарә итте. Татарстан язучылар берлегенең түрәләре шушы гадәтне саклап калырга тырыштылар. Безнең белән бүген дә Мәскәү идарә итә һәм бу гадәтне үзгәртмәсәк, киләчәктә дә буйсыну, тез чүгү дәвам итәчәк. Дөрөс, күз буяу өчен дөнъя күләмендә уздырылган конгрессларга берничә милли язучыны да ияртеп бару гадәте кулланыла иде. Беренче чиратта, союздаш республикалардагы тәлинка тотучы куштаннарны

һәм милләтләрне бетереп, алардан «тарихи эшкәртелгән совет халкы» ясауда актив катнашучыларны алдылар.

Чакыру кәгазен алу белән мин татар язучылары берләшмәсенә мөрәжәгать итәргә тиеш идем. Барлык мәшәкәтләрне һәм чыгымнарны үз өстемә алып дәрәс эшләгәнмен. Казанга мөрәжәгать иткән очракта, конгресска катнашу минем төшемә дә кермәячәк иде.

Конгрессны сурәтлү башлаганчы үземнең ялгышлыктарны санап үтү дәрәс булып, дип уйлыйм. Бәлки, татар язучыларына киләчәктә дә шундый зур форумнарга катнашырга туры килер. Катнашу насыйп булган очракта алар минем ялгышларны кабатламаска тиешләр.

Тәҗрибәсезлек. Минем бит моңа кадәр җыелышларга, хәтта киңәшмәләргә дә катнашканым булмады диярлек. Чакыру кәгазен алу белән конгресста ясыйсы докладны оештыру комитетына җибәрергә кирәк булган. Докладларны фин, инглиз, француз, алман телләренә тәржемә кылып, китап итеп бастырып чыгарганнар. Шуннан тыш һәр чыгышның эчтәлегенә карап секцияләргә бүлгәннәр, кемнең кайчан доклад ясыйсын планлаштырып исемлек төзегән булганнар. Мин бу турыда белми идем.

Конгресс башланганчы ук журналистлар кемнең нинди проблема күтәрәп чыгасын беләп, телевидениегә, газетажурналларга заявка биреп куйган булганнар. Ә мин чыгыш ясау вакыты җиткәнче докладымны кулымда кысып тотып, авызымны күтәрәп йөргәнмен.

Тагын бер зур ялгышлык. Конгресска катнашучылар дөньяда татар әдәбияты дип аталган әдәбият булуын, бәлки, белмәгәннәрдер. Шушы чынбарлыкны истә тотып, Лахтига килеп төшү белән, журналистларны җыеп, миңа пресс-конференция оештырырга кирәк булган. Бу эшнә мин бик нык соңга калып эшләдем. Журналистлар һәм оештыручылар шактый арыганнар иде. Газета битләре, эфир, телевидение конгресс турындагы информация белән тулып өлгергәнгә күрә мин зур уңышка ирешә алмадым. Ә болай фин һәм швед радиокомпанияләренә бергән интервью, чит ил язучылары белән фикер алышулар шактый зур кызыксыну уяткан иде. Дөньяда татар әдәбияты дип аталган әдәбият булуы, чыннан да, күпләргә яңалык иде. Минем үземә исә конгресска катнашу чиксез күп яңалык ачты.

Иң зур яңалык — әдәбиятыбызның урыс әдәбияты астында, тоталитар хакимият ихтыяжына буйсынып яшәве искиткеч зур фәжигә китерде. Без татар әдәбиятының булуына, аның башка әдәбиятлардан калышмавына ышанып йөргәнбез. Шушы ышануның хаклымы, түгел-

ме икәнлеген ачыклау өчен, әдәбиятыбызны башка әдәбиятлар һәм аларның бүгенге көн проблемаларын ничек хәл итүләре белән чагыштырып карыйк. Сыйфатны бит бары тик чагыштыру процессында гына ачыклап була. Дөнья әдәбияты яңалыклары безгә урыслар аша килә иде. Чит телләрдән урысчага тәржемә итүчеләр ярдәмдә. Китап чыгару алыпсатарлар кулына күчкәч, чит илләрдәге әдәби процессның нинди юнәлештә баруы, әдәбиятка нинди яңа исемнәр килүе турындагы информация юкка чыкты. Китап кибетләрен, урамдагы китап базарларын хатын-кызлар трусигы, детектив макулатура басты.

Йөзү эшен ташлаганнан соң, мин чит ил язучылары чыгарган китапларны даими рәвештә күрәп йөрүдән мәхрүм калдым. Шушы биш-алты ел эчендә дөнья әдәбиятына яңа көчләр, яңа исемнәр һәм яңа юнәлешләр килеп өлгергән. Конгресска катнашучылар арасында урыс язучыларынан башка таныш исем очрата алмадым дисәм дә, ялган булмас шикелле. Инде конгресстан соң шактый вакыт узды. Анда катнашучыларның күпләре әле дә күз алдымда. Әнә Болонья интеллигенты итальянлы Стефано Бенни. Аурупаның иң борынгы университеты Болоньяга урнашкан. Гомумән, Болонья Рәсәйнең Петербургы шикелле фән һәм мәдәният шәһәре. Шуңа күрәме Стефано Бенни башка язучылар арасында үзенә киенүе, сөйләшүе, үз-үзен тотуы белән шактый аерылып тора иде. Әле яңа гына кырыкны тутырып килүенә карамас-тан, Стефаноның прозасы һәм шигырьләре уникаль телгә тәржемә ителгән, аның пьесалары Ауropa илләренән сәхнәләрендә куела, ә инде журналистик мәкаләләре барлык континентларның газеталарында басылып чыга. Утыз яшьлек испан язучысы, юристы һәм нәшире Белен Гопегуи да испанча сөйләшә торган илләрдә танылып өлгергән. Утыз яшьлек юристының чыгышы әдәбиятның яңару кануннары, проза өлкәсендә метафораларның хәлиткеч роленә багышланган иде. Испан кызының әдәбият өлкәсендәге хәбәрдарлыгына дөнья күләнмәдә танылган әдәбият белгечләре хәйран калып утырдылар. Татар авылыннан килеп, Казанда отличного укуы йөрүче студентканы хәтерләткән шушы кызы тынлаганда, татар мәктәпләрендә әдәбият фәнен өйрәнү мәсьәләсе турында уйлап утырдым. Мәктәпләрдә генә түгел, университетта да юнәлп өйрәнелми әдәбият фәне. Әдәбият дөньясындагы яңалыклар, иҗат процессы, укучының күңеленә үтеп керү өчен яңа юллар, яңа алымнар эзлөү, әдәбиятның киләчәге турында кайгыртулар — боларның берсе

дә фәнни яктан тикшерелми, өйрәнелми. Узган жәйне, Казанда уздырылган бер конференция вакытында, әдәбият фәне докторы, профессор белән татар әдәбияты турында сөйләшү искә төшә... Наданлыгыбызны һаман яшерә килсәк, белмим, киләчәктә нәрсә эшли алырбыз икән без?

Француз язучысы Паскаль Кюнардта парижлыларга хас артистлык, богемалык күзгә ташланып тора. Зур, авыр маңгай чөчә алгы яктан коела башлаганга күрә тагын да зуррак, тагын да авыррак күренә. Ижат эше белән бергә Паскаль классик поэзия үрнәкләрен французчага тәржемә итә һәм барокко чорының музыкасын өйрәнә. Чыгышында да әдәбият белән музыка арасындагы уртаклыкка, әдәбиятның укучыга янгыравыклы сүз тылсымы белән тәэсир итүенә аеруча басым ясап сөйләде.

Америкадан килгән Барбара Уилсон, инглиз телендә сөйләшүче илләрдә танылган нәшрият президенты булуына карамастан, кыяфәте белән илленче еллардагы комсомол активисткасын хәтерләтә. Менә шундый гади һәм карап торырга әллә нинди зур белемгә дә ия түгел кебек күренгән кешеләр трибунага күтәрелү белән бүгенге көннең иң катлаулы проблемаларын, әдәбият дөньясы аша үткәрәп, кешелек дөньясының киләчәк язмышына ничек тәэсир итү юлларын ачыкыйлар иде.

Белмим, әллә юбкалы әдибәләр активрак катнаштылар, әллә, чыннан да, әдәбият алар кулына күчеп килгән-гәме хәтердә хатын-кызлар ачыграк сакланып калган. Голландиядән килгән Ваард Элли, Румыниядә туып Алманиядә яшәүче Һерта Мюллер, Франциядә туып үскән, Прага университетында философия фәнен укучы фән докторы, язучы Сельвия Герман, Португалия язучысы, Лондон университетында инглиз әдәбияты буенча лекция укучы фән докторы Мария Вельһо да Коста, Стокгольмда яшәүче Уругвай язучысы, тәнкыйтьче, тәржемәче һәм социаль антропология фәне белән шөгыйльләнүче галимә Ана Л.Вальдес, хәтта мөселман иле — Мисырдан килгән язучы Навал эль Саадави анабыз Хава токымыннан иде. Әдәбиятка хатын-кыз ябырылуы соңгы елларда көчәеп киткән президентлык һәм премьер-министрлыкка хатыннары килүе белән бәйләнешле түгелме икән? Бәлки, чыннан да, бүгенге көннең ерып чыга алмаслык катлаулыklarын хатын-кыз гына чишә ала торгандыр?

Татар әдәбиятының әкрәнләп урыс телле татар язучылары ягына яңтая баруы турында инде күптән фәнни тикшерү алып барырга кирәк иде. Ә менә дөнья әдәбиятында бу процесс кире якка таба бара икән. Алжирда

туып үскән гарәп Әхмәт Зитуни, профессор-политолог, француз әдәбиятында күренекле урын тотта. Кариб диңгезе бассейнында туып үскән негр Кэрил Филлипс исә Англиянең танылган язучысы, эссеисты, драматургы һәм журналисты санала.

Бер кичне мин рәхсәт сорап конгрессның информация үзәгендә калдым да делегатларның биографияләрен карап чыктым. Конгресска катнашучыларның өчтән ике өлеше туган илләреннән күчеп китеп башка җирдә яшиләр. Күчү юнәлешенә Азиядән — Ауropaга, Аурупаның көньягынан — төньягына һәм Көнчыгыш ярымшардан — Көнбатыш ярымшарга (Төньяк Америка тарафына) таба хәрәкәт итүен ачыкладым. Бер бик кызык фикер уянды: бәлки, безгә алмашка киләчәк татар язучылары да, университет бетергәннән соң, төрле илләрдә эшләп, дөнья күрәп, телләр өйрәнәп шушы юл белән татар әдәбиятына яңалыклар алып килерләр, аны үстерүдә, яңартуда шушы тарафта эш итәрләр? Үрнәк тә бар бит инде. Равил Бохараевның тәҗрибәсе тукталып калмас дип ышанам.

Конгресска катнашкан урыс язучыларына тукталып китмәсәм, мине милләтчелектә гаепләүләре бар. Без, татарлар, Явыз Иван «мәрхәмәте» белән колониаль язмышка дучар ителгәннән соң, үзебезне урыстан аерым, мөстәкыйль яшәүче һәм эш итүче итеп күз алдына китергә куркабыз. Татар әдәбияты да рәсми рәвештә Рәсәй карамагына тапшырылган.

Урыс язучыларыннан конгресска Анатолий Приставкин («Ночевала тучка золотая» повестеның авторы), Евгений Попов, Виктор Кривулин һәм Поповның хатыны Светлана Васильева катнашты. Озак еллар гамәлгә ашырылып килгән гадәт буенча мондый форумнарда Рәсәйдән берләшмә житәкчеләре, әдәбиятның «кашка төкәләре» килә иде. Лахти конгрессына моңа кадәр эзәрлекләнгән, җәберләнгән язучыларның килүе элеккеге СССРда үзгәрешләреннән, чыннан да, яңа күзаллау, яңа бәяләү ысулы тудырганлыгын исбатлады.

Анатолий Приставкин белән мин 1974 елда Переделкинода танышкан идем. Ул чакта аны беркайда да басмыйлар иде. Гаиләсеннән колак каккан, яшәргә оясы, тамак туйдырырлык акчасы юк чагы иде язучының. Без аның белән көн саен кич белән «пинг-понг» уйнадык. Һәм шул чакта Анатолий мине Василий Аксенов белән таныштырды. Аксенов белән һәр иртәне йөгерергә чыга башладык. «Ночевала тучка...» басылып чыкканнан соң, Приставкинны бик күп илләрдә тәржемә итә башладылар. Һәм бу әсәр урыс әдәбияты тарихында калырга

тиеш, чөнки моңа кадәр Лев Толстойның «Хажы Морат»ын, Михаил Худяковның «Очерки по истории Казанского ханства» дип аталган тарихи китабын искә алмаганда, урыс империясенен геноцид сәясәтен үткәрүен күрсәткән әсәрләр юк иде диярлек. Хәзер Анатолий Приставкин геноцидка юлыккан халыкларның киләчәген оештыру буенча Ельцин командасында эш алып бара. Эш чиктән тыш авыр булса кирәк. Бу турыда сүз кузгаткач, Анатолий дежур җавап белән генә чикләнде.

Евгений Попов та татар укучысына мәгълүмдер, дип уйлыйм. Василий Аксенов оештырган «Метрополь» жыйнагына катнашкан өчен аны союздан куып чыгардылар һәм шул куылу аңа чит илләрдә китап бастыру мөмкинлеген ачып жибәрде. Ул әле дә күбрәк чит илләрдә басыла. Кызганычка каршы, татар язучылары шушы мөмкинлекләрдән файдалана алмый калдылар.

Виктор Кривулин ижатына аның чыгышы турында сөйләгәндә тукталырга уйладым. Бу язучының тәҗрибәсе татар әдәбияты өчен чиктән тыш кызыклы тоела.

Конгресстың темасы «Writer against the rest of the world» — «Язучы дөньяның калган өлешенә каршы» татар язучыларына берәз сәер тоела торгандыр. Житмеш ел дәвамында әдәбият хакимият колы, агитпропның печтеккән бер тармагы рәвешендә яшәп килгән күрә татар әдәбияты шартларында, гомумән, «каршы» сүзен кулланарга да куркыныч. Ә инде аерым язучының ялгышлыкларына, кимчелекләренә каршы чыгу бөтенләй мөмкин түгел. Хәтта кечкенә генә тәнкыйть тә бүгенге шартларда кискен дошманлык тудыра. Белмим, бер-беребезнең кимчелекләрен төзәтү, ялгышлыкларны уртага салып тикшерү мөмкинлегенә безгә кайчан килер икән?

Лахти форумының рәисе профессор Клас Зиллиакус конгресстың менә нинди доклад белән ачып жибәрде: «Конгресстың темасы бөек испан рәссамы Гойяның Прадо музеендагы «Нәтижәсез дуэль» дип аталган полотносын искә төшерде. Көрәшчеләр бер-берсенә әжәл алдынан була торган аяусызлык белән ябышканнар, буыннар йомшарган, инде алар егылырга әзер, шуңа карамастан көрәшчеләрне берничек тә бер-берсеннән аерырлык түгел. «Язучы дөньяның калган өлешенә каршы» дигән фикердә дә нәкъ шушы хәл. Эдипнең ижат көрәше финалсыз. Төрле стратегик ысуллар, юнәлешләр, яңа кораллар кулланыла бу көрәштә. Берәүләр вакыйгаларның эпицентрына төбәп, сәяси һәм ижтимагый хәрәкәтне үзгәртәргә өметләнеп, чын күңелдән ышанып эш итәләр. Ә инде икенче берәүләр исә эпицентрдагы хәлләрдән

ераграк тору отышлырак дип читтән торып көрәшәләр. Нәтижә бер. Көрәш дәвам итә. Озын, авыр, ялыктыргыч, әдипнең газиз гомерен корбан итүне сорый торган мәңгелек көрәш. Шушы көрәшне анализлау Лахти форумында 1963 елда башланган иде. Беренче очрашуда СССР делегациясенен житәкчеләре «язучы ижат эшеннән тыш сәясәттә турыдан-туры катнашырга тиеш» дигән декларация белән чыкканнар иде. Ул чакта Советлар Союзында сәясәт һәм сәнгать шул ук хакимияткә ярашу, шул ук партия карарын коллар куштанлыгы белән тормышка ашыру иде. Ул чорда әдәбият партия сәясәте белән бер телдә сөйләшә иде. Клод Симон исә язучының ижатын компьютер белән чагыштырды. Әдәбият,— диде ул,—үзенен сурәтләү максатын эшкә ашыру өчен яши торган тере компьютер. Бүгенге көндә, минемчә, шушы тенденция һаман көчәя һәм киңәя бара шикелле. Бәлки, бу минем евроцентрист сукурлыгыннан туган фаразым гынадыр?

Әйе, вакыйгаларның болганчык, аяусыз эпицентрына бәрәп керәп, көрәш нәтижәсенә турыдан-туры тәэсир итәргә тырышучылар Көнчыгыш Ауropa, таркалган СССР чынбарлыгында әллә ни зур һәм игелекле эш майтара алмадылар шикелле. Бу мисал вакыйгаларга читтән генә карап яшәүче язучыларга көчләрен тулысынча ижат өлкәсенә күчерергә мөмкинлек бирде. Бу турыда да онытырга ярамый, соңгы вакытта Көнбатышта да, Шәрәкта да мәдәният, дәүләт эшләре шикелле, үзенен үзәктән торып эш итүен, вертикаль юнәлештәге тәэсирен әкрәнләп югалтып, регионнарга күчә бара. Бүгенге көннен жәмгыятьтәге аяусыз конфликтлары язучыларның күбәсен ижат эшеннән аерды. Сәси лидерларның әхлакый яктан пычранып үзләрен дискредитацияләве әдипләргә идәрә итүгә китерә башлады.

Әгәр әдип бары тик ижат эше белән генә шөгыльләнеп яшәсә, бу хәл жәмгыять өчен югалтумы, әллә, киресенчә, отышмы? Бу турыда төрле һәм капма-каршы фикерләргә яшәп килә. Шуларның берсе — язучы, һәрхәлдә, сәси көрәштән читтә, ижтимагый проблемаларны сәси юл белән чишүгә каршы торырга тиеш дигән караш. Алар «язучы чынбарлыкны сәнгать теленә күчерәп, проблемаларны әдәбият алымнары аша, этика, эстетика кануннарына таянып чишәргә тиеш» дип баралар. Әдәбият чынбарлыгы сурәтләү (образ) телендә гәмәлгә ашырылырга тиеш. Бу процессны мин вакыйгалардан читләшү дип атый алмас идем.

Безнен сөйләшүләргә ачык һавада, табигать кочагында

барачак. Фикер алышулар, бәхәсләр, ижатның эстетик, сәяси, сексуаль, этик, милли өлкәләрендәге катлаулыklärын чагылдырган агымда барыр дип ышанам. Язучының — ижат лабораториясеннән тыш — дөньяга карата булган позициясе, аның укучыга нинди юл белән мөрәжәгать итүе һәр чыгышта, һәр докладта һәм фикер алышуда яңгырар дип ышанырга урын бар. Монда Жир шарының барлык континентларыннан соңгы елларда ин үзенчәлекле, ин лаеклы ижат шәхесләре жыйелды. Форум эчтәлекле һәм әһәмиятле булыр дип өметләнәм. Уңышлар теләм».

Докладлар башланды. Берсеннән-берсе кызык, берсеннән-берсе эчтәлекле һәм үзенчәлекле фикер алышулар. Мин, озак еллар белем алу турында хыялланып йөрөп, ниһаять, морадына ирешкән беренче курс студенты шикелле, блокнотыма кадалып яздым да яздым. Беренче блокнот тулгач, икенчене, ул да тулгач, өченчене башладым. Нәрсә тетрәндерде, хәйран калдырды һәм дөньямыны оныттырды дисезме? Конгресска катнашучыларның активлыгы, аларның һәр өйткән сүзне дикъкать белән йотлыгып тынлаулары. Нәкъ конгресс алдыннан мин татар язучылары берләшмәсе уздырган ел йомгакларына барган идем. Чакырусыз, үзлегемнән, «незванный гость хуже татарина» мандаты белән. Конгрессны шул ел йомгаклары белән чагыштырып утырдым. Аерма — жир белән жиденче кат күк арасы. Ел йомгакларын анализлауны чиктән тыш матур сөйләүчегә тапшырганнар. Ул докладны мин музыка тынлаган шикелле тынладым. Сүзләр искиткеч матур яңгырый, ә сүзнең нәрсә турында барганын аңлап булмый. Ниндидер тоташ фикерсезлек. Язучылар трибунага күтәрелеп чыгыш ясый башладылар. Берәүләр фатирына телефон кертүне даулый, икенчеләр бәбәйләрен балалар бакчасына тапшыра алмыйча интегүләрен сөйләп зарлана. Залда утыручыларның йөзләрендә мәрткә китүченекеннән дә аяусыз битарафлык. Беркем бернәрсәгә, бернинди яңалыкка, игелекле эшкә ышанмый. Битарафлык шуннан. Туйдык, гарык булдык мондый жыйелышлардан, фикер алышулардан дип уйлап утыра татар язучылары. Сүздән ни файда. Ялган вәгъдәләр, тәти сүзләр инде муеннан, ә яшәү көннән-көн авырлаша.

Татар язучылары берләшмәсендә кризис. Берләшмә структурасы, эш итү ысуллары партия хакимияте чорында оештырылган иде. Партияне урыныннан бәрәп төшергәч, иске структуралар, тоталитар-боерык ысулы эш майтара алмый башлады. Инде күптән берләшмәнең эшен бүтәнге чынбарлыкка көйләп үзгәртәргә кирәк иде. Житәкчеләрнен

тәхеттән төшәсе килмәве бу эшне башкарырга комачаулап тора. Үзем шушы турыда язам һәм бу сүзләрнең бернинди файда китерә алмаячакларын алдан белеп торам. Татар әдәбиятындагы кризис социаль психологиянең бер законына бәйләнешле: житәкчелек эшләгән гаделсезлекләр язучылар арасында битарафлык тудыра һәм битарафлык үз чиратында берләшмә хакимиятенә яңа гаделсезлекләр эшләү мөмкинлеген тудыра. Битарафлык белән гаделсезлек үзара бәйләнешеп, бер чыганактан тукланып яшиләр. Конгресс мәсьәләләренә кайтыйк.

Конгресстагы докладларның конспектын карыйм. Берсеннән-берсе кызыклы, безгә, татар әдәбиятының михнәтле чынбарлыгында иза чигүчеләргә, сабак бирерлек фикерләр. Дөнъя әдәбиятыннан читтә, боерыкка буйсынып яшәү, ижат итү әдәбиятта күпме үлө һәм гарип бала табарга мәжбүр итте безне. Докладларны, фикер алышуларда әйтелгән барлык сүзләргә сөйләсем килә. Публицистиканың бер катгый кагыйдәсе бар: синең мәкаләң басылган газета-журналда чыгасы башка авторларның язмасы һәр очракта синекеңнән әһәмиятлерәк булырга тиеш. Аларның өлешенә керергә ярамый. Норвегия язучысы, тәнкыйтьчәсе һәм теологы Жан Карстадның ауропacentризм шаукуымында яңгыраган докладының кыскача эчтәлеген: Конгресстың темасы минем бала чагымдагы бер уенны искә төшерде. Ул чакта без кар тавына менеп: «Мин сезнең барыгызга да каршы сугышам, килегез!» — дип кычкыра идек. Һәм шул чакта кулдагы уенчык шпага тылсымы ярдәмендә уенга җыелган барлык малайларны, хәтта Жир йөзәндәгә барлык көчләргә җиңеп булуга ихлас ышана идек. Язучы булу өчен физик яктан көчле булу кирәкми. Эдипнең бары тик психик, бигрәк тә әхлакый энергиягә гайрәтле булырга тиеш. Үзәң әдәбиятка багышлаган шәхеснең гомере җәмгыятьтән читтә, мәгарә шартларында үтә дигән караш хөкөм сөрүгә карамастан, тулысынча үз кабырчыгына бикләнәп яшәүгә аутсайдерның гомере дә тормышның кайнап торган үзәгендә үтүен әйтеп үтәсем килә.

Польша философы Лешек Кулаковский кешеләргә җәмгыятьтәгә мөнәсәбәтләренә карап икегә бүлә: дураклар һәм руханилар. Ул язучыларның урынын дураклар арасында дип билгели. Дурак дөнъя барлыкка килгәннән бирле һәр гасырда башкаларга дәрәс һәм табигый тоелган карашларны, фикерләргә шиккә ала һәм, киресенчә, башкаларга абсурд тоелган һәрнәрсәдән мәгънә эзли. Дурак — скептик. Ул һәр гадәти нәрсәдән шикләнә, көлгә күтөрүне, иронияне яшәеш коралы итеп сайлый. Бу

позициянең нинди куркыныч булуын аңлатып торасы юктыр дип уйлыйм. Салман Рушди мисалын гына алыгыз. Жәмгыятьтә дурак ролен уйнаучылар күбәеп киткән чорлар да була. Бигрәк тә зур борылышлар, социаль катаклизмнар вакытында. Дураклар чиктән тыш ишәеп киткән чакларда, дурак-язучы үзен рухани яисә секуляр сәясәтче, кайбер очракта хәтта президент итеп тә игълан итүе мөмкин. Чын язучы әхлакый яктан пакъ, чиста була. Аларның тапланмаган булуларын күздә тотып, сәясәттә барлыкка килгән вакуумны, бушлыкны язучылар белән тутыру модага кереп китте. Моның иң ачык мисалы — Вацлав Гавел.

Язучының дурак яисә рухани ролен уйнавын сәяси, йә булмаса, дини экстремизм хөкем иткән тоталитар режим илләрендә ачыктан-ачык күреп була. Мин үзем Норвегиядә, Достоевский әйткәнчә, ни теләсәң шуны эшләргә мөмкинлек булган илдә яшим. Бездә үзәк һәм периферия һәрдаим урыннарын алыштырып торалар. Син кәефенә карап дурак яисә рухани ролен уйный аласың. Вакыйгаларга карап көлү дә, елау да гаеп саналмый. Сәясәттән читтә яшәү дә, революционер-экстремист булып кылану да бертигез бәйләнә. Ирония яисә вәгазь, тәнкыйть, яисә хуплау — болар да бертигез санала. Синен гамәлләренә читтән карап бәя биреп торучылар берни әйтмичә жилкөләрен жыерып узачак.

Скандинавия илләрендә язучы, безнең балачак уеннарындагы шикелле, мин башкаларның барысына да каршы, килегез, сугышабыз, — дип кычкырса, аның исеме вакытлы нәшрият теленә берничә көнгә кереп алырга мөмкин. Бу очракта сәяси алкышлар булуы, шактый зур күләмле чек кәгазен кулыңа тоттырулары ихтимал. Шуннан соң жәмгыять сине оныта, читкә борыла. Әгәр дә инде оныттырмаска тырышып үжәтлек күрсәтсәң, син дурак буласы урынга клоунга әйләнәсез. Шуңа күрә Көнбатыш шартларында әдип башка стратегия кулланырга мәжбүр.

Бу стратегия нидән гыйбарәт соң? Язучы әдәбиятның чыганагына, фольклор, риваятьләр чорына кире кайтып, үз кавеменен тарихын язарга мәжбүр. Без, язучылар, дөньяга бер үк вакытта аяусыз тәнкыйть һәм изге теләкләр позициясеннән карап, сүз гыйсъяны белән сүз теләктәшлеге арасындагы балансны табарга тырышып язарга тиешбез. Әсәрендә куелган проблеманы чишкәндә әдип дурак позициясеннән дә, рухани позициясеннән дә эш майтара алмый. Ижәт процессында ул шушы позицияләрнең икесенә дә таянып эш итәргә

тиеш. Әдипләр язган тарих фәнни тарихтан үзгә. Бу тарих рухани вәгазеннән һәм дуракның скепсисыннан тупасрак һәм катлаулырак. Әдәби әсәр тарихы әхлакый һәм милли мәсьәләләрдән югарырак позициядә, алардан читтәрәк, кинрәк масштабта хәрәкәт итә. Язучының ижаты хакыйкәттән югары була алмый, чөнки ижат аның фантазиясендә һәм сурәтләвендә яши. Фантазия һәм сурәтләү (образ) теләсә кайсы өлкәгә үтеп керә, яшәешнән теләсә нинди төбәкләрен яктырта ала. Ижат тудырган тарихка башка бернинди юл белән дә ирешеп булмый.

Әдәби тарихны язганда язучы һәрдаим яңа юллар, яңа ысуллар, яңа формалар эзләргә тиеш. Язучылыкның төп пункты — яңа ысул, яңа сурәтләү формасы, яңа юл белән укучының күңеленә керү. Әдәби ижатның төп кануны — бөтенлекне яктыртуга юнәлгән булуда. Чын язучы һәр очракта эпоханың рухият тәҗрибәсен, жан, иман өлкәсендәге яңалыкларны тотарга омтыла. Язучы дөнъяның калган өлешенә каршы түгел, ул аның алдынгы һәм алдагы өлешен сурәтләргә тырыша. Нәкъ менә шуңа күрә авангардист дигән исем язучының горурлыгы булырга тиеш.

Белмим, Татарстанда яшәп, татар телендә ижат итүче каләмдәшләремә Жан Карстадның фикерләре аңлашыламы икән? Аңлашылган очракта, бу позиция инкяр итү теләгемә яисә хуплау омтылышы тудырамы икән? Кабат ел йомгаклары, залда утыручыларның өметсезлектән тоныкланып беткән күз карашлары күз алдыма килеп баса. Замананың авырлыгы иң беренче чиратта ижат кешесенә якасына ябышты. Ачлык башланса, иң беренче чиратта язучылар кырыла башлаячак. Дәрәс, хөкүмәт берләшмәгә дотация сыныгы суза. Ул дотация иң беренче чиратта бюрократик аппаратка, юлбашчының шоферына, аның кабинетын тотуга түләнәп бетә. Язучылар исә структураңы үзгәртү, империячел Мәскәү төрмәсеннән чыгып, турыдан-туры чит ил язучылары, андагы нәшриятлар белән элементгә керү мәсьәләсен берничек тә чишә алмыйлар. Вакыт һәм бөтен егәр, ач үлемнән ничек кенә булса да котылып, исән калуны кайгыртуга тулысынча тотылып бетә бара.

Словен шагыйре, тәржемәче, нәшире Борис Новак Югославиядән килгән. Югославия хәлләрен укучыга аңлатып тору кирәк түгелдер, дип уйлыйм. Телевизорны кабылып жибәрү белән шул турыда сөйли башлыйлар. Без бит Мәскәү тапшыруларын карыйбыз. Казан тапшыруы да әлегә, энергия буенча, Мәскәү өйрәткәнчә, элек-

кечә диярлек дәвам итә. Шуна күрә Югославиядә мәселман геноциды, төрекләр калдырган культураны юкка чыгаруны бездән яшерергә тырышалар. Босния мәселманнына каршы урыс фашистлары, казаклар, карагруһлар сугышып йөрүен дә телевизордан күрсәтмиләр. Кан кою Идел буена күчсә, Югославияне канга батырып йөрүче Эдуард Лимоновлар безнең Казанга ябырылачак. Хәзерлекне Татарстанның Югары Советында бүксәләрен киереп акыручы шовинистлар алып бара. Укучыга бу мәсьәлә дә аңлашыла торгандыр дип уйлыйм.

Конгресстагы иң озын докладны Борис Новак ясады. Мин докладның бары тик бер өлешен генә бирә алам: «Китап сүзе адәм баласына искиткеч көчле тәэсир ясый. Шунысы аянычлы, снарядлар ярылып, пулялар сызгырып кан коела башлауга шул тәэсирле сүз адәм баласына барып житә алмый, туктый. Дустымның өч яшылек баласы чүлмәк өстендә утырганда, аркасына шрапнель килеп тиде. Сабыйның аяк-куллары йөрүдән туктады. Бала гомерлеккә гарип калды. Мескеннең бөтен тормышы түшәк өстендә үтәчәк. Тагын бер язмыш. Ике мәртәбә бөтендөнә сугышын күргән, Югославиядәге ГУЛАГ лагерыларында булган туксан яшылек әбием: «Борис, килеп ал мине. Мин монда сагынуга түзә алмыйм, саргаеп үләм!» — дип, миңа Швейцариядән шылтырата. Ул Женевада кызында яши. Рәхәт, бай тормыш. Ә монда аның туган шәһәре Мостарда бер генә дә исән калган йорт юк, ачлык, тиф, карчыкның йорты урынында кирпеч өемнәре. Без аңа Мостардагы хәлләрне сөйләп аңлатабыз, карчык: «Барыбер килеп ал, туган туфрагымда үләсем килә», — дип елый.

Мине язучылыкка китергән көч — сүздәге тылсымлы матурлык, андагы серле егәрлек. Шул ук вакытта сүз хәнжәрдән дә, агудан да куркынычрак. Югославиядәге кризис каләмне шпагага әйләндерде. Идеалистлар «каләм шпагадан үзенәң әхлаклы акылы белән аерылып тора, шпага шикелле сукуыр рәвештә хакимияткә буйсынмый» дип исбатларга тырышалар. Бу фикернең ялгыш булуын кан коелган жирләрдә яшәүчеләр ачык күрәләр. Сугыш — кораллы көрәш, үтереш кенә түгел. Сугыш ул бер үк вакытта тарихи вакыйгаларны һәр як үзенчә, үз файдасына, үзе теләгәнчә бәйләп аңлату гаугасы да. Шушы урта гасырлар кабахәтлегә белән вакыйгаларны үз мәнфәгатенә яраштырып аңлату ызгышында вакытлы матбугат (средства массовой информации), интеллектуаллар телиләрме, юкмы беренче скрипкәдә уйнарга мәжбүр булалар. Һәм нәкъ шушы чакта каләм шпага

ролен, хәтта армия генералы ролен уйный башлый.

Минем чыгышымның төп максаты,— мин бу турыда катгый рәвештә белгертәм, язучы һәр әйткән сүзгә өчен җавап бирергә тиеш. Әхлакый җаваплылык — менә нәрсә турында сүз бара.

Дөнья әдәбияты бер юнәлештә, бер үк юлдан бара дип әйтү артык зур ялгышлык саналмас дип уйлыйм. Беренчедән, чын матур әдәбият, кино, телевидение, коммерция әдәбиятыннан укучыны саклап калу көрәшендә үзенң формаларын үзгәртү, жанрларын киңәйтү белән генә чикләнмичә, тулысынча диярлек яңарып тора. Моннан берничә генә ел модернизм саналган әдәбият өкрәлп гадәтиләшә, аның урынына туктаусыз яңа модернизм ысуллары килеп урнаша. Дөнья әдәбиятындагы уртаклык катгый рәвештә үтәлеп килүгә карамастан, халыкларның көнкүреш үзгәрешләре тудырган милли үзгәрешләр үз позицияләрен саклап калырга тырышалар. Язучыларның Лахти конгрессы шикелле форумга җыелып милли әдәбиятлардагы уңышлар белән уртаклашулары, фикер алышулары дөнья әдәбиятының үсүенә зур этәреш ясый. Фин язучыларына үземнән рәхмәтемне белгертәсем килә».

Урыс язучыларының докладларыннан мин Виктор Кривулинны сайлап алдым. Миңа иң ошаган фикерләре, яңгырашы һәм матурлыгы белән хәйран калдырган чыгыш. Чыннан да, Виктор чыгыш ясаганнан соң конгресстың героена әйләнде. Аны шундук телевиденгегә чакырдылар. Күп илләрдән лекция сөйләргә ангажемент алды. Ул үзе дә гажәп үзгәрешләр, эчтәлекләр шәхес. Бала чакта полиомиелит авыруы аның аякларын корыткан. Аның хәле безнең Фәнис Яруллинныкына якын, әмма култык таяклары белән берәз хәрәкәтләнә ала. Шуңа хәлдә Виктор узган елны Ауропа буйлап сәяхәттә булып кайткан. Польшадан башлап Атлантик океан ярларына кадәр барып җиткән, Рәсәйдәге хәлләр турында лекция сөйләп тамагын туйдырган, төн кунарга кунакханәгә түрләрлек акча җыйган. «Франкфуртер альгемайне» газетасында эшләп гонорар туплаган да, персонал компьютер һәм принтер сатып алган. Шигырьләрен үзе бастырып чыгара. Миңа быел Санкт-Петербургда басылып чыккан «Концерт по заявкам» исемле китабын бүләк итте. Андерграунд. Кат-кат укыйсың һәм укыган саен яңа фикерләргә, яңа тойгыларга юлыгасың. Кривулинның тәҗрибәсен бәлки, безнең шагыйрьләребез дә кулланып карарлар. Ул үзенң берничә китабын тираждан аерып алып, рәссамнардан бизәтә һәм номерлап, авто-

графларын куеп, коллекционерларга кыйммәт хакка сата.

Виктор Кривулин үзенен чыгышын да брошюра рәвешендә әзерләп, аңа хәтта «Генералы, попы, полные ковбои и читатели» дигән исем биреп, таратырга ярарлык итеп алып килгән. Викторның докладын мин берничә тапкыр татарчага тәржемә итеп карадым. Әчтәлек саклана, сүз тылсымы, синең тойгыларыңны уятып тетрәндерү көче югала.

Виктор Кривулин урыс әдәбиятына, әдәби процесска, китап уку дөньясына анализ ясый, чынбарлыкта исә шушы фикерләрен әйткәндә урысның мәдәният дөньясын гына түгел, тулысынча аның жәмгыятен, жәмгыятенен рухи яктан имгәнүен күрсәтә. Дәрәс, аны күпләр аңламас та. Аңларга теләмәүчеләр тагын да күбрәк булыр. Шуңа карамастан әдәбиятны тирәнтен, чын мәгънәдә яраткан кешегә Кривулинның фикерләре искиткеч кыйммәтле һәм тоталитар хакимиятнең әдәбият дөньясын жимерүдә нинди зур казалар китерүен аңларга ярдәм итәчәк. Викторның анализы безнең татар әдәбиятына кагыламы икән соң? Без шуны ачыкларга тиешбез.

Татар әдәбиятында хакимияткә каршылык күрсәтү сәләте урыстагыга караганда күп мәртәбә зәгыйфьрәк иде. Шунлыктан татар әдәбиятына Виктор Кривулин күрсәткән имгәнүләр дә фажигалерәк һәм тирәнрәк үтеп кергән. Аларны төзәтү, әдәбиятны торгызу эше дә татар әдәбиятында күп тапкыр катлаулырак булачак. Урыс әдәбиятында «генераллар» ижатына Андрей Платоновлар, Михаил Булгаковлар һәм беренче дулкын эмигрантлары — Буниннар, Алдановлар, Борис Зайцевлар һәм Владимир Набоковлар ижаты каршы тора килде. Дәрәс, эмиграциядәге язучыларның ижатын аз санлы китап укучылар белә иде. Шуңа карамастан чикнең теге ягындагы әдипләр ижаты урыс совет әдәбиятына тәэсир итүен беркайчан да туктатмады. Татар әдәбияты күкрәген генералларча киереп йөргән әдәбият сержантына тулысынча буйсына иде. Исхакыйлар тәэсире бөтенләйгә юкка чыгарылган, Галимжан Ибраһимовлар ижаты — тыелган. Язган әсәрне кем ижаты белән чагыштырырга? Бөек критерийны каян эзләргә? Татар язучыларының ижаты инерция тәэсирендә әле һаман хакимияттән погонга өстәмә лычка, әдипкә ыргытылачак сөяк — лауреат калае көтеп дәвам итә.

Совет чорында язылган китапларның язмышларын алыштырып. Татар китаплары ни сәбәпле айлар, еллар буе кибет киштәләрендә тузан йотып ята. Күбесе, юк, халтура гына түгел, хәтта классикабыз да укучы белән ка-

выша алмыйча, макулатура базына юл тота. Татар китабының сатылмавын без татар мәктәпләренен ябылуынан, татарча сөйләшүчеләрнен елдан-ел кимүеннән күрәбез. Бу фикердә дә дәрәслек бар. Харап иттек без телебезне, югалттык, саттык, жимерттердек. Ә соң нишләп татар телен белгән, татарча сөйләшеп яшәгән бәндәләр дә туган телдә язылган китаплардан борын чөя? Татар жырчысы килгәндә, татар театры карарга мөмкинлек туганда кырык эшен кырык якка ташлап, тизрәк клубка йөгерүче кан кардәшебез татар китабы яныннан күз дә сирпемичә узып китә.

Тарихны искә төшерик. Казан каласын, аннан соң тулысынча ханлыкны канга батырып ташлагач, чукундырудан качучы ерак бабаларыбыз алтын-көмешләрен, асылташларын, төлкә туннарын ташлап, газиз китабын кочаклап йөгерә торган булган. Безгә алмашка килүче буын исә, китап кибетенә керсә, татар әдипләре язган китапка күз дә сирпемичә, юрган асты исе аңкып торган порнография, аннан-моннан әмәлләнгән детектив алып, өенә кайтып китә. Моңың төп сәбәбе менә нәрсәдә: без озак еллар дөвамында укучыга күтәрәмләп ялган ашаттык, күз буяу белән шөгыйльләндек. Әдәбиятыбыз ялганга батып тончыкты, укучыбыз ялган белән изеп, күз буяу белән баскан китаптан бизде.

Хәзер без ижатыбызда дәрәс сөйләргә тырышабыз. Укучы барыбер ышанмый. Гадәтә шундый. Бер тапкыр ялганлаган кешегә ышанмый башлылар. Укучының безгә ышанмаса хакы бар. Ә ул без язганга кайчан ышана башлаячак? Аны ышандырыр өчен, китап укуны тергезер өчен без нәрсә эшләргә тиешбез? Лахти конгрессында утырганда мин шушы сорауларны уйлап баш ваттым.

Татар китабы һәм татарча китап укучы турында яздым да уйга калдым. Катлаулы мәсьәлә бу. Бик тә катлаулы. Күз алдыма укучының минем мәкаләмне кабул итү нечкәлекләре килеп баса. Зәвыклы укучы, мин андый укучыларның барлыгына чын күңелдән ышанам, билгеле, бу фикерләргә колак салмый калмаячак. Килешәме-юкмы — бусы инде укучы карамагында. Зәвыклы укучы саламны печәннән аера белә. Аны алдап та, аның каршында күз дә буяп булмый. Кызганычка каршы, язучыларның шактые үз мәнфәгатеннән өскәрәк күтәрелеп татар әдәбиятына фәлсәфи тирәнлектән карарга өйрәнмәгән. Андый язучы әдәбиятка карата әйтелгән кимчелекне шәхсән үзенә юнәлтелгән тәнкыйть итеп кабул итә һәм эченә ачу туплый. Бу гадәт тә әдәбият дөньясында озак еллар ялган, күз буяу хөкем итүнең фәжигәсе.

Виктор Кривулинның позитив декларациясенә тукталмасак, аның тәнкыйте дә тулысынча аңлашылмас иде. Язучының әдәбиятка һәм үз ижатына карата позициясе ниндирәк булырга тиеш икән? Ул менә ничек фикер йөртә: «...Бродский впервые оценивает позицию поэта в России вне каких-либо государственных критериев, вне такого традиционного для русской литературы набора ценностей, как народность, гражданственность, мессианизм. Он возрождает классическую концепцию противостояния поэта и государственной машины, поэта и общества. Он не пятнает себя каким бы то ни было сотрудничеством с официозом, но не из этических, а скорее из эстетических соображений. Бродский мужественно настаивает на своей творческой и человеческой уникальности. Такая позиция легла в основу профессиональной этики и поведенческой стратегии русского литературного андерграунда, расцвет которого приходится на конец 60-х, начало 80-х годов».

Бусы гомуми декларация, ә инде ижат лабораториясенә килгәндә, Кривулин андерграунд алымын менә ничек аңлата: «...Наиболее мощным креативным импульсом в этой ситуации остается рефлексия, самоирония, цитация. Новая функция писателя — осознать себя узловым, связующим пунктом интертекстуального пространства. Бытовые ситуации, старые и новые идеологемы, прочитываются как текст в ряду других текстов. Степень творческой свободы писателя определяется масштабом и плотностью освоенного им интертекстуального пространства. Это — в идеале — освобождает художника от любого внелитературного диктата — будь то идеологическое давление со стороны тоталитарного государства, или агрессивное в условиях новой России либеральное общественное мнение, либо экономическое давление книжного рынка и реального читателя, испытывающего потребность освободиться от самого процесса чтения».

Виктор Кривулин әйткән фикерләренә татар студентлары, яшь язучылар өһәмият биреп тикшереп чыгарлар дип ышанасы килә. Татар теле үлем көткән авыру хәлендә булуына карамастан, әдәбиятка яшь талантлар килүе тукталып тормый. Аларның бер өлеше тормыш-көн күреш мәсьәләсен кайгырту юлында корбан булып югалсалар, икенчеләрен «генерал» булып кыланучы әдип-прапорщиклар конъюнктура сукмагына этеп-төртеп юнәлтә торалар. Татар әдәбиятын Тукайлар чоры бөеклегенә күтәрү хыялы киләчәк буыннарда да сүнмәс дип ышанам. Шуңа күрә безнең өчен һәр яңа караш, яңа фикер һәм яңа

омтылыш кыйммәтле булырга, кызыксыну уятырга тиеш.

Мин АКШ язучысы Барбара Уилсонның чыгышынан зур яңалыklar көткән идем. Хэмингуэй, Стейнбек, Колдуэллар чорындагы беренчелек Америка жирлегеннән башка төбәкләргә күчкәнгәме, мин ул континенттан килгән язучылардан тетрәндерерлек фикерләр ишетмәдем. Барбара, минем күзәтүем буенча, нәширләргә хас кызыксыну белән үз нәшрияты өчен авторлар эзләү белән мәшгуль иде. Япон язучысы һәм галиме Акира Оокадан да мин безнең татар әдәбияты өчен мөһим фикерләр көткән идем. Кызганычка каршы, мин аның чыгышын ишетә алмый калдым. Конгрессның соңгы көнендә, минем бәхетемә, әбәт вакытында без бер өстәлгә туры килдек. Һәм аш вакытында Япония турында сүз кузгалды. Соңгы чирек гасырда тәрәккыять белән кызыксынуучыларның телләреннән төшмәгән һәм күзәтүчеләрне хәйран калдырган ил турында мин дә үз фикеремне әйттем:

— Акира-сан, сезнең урыс матрешкасын күргәнегез бармы? — дип сорадым мин авыл жирендә чибәр саналган татар малаена охшашлы пәси борынлы, гажәеп жыйнак иренле япон язучысыннан.

— Русиядән килгән туристлар шул уенчык белән Японияне күмеп ташлый язганнар иде, хәзер инде ул ташкын берәз басылды шикелле, — диде минем өстәлдөшем.

— Мин Японияне шул уенчык рәвешендә күз алдыма китерәм, — дидем мин. — Илегезнең тулы сурәте тышкы яктагы иң зур матрешка-гаилә, аның эчендә корпорация-гаилә, корпорация эчендә завод-гаилә, шәһәр-гаилә, авыл-гаилә, аерым цех-гаилә, ниһаять, ир белән хатын оештырган иң кечкенә гаилә соңгы матрешка. Сезнең илегез миңа шулай күренде, — дип аңлаттым мин. Акира Оокага ошадымы икән бу чагыштыру. Япон кешесе һәр очракта итагатыле, ул сиңа беркайчан да хәтере калуын, канәгатьсезлеген белгертми. Ул елмайды. «Кояш чыгу» илен шулай зурлавым өчен рәхмәт әйтте. Аның елмаюынан файдаланып, мин сорау бирдем:

— Ә сез, Акира-сан, вакыйгаларның эпицентрындамы, әллә фил сөягеннән ясалган манарадан карап язасызмы?

— Белмим, ничек аңлатырга, — диде ул, елмаюын дәвам итеп. — Безнең илдә бер позициядән икенчесенә күчеп йөрү шактый читен. Бездә һәркем үз урынында. Без традиция урнаштырган жирдән торып эш итәбез.

— Илнең сәясәтенә, хакыйкатынең гамәлгә ашырылып баруына тәэсир итәргә тырышмыйсызмыни?

— Сәясәттә без профессиональ сәясәтчеләр белән ярыша алмыйбыз. Әхлак мәсьәләсендә руханилар, философлар бездән профессионалрак. Алар белән дә ярышып булмый.

— Ә соң сез язган әсәрләрегез белән укучыга нинди тәэсир ясарга тырышасыз?

— Без күп гасырлар камилләшеп килгән гүзәллек критериясен иң югары ноктада һәр япон кешесенен зәвыгында саклап калу өстендә көч түгәбез.

Әбәт вакыты бик тиз узып китте. Конгресстагы бәхәсләр, фикер алышулар дәвам итте. Мин япон язучысы әйткән фикер турында бик озак уйлап йөрдем. Гадәттә, Жир йөзәндә иң консерватив халык дип инглизләрне мисал итеп китерәләр. Японнар исә инглизләрдән дә консервативрак яшиләр. Аларның көнкүрешендә иң борынгы, кыргыйлык чорыннан диярлек килгән горейф-гадәтләр исән-сау сакланып, шул ук борынгы вазифаларын үтәп киләләр. Шул ук вакытта, кай яктан гына алма, Япония иң алдынгы, яңалыкларның иң соңгы сүзен беренче булып әйтүче ил. Акира Ооканың фикереннән дә аңларга була. Япон интеллигенты өчен иң мөһим бурыч — борынгыдан килгән горейф-гадәтләрне исән-сау һәм тулы килеш саклап тоту. Яңалык икән ул бары тик борынгылык булган жирдә генә шыта, чәчәк ата, житлегә ала.

Ә без, 1917 ел революциясен ясаган большевикларга иярәп, борынгыдан килгән горейф-гадәтләребезне генә түгел, халкыбызның мең еллар саклап килгән мәдәниятен, хәтта туган телне дә чүплек башына илтәп ыргыттык. Пролетар мәдәният байрагы астында люмпеннар культурасын таратуда, аны халык аңына сендерүдә без, язучылар, беренче скрипкәне уйнап килдек. Мәнә хәзер әдәбиятка кереп оялаган социалистик реализм дип аталучы люмпен кануннарын яңадан юкка чыгарып, традицион әдәбиятка кире кайту турында хыялланабыз. Мәдәният дигән агачны берничә елда, хәтта берничә дистә елда гына үстереп житкереп булмый икән. Без инде соңга калып булса да шушы хакыйкәтне аңый башладык.

Инде безнең буын да картайды. Әдәбият белән идарә итү штурвалы бездән соң әдәбият мәйданына килгән буын кулында. Кыска вакыт эчендә мин штурвалның тагын да яшәрәк буын кулына күчүен көтәм. Һәм өметләнәм, татар әдәбияты гаделлек белән эш итүче фидакяр һәм иманлы кешеләр кулына элөксен иде. Әгәр әдәбият белән лидерлык вазифасын башкару шундый кешеләр кулына элөксә, алар ничек кенә булса да им-

перия корган чөнечкеле тимерчыбык зонасыннан чыгып, дөнья әдәбияты белән элементгә керүне көн тәртибенә куярлар дип ышанам. Башкача без үлемгә хөкем ителгән әдәбиятыбызны торгыза, китаптан бизгән укучыларыбызны китап укырга өйрәтә алмаячакбыз.

Үземнең докладымны да укучыга тәкъдим итү кирәктер, бәлки. Менә аның эчтәлегә.

2. Үлем көтеп яткан әдәбият. Телсез калган китап укучылар

(Финляндиядә үткәрелгән Лахти конгрессындагы чыгыштан)

Хөрмәтле хужалар. Хөрмәтле конгресс рәисе Клас Зиллиакус. Хөрмәтле каләм осталары — коллегалар!

Виктор Кривулинның чыгышы әйтәсе сүземне шактый җиңеләйтте. Әйе, СССР череп ауды. Русия империясә чатнап җимерелә. Империянең канга катырган диварлары гөрселдәп ауганда яшәешнең барлык тармаклары, шул исәптән мәдәният, сәнгать, бигрәк тә адәм баласының язмышыннан мәңгә аерылмас иң аянычлы һәм нәзберек көч — әдәбият хәрабәләр астында калып сытылу, жан бирү хәлендә. Бу фажиғадән бәлки, урыс әдәбияты исән калыр. Ул зур, көчле, аның мондый катаклизмнарда үзен-үзе саклау тәҗрибәсе бар. Ниһаять, урыс әдәбиятын аның гигантлары — Толстой, Достоевский, Владимир Соловьевларның сулышы, алар калдырган шифалы аура саклап тора. Иң зур куркыныч, котылгысыз фажиға — империя тудырган колониаль шартларда яшәгән, бюрократлар телендә «инородецлар», «нацменнар» дип аталган халыкларның әдәбиятлары кыл өстендә. Бу әдәбиятлар шөфкатькә, кайгыртуга, ярдәмгә мохтажлар.

Дөнья күләмендә сокландыргыч абруй яулаган Лахти форумының трибунасыннан инде утыз ел әдәбиятны, әдипләрне кара көчләрдән саклау, иҗат итү өчен шифалы, уңай шартлар тудыруга юнәлтелгән таләпләр яңгырый. Конгрессны ачып җибөргәндә хөрмәтле профессор Клас Зиллиакусның кереш сүзендә дөнья әдәбиятының мохтажлыктарына, аның киләчәгенә тирән анализ ясау белән генә чикләнмичә, бүгенге мәшхәрдә сүз тылсымы осталары — әдипләрнең позицияләре кайда булуын, иҗат өчен иң отышлы шартлар, укучыга иң тәэсирле алымнар нинди булырга тиешлелекне ачыклау кирәклегә яңгырады. Бу мөрәҗәгатьнең тәэсире көчле булды. Әһәмият биргәнсездер дип уйлыйм: демократия ышыгында гомер итүче Ауropa,

Америка, Япония һәм башка шундый илләрдә яшәүчеләрнең позицияләре уртақ булуы ачыкланды. Аларның позицияләре ирекле. Алар яшәешнең иң кайнар ноктасында да, читтән карап торып та, жәмгыять эшенә, сәясәткә катнашып та, каршы торып та ижат итә алалар. Позиция сайлау аларның үз ирекләрендә һәм бу эш өчен аларны беркем дә гаепли алмый. Китап сүзен укучыга житкерү юлын да алар үзләре сайлыйлар. Реализм, модернизм, андерграунд — теләсә кайсын сайла. Бары сүзен укучыга тизрәк барып житсен дә тәэсирлерәк эз калдырсын. Канга коенып яткан Югославиядә, кыямәт көннәрен кичергән СССР хәрабәләрендә мондый мөмкинлекләр юк. Әлегә илләрдә яшәүче әдипләрнең позицияләре бер, бары тик бер генә: шәфкәтьлелеккә чакыру, кан коюны туктату, империячеллеккә нәфрәт уяту һәм, кирәк икән, үзгә корбан итеп булса да, сүзеннән хаклыгын раслау. Словен язучысы Борис Новакның, эстон шагыйрәсе Вииви Луик, урыс язучысы Евгений Поповның чыгышларын мин шулай аңладым.

Белмим, дөнья күләмендә зур абруй яулаган шушы форумга катнашучы язучыларның «татар әдәбияты» дигән сүзгә ишеткәннәре булдымы икән? Дөрәс, Русиядән килгән язучыларның бу турыда ишеткәннәре бар, ләкин алар да татар әдәбиятында телгә алырлык язучы булуын белми торганнардыр. Чөнки урыс теленә һәм башка телләргә тоталитар хакимиятнең тәлиңкәсен ялаган иң ялагай язучыларның әсәрләре генә тәржемә ителде. Әйе, әдәбиятның кануннары уртақ. Сүз тылсымын, аның рухи көчен укучыга житкерә алуы чын әдәбият һәм аның имитациясе — халтура. Мин бу трюизмны кабатларга мәжбүр. Шуңа карамастан дөньяда татар әдәбиятына охшашлы башка әдәбият, татар язучысы хәлендәгә башка язучы бармы икән? Белмим. Дүрт гасыр коллыкта яшәп, колониаль империя жимерелгәндә ирекке омтылучы халыкка хезмәт итү дә табигый хәл. Эш анда түгел. Бу турыда мин кан елап әйтәм: татар язучыларының бер өлеше тоталитар көчкә сатылып тамак туйдыра, күпчелек битарафлыкта, Азатлык яулау, ирекке чакыру юлына баскан язучыларның мизгел эчендә битләрен дөгеткә буйыйлар, аларның өсләренә лавина булып инсиниуация, ялган яла агыла. Ниләктән бу? Татарстан референдум үткәрәп суверенитет сайлады. Сайлады, парламент аша, конституция кабул итеп мөстәкыйльлеген игълан итте, ләкин империя гаскәрләре, империячел Эчке эшләр, суд, прокуратура һәм иң куркыныч көч — яңа КГБ Русия кулында калды. Мәнә шушы көчләр өле һаман татарның

интеллектуаль хәрәкәтен дагалы итек астында тоталар. Безнең финанс системасы, нефтебез, завод-фабрикаларыбыз да тоталитар хакимият кулында.

Форум хужалары — вәкарь финнәргә, тыныч табигать-ле, комфортлы тонда сөйләшергә күнеккән европалы әдипләргә минем дулкынланып сөйләвем аңлашылмый да торгандыр, ләкин татар әдәбиятының хәлен башкача аңлатып булмый.

Татарның язма әдәбияты моннан мең ел элек барлыкка килгән. Кол Галиләр, Сәйф Сараилар ижаты барлык төрки халыкларның әдәбиятын үстерүдә зур роль уйнаган. 1552 елны Явыз Иванның канга сусаган варварлары Казан ханлыгын басып алгач, 1283 мәчет, шул ук сандагы уку йортларын көлгә әйләндергәндә, татар каберләренә куйган ташлардан солдат казармалары салганда, дәүләт архивлары, елъязмалар белән татар китаплары да утка ашатылган. Шушындый вандализм да татар әдәбиятын үтерә алмаган. Язма әдәбият үзенә башлангыч чыганагы — фольклорга кире кайтып яшәвен дәвам иткән. Халык җырларында, бәетләрдә, мөнәҗәтләрдә, мәкаль-әйтемнәрдә безнең тарихыбыз, азатлык көне килүен зарыгып көтүбез тулысынча сурәтләнәп калган. Татарның рәсми тарихын колонизаторлар язганнар. Тарихыбыз битләреннән күз яше белән аралашып кан тамып тора.

1905 ел революциясеннән соң җәмгыять күгеннән ирек тавышлары ишетелде. Бу турыда финнәр беләләр. Алар да бит йөз елдан артык колониаль шартларда яшәделәр, ләкин 1918 елдан соң искиткеч зур геройлык, соклангыч бердәмлек күрсәтеп иреккә чыга алдылар. Без калдык. Хәтта шул ирекнең ялган вәгдәләре, колониаль чынбарлыкны алсу төскә буяп күрсәтү чорында да, татар дөньясында кыска вакытка булса да ренессанс чишмәсе бәрәп чыкты. Татар әдәбиятына Тукайлар, Дәрдемәндләр, Гаяз Исхакыйлар, Галимжан Ибраһимовлар килде. Большевикларның беренче һөҗүме татарларга юнәлтелгән иде. НКВДның беренче корбаны татарның күренекле шәхесе һәм эшлеклесе Мирсәет Солтангалиев иде. Язучылар, галимнәр, гомумән, хакыйкать ягындагылар, шул исәптән татар халкының фольклоры, төркиләр дөньясына таралган «Илиада»быз, безнең «Идегәй» дастаны Лубянка базларына томырылып юкка чыгарылды. Сталин-Берия оештырган геноцид чорында татар тарихын, туган телебезне бетерүгә оештырылган һөҗүм шундый аяусыз һәм киң фронт белән алып барыла башлады ки, «үзгәртеп кору» дип аталган хакимият кризисы чорына без туган телебездә сөйләшүдән мәхрүм идек. Татар мәктәпләре ябылган, 7

миллион татарның бары тик 7 процент баласы туган телне өйрәнгән булып санала иде. Ул да әле бары тик күз буяу өчен генә оештырылган иде. Менә шушы шартларда Лахти форумының төп темасы «Язучы башка дөньяга каршы» татар әдәбияты шартларында безнең баш миебезгә, күзаллавыбызга сыя алырлык та түгел. Ә инде хөрмәтле Клас Зиллиакус куйган гипотеза — «язучы өчен иң уңайлы позиция сәясәт көрәшен, жәмгыять хәрәкәтен читтән генә күзәтеп ижәт итү» — минем туган әдәбиятым, татар әдәбиятында куллану мөмкин дә түгел. Колониаль яулап алуга эләккән язучы үз халкы белән бергә ГУЛАГ шартларында яши. Мондый шартларда уңга да, сулга да тайпылу мөмкинлегә юк. Урысча әйткәндә, «шаг налево, шаг направо» ясасаң — сиңа аталар. Бу очракта сиңе үлем көтә.

СССР исән чакта татар әдипләренә китап чыгару өчен ике мөмкинлек бар иде. Беренчесе, КГБ шымчысына әйләнеп, аларга сатылу бәрабәренә әдип булып йөрү һәм, икенчесе, агитпропка эшләү. Ә хәзер, Союз таркалгач, шушы мөмкинлекләр дә юкка чыкты. Кәгазь юк, басмаханәгә түләргә акча юк. Гомумән, татар язучысы бүгенгә көндә ижәт турында түгел, нинди дә булса эшкә ялланып, ачка үлмичә исән калу турында кайгыртып яши.

Чыгышым шактый трагик нотада яңгырады шикелле. Сүземне оптимистик өмет багланышлары белән тәмамлыйсым килә. Дүрт гасыр коллыкта тапталган татар халкы талантын, ирекке ирешә алуына инануын югалтмады. Без, тоталитар албасты корбаннары, киләчәктә туачак талант ияләренә ашлама хезмәтен үтибез дип ышанасы килә. Халык — үлемсез, хакыйкәт һәм матурлык та үлемсез категорияләр. Әдәбиятның асылында хакыйкәткә һәм матурлыкка омтылу ята. Димәк, әдәбият та үлемсез көч. Шушы көчнең киләчәктә аякка басып, тулы сулыш белән яши башлавына ышану — менә каян алабыз без ижәт сулышын.

Татар әдәбиятын искә алып чакыруыгыз, трибуна бирүгез өчен рәхмәт яусын.

Язучы өчен, минемчә, иң кирәкле сыйфат — кылган гамәлеңә дәрәс, объектив бәя бирергә өйрәнү. Кырыс объективлык күзлегеннән караганда, минем докладта шактый гына кимчеләкләр бар иде. Беренчедән, тәжрибәсезлек. Икенчедән, дөньяда татар әдәбияты булуын конгресска катнашучыларга белгертү максатыннан тыш, миңа колониаль шартларда яшәүче халыкның тел байлыгына, аның

зыялыларына карата империячел хакимият нинди сәясәт алып бара һәм ул сәясәтне нинди тактика, стратегия юлы белән тормышка ашыра, миңа шушы турыда теоретик материаллар өстәргә кирәк булган. Өченчедән, татар әдәбиятына дөнья киндәгенә чыгарга ярдәм иткән очракта, без Жир йөзәндәге мәдәният һәм тәрәккыять процессына нинди байлыктар бирә алыр идек? Шушы турыда да берничә сүз әйтеп узарга кирәк иде.

Мин үзем югыйсә конгресстан канатланып кайттым. Кайту белән мине Казанга чакырырлар, татар язучыларын жыйрлар, миннән отчет ясатырлар дип хыялландым. Язучылар алдында имтихан тотканнан соң, студентлар, әдәбият өлкәсендә эшләүче галимнәр белән очрашырмын, бүгенге көндә әдәбиятта нинди яналыктар, нинди юнәлешләр барлыгын, киләчәктә дөнья әдәбияты кай тарафка хәрәкәтләнә алыр, менә шушы турыда бәйнә-бәйнә сөйләргә тырышырмын дип хыялландым. Хәзер инде аңлыйм, татар әдәбияты белән житәкчелек итүчеләренң төп эше — кайсы язучының поганына ничә йолдыз, ничә лычка тагу, кемгә нинди сөяк ыргыту, кемне сөяксез калдыру. Һәм, шуңа өстәп, мин тагын бер нәрсәне аңлай башладым: минем бу мәкаләдә күтәргән проблемалар житәкчеләр өчен бер тиен тормый. Алар минем сүземә колак салырлар дип ышану — донкихотлык кына түгел, чын дәрәжәдә диваналык булыр иде. Киң күләм язучылар армиясенә дә ышанычым өз минем. Заманалар авыр. Шул авырлыктарның иң юан башы язучыларның баш түбәсенә китереп кундырды. Мескенлек хәкем итә татар әдәбиятында. Мескенлек һәм баш иеп хакимияткә буйсыну. Куркудан гына түгел. Мәхлуклыкта яшәү безнең канга, хәтта күзәнәкләребезгә сенең беткән. Шуңа күрә татар халкын уятырга өмет баглап йөргәнчегә кадәр, беренче чиратта, язучыларның үзләрен уятырга кирәк өле.

3. Ялгызак торналарның моңсу бәхетләре

Конгресс бетте. Язучылар үз илләренә очтылар. Ә мин Финляндиядә калдым. Калдым һәм язучы өчен иң татлы, иң зур канәгатьлек бирә торган эшкә — күзәтеп йөрергә керештем. Шул күзәтү вакытында күңелгә иң еш килеп торган фикерләр — адәм баласының төкәдире турында уйланулар булды...

Төкәдир. Гарәп сүзе. Татарчасы — язмыш. Ягъни синен башыңнан үтәсе вакыйгаларның кайдадыр, кем тарафыннандыр алдан язылып куйган булуына ышану. «Язмыш» —

язылмыш, тәкъдиргә инану сүзнен мәгънәсе эченә кереп оялаган. Безнен күрәселәребезнен татар һәм гарәп сүзе белән ике төрле итеп әйтелүе дә юкка гына түгел. Шушы ике сүз арасында аерма бар. «Язмыштан узмыш юктыр» ди татар әйтеме. Әйтем кинәя белән генә булса да, сина маңгай белән бушлыкны сөзеп, чынбарлыкка каршы баш күтәrmәскә кирәклеген белгертә, түзәргә, сабыр булырга («сабырлыктар саф алтындыр»), тәкъдиргә буйсынып яшәргә куша. Куша, ләкин адәм баласын тулысынча күндерә алмый. Алты дистәдән артык яшәү дәверендә язмышыннан тулысынча канәгать кешене очратканым булмады шикелле. Андый кеше белән очрашумны хәтерләмим мин.

Инде күп гасырлар, бигрәк тә мөстәкыйльлекне югалтып, күрше ил төзегән империя шартларында колониаль чынбарлыкка дучар булганнан соң, татар яшәешнен шәфкәтләрәген, көнкүрешнен җиңелрәген эзли. Язмыштан узмыш юклыгын белә ул, колониаль чынбарлыкның язмышы кырыс, аяусыз икәнлекне дә белә, татар булып туган кешегә колонизаторлар язган тарихның шәфкәтсезлеген дә аңлый, шуңа карамастан тәкъдир белән бәхәсләшеп, бәхет эзли, рәхәтлекләр көтә. Берәүләр шушы юлда хәйлә тактикасын сайлый, рәхәт тормыш, өстенлек бәрабәренә милләт мәнфәгатен сатып, халкына хыянәт итеп булса да, морадларына ирешергә тырышалар. Икенчеләр исә милләт бәхетсез булганда бәхеткә ирешү мөмкинлеген юклыгын аңлаганга күрә, бәхеткәйләрен халык бәхете юлында эзлиләр. Шуларның кайсысы ота, кайсылары оттыра? Финал бер — соңгы чиктә һәркемгә кара жир, тоташ тигезлек, бакый тынычлык.

Әйе, һәркем үз өлешенә тигән көмешкә — бәхетенә омтыла. Шунысы катлаулы, бер үк төрле бәхет белән ике шөхесне бәхетле итеп булмый. Һәркем үз бәхетен, бары тик үзенекен генә эзли. Тагын бер катлаулык — берәүләр тышкы бәхеткә: тамак тук, өс бөтен, торырга жылы оя булсынга омтыла, икенчеләр — жан рәхәтлеген эзли: гаделлек, вөҗдан пакылеген, хакыйкәт мохитен. Бу бәхеткә ирешү шактый катлаулы, чөнки соңгылары бары тик азатлык шартларында гына була ала. Бәхеткә ирешү бигрәк тә безгә, татарларга, авыр, катлаулы. Пычратылган тарих, өстебезгә өелгән ялган, яла, богау-йозагы белән бикләп куйган ирексезлек — адым саен сине коллыкта тоту өчен корган тозакка килеп юлыгасың.

Финляндиядә яшәүче татарларның тормыш-көнкүрешен үз күзем белән күрү минем күптәнге хыялым иде.

Алар ничек яшиләр? Баеракмы, ярлыракмы? Бу турыда сүз бармый. Бизнеска, хосусый милеккә юл ачылгач, Татарстан шартларында да, бик зур катлаулыklar аркылы булса да, байлыкка ирешү мөмкинлегә туды. Минә икенче нәрсә борчый: фин татарларымы, әллә безне бәхетлерәк? Менә шушы сорау тынгы бирми иде.

«Без» дип кенә башлап жибәрмәкче идем, кинәт тукталып калдым. Казан татарлары, Кырым татарлары, Әстерхан татарлары, Себер татарлары. Шуларның кайсысы «без»? Әллә без бары тик Рәсәй татарлары гынамы? Чагыштырып карыйк. Урысларга карата андый бүленүне кулланып булмый бит. Псков урысы, Казан урысы, Себер урысы дип сөйли башласак, безне көлкегә күтәрү белән генә чикләнмәячәкләр, тукта, син әле безне, бердәм, бүленмәс Россияне таркатырга жыенасыңмыни дип, экстремистлыкта гаепли башлаячаклар. Димәк, бу ике халык турында бер үк критерийдан чыгып, бер үк логикага таянып фикер йөртеп булмый. Ә нишләп болай соң бу? «Тигезлек» турында уйлы башлау белән менә шушындый сораулар, тайгадагы әрсез черки шикелле, сине тешлөргә тотына. Шушындый катлаулы сораулардан качарга тырышасың, ә ул сине минут саен куып житеп бимазалый, якаңа ябыша, жибәрмичә интектерә.

1

Дингез белән саубуллашканнан соң, мин ике нәрсәдән өркеп яшим, телефоннан һәм фатир сакларга куелган электрон каравылчыдан. Мидәге сырларны кытыклап фикер туа. Кулга каләм аласың. Әсәр язарга жыенып, өстәл янындагы урындыкка арт саныңны терисең. Беренче жөмләне яза башлау белән телефон шылтырый. Сау бул, фикер! Сау бул, языласы хикәя! Телефон жөзасыннан соң ассыннар, үтмәс кылыч белән тураклап ташласыннар, миендәге сырлардан бер генә дә юньле фикер сыгып чыгара алмыйсың. Аның бит әле шунысы да бар. Шушы каһәрле аппарат нигәдер синең сортирга йә булмаса коенырга ваннага кәргәнәңне көтеп тора.

Ә инде фатир сакларга куелган электрон каравылчы белән минем арадагы дошманлык турында сөйли башласаң... Ул соң нигә гел миңа гына каныга икән? Хатын белән дә, кыз белән дә алар дустанә яшиләр, ә миңа... Инде түзәр хәлем калмады. Арып шөһәрдән кайтып керәм. Сусаткан. Ботинкамны салу белән чишенеп тө тормыйча газ яндырам, чөйнегемне плитәгә утыртам. Кинәт кыңгырау шашынып үкерә башлый. Ишекне ачам.

— Руки вверх! — кулларына наган тоткан ике... Тукта, ничек атыйм? Әйе, бу очракта «фиргавен». Лубьянкадан алырга килделәрме икән? дип эчем суынып китә. Кем белә, дөньялар катлаулы.

— Ваши документы! — дип, почмакка кысрыкмыйлар мине. Ә сыйраклар шәрә... Кулларымны күтәргән килеш бүлмәмә титаклыйм. Ымлап өстәл тартмасын ачарга кирәк икәннен аңлатам. Ачмыйлар, динамит шартлар дип куркалармы. Чигәмдә наган салкынын тоеп, өстәл тартмасын сөйрәп чыгарам. Паспортымны алалар. Паспорттагы фото белән каршыларында кулларын күтәрәп басып торган мөхлукны чагыштыра башлыйлар. Дөрөс, фатир басарга кәргән «карак» фоторәсемдәгә кешедән картрак та, ябыграк та. Шулай да төсмерлиләр һәм язу өстәлемә утырып протокол теркәргә керешәләр. Ә мин шул арада чалбарымны, күлмәгемне киям. Күзәтәм. Машинага утырып килгәндә янган бензин хакы, әйләнеп кайтканда яндырылачак бензин. Болары әллә ни кыйммәт түгел, чөнки милиция идарәсе бездән ерак түгел. Ә менә ялган тревога куптарып, аларны бимазалаган өчен штраф һәм шуңа кушып инде дүртенче тапкыр аларны борчыган өчен. Болары күп. Гомумән, пенсия акчасынан түлөнгән һәр хак шулкадәр зур, кыйммәт тоела. Штрафны алганлыкка квитанция дә бирәләр югыйсә. Нигә соң алар киткәч күңел шулай сыкрый. Әрнепме-әрне йөрәк. Хәтта чәй дә эчәсе килми. «Адмирал сәгәте» турында сөйләп тә тора-сы юк, йокы кача һәм жан тынычлыгы. Хатынны кызгана башлыйм. Бу каза мескенгә шулкадәр зур тоела. «Сакчы»ны алырлар дип курка ул. Соң бит инде уйлап карасан, кемгә кирәк фатирынны шундый борчылулар, штрафлар белән саклау. Телевизор — хан заманыныкы. Кием-салым дингезләрдә йөргән чакта сатып алынган. Алар инде күптән модадан чыккан. Кемгә кирәк андый кием-салым. Юк, эш башка нәрсәдә. Урыс телендә «осквернение» дигән сүз бар. Бары тик шул сүз генә аңлата ала көчлөү, квартира басу, талау шикелле жинаятлырне.

Телефон чылтыраганда мин «адмиральский час»ка әзерләнеп йөри идем. Ишек кыңгыравы түгелме икән, дип, бертын тынлап тордым да трубканы күтәрдем:

— Сезнең белән Айнур Низаметдин сөйләшә,— диде трубкадагы тавыш Ауропа телләрендә сөйләшүче кешеләргә хас акцент белән.— Июнь азагында Финляндиянең Лахти шөһәрәндә язучыларның халыкара конгресслары була, катнашырга телисезме?

«Телисезме?» Теләк белән мөмкинлек арасын... аның бит иге-чиге юк. Башта, билгеле, тотлыгып тордым, ан-

нан соң кемдер шаярта булса кирәк дип уйладым. Бераз жылкәне кашып, Фатих ага Хөсничә бераз «бүрек белән кинәшеп» торганнан соң, ризалыгымны белгерттем.

Әйе, конгресска катнашу мөмкинлеген миңа Айнур ханым өйтте. Аның турында сөйләп тору кирәк түгелдер дип уйлыйм. Айнур Низаметдин, әйтик, урыс императоры Петр I шикелле, татарлар өчен «Ауропага тәрәзә ачкан» шөхес. Бөтендөнья татар конгрессы вакытында мин аның белән таныша алмаган идем. Хәер, чит илләрдән килгән татарлар белән танышу мөмкинлеген юк та шикелле иде. Аларны төрле яктан теге бизнеска әвәс бәндәләр урап алган иде. Чит илләрдә яшәүчеләр белән өшнәлек кылу модага кереп китте бит. Шулай өшнәлекне ныгыту нәчәл-нигрәк бәндәләр монополиясенә өйләнде.

Беренче сөйләшүдән соң, Айнурның әнисе Фәридә ханым Низаметдин чылыратты, аннан соң Мюнхеннан Фәридә Хөмит. Һәм мин, канатланып, Финляндиягә барырга жыена башладым.

Чит ил паспорты алырга чират торуларны, андагы бюрократик киртәләргә, мәсхәрәлә рәсмилекләргә сөйләп укучының вакытын алырга теләмим мин. Өч ай дәвамында, һәркөнне чиратны расларга барып, төн йокыларын калдырып, дежур торып һәм тәртип урнашуда катнашып яңа паспорт алганнан соң, ачыкланды: иске паспорт та чит илгә чыгарга ярыш икән ләбаса! Кемдер чит илгә барырга йөрүчеләргә талап акча жыю өчен чыгарган икән иске паспортны яңага алыштыруны. Яңа паспорт бер генә хәрәфә белән дә искедән аерылмый икән. Елый алсаң — ела, көлсәң — көл, көчсәң — көч. Рәсәй чынбарлыгы бу. Акыл белән дә, тәҗрибә белән дә — берничек аңлап та, аңлатып та булмый.

Кулдагы паспортка виза куйдыру вакыты җиткәч — тагын бер киртә. Андагы чират та айларга сузыла икән. Финляндиядә эш хакы югары, товарлар кыйммәт булганлыктан, бу илгә совет хунхузлары өллә ни ябырыла алмыйлар. Мафиозлар барыбер җаен тапканнар. Финляндиядә сәяси эзәрлекләүгә юлыккан шөхесне яклау, аңа урын бирү законы бар. Шулай закон буенча качып килгән кешегә торака бирелә, яшәргә җитәрлек дәрәҗәдә акча түләнә. Бушка бирелгән торакта, эшләмичә алган акчага җиңел генә яшәп ятканда яклау сораган шөхеснең ни өчен эзәрлекләнүен өкрәң генә тикшерә башлыйлар икән. Андый тикшерү уртача ике-өч, хәтта дүртәр айга сузыла. Шулай дәвердә мафиози кайда нинди нәрсә барлыгын ашыкмыйча гына күзәтеп йөри икән дә, җавап тоту вакыты якынлашканда, квартира яисә банк басып, маши-

на урлап Польша тарафына качалар икән. Шуңа күрә Финляндия консулыгында тикшерүне каты тотта башлаганнар. Белмим, Финляндиядәге кан кардәшләребезнең кайгыртучанлыгы шулай көчле булдымы, әллә Аллаһы Тәгаләнең рәхиме аркасындамы, без шул виза алу мәсьәләсен тиз һәм жиңел уздык.

2

Финляндия татарларының нинди илдә, кемнәр арасында яшәүләре турында соңрак сөйләнер. Минем Финляндиядә очраткан татарлар турында сөйләсем килә. Фатих әфәнде һәм Фәридә ханым Низаметдиннәр белән очрашасы көнне конгресска катнашкан язучылар хөрмәтенә банкет оештырылган иде. Андый банкетлардан совет чорында оялап калган гадәт буенча аракы эчми торган бәндәләр дә баш тарта алмыйлар. Бу инде трагедия. Мактанып әйтү түгел, очрашу мөмкинлегә тугач, мин банкетны оныттым. Фатих әфәнде белән без кичке сәгать алтыда очрашырга сөйләштек.

— Безнең йорттан Лахтига кадәр йөз дә житмеш кенә чакрым, — диде ул. — Бер сәгатьтән сезнең кунакханәгездә булырбыз.

Юл йөрүдә хәбәрдар бит мин. Хисаплап карадым. Сәгатенә йөз житмеш километр йөрешле машиналар бар. Ансы шулай. Асфальт юлдан сәгатенә йөз километрдан да тиз йөрәп булмый дип уйладым мин. Кызым белән дә киңәшәп карадым. Ул әйтте:

— Безнең татарда бит өз генә булса да мактанчыклык бар. Сәгать ярымнан килеп житәрләр.

Без шәһәр карап бер сәгать егерме минут йөрдек. Низаметдиннәр йөз житмеш километр араны илле биш минутта үткәннәр. Рәсәй шартларына күнеккән кешегә нәрсә ул егерме биш минут көтеп тору. Егерме биш минут көттерү дә гөнаһ саналмый. Ауropa шартларында тәрбияләнгән кешегә көтү һәм көттерү — зур, бик зур гөнаһ. Мондый гөнаһ турыдан-туры абруйга китереп тондыра.

Күрешү шушы уңайсызлыктан башланды. Беренче күрү турында сөйләп торасы юктыр дип уйлыйм. Тәүге очрашуда кешене энәсеннән жебенә кадәр бербөтен итеп эләктереп аласың. Ешрак очраша башлагач, шушы бөтенлек аерым детальләргә бүленә башлый һәм икенче синтезга килеп житкәнче, урысча әйткәндә, бу кеше белән жиде пот тоз ашарга кирәк.

Низаметдиннәр гаиләсе минем күз алдымда ап-ачык,

яп-якты булып сурәтләнеп калган. Мин аларны күрәм, тавышларын ишетәм. Күреңгү вакытындагы кул кысулар жылысы да әле суынып бетмәгән. Дөрөс, сөйләшеп утыргандагы сүзләрнең эчтәлегә тулы түгел, әңгәмәнең эчке музыкасы, аның аһәңе әле һаман яңгырый.

Ауропа ысулында сүзне Фәридә ханымнан башларга кирәк иде дә, ләкин без бит — татарлар, Фатих әфәндедән башлыйк. Фатих исеме минем остазым, татар әдәбиятына матурлык сулышы өргән, чәчмә әсәрләр өлкәсендә тирән эз калдырган Фатих Хөснине искә төшерә. Бүгенге әдәбият житәкчеләренә булган рәнжүем язучылар йортының коридорында татар язучыларының фоторәсемнәре арасында Фатих ага Хөснинең фотосы булмаудан башланды. Милләтнең деградациясә шундый шәхесләргә онытудан башлана. Низаметдиннәр гаиләсенә кайтыйк.

Фатих әфәнде белән минем арадагы яшь аермасы бер генә ел булып чыкты. Ул әле егетләрчә яшь, таза; егәрлеге, бәрәп чыгарга торган шикелле, кайнап тора. Мин шундук абайлап алдым. Эш кешесә буларак ул америкалыны хәтерләтә. Аның, гаилә башлыгы буларак, гаилә өгъзаларының иминлегә өчен җаваплылыгын нәрсә белән чагыштырыйм икән? Әйе, бозлык чорында шуышып килеп туктап калган гранит ташларын хәтерләтә. Ир кеше менә шундый нык, ышанычлы булган очракта гына балалар таза, матур булып үсә, хужабикәләр картаймый, хатын-кыз нәфислеген тулы килеш, озак саклый ала. Безнең тоталитар чынбарлыкта ир-егетнең сәләте, эшчәнлегә, хәтта таланты да һәрвакыт өченче-дүртенче урында кала килде. Көнкүрештә уңыш яулау өчен шактый гына ялагай, тәлиңкә тотарга сәләтле, ярашучан булу кирәк иде. Менә шушы шартлар күпме ир-егетнең башкайларына житте. Фажигане Фатих әфәнде шикелле шәхес белән очрашкан чакта аңлый башлыйсың.

Әйе, урын бар горурланырга. Татарларда Фатих әфәнде шикелле эш башкара белүчеләр («бизнесмен» сүзен куллануны өнәп бетермим мин) булуына. Рәмиевләр, Шакировлар, Хөсәеновлар чоры искә төшә. Алар менә шушындый булганнардыр инде дип уйлап куясың. Һәм шул горурлану гасыр башында татар байлары алган стартны дәвам иттерүче Низаметдин Фатих әфәндегә күчкән сизәсең. Татарстан, мөстәкыйльлеген тулысынча яулап, ирегән саклай алса, мондый кешеләрнең тәҗрибәсә безгә кирәк булачак. Татарстанның житәкчеләргә бу турыда уйлы торганнардыр дип ышанам — яшь эшмәкәрләргә өйрәтү, аларга ярдәм күрсәтү өчен чит илләрдә яшәүче

тәжрибәле татар байларын туган жиребезгә чакыртасы иде. Әнә әрмәннәр, хәтта президентларын да чит илдән китертеп утырттылар. Һәм чит илләрдә яшәүче кан кардәшләребез белән элемтәне көчәйтсә, тыгызайтасы иде.

Әдәбият һәм сәнгать турында без күбрәк Фәридә ханым белән гәпләштек. Фатих әфәнде хатынының мәдәният дөнъясын жаны-тәне белән яратуын белгәнлектән, джентльмен буларак, хужабикәгә туйганчы сөйләшергә мөмкинлек тудырды. Хатын-кызны сурәтлисе килгәндә, башта аның киенү рәвешенә күз салып аласың. Туган телебезнең даһилыгы икешәр ижекле пар сүзгә тау чаклы мәгънә сыйдырган. «Киенү-ясану» дип әйтелә халык телендә кешенең экипировкасы. Һәм шунысы кызык: без киём кытлыгы, ярлылык шартларында киенмибез, ясанабыз гына. Ә Фәридә ханым исә киенгән иде. Зәвыклы һәм интеллигент шөхесләргә хас булганча. Бу очракта кешенең үзен күрәсен, ә киеме нигәдер күзгә ташланып тормый. Мәскәүдә Низаметдиннәр гаиләсе турында сүз чыккач, миннән Фәридә ханымның киенүе турында сорадылар.

— Чиктән тыш гади киенгән,— дидем мин.

Кызым Камилә өстәде:

— Андый гадилек шактый кыйммәт тора. Фәридә апаның кинәшче модельеры да бардыр әле.

Зәвык дигән нәрсә адәм баласының һәр эшен, һәр гамәлен яктыртып тора. Мәсәлән, әдәбиятта зәвыклы укучы тәрбияләү — иң мөһим мәсьәлә. Язучылар бездә ике йөздән артык. Талантлылар? Бар андыйлар да. Шомая белүчеләре дә житәрлек. Ә менә әдәбиятның жанын аңлаучы, аның шифалы сулышын тоючы — язучылар арасында, китап укучылар арасында чиктән тыш өз һәм, өз булганга күрә, искиткеч кадерле. Фәридә ханымның шундый укучылардан икәнлегә әңгәмә башында ук ачыкланды. Эчкерсезлек, зәвыклы бәя, риясызлык — менә нәрсәгә мохтаж каләм тирбәтүчеләр.

Язучылар, тәнкыйтьчеләр, әдәбият белгечләре биргән бәягә рәсми тәэсир килеп кушыла. Белем мәсьәләсе. Белем була алдымы икән ул совет чорында алган марксизм-ленинизм кагыйдәләреннән тукулган әдәбият тәгълиматы? Дипломлы томаналыкка Язучылар берләшмәсендәге юлбашчылар тәэсире, төрле агымнар, өшнәлекләр тәэсире — бәяләүгә боларның барысы да кушыла. Нәтижәдә, гаделлеккә хилафлык килә. Бәлки, шуңа күрәдер Фәридә ханымның татар әдипләре язган әсәрләр турында сөйләве миңа чиктән тыш кызыклы һәм әһәмиятле иде. Үрчәтсә, күбәйтсә иде менә шушундый югары культуралы, сизгер зәвыклы укучыларны! Менә шушундый укучылар бар

чагында әдипнең ак көгазь белән очрашканда кичергән газаплары, аның йокысыз төннәре, комга сенгән су шикелле исрафка киткән көчләре әрәм түгел тоела баш-
лый. Белмим, бәлки, башка язучыга иҗат эшен дәвам итү өчен мактаулы исем, абруйлы бүләкләр кирәк була торгандыр? Мин үзем зәвыклы укучыга мохтаж. Шу-
гына иҗатны дәвам итәргә рухи көч биреп тора.

Совет чынбарлыгы. Көнкуреш миһнәтләре, безнең хәерчелек, тез чүгеп яшәү. Боларның барысы да беренче чиратта авыр йөк булып хатын-кыз җилкәсенә ята тор-
ды. Сөембикә, Нурсолтан сыйфатлары елдан-ел кими, өзәя. Генофонд ярлылана. Рухи егәр сүлпәнләнә, сүнә. Милли горурлыкның җимерелүе, милләтнең юкка чы-
гуы һәр очракта хатын-кызлардагы сыйфатлардан баш-
лана.

Финляндиядә яшәүче татар хатыннарында, безнең Сөембикәләребездә, Нурсолтаннарыбызда булган гүзәл сыйфатлар тулырак саклана алган. Бездә, «әшәкелек импе-
риясе»ндә, яшәүче хатыннар андый сыйфатларның шак-
тый өлешен югалтканнар. Ничек саклый алсыннар, мес-
кеннәр. Без бит хатын-кызларны урман кисәргә, торф чыгарырга, тимер юл ремонтларга җигеп килдек. Андый эштә гүзәллек, тойгы нечкәлекләре, рухият сыйфатлары комачаулык кына китерә. Совет чорында без хатын-кыз-
ны йөк атын алыштырырлык хәлгә җиткерә яздык.

Фәридә ханым китап укудан тыш сәяхәткә йөри. Фатих әфәнденең эшен чит илләргә йөртә. Фәридә ханым белән Айнур сәяхәт кылырга яраталар. Әле узган җәйне генә Мисырга барып кайтканнар. Борынгы Мисыр сәнгате белән танышканнар, ислам тарихында тирән эз кал-
дырган тарихи урыннары, күп гасырлар мөселманнар йөргән борынгы хаж юлында йөргәннәр. Бу юлда хан-
бикә Нурсолтан, имам Шамил, Шиһабетдин Мәрҗани-
нең эзләре калган.

Галәмнең иң зур, иң бөек китабы — Җир шары. Шу-
л китап халыклар язмышы, шәхесләр тәкъдире белән языл-
ган. Аның битләре — авыллар, шәһәрләр, күчмә халык-
ларның җәйләүләре. Бусы — макрогаләм, микрогаләм —
аерым шәхес, аның күргәннәре, кичерешләре. Әгәр син
шушы ике бөек китапны уку бәхетенә ирешә алсаң,
аның эчтәлегә гомерлеккә синдә кала. Син йөргән юл-
лар, син күргән елга-таулар, мөгҗизалы калалар — шу-
ларның барысы да сиңа күчә. Синнең күргәннәреңне бер-
кем тартып ала алмый. Синнең күргәннәрең каршында
кимсетүләр — көчсез, авырлыктар да аны җуя алмый.

Авыр заманда яшибез хәзергә, килер бер көн, дөньялар

тигезлөнер. Шул чакта минем милләттәшләрем теләгән илгә, Жир шарының теләсә кайсы почмагына барып кайта алыр. Мин шундый көннең килеренә ышанам. Өмет бит... Ансыз яшәп булмый.

Әңгәмә ләззәтенә изрәп, вакыт узганын сизми калганбыз. Фәридә ханым белән Фатих әфәндене озатырга чыкканда, сәгать угы яңа тәүлек башланганын күрсәтә иде инде. Июнь азагында Финляндиядә ак төннәрнең иң озын чагы. Жир йөзенә өрфиядәй йомшак, тылсымлы яктылык иңгән. Күк йөзендә кояш та, ай да юк, ә яктылык мул. Илаһи яктылык. Агачлардан, йортлардан жиргә шәүлә дә төшмәгән. Ибсен әсәрләре, Григ, Сибилюс менә шушындый ак төннәрдән тукылган.

Машиналарның модификацияләрен мин начар беләм. «Мерседес-600» булса кирәк, ялгышмасам. Шәхесләр машинасы. Кан кардәшләрем машинаның салонына кереп урнаштылар. Машинага утыруларына карап, мин кемнең кем икәнлеген билгеләргә күнеккәнмен. Бернинди тәкәбберлек, эрелек күзгә ташланмады, милләттәшләрем затлы машина эченә кереп утырдылар. Карынына берничә йөз ат көчен яшергән мотор тавышсыз гына эшли башлады. «Мерседес» урыныннан кузгалды. Икенче минутта ирле-хатынлы кан кардәшләрем һавада эрегән энҗене хәтерләткән ак төн эченә кереп югалганнар иде инде. Юл бие агачлары, Лахти каласының жыйнак йортлары, төннең рәхәтенә назланып, төньяк-көнбатышка ургылган машинага карап калдылар.

Онытымый торган очрашу иде бу. Шунысы аянычлы, мондый күрешүләр белән язмыш мине елдан-ел сирәгрәк бүләкли башлады.

3

Июнь азагында кояш төньяк ярымшарга күчә. Полоска якын кинлекләрдә якты төннәрнең иң көчле чагы. Шул чакта финнәргә бер атна ял бирәләр. Халык табигать кочагына агыла. Без Тампере шәһәренә килеп туктаган чакта, кала бушап калган иде. Шул ук кичне Тампереда яшәүче татарлар безне төрек ресторанына кунакка чакырдылар. Өстәлдә төрек сыйлары. Безнең бүгенге кысынкылыкта бер атна ашарга житәрлек гигант кәбәб, бөтен дөньяга даны таралган төрекнең баллы нигъмәтләре. Өстәл тирәсенә жыелып, сөйләшеп утырабыз. Тампере татарларына Рәсәйдә яшәүче кан кардәшләребез турында сөйлим. Алар тыңлыйлар. Бераздан сизенә башладым — Татарстан хәлләреннән алар хәбәрдарырак, чөнки монда Казан-

нан килгән артистлар, язучылар, галимнәр өзәләп тормый.

Сөйләшә башлау белән чамалап алдым, монда яшәүче милләттәшләребезнең рухи лидеры — Мөәзиз Байбулат.

Әле дә күз алдымда, әнә, ирле-хатынлы Вафиннар утыра, врач-стоматолог Сабира, башка татарлар. Ә мин күзәтәм, аңларга теләм, туган туфракларыннан китеп, тегермән ташыдай басып, сине жиргә сендерергә торган империя золымыннан котылып яшәү дәверендә бу кешеләр нәрсә тапканнар һәм ниләр югалтканнар? Бу сорау финнәр жирендә йөргәндә бер генә минутка да жибәрмәде мине. Аңларга тырышам. Чагыштыру. Бу алым куллана белүчегә күпне аңлата.

Әйе, фин татарларында милли үзенчәлекләр тулырак сакланган. Мөһажирлек шартларында алар мәңгелек хәзинәләренә ничек саклый алганнар? Өстәл тирәсенә тезәләп утырганбыз, милләттәшләрем безгә Казаннан килгән артистлар, галимнәр үзләренен Татарстанга кайтулары (барулары түгел, кайтулары) турында сөйләләр. Тампередагы карт имам дөньядан киткәч, яңа имам сайлаганнар. Шул хакта сүз кузгалгач, күңелдә бер сиземләү уяна. Торган жирләре белән ата-бабаларының сөякләре күмелгән төбәкләр арасына большевиклар тимер пәрдә корып куйгач, фин татарлары бер куллары белән дингә, икенче куллары белән милли моңнарга һәм туган телгә ябышканнар. Бу ябышуга, аңлап эшләүдән тыш, үз-үзенә саклау инстинкты зур ярдәм иткән, күрәсен. Дин бит ул адәм баласын туган көннән алып күргә кергәнчә савап юлыннан житәкләп алып бару белән генә чикләнми. Дин тудырган шифалы мохиттә ата-бабадан калган горел-гадәтләр ышанычлы сакланып киләләр. Ә инде татарның җырларына милләтнең тарихы туктаусыз язылып торган. Җырлар халыкның аһ-зары, шатлык-куанычлары, милли моңнары, күп буыннарның киләчәккә талпынып торган өмет-багланышлары белән сугарылган. Безнең җырларыбыз, житмеш жиде буынның бәгырьләре аша узып, жаннарыбызны бер жепкә тоташтырып торучы бөек тылсым-талисман. Фин татарлары менә шушы ике могожилалы көчне яшәеш терәге итеп сайлап дәрәс эшләгәннәр. Югыйсә ассимиляция процессы аларны әллә кайчан жирле халыкка сендереп бетергән булыр иде.

Милли хис, милли тойгылар бик тө озақ житлегә. Житлегеп беткәч, бу шифалы көч сине маңкортлашудан, хайвани инстинктлардан һәм матди кирәклекләр колына әверелүдән саклап йөртә башлай. Шушы хакыйкәтне без, кызганычка каршы, картлык килеп ишек шакый башлагач кына аңлайбыз.

Тамперега килеп төн кунганнан сон, шөһәр карарга чыктык. Монда күргәннәр турында мин сонрак язарга уйлыйм. Шөһәр карап йөргән чакта да без милләттәшләр безгә шактый еш килеп юлыга тордык. Үзәктәге урамнарның берсендә Вафиннарның итальян тратториясе ысулында эшләүче кафелары урнашкан... Бу урамның йортлары үзара пөхтәлектә, жыйнаклыкта ярышып яшиләр шикелле. Вафиннарның кафесы бу ярышта башкалардан калышмый гына түгел, үрнәккә куярлык урын тота шикелле. Чиста итеп юылган витрина пыяласы аша тезеп куйган пицца бөлешләре, алсу көрән шишаралар, кабарып мамыкланган сумсалар — карасан, авыздан сулар килә. Керәсен, сине рәхәт итеп хужабикәнән мәрхәмәтле елмаюы кочаклап ала. Витриналарга куелган һәр ризыктан авыз итәсе килә. Син сораган ризык бер генә мизгелгә микродулкын миченә кереп чыга — борыныңа хуш ис бөркелә. Авыл йортындагы комлап ялтыраткан самоварны хәтерләтеп кофе кайнаткыч басынкы гына жырлый. Татлы ризыклар белән тамак ялгау мондагы хозурлыкның яртысы гына. Хужабикә ерак әбекәйләребездән килгән кунакчыллыкны, татар хатыннарына гына хас чисталыкны Ауропа шартларында тагын да камилләштереп шушы бинага туплаган. Монда утырган-да жанга рәхәтлек йөгәрә.

Кафега янәшә диярлек Гөлбану атлы татар хатыны тоткан келәм кибете. Аңа да кереп чыктык. Монда да безне жылы итеп каршы алдылар. Бельгиядә, Франция һәм Англия фабрикаларында машина тукуган, Пакыстанда, Фарсы жирләрендә, безнең Әзәрбайжанда, Шәрыкның төрле төбәкләрендә кул белән эшләнгән келәмнәрне зур осталык белән элөп куйганнар — төсләр һәм нәкышлар бөйрәме. Күргәзмәләрдә генә йөртерлек кыйммәтле келәмнәрдән башлап, акчасы санаулы кешеләренң көчләре житәрлек арзанлылар, һәр социаль катлам вәкиленә, теләсә нинди зөвыкка хуш килерлек товар тупланган монда. Ишектән кергәч, күз салып узасың — хаклар төшкән, кайбер келәмнәрнең хакларын яртылаш киметкәннәр. Финляндиянең көньяк күршесендәге дөүләт тетрәве мондагы тормышка да зыян китергән. Суоми илендә эшсезлек баш калкыта башлаган. Килешү нигезендә төзелгән гигант бозваткычлар завод причалларында тутыгалар — Рәсәйнең түлөп алырга акчасы юк. Финнәр исә үзләренең гаделлекләре аркасында ул гигантларга кирәкле чималны, механизмнарны башка илләрдән сатып алырга миллионнарын түлөп өлгергәннәр. Бозваткычлар, ракета детальләре, сугыш машиналары башка илләргә

кирәкми. Дөнья базарында аларны алмыйлар. Рәсәй Фин дөүләтенә 7,5 миллиард доллар әжәт акчасын бирергә тиеш һәм бирә алмый.

«Әшәкелек империясе» дип атаган иде Финляндиянең көньяк күршесен Рональд Рейган. 7,5 миллиард әжәт алып кире бирмәү — шуның дәлилле мисалы түгелмени? Әгәр шул акчаны фин халкына тигезләп өләшсәң, һәр финнең кесәсенә егерме миллионга якын доллар керер иде. Шул акчалар Рәсәйнең Никарагуага, Афган жирендәге кан коюга тотылып беткәнгә күрә Гөлбану ханым келәмнәрен ярты хакка сатып, бөләргә тиеш.

4

Туган туфракларын ташлап китеп фин татарлары отканнармы, оттырганнармы: шушы сорауга җавап эзлим. Алар монда безгә караганда рәхәтрәк яшиләр. Тормышлары тигез. Бай яшәгәннәре күп. Финнәр татарларга жылы карыйлар. Аларның теләкләренә каршы киртә тотмыйлар. Әнә менән дә ким жан башына мәчетләр торгызганнар, жыелып сөйләшер, күңел ачар, кирәк чакта бер-берсенә ярдәм күрсәтерлек мөмкинлекләре бар. Әйбәт ашыйлар, яхшы киенәләр, затлы машиналарга гына утырып йөриләр.

Әгәр алар ата-баба җире Нижегород өлкәсендә калган булсалар, аристократ ханым Фәридә колхозда иртә таңнан торып ферма сыерларын саварга йөгерер иде. Фатих әфәнде иртә таңнан карангыга кадәр колхоз җирен сөрер иде. Көнкүреш шартлары, рухият хозурлыклары белән ләззәтләнү турында сөйләп тә торасы юк. Әнә Рәсәйнең башкаласы Мәскәүдә яшәүче татарлар аталарының хөләл акчасына салынган Асадуллаев йортын карагрупп түрәләре кулыннан ала алмыйча инде ярты гасыр буена интегәләр. Туган җирләрендә калган булсалар, Вафиннар кафе ачып җибәрә алмас иделәр. Мөәзиз Байбулат ханым да үз иркенә, муллыкта, мәдәният дөньясында яши алмас иде. Ата-баба эргәсендә, туган туфрагында яшәү. Нәрсә соң бу? Нәрсә?

Фин татарларының язмышлары безне шатландырырга тиеш иде. Ә мин, әдип буларак, күзәтүләремнең һаман кинәя, фикер йөртүемнең тирәнәя баруына каршы тора алмыйм. Һәм Финляндиядә яшәүче кан кардәшләребезнең язмышлары турында уйлаганда күз алдыма шушы чынбарлык килеп баса. Туган җиреннән качкан татар үзе белән бар булган яхшы сыйфатларын алып китә. Милләтнең иң кыйммәтле хәзинәсе — шәхесләрдәге сәләт, тырыш-

лыклар, осталык, тәжрибә читкә чәчелә. Фәридә ханымның китап яратуы, аның затлы зәвыгы, рухияте татар халкындагы шушы сыйфатларга өстәлеп, рухи байлыкны зурайтырга, сыйфатларны көчәйтергә тиеш иде. Фатих әфәнденең эш майтара белү сәләте, аның күзгә бәрелеп торган егәре, халкыбызның сәләтенә, аның егәренә кушылырга тиеш иде. Фин татарлары матур, жыйнак йортлар салып Татарстанны, аңа янәшә өлкәләренә бизәргә тиеш иде. Ә алар Жир шарының әллә кайсы почмакларына олагып беткәннәр. Колониаль сәясәтнең чиркандыргыч фажигасе — басып алынган жирдә яхшылыкка, уңай сыйфатларга урын табылмау. Менә шушы жинаяттән башлана колониаль чынбарлык. Шушы фикердән соң укучының бу безне читкә китмәскә, туган туфракка теш-тырнак белән ябышып яшәргә өнди дип уйлавы бар. Колониаль золымга эләккән халык вәкилләренә туган жирләрендә сәләтләрен, талантларын эшкә ашырырга бөтенләй ирек бирелми. Колонизаторлар көчәйсен өчен абориген коллар бил бөгәргә, борыны белән жир сөрергә тиеш.

Фин татарларының тормыш-көнкүреш шартларын карап йөргәндә, йөрәк туктаусыз сыкранып торды. Халкыңның коллыкка юлыгуыннан качып калып та, котылып та булмый икән. Богау синең жаныңа салынган. Авыр, күзгә күренмәс жәбер богавы халыкка салынган, үзе ул авырттырып синең бәгырьләренә кыса. Гасырларга сузылган кимсетүләр, этеп-төртеп, кагып-сугып торыш шартлары кимсенү тойгыларын психология тирәнлегенә куып кертә. Табигатнең зәгыйфьләнә. Маңгаеңа күзгә күренмәс, әмма турыдан-туры синең кешелегенә, шөхеслегенә китереп тондыра торган күренмәс мөһер — «нацмен», «инородец» дигән кләймә сугылган.

Әйе, без, Татарстан татарлары («Рәсәй урыслары» дигән сүз барлыкка килчәк тиздән, Алла боерса), мөстәкыйльлек игълан иттек. Басып алу, буйсындыру салган богаулар тагын да ныграк кыса башладылар. «Демократия», «закон шартларында эш итүче дәүләт» дип аталган коры куыклар шартында Рәсәйнең колониаль биләмәләрендә яшәү түзеп булмас хәлгә житте. Әйе, акча ясыи белгән кешегә баю, майга чумып яшәү мөмкинлегә барлыкка килде. Колониаль богаулар өзелмичә торып зур акча, миллионнар, миллиардлар белән дә бәхеткә ирешеп булмаячак. Бүгенге чынбарлыкта Маркстың бер даһи фикере искә төшеп тора: тигезсезлек шартларында «акча тугрылыкны сатлыкка, мөхәббәтне нәфрәткә, нәфрәтне мөхәббәткә, яхшылыкны яманлыкка, яманлыкны яхшылыкка, колны колбиләүчегә, колбиләүченә колга, юләрне

акыллыга, акыллыны юлөргә әйләндереп тора. Акча мөмкин түгелне — мөмкин, булганны булмаганга әйләндереп тора...» Бу фикергә минем үз тәҗрибәм менә нәрсә өсти: «Акча — тирес, һәр ассигнация кәгазенә менә төрле кабахәтлек сәңгән. Акча тиресе — жирәндергеч хәшәрәт. Ә көнкүреш сіннән шул тирес белән ашлауны таләп итеп интектерә, бимазалый».

Бу турыда әйткәнәм дә бар шикелле. Яңа илгә, ят шөһөргә килеп керү белән күзәтүләр башлана. Алар шулкадәр күп җыела, тәртипкә салмасан, кайда нәрсә ятканын таба алмыйча интегеп бетәсең. Мин үзем болай эшлим. Базарларны, кибетләрне, күргәзмәләрне карап чыгам. Бусы көндәлек тормыш барган жирләр. Рухиятне андыйсың килсә, китапханәләрне, театрларны, музейларны карыйсың. Гыйбадәтханәләр — болары ахирәтлеккә юл күрсәтүче мәктәп. Адәм баласының мәңгелеккә хәзерлеген беләсең килсә, зиратларны кара. Шөһөрне карап бетергәч мин Тампереның зиратына килеп чыктым.

Жир йөзендәге иң ярлы, иң шыксыз һәм пычрак зиратлар — элеккеге Советлар Союзында. Тәрәккыяткә ирешкән иллөрдә зиратлар гыйбадәтханәләр тәртибендә тотыла. Монда пакылек, монсу тынычлык хөкем сөрә. Бу урында сін көндәлек ыгы-зыгыдан арынып, өмет-багланышларың белән Жиденче кат Күклөргә мөрәҗғәгать итә аласың. Монда чисталык һәм тәртип. Ялганлау һәм тәртип бозу, тәртип бозу һәм ялган, боларның өчесе дә бер анадан туган. Русия зиратлары (шул исәптән совет чорында безнекеләр дә) ялган белән пычраклыкның сәбәбен һәм адресын ачыклап торалар...

Әрвахлар илендә йөрим. Кабер ташы мәңгелеккә куела, чөнки адәм баласы кешелек сыйфатларын мәңгелеккә сырышып яшәгән очракта гына саклый ала.

Белмим, бу тойгы җан ияләренәң барысындамы икән? Зиратка ялганны, күз буяуны алып кереп булмый. Бу изге урынга ялагайлык, тәлинкә тоту, куштанлыкны да алып кереп булмый. Алар капка төбендә кала. Сине кабер ташлары каршы ала. Алар шундый тыныч, шундый горур. Менә нигә колонизаторлар кабер ташларын чиркәү нигезләренә салганнар, шул ташлар белән урам түшәгәннәр икән. Алар чекерәеп карап торганда, җинаять эшләү кыен булган, күрәсең...

Мөселман каберлекләре. Аларны кырыс итеп күз алдына китерү гадәткә кергән. Чиметейро ди Стальено (Генуя), Манжуик (Барселона), Пер-Лашез (Париж). Чыннан да, керсәң чыгасың килми. Сәнгатьнең иң мул тупланган урыннары. Өстәвенә ихтирам, шөфкать шаукымы сирпел-

гән жирләр. Каберлекләр турында сүз кузгалган чакта без нигәдер Таж-Махал, Эль-Һамбра, Биб-Ханым, Төркестан каласындагы Әхмәд Ясәви төрбәләрен онытабыз. Евроцентризм тәэсире бу. Күп гасырлар туктаусыз Ауropa илләренен өстенлегә, Көнбатыш халыкларының культуралы булуы, Шәрыкта артта калган, хәерче, томана бәндәләр яшәве турындагы мәгълүмат миебезне киптереп, мескенләндереп бетергән. Евроцентризм — миф. Миф мантийкка буйсынмый. Леви Строссның фәнни ачышы мифның логика белән янәшә хәрәкәт итүен исбатлый.

Шуңа күрә татар халкы Шәһри Болгар хәрабәләрендә даими гадәткә, дәүләт сәясәтенә әверелеп беткән кабахәт ушкуйниклыкка каршы тора алмый. Ерак бабаларыбызның төрбәләре белән горурлана белмибез без. Шулу хәл Төньяк Африка жирләренә чәчелгән Марабут каберлекләрендә.

Бөек шәхесләренен соңгы, мәңгелек торакалары! Мондый торака күчкән һәр мәетнен бөек шәхес булуына инана башлайсың. Мукшы жирләреннән алып Колыма бозлыкларына кадәр чәчелгән ГУЛАГ каберлекләре. Мәетләренен шәрә тәпиләренә шәмәхә каләм белән язылган бирка тагып үләт базына томыра торган булганнар. Әле шушы көнгә кадәр күп миллионлаган варислар ата-аналарының каберләрен эзләп газәпланалар. Сталин золымын, аның «корыч йодрыклы хакимияте»н сагынучыларның шушы чынбарлык тәннәрен чымырдатмый микәнни?

5

Сальвадор Далиның бер рәсеме «Таш» дип атала. Таулар, ерак офыклар артына сузылган бозлык каядыр икенче планда, жир өстеннән шуышып барып шомарган ике таш валун аунап ятканы күренә. Кайчандыр Жир шарын каплаган бозлык чоры сурәтләнгән. Алгы планда зур таш валун. Бүртенеп торган авыр маңгай, сытылып чыгарга торган күз бәбәкләрендә мәңгелеккә төбәлгән сораулы караш катып калган. Чөч куге, эре дулкыннар белән артка таба агылып төшкән. Таш артка таба агылып төшкән чөчләре белән боздан яртылаш чыгып торган кесә сәгатенә, иягә белән үлчөү тәлинкәсенә, муены белән зур йомыркага таянган. Үлчөүнен икенче тәлинкәсендә Леонардо да Винчинин «Мона Лиза» («Джоконда») сурәте төшкән шырпы кабы. Каптан өч шырпы муеннарын сузып чыгарга азапланалар. Шуларның берсендә ут кабынып киткән. Ни өчен мин бу сурәтне тәфсилләп, һәр деталенә әһәмият биреп сөйлим? Гений бер генә

нәрсәне дә бушка сурәтләми. Сурәткә тирән мәгънә, кешелек дөньясын гасырлар бue газәплаган сорау яшеренгән. Адәм баласының кешегә әйләнүенә Таш, Ут, Вакыт һәм үлчәү рәвешендә бирелгән Әхлак этәреш ясаган дип аңлыйм мин бөөк испан рәссамының бу полотносын.

Таш турында сүз чыкканда, мин японнарны исемә төшерәм. Ташның матурлығын, аның жанын аңлау дәрәжәсенә ирешкән милләт. Японнарда таш фонарьлар, таш бакчалары, табыну урыны бар. Японнарда таш һәрвакыт гыйбадәтханә сыман изге саналган. Юкка гына таш бакчалары монастырьда яшәүче монахлар тарафыннан ижат ителәп, монастырь карамагында сакланмый. Һәм менә мин Финляндиядә йөргәндә ташның жанын, аңа яшеренгән матурлыкны һәм ташның холкын финнәрнең дә аңлавын күрдем. Бәлки, шуңа күрә Аллаһы Тәгалә суоми халкын бозлык чорыннан калган мәһабәт валуннар белән бүләкләгәндер? Андый ташлар Финляндиядә адым саен диярлек очрап тора. Кыр-яланнарда, тау итәкләрендә, чиста көмеш көзгә төслә күл буйларында, урман эчләрендә — кайда гына юк мәһабәт гранит, лабродорит монолитлар. Санкт-Петербург тулысынча диярлек финнәр жиреннән китерелгән ташлардан салынган.

Таш. Мәңгелек символы. Татарның «таш кала» сүзендә каланың тарихтагы урыны белән бергә аның ныклығына, матурлығына соклану-горурлану яңгырый. Шул ук вакытта, таштан салган калаларыбызны дошман жимереп бетергәнгәме, бу сүздә ниндидер аянычлы кызгану да сизелә.

Без Тампере зиратын жентекләп карап чыктык. Бездәге шикелле калай һәйкәл, ашыгып кагып киткән бер генә казык та күрмәдек. Таш һәйкәлләр. Аларның күбесе кабер хужасының исемен, аның күпме вакыт якты дөньядә яшәп китүен язарлык кына итеп кирәк кадәр эшкәртелгән. Дәрәс, һәйкәлләр дә бар. Аларның барысы да кеше һәйкәлләре. Ә бит совет чорында тиражлап әмәлләнгән, берсен икенчесеннән аерып булмаслык шаблон һәйкәл утырту модага кереп киткән иде. Финнәр исә кабердә ятучының барлык сыйфатларын, аның газиз язмышын таш аша сурәтлi белгәннәр. Ниндидер мәжүсiлек чорындагы антроморфизм киндәге, японнардагы «нэцкэ» үзенчәлегә сизелә финнәрнең кабер ташы сайлый белүләрендә. Каян килә икән бу сәләт? Әллә финнәр әле һаман табигать кочагында ташлар, агачлар белән серләшәп яшиләрме икән? Адәм баласы, жәннәттән куылгач, табигатькә сырышкан. Ул чакта агачлар, кошлар, жәнлекләр адәм баласына яшәргә ярдәм иткәннәр. Ул чорда аларның

фикерләре уртак, максатлары бер булган — үзара ярдәмләшү. Урманнарны яндыру, агымсуларны пычрату, жирне айкап хәзинә эзләү соңгы гасырларда гына башланды.

Тампере зиратына керәсең — кабер ташлары сине каршы ала. Таш яныннан жиңел генә узып булмый, туктап тынлыйсың.

— Сал бүрегенне, — ди таш сиңа. — Изге кеше күмелгән монда. Ул үзе жир куенында, аның жирдә калган игелекләре әле һаман яши. Алар хәрәкәттә — кешедән кешегә күчеп таралып торалар. Бүрегенне салдыңмы? Баш иеп сөйләш, ашыкма, өлгерерсең...

— Саваплы гамәлләр кылып өчен килгән иде биредә күмелгән адәм, — дип аңлата икенче бер таш. — Ашыкты. Кабаланды. Үзе киткәндә малы өелеп калды. Саваплы эшкә вакыты булмады... Хәзер үкенә.

— Тынла, — дип туктата өченчесе. — Үкенә ул. Тик хәзер соң инде. Сиңа әле соң түтел. Ашык. Монда малны да, дан-шөһрәтне дә алып китеп булмый. Савап эшләү кирәк. Шул турыда кисәтмәкче булам...

Таштан ташка күчеп, зират кылып йөрибез: хатыны Мария белән Райнер Лампинен һәм кызым белән мин. Шулай йөри торгач, татарлар күмелгән жиргә килеп життек. Жир астында кан кардәшләребез. Нинди көч китергән аларны монда? Нинди фажига туган туфракларыннан аерган?

Зират уйландыра. Казан ханлыгы жимерелгәч, жиребезгә урыслар килә башлаган. Без хәзер алар белән аралашып яшибез. Күршендә яшәгәндә, бергә эшләгәндә, мәктәпкә, институтка йөргәндә явызлык күрсәтми бит алар. Гомумән, урыслар киң күңелле, ярдәмчел халык. Нишләп соң шул әйбәт кешеләр безгә карата гел начарлык эшләп торганнар? Санап бетергесез бит безгә карата эшләгән өшәкелекләре.

Бу урында бертын уйланмыйча булмый торгандыр. Без туган туфрагыбызда жиребез яуланганнан соң килгән урыслар белән аралашып яшибез. Аларга бит «Батый ханга ияреп татарлар килгәнче бу жир сезнең ерак бабаларыгызныкы иде» дип туктаусыз аңлата килделәр. Урыслар моңа ышандылар. Татарларның да бер өлеше шушы ялганга ышанды. Татарлар сезнең ерак бабаларыгызны өч гасыр коллыкта, аяусыз золымда тоттылар дип тукып торсалар да, күрше булып яшәгәндә, бергә эшләгәндә урыс кешесе татарга мәрхәмәтле. Сиңа гел яхшылык кына эшләргә ниятләп йөргән шул ук урысны хакимлеккә күтәреп, синең язмышың белән идарә итәргә утырту белән ул Явыз Иван, Аксак Каратуннар васыятен гамәлгә

ашыра башлый. Менә шундый шартларда татар белән урыс ничек кенә яшәсәләр дә, Газраил белән очрашканнан соң, бер зиратка кереп, бергә ятарга теләмәделәр. Гомер буе дуслыкта, бер-берсен ихтирам итеп, ярдәмләшеп яшәгән урыс белән татар Мөнкир-Нәнкир белән очрашыр алдыннан аерылып, үз зиратларына юл тоту бозылмас канунга әверелде. Кайбер галимнәр бу гадәтне дин белән дәлилләмәкче иделәр. Коммунистик идеология хөкем иткән чорда чөчөклә болын өстенә жәйгән асфальт рәвешендә тоташ дәһрилек урнашкан иде. Шушы шартларда да бу ике милләт вәкиле жир астында янәшә ятудан баш тартты. Моңы ничек аңлатырга?

Мине бәгырьләргә үтеп тетрәндергән күренеш — кан кардәшләребезнең финнәр белән бер зиратта, янәшә урнашулары булды. Хужалар мөһажирлек куып китергән бәндәләргә изге урыннарын (итальянча зират — «кампо санто» — «изге урын» дип атала) ачканнар һәм фин татарлары бу бөек хөрмәтне кабул итеп, ихтирам белән мәңгелек юлына янәшә юнәлгәннәр. Шушы күренештән соң миңа финнәр белән фин татарлары арасындагы мөнәсәбәтне тикшереп торуның кирәге калмады. Фәнни тикшерүдән дә, аңлашудан да дәлилләрәк иде ике милләт вәкилләренең бер зиратта ятулары.

6

Кабат монда килергә насыйп булса, фин татарларының каберләрен махсус өйрәнәп, бу турыда аерым әсәр язар идем мин.

Ашыктыралар. Инде күптән төн. Тылсымлы аксыл көмеш яктылык. Кояш күптән баеган, күктән карангылык инә алмаганга гына Жир йөзен шушы тоныксу яктылык каплаганны аңламыйча йөрисең. Без инде зиратның уртасында — йөзьяллык имәннәр, чаганнар арасында. Пөхтәлек. Әйтерсең үләннәрне сабынлап юганнар, чөч тараган шикелле, аралап, жиргә егылганнарын күтәрәп, тигезләп куйган шикелле. Юк, тарамаганнар үләннәрне, ташларга кунган тузаннарны да сөртмәгәннәр. Тузан юк монда. Финнәр зиратларын яраталар, хөрмәтләп тоталар, ихтирам итәләр. Яратуга чумып үскән бала да шулай матур, саф табигатыла күренә.

Шушы аһәңле, моңсу пакылек эчендә татар кабер ташларындагы язуларда бер үк исем-фамилияләрнең еш кабатланулары күзгә ташлана. Тагын бер ачыш — монда яшәүче татарларда гаиләләрнең өзлегә. Кардәш-ыру, туган-тумача, берничә генә нәсел жыелган монда.

Корбангали нәселе: Хәкимжан, Хәсни, Фатыйма, Хәйдәр. Бергәлекнең шифалы сулышы. Бездә инде, бигрәк тә зур шөһәрләрдә, урыс арасында яшәүче татар гаиләләрендә ата-бабадан килгән кардәшлек, ыругдашлык хисе әкрәнләп сүнәп бара. Кыргый битарафлык килә аның урынына, ата-анадан — балага, балада ата-анасына булган изге хисләр, ярдәмчеллек, жылы кайгыртучанлык әкрәнләп бетә бара. Ә монда сакланган. Кабер ташларындагы исемнәрне укуымны дәвам итәм.

Садретдин нәселе: Әхмәтжан, Мөхәммәтжан, Шакиржан, Асия... Тукта! Күз карашым Сильвия Мария дигән исемгә төшә. Бертын туктап торам. Аңларга тырышам. Әйе, Сильвия Мария иренә иярәп килгән, бер үк таш астына, гаиләнең бакыйлык оясына керәп яткан. Бу хәл журналда эшләгәндә кайнар бәхәс кузгаткан бер вакыйганы искә төшерә. Бер яшь галим Идел Болгарстаны каберлегендә кыйбла ягына түгел, каршы якка каратып җирләнгән мәет тапкан. Шуңа нигезләнәп автор бу җирдә болгар чорында да славяннар күпләп яшәгәннәр, мин казып чыгарган мәетнең сөякләре шуны дәлилли дип әйтмәкче була. Мин бала чагымда картларның якын-тирәдәге авылларда армия хезмәтеннән татар иренә иярәп кайткан маржаны күмгәндә аны кыйбла ягына түгел, кире якка каратып җирләүләрен белә идем. Без каты бәхәсләштек һәм шәригать кануннарын белүче зур галимнәр мине яклап чыкты. Сильвия Мария, каты туфрагың йомшак, җиңел булсын! Иренә тугрылыклы, аның милләттәшләренә мәрхәмәтле булуыңа шигем юк минем.

Юлдашларым машинага таба киттеләр. Мин ашыгыч рәвештә кабер ташындагы бер язманы күчерәм. Хата киткән булса, кичер, Ходаем!

«Әһле Имамәтдин, Бәян, Билялетдин кызы Кадрия Тампере шөһәрәндә 23/1 1927 сөнъ тугмыштыр. Вафаты 6/1 1944 тарихындадыр. Асыл ватаны кадим кариясендин Нижний Новгород вилайяте Сергач наһиседер. Аллаһ рәхмәт әвләсен».

Таштагы сүzlәр унҗиде яшылек саф күңелле гүзәл мәрхүмәнең «кадим ватаны»на җирсәп елавы булып яңгырады. Без бер елда туганбыз. Кадрия үзенең соңгы юлына киткән елны мине, туган авылымнан аерып, әрмиягә, кеше үтерергә өйрәтергә алып киттеләр. Бәлки, шуңа кабер ташларындагы сүzlәр аткан ук булып бәгъремә килеп кадалгандыр? Тагын бер нәрсә тетрәндерде мине — кабер ташларына язган сүzlәрнең авторы. Ят мохиттә, чит телдә сөйләшәп яшәгәнгә күрә туган тел әкрән генә сүнә, сүрелә башлаган. Эпитафия авторы туган теленә

шытырдатып ябышкан, аны сакларга, югалтмаска тырышкан. Һәм адәм баласы өчен, жан, иман пакьлеге өчен телнең нинди бөөк таяныч булуын анлаган Кадриянен язмышын ташка күчергән кеше. Кабер ташындагы сүзләр аша язучының Финляндиягә килгәнче төрекләр арасында, Аурупа илләрендә яшәп караганы жәйрәп ята. Татарстан чынбарлыгында инде күптән югалган борынгы кадим сүзләр дә бар таш язуда. Һәм тексттагы иң көчле фикерләр — әйтелмәгән сүзләрдә. Язуга кермичә калган сүзләр туган туфракларын сагынып үксеп елыйлар. «Кадим кариядә» тормыш михнәтле, көнкүреш авыр булуын белүгә карамастан, әрвахлар жаннары белән шул якка талпыналар.

Зираттан чыгып машинага утырдым. Кузгалып киттек. Кабер ташлары, таш астындагы йортларында ятучылар калды. Без дә озакламый шунда барачакбыз һәм калачакбыз. Мөңгегә... Бу галәмдә жирдә яшәүчеләр күпме, әллә жир астындагылармы? Бу сорауга әле һаман җавап юк. Астагыларның күбесе яшәвен дәвам итә, шул ук вакытта безнең арада үзен исән санап селкенеп йөрүчеләрнең жанлы булуларын исбат итүе ифрат кыен.

4. Саф сулы күмәр, бәхетле чаганнар илендә

1

Инде бит мин бикләненп яшәмәдем. Аерым илләрне генә түгел, ерак континентларны күрү бәхетенә ирештем. Нигә соң минем соңгы сәяхәтемдә күргән ил — Финляндия шулай тирән эз калдырды? Нигә шулай төтрәндерде ул мине? Бу сорауга тулы җавапны һаман таба алмыйм әле. Шулай да Суоми иленең түзем, сабыр халкы арасында минем кан кардәшләрем яши. Финнәр аларга ихлас күнелдән мәрхәмәт күрсәткәннәр. Бәлки, төп сәбәп, бу илнең күнелгә хуш килүе нәкъ менә шушыннандыр?

Финляндиягә нинди кәеф белән киткән идем мин? Бу турыда язмасам, күп нәрсә укучыга аңлашылмас кебек.

1993 елның июнь азагында Рәсәй империясе аталган алагаем зур черек агачның яңа ауган чагы иде. Дөрөс, аны 1991 елның августында кисеп ыргыттылар. Зур вакыйгаларны кыска вакыт эчендә тулысынча аңлап бетереп булмый. Андый зур үзгәрешләргә өкрәнләп күнәгәсәң һәм асылына зур кыенлык белән генә төшенә алмыйсың. Без дә бит әле күп еллар, еллар гына түгел, гасырлар дәвамында якын-тирәбездәге илләрне куркытып яшәүче империядә гомер иттек. Күп гасыр бар тапкан малын, халкының көчен корал ясауга, гаскәр тотуга исраф иткән

дөүлөт, ач еллардагы ат шикелле, күтөрәмгө калгач, йөрөклөребезгө курку ургылды.

Куркыныч янаган чакта гына яшөөшнөң нинди газиз, нинди аяулы булуын аңлар хөлгө житәсең. Ничө тапкырлар юлыгырга туры килде миңа, дингездә давыл кубып, исәнлеген кыл өстендә асылынып калган чакларга. Ә инде хәзер менә ике ел шундый куркыныч дәвам итә. Уйлап карасаң, курыкмаска да була шикелле. Югалту әллә ни зур да шикелле түгел. Шәхсән, минем ыштан тезенә салган ямаулык кадәр генә бакчам бар. Анда үз кулым белән утырткан алмагачларым. Ирек төмен инде без күптән онытканбыз. Соңгы куаныч — туган тел, ул да бит бүген-иртөгә юкка чыгу хәлендә. Нигә соң без яшөөшкә теш-тырнак белән чытырдатып ябышканбыз? Өмет? Өметсезлекнең соңгы чигенә житеп, упкын өстендә асылынып калган чакта да, адәм баласын ташлап китми икән ул Өмет дигән илаһи багланыш. Менә шушы хакыйкәтне миңа Суоми илендәге бәхетле агачлар, саф сулы чиста күлләр ачты.

Бу ил белән кызыксынуымның төп сәбәбен дә әйтергә кирәктер инде. Финнәр 1918 елга кадәр, ягъни гасырдан артык Рәсәй империясенә буйсынып яшәделәр. Ул чорда аларны «чухонец»лар дип атап йөрткәннәр. Минем иң яраткан язучым бөөк Достоевскийның әсәрләрендә дә фин кешесен «чухон» дип атыйлар һәм бу исемгә кимсетү генә түгел, артта калганлык, томаналык, хәтта күпмедер кыргыйлык сыйфатлары да сеңгәнә сизелә. «Татар» дигән сүз, әгәр ул карагруппа авызыннан чыккан булса, кыргый жанвардагы барлык әшәке сыйфатлар белән сугарыла.

Мәскәү — Хельсинки поездына без башкаланың Ленинград вокзалыннан утырып киттек. Бу — иң чиста, иң тәрбияле пассажирлар туктала торган вокзал санала. Шуңа карамастан монда да кыямәт көнен хәтерләткән кырмыскалану хөкем сөрә иде. Сугыш елларында без ике көпчөклә кул арбасы — «уф алла» белән урманнан утын, печән ташып көн күрдек. Хөррият игълан итеп, алыш-бирешкә юл ачылгач, фәнни-техник революция тәэсирендә эшләнгән «уф алла»лар Рәсәйнең шәһәрләрен кабат басып китте. Тимер юл вокзалларында авыз ачып йөрсәң, андый арбалар сине минут эчендә таптап китә. Шул ике көпчөклә кул арбасын юмористлар «тачанка» дип атап йөртә башладылар. «Тачанка» белән постсовет кешесе (әдәби телдә «совок»), бер-берсенә беркеп, грек мифындагы кентавр рәвешен алды хәзер. Постсовет «уф алла»сын аның хужасыннан аерып булмый башлады.

Әйтерсең алар бер анадан туып, бергә үскәннәр, йокларга да бергә яталар, хәтта мунчага да бергәләп йөриләр шикелле.

Поезд кузгалып китте. Ябагасын койган этне хәтерләткән, штукатуркасы коелып яткан йортлар, чүп өемнәре, жирдә аунаган консерв калайлары вагон тәрәзәсе каршынан артка таба йөгерәләр. Поезд туктаган һәр перронда әрсез сәүдә кайный. Артта калган колониаль илләрнең базарлары таркалган СССРга күчкән. Монда да тузан, чебен кунган итләр, алыш-биреш.

Выборг шәһәре. Чик буе. Купе ишегенә башларын ғына тыгып тамгачылар узды. Финнәр иле, аларның туган туфраклары, ө безгә чит санала. Ниндидер аңлашылмас көч мангаемны вагон тәрәзәсенең салкын пыяласына беркетте. Күзәтәм. Аңларга тырышам. Күз алдымнан йөгереп узган күренешләрнең күбесе сер булып калачак.

Ауропа бу. Скандинавия. Чия көрәнгә буялган көләч йортлар. Тигез яшел төскә күмелгән чиста яланнар. Юл буенда үскән агачлар кул болгап озатып калалар. Бу ил турындагы беренче фикер: ничектер рәхәт үсә мондагы агачлар. Һава чиста булуымы, әллә биредә яшәүчеләрнең мәрхәмәтле карашлары бирәме бу рәхәтлекне? Бу серне агачлар үзләре генә беләләр...

Юл буенда үскән агачларның, иркен кырларның хужалары турында уйлыйм. Әйе, финнәр белән татарларның язмышлары күп гасырлар янәшә агылган. Идел Болгарстаны чорында фин-угор халыклары белән аралашып яшәгәнбез без. Удмурт, эстон, мажар, фин — исемнәре генә үзгә, тамырлар үзара тоташ, тәндә бертөрле кан ага. Сутыш узган жирләрдә кабиләләр туракланган. Тарих чытырмансында кабиләләрнең күпләре адашып калганнар, көчлерәк халыкка кушылып, исемнәрен, телләрен югалтканнар. Финнәр исә, мең бәла, мең төрле каза аша узып, үзләрен саклап кала алганнар. Менә хәзер дәүләт төзеп, мөстәкыйльлектә яшиләр.

Без XX гасырның азагына житкәнбез. Жир йөзен машиналар басты. Кайбер дәүләتلәр иксез-чиксез байлык туплый алдылар. Белмим, бәлки, мин ялгыша торганмындыр, милләтнең киләчәген соңгы чиктә көч тә, байлыкта, техниканың алга китүе дә хәл итә алмый башлады шикелле. Безнең киләчөк, беренче чиратта, табигать белән сөйләшә белүгә, аның белән үзара аңлаша алуга бәйле тоела миңа. Бу фикер финнәр тормышын, аларның табигатькә карата мөнәсәбәтләрен күзәтеп йөрүдән туды. Завод-фабрикалар, сарайлар, бай музейлар — болар күп илләрдә бар. Мин монда бары тик финнәргә генә хас,

бары тик аларда гына булган үзгәлекне эзләдем. Һәм таптым шикелле.

Тампере шәһәренен данлыклы китапханәсе янындагы бер урамның тротуарында карт чаган үсеп утыра. Юк, бер генә түгел, чаганнар тезелеп үскәннәр, ә бу агач череп куышланган, тармакланып үсә башлаган жиреннән ярылып киткән. Финляндия — урман иле. Агачлар — дөнья. Кистен — ыргыттын, вәссәлам. Бездә, һичшиксез, шулай эшләрләр иде. Финнәр агачның череген кырып алганнар, кырылган жирне антисептик лак белән буяп черүдән туктатканнар. Чаганның ярылган жирен тутыкмый торган металлдан ныгыткыч ясап тарттырып куйганнар. Чаган яшәрәп киткән. Дәвалаучыларга рәхмәт йөзеннәнме, үлемнән котылу куанычыннанмы шаулап үсә башлаган.

Бәлки, бу саранлыктыр? Юк, билгеле. Һуманлылык дип аталган бер сыйфат бар. Шәфкәтьлелек, башка кешеләрнен кайгыларын уртаклаша белү, рухи һәм гамәли камиллеккә омтылып яшәү — менә шушы сыйфатларның бергә кушылуынан барлыкка килгән изге бер көч. Һуманлылык бары тик сүздә генә кала килсә, тиздән үлә, юкка чыга. Ул һәрдаим гамәлгә ашырылып, адәм баласының эшенә әвереләп торырга тиеш. Үлемгә дучар булган чаганны коткару моның белән генә чикләнми әле. Татар телендә фидакярлек аңлатмасы бар. Без аны совет чорында патриотлык («совет патриотлыгы») дип атап йөрттек һәм ватан өчен көрәштә вафат булу мәгънәсендә аңлата килдек. Мәсәлән, күрше Әфган жиренә корал тотып кереп, әфганлыларны кышлаклары белән, анда яшәгән картларны, бала-чаганы, хатын-кызны үтереп йөрүне дә «патриотлык» дип аңларга тырыштык. Тампере каласында үлемнән коткарылган чаганны күргәч, мин, картайган көнемдә, чын патриотлыкның нидән гыйбарәт булуын аңлау бәхетенә ирештем.

Авырып үлөргә яткан агачны коткару искиткеч зур тәрбияви эш бит инде ул. Без, Югославиядә, Кавказда, Тажикстанда, Днестр буенда кан коюлар башлангач, шәфкәтьлелекне искә төшердек. Төшерү белән генә чикләнмичә, һәр урам чатында, радиодан, телевидениедән шушы турыда авыз чайкарга тотындык. Жәмгыять күләмендә шәфкәтьлелек күрсәтү чиктән тыш зур, көч житмәслек катлаулы гамәл. Бигрәк тә тоталитар системада, хакимият бер төркем узурпатор кулында булган чакта, бер-береңә шәфкать түгел, бары тик әшәкелек кенә күрсәтеп була. Даими дошман эзлөү, көнчелек, үчлөшү — совет чоры калдырган мирас күп очракта шуннан гыйбарәт. Табигый шәфкәтьлелек бәләкәйдән башлана. Мәсәлән,

юлында очраган авыру агачка ярдәм күрсәтеп, аны терелтү. Шушы эшкә сәләтле кешене изге саным мин. Пәйгамбәрлек вазифасы гына түгел, совет чорында «патриотлык» аталып йөргән фидакярлек тә, ватанны сөю тойгысы да нәкъ шушы эштән башлана.

1939 ел хәтеремдә зәһәрли суыклары белән сакланып калган. Һавада очып барган кошлар бозга әйләнеп җиргә егыла иде. Шул чакта совет иленең менләгән самолетлары, һавага күтәрелеп, фин җиренә бомба яудыра башладылар. Корыч танклар чик аркылы Финляндиягә ургылдылар. Авыр калибрлы тупларның атуы җирне дер селкетә иде. Халык саны бездәгедән — илле, гаскәр саны йөз тапкыр ким булган мескен Финляндия шушындый дошманга ничек каршы тора алсын? Суоми иленең кабат коллыкка дучар булуы беркемне дә шикләндерми иде. Ә нәтижә нәкъ киресенчә булып чыкты. Зәңгәр күкне кара болыт булып каплаган самолетлар, корыч броняга төрелгән танклар, финнәрнең туган туфракларын айкап ташлаган снарядлар берни майтара алмадылар. Финляндиянең урманнарында совет гаскәрләренең бозланып каткан мәетләре тау-тау өелеп калды. Аларның сөякләре әле һаман табылып тора. Чәнчи бармак зурлыгы Финляндия Җир шарын дер селкетеп торган «явызлык империясе»н ничек җиңә алды? Моның төп сәбәбен мин Тампере урамындагы чаганны күргәннән соң аңладым.

Фидакярлек. Бу изге сыйфат сугыш кырында гына сыналмый. Шушы бәләкәй генә илдә төзелгән гигант океан лайнерлары. Мин дингезче. Яхшы корабны начардан аера беләм. Корабның гәүдәсен, аның механизмнарын төзү буенча, бәлки, данлыклы япон осталары финнәрдән уздыра да ала торганнардыр. Ә менә каюталарның пөхтәлегә, камиллегә буенча кораб төзүче илләр арасында финнәр белән ярышырлык осталарның барлыгын белмим. Бу сыйфат та, минемчә, Тампере урамындагы авыру чаганга күрсәткән шәфкатьтән башлана.

2

Лахти вокзалында безне «фин-төрөк» жәмгыятенен президенты Райнер Лампинен хатыны Мария белән икәүләп каршы алдылар. Көндәлек тормышта мондый нечкәлекләргә әһәмият биреп торырга өйрәнмәгәнбез без. Кунакны хатын белән бергәләп каршы алу халыкара дипломатиядә бары тик президентларга һәм премьер-министрларга гына элгә торган зур ихтирам.

Райнерның тышкы кыяфәте татар халык әкиятләрендә

сурәтләнгән. Ике метрлы буй, күлмәге аша беленеп торган корыч мускуллар. Башта мин бу Алып батырдан берәз шөлләбрәк йөрдем. Берәздән аңлашылды — шушы баһадирның күкрәге эчендә гажәеп нечкә күңеллелек, сабийларда була торган саф, шат шөфкатылелек яшеренгән иде. Мариядәге йомшаклык һәм бүгенге көндә сирәк хатын-кызда сакланган ягымлылык аның һәр әйткән сүзендә, елмаюында, аяк атлап йөрүендә чагылып тора.

Лампиненнарның машинасын сурәтләми үтсәм, тасвирлау тулы була алмас иде. Белмим, аны каян тапканнардыр. Сигез цилиндрлы гайрәтле мотор, иркен салон, утыргычлар йомшак чын күн белән тышланган һәм машинаның эчендә дә, тышында да бер генә мыскал да пластик, ясалма матдә юк. Лордлар машинасы. Махсус, берәмтекләп жыелган менә шушы «ровер» Суоми иленең пыяла юлларыннан илнең өллә кайсы почмакларына очыртып йөрттө безне.

Мария белән Райнер турында яза башлагач туктап булмый. Финляндиянең табигате, аның халкы, йортлары, андагы тыныч рәхәтлекне сурәтләргә сүз житми. Вакыйгалар уңаеннан бу бәхетле гаилә турында язылып өле.

Тампере шәһәренә килеп атаклы «Виктория» кунакханәсенә урнашкан, безгә ярты көн ял бирделәр. Финнәр табигать кочагында рәхәтләнәләр. Шәһәр бушап калган. Без Камилә белән йөрөп кайттык. Бәхетебезгә каршы, кибетләр ябык иде. Төштән соң Мария белән фин рәссамы Миа Капонен шәһәрнең тарихи урыннарын күрсәтергә алып киттеләр. Ауropa илләрендә югары белем алгандан соң, язмышын сәнгатькә, фәнгә, мәдәният өлкәсенә бәйләргә жыенган кеше төпләнер алдыннан дөнья белән танышып чыга. Миа АКШта яшәгән, Португалиядә эшләгән. Моннан берничә ел элек туган жиренә кайтып төпләнгән. Гомерен рәсем ясап үткәрә, шәһәрне матурлауда актив катнаша. Мария сорагач, безне китапханә һәм музей белән таныштырырга риза булган.

Хужаларның кыяфәтендә киеренкелек. Алар Тампере шәһәренен горурлыгы саналган китапханәне бәйләргә безнең көчебез житәрме икән дип борчылалар шикелле иде. Без бит, дәрәсән әйткәндә, мәдәният өлкәсендә шактый на-дан. Совет мәктәбендә, югары уку йортларында безне рәсем сәнгате белән дә, архитектура белән дә юнъләп таныштырмадылар. Музейларга йөрүбез ташка үлчим, жәйләүгә төшкән сыер көтүе ысулында алып барылды. Шуңа күрәме совет кешесе чит илгә эләксә, кибеттән кибеткә йөрүдән арына алмый интегә. «Югары белем», хәтта «фән докторы» дипломнары астындагы кара томаналык.

Ниһаять, без Тампере каласынын, юк, анын гына түгел, бөтен Финляндиянең горурлыгы саналган китапханә каршында басып торабыз. Чыннан да, архитектура өлкәсендә хәзерлексез кешегә бу могжизаны бәяләве шактый катлаулы. Урыс тарихы, Петр I чоры искә төшә. Урыс императоры Венециядәге Дожлар сарае турында мәғлүмат жыйрга кеше жибәргән. Италиядән кайткач шул «сәнгать белгече» сарайның аркылысы һәм буге ничә адым булуыннан башка бернәрсә сөйли алмаган. Мәскен император «белгеч»не сакалыннан тотып дәмбәсләгән. Петр I нең культураны йодрык белән урнаштыруы күпләргә мәғлүм. Совет чорында шул ук эшнең дәвам итүен генә аңламыйлар.

Китапханә бинасы күләм ягыннан шактый зур булса да, гажәп жыйнак һәм өрсәң очып китәргә торган шикелле жинелчә эшләнгән. Бинаның урта бер жирендә зонтика охшашлы гөмбәз, шуның астында уңган хатыннар пещергән пәрәмәчне хәтерләткән өч корылма. Корылмаларның биеклегә тигез түгел. Менә шушы төрле биеклектәге корылмаларга Борынгы Мисыр чорынан калган сфинксны хәтерләткән күпсанлы тәрәзәләр беркетеп куйганнар. Бина эченә көн әйләнәсендә кояш нурлары коелып тора. Корылманың түбәсендә кораб жылкәненә охшаш тагын бер корылма кунаклаган. Әгәр архитектор чын-чынлап талантлы шәхес булмаса, шушындый кыяфәттәге корылмалар үзара гармоник бөтенлеккә ирешә алмас иде. Бу бинаның исә һәр өлешә, пропорциягә кереп, үзара сәнгать кануннарында тоташкан. Дөрес, башта югалып каласын, берәздән китапханә бинасының һавада очып баручы кошны хәтерләтүен тоясың. Чыннан да, фойега керү белән аста, пыяла читлек эчендә, китапханәнең символик сурәте — модерн ысулында ясалган кош кунаклаган.

Бу бинаны төзеткән архитекторның даһилыгы шуннан гыйбарәттер дип уйлыйм мин: бернинди почмаклар, стәнаның бер-берсе белән кырлы булып очрашкан урыннары юк. Һәм зур тизлектә һава ерып барырга көйләнгән «оча торган тәлинкәдәге» шикелле пластика камиллегә. Чыннан да, читтән карап торганда, бина жинел генә һавага күтәрелер дә очып китәр шикелле тоела. Очып киткәнчә эчен карап калыйм әле дип керергә ашыгасың. Менә шундый могжизаны Райли белән Пиетия атлы архитекторлар 1983 елны төзи башлап, 1986 елны шөһәр муниципалитетына тапшырганнар. Тыштан караганда бөлөкәй генә күренгән бинаның эчә 11225 квадрат метр. Аны төзү 70 миллион, эчен жиһазлау 7 миллион фин маркасына төшкән.

Без эче китап белән тулган биналарны китапханәгә санарга күнеккәнбез. Монда китаплардан тыш 25000 музыкаль нота, партитуралар, 11000 данә чит телләрне өйрәнү кулланмалары, сукырлар өчен махсус язылган әкиятләр, кошлар сайравы, кыргый жәнлек тавышлары төшерелгән магнитофон кассеталары саклана. Монда миңа көчле тәәсир ясаган нәрсә — Птоломей заманыннан алып шушы көнгә кадәр тупланган географик карталар, Финляндиянең һәр шәһәрен, аерым йортын, чишмә-суларын, авыл хужалыгында кулланыла торган жирләрнең кадастеры теркәлгән планнарның булуы. Колумб, Магеллан чорында эшлängән портуланнарны күргәч, дөньямны онытканмын, мине бу бүлмәдән сөйрәп диярлек алып чыгып киттеләр.

Китапханәгә көн саен 150 газета, айлык 1000 журнал килеп тора. Китапларны арып-алжып стеллажлардан эзләп йөрисе юк. Һәр китапның кайсы урында булуын, өйгә биреп жибәрелгән очракта кем кулында икәнлеген компьютер әйтеп тора. Киштәләрне затлы агачтан алырга уңайлы итеп эшлөгәннәр. Үз кулың белән аласың, күңеленә охшаган урынны сайлап барып утырасың. Әгәр дә инде вәсвәсәгә бирелеп, китапны алып чыгып китәргә теләсәң — компьютер туктата. «Калдыр, туган,— ди ул каракка.— Бу китап чиктән тыш күңеленә хуш килгән икән, кабат килеп укы. Урлап алып китсәң, йөзлөгән, меңлөгән китап сөючене уку бәхетеннән мәхрүм итәсәң». Сөйләү юнәлешеннән тайпылып, бу турыда берәз сүз куертасым килә. Белмим, нигәдер сату өчен түгел, укыр өчен китап урлау ул кадәр зур жинаять түгел шикелле тоела. Баш белән андыйм, жинаять бу. Урлашуның зуры, бәләкәе юк. Мин журналда эшлөгән чакта, китап урлаган өчен академик дәрәжәсеннән колак каккан бер авторым бар иде. Шул сөйләде: «Китап күргәзмәсендә булды бу хәл. Британ музеенда гына бар иде әлегә китап. Берничә ел институт аша да, Ленинка аша да нөсхәсен кулга төшерергә тырышып карадым. Рөхсәт итмәделәр. Советлар Союзында тыелган китап иде ул. Күргәзмәгә килсәм — шул китапны бастырып чыгарганнар. Карак түгелмен. Урлашуның юридик яктан да, әхлакый яктан да жинаять булуын андыйм. Башка юл белән уку мөмкинлегә булмады. Тоттылар. Партжыелышта «шелтә» белдерделәр һәм академиклар сайлаганда мине исемлектән сызып ташладылар...»

Тампере китапханәсендәге могжизалар компьютерның даһи эшчәнлегә белән генә чикләнми. Китап укырга килгәндә балалы хатыннар балаларын махсус бүлмәдә

уенчыклар, курчаклар, бала караучылар карамагына тапшырып кала алалар. Бу бүлмәдә сабыйларга пластилиннан сын, буяп рәсем ясарга өйрәтәләр, әкият сөйләләр, уеннар оештыралар. Жирсегән, жаны сыкраган кеше китапханәнең махсус тавыш үтми торган бүлмәләренә бикләнәп музыка яисә кош сайравын, йә булмаса, жанын әрнеткән темага нотык ишетә ала. Тели икән, шушы абсолют тынычлыкка яшеренәп, ялгызлыкта үзен-үзе тыңдый, күнел тирәнлекләрен тикшереп чыга ала.

Без бит китап урлау турында искә алып киттек. Әгәр инде монда очраган китапка булган мәхәббәтнең чиктән тыш көчле булып, син аның белән аерыла алмыйсың икән, рәхим ит, арзан гына хакка ксерокс сиңа шул китапны әзерләп бирә.

Сәнгать бүлгә. Бөтен дөньяга танылган мәшһүр Италия нәшрияты «Риццоли», японнар, французлар, испанлылар басып чыгарган бөек рәссамнарның ижатлары бергә теркәлгән, аерым рәсем галереяларының байлыкларына багышланган затлы жыентыклар, каталоглар — исен, акылың китәрлек!

Ярый әле, бу китапханә мин яшәгән калада түгел дип куанып куйдым шушы залда йөргәндә. Базарга бәрәңгә алырга киткән булып өйдән таяр идем дә, көннәр буе шушы китаплардагы сурәтләргә карап утырып идем. Дәрәс, бу гәнаһны Мәскәүдә дә эшлим мин. Житди генә йомыш белән каядыр барганда Ленинкага, Тарихи китапханәгә ярты гына сәгәткә сугылам да, йомышымны үтәмичә, кичен соңга калып өемә кайтам. Әх, шул кайтып керүләргәң газәпләлүгү! Ялганлайсы да килми, дәрәсен әйтәп өйдәгеләргәң каннарына тоз да саласы килми. Ике ут арасында...

Китапханә... Күпме утырсаң да, түеп булмай бит бу тылсым иленнән. Вакыт! Нишләп соң син әзгә генә булса да тукталып көтеп тора белмисең? Менә әле дә Тампере шәһәренәң китапханәсендә йөрәм. Вакыт мизгелләргә ашый, алга (кая куганын әйтергә теләмим) куа. Китап киштәләре. Кәгазьгә тапшырылган акыл өемнәре, язмышлар, уй-фикерләргә, яшәешнәң бәхетле һәм михнәтле мизгелләргә. Адәм баласы туа, яши, китә. Без бу дөньяга килгәнчә ничәмә миллион буын шушы юлны кабатлаган. Бездән соң да, экологик афәт тереклек дөньясын тончыктырып ташламаса, киләчәк буыннар туарлар, яшәрләргә, газәп чигәрләргә һәм мәңгелеккә китеп югалырлар. Аларның эзләргә менә шушындай китапларда сурәтләнәп калыр.

Без инде китапханәдән чыктык. Рәсем галереясында йөрибез. Фин рәссамнары. Күбрәк абстракт полотнолар. Сыйфат — югары. Ауропалылар бит финнәр. Һәм менә нәрсәгә әһәмият белән карыйм мин: фин рәссамнарының полотноларын чагыштырып карау өчен аларны Франция, Англия, Испаниянең дөнья күләмендә танылган осталары ясаган рәсемнәр белән аралаштырып элгәннәр. Рол Дельва «Жәй көне». Чишенгән (шәрә түгел, чишенгән. Бу ике сүз арасындагы аерманы аңламыйча рәсем сәнгатенен серенә төшенеп булмый) хатын сурәтендә бирелгән жәй көненең әлсерәткеч хозурлыгы. Хәтта Эль Греконың автопортреты да бар галереяда. Бу инде илнең абруе, яңача әйткәндә, рейтингы. Без тырыштык, күп эшләдек, баедык. Байлыгыбыз корсак туклыгына, пинжәк цивилизациясендә генә дә тукталып калмады. Менә күрегез, менә безгә бөек испан рәссамы, Ренессанс чорының горурлыгы Эль Греко килде, фин халкының горурлыгын белгертте тора. Дөрөс, бөек рәссамнар мирасы белән Финляндия, бәлки, Франция, Алмания һәм шул ук Испания белән ярыша алмый торгандыр. Ул илләрдә Ренессанс, барокко, классицизм чәчәк атканда, Суоми көчле күршеләренен кулыннан кулына күчеп, азатлык, мөстәкыйльлек өчен көрәштә ифрат зур көчен исраф итте. Хәзер ул мөстәкыйль ил, милләт алга бара, мәдәният үсә, халкының көнкүреше — Аллага шөкер, киләчәккә өмет-багланышлар, куаныч китереп торырлык. Һәм мин шушы турыда уйлап йөргәндә истә калырлык бер үзенчәлек күрәп алам.

Мин, Аллага шөкер, Ауропа илләрендәге иң данлыклы музейларны, мәшһүр рәсем галереяларын күрү бәхетенә ирештем. Язмыш мине Тампере каласына алып килде. Менә хәзер зәвык белән, тырышып төзегән галереяны карап йөрим һәм бер шушы галереяга гына хас үзенчәлек күрәм. Монда тупланган сәнгать байлыклары стенага элгән рәсемнәр, идәндәге скульптуралар белән генә чикләнми. Чип-чиста итеп тәрәзәләр аша күренеп торган төнбоеклы тымызык күл, яр буенда үскән бөдрә таллар һәм хәтфә чирәмдә искиткеч жете чагылган гранит, мәрмәр ташларыннан тудырылган скульптуралар, бүлмә эчендәге рәсемнәр белән берләшеп, гажәеп матур ансамбльгә әвереләләр. Менә бит финнәрнең табигатькә якын яшәүләре, галәмнең ерак яшерелгән серләрен белүләре!

Галереядан чыккач, кабат китапханә яныннан узабыз. Китаплар арасында йөргәндә туган сорау кабат уяна. «Тампере шәһәрән беренче тапкыр күрүем, нигә соң китапханә миңа шулай таныш тоела? Белмим, бәлки,

бу мәдәният жәннәтен мин төшемдә йә булмаса хыялымда очратканмындыр? Нишләп соң миңа бу бина шулай таныш? Кинәт кылт итеп исемә төшә. Кувейт шәһәре. Андагы музей, китапханә, мәгариф һәм халыкны агарту сараен үзара берләштергән бер бина. Аның архитектурасы Тампере китапханәсенен архитектурасыннан аерылмый иде диярлек. Аның эчендә дә белемгә, мәдәният байлыгына сусаган күңеленә канәгатьләндерерлек бик күп нәрсә тупланган иде. Мин Мариягә шул турыда әйттем. Алар Миа белән бертын сөйләшеп алдылар.

— Финляндиянен Кувейттагы илчәсе белән архитектор Пиетиля якын дуслар иде. Бәлки, фин архитекторы анда да нәкъ шушы ысулда мәдәният гыйбадәтханәсе төзөгәндер? Ачыкларга кирәк әле.

Мария белән Миа безне кунакханәгә озата киләләр. Иртәгә иртән тагын очрашырга тиешбез. Мариянен ире Райнер Лампинен безгә Суоми иленен байлыгын, аның горурлыгын — фин халкын экология афәтеннән газиз аналарча саклап торучы табигатьне күрсәтергә тиеш.

Утны сүндереп яткач та, мин бик озак йокыга китә алмый интегәм. Күз алдымда китапханәнен биңасы, аның эченә җыелган китаплар, сәнгатьнен иң югары ноктасына җиткән дизайн камиллеге. Музейның ишегалдында бөдрә таллар астындагы яшел чирәм өстендә урнашкан тетрәндергеч матур сорғылт дулкыннар төшкән гранит сыннар бер-бер артлы күз алдымнан узалар. Тампере шәһәрендә күргәннәргә элек караганнар килеп кушыла. Испания, Италия, Франция, Бельгия, Голландия галереяларында күргәннәр җанланып күз алдыма килеп баса. Бер тапкыр мәхәббәткә уята алган сәнгать әсәре мәңгегә синен күңел дәфтәрендә сурәтләнеп кала икән ул. Миа белән без Ауropa шедеврылары турында сөйләштек. Ул сөйли, ә мин аларны ачык итеп күз алдыма китерәм. Бүгенге йокысыз төндә шул сурәтләрне мин кабат күреп хисләнеп ятам. Һәм шул хисләнү миңа бәхет китерә.

Минем туган авылым Исәргәп гадәте иде бу. Белмим, ул һаман саклана алдымы икән? Сугышка кадәр һәм сугыштан соң җиткән кызлар, балигь булган егетләр бәхет эзләргә әллә кайларга китеп олагалар иде. Авыр иде колхозда эшләү, эш хакы түләү юк диярлек. Шунлыктанмы минем чордашларым, шулай ук бездән соңрак килгән буыннар да авылдан качу ягын карыйлар иде. Авылны ташлап китүчеләреннән бик азы кире кайта алды. Авылдашларымны Коми урманнары, Балахна сазлыклары, Сучан, Норильск шахталары, Кемеровоның чуен кайнату мичләре йота торды. Күпләр, бик күпләр авылдан

китү белән суга баткан шикелле, эзсез югалдылар. Ә финнәр әйләнәп кайталар. Тәҗрибә туплап, дөньяның матурлыкларын күрәп туйгач, туган җирләрен бизәр өчен кайталар.

Төн һаман якты. Ут яндырмыйча да энә сапларлык. Йокы килмәвенә борчылмыйм. Ай тулган чак. Бу минем йокысыз төннәрем. Әкрән генә торам, киенәм. Кызым йоклый, арыды. Дәрәс, Испаниягә кунакка барганда ул Ауropa илләрен күрдә. Кайтканда Парижда тукталып, Франциянең башкаласы белән танышты. Кайсы ягы беләндер безгә, татарларга, Суоми иле якынарак. Әллә язмышларыбызда уртаклык булганга?

Коридорга чыккач, ишеккә рәхмәт әйтәм. Шыгырмады. Һәрнәрсә шулай. Ванна бүлмәсендәгә кран җиңел ачыла, җиңел генә ябыла. Юньләп бормыйсың да шикелле суны япканда, әмма бер тамчы су таммый. Ә сөлгеләр, мендәр тышлары, җәймәләр... Ирешә алырбызмы икән без сиңа шундый рәхәтлек өрәп торган затлы җиһазларга?

Сәгать иртәнгә биш. Тампере йолый әле. Тынлык. Иртәнгә һава саф һәм тыныч. Машиналар йөри башлагач, эшкә ашыгучыларның кыбырсулары һавага сирпелгәч, бу сафлык, тынычлык бозыла, күзәтеп йөрүнең ләззәте кими. Күңел түрәндә таныш тойгы уялды — мин үземне бәхәтле сизәм. Моңа кадәр географик карта битендә генә яши иде Тампере. Менә ул минем күз алдыма килеп басты. Шөһәр урамында икенче мизгелдә нәрсә очрар, ят шөһәр миңа нәрсә күрсәтер дип тын алырга да куркып әсәрләнәп алга атлыйм.

Башта карт чаган янына туктап сәлам бирәм:

— Нихәл, картлач, яшибезме?

— Яшибез,— ди төненә, ботакларына операция ясаткан бәхәтле чаган.

— Өметләр ничек?

— Күк йөzlәре зәңгәр. Таннар алсу. Кояш якты. Өс-темнән мамык болытлар йөзеп уза. Зарланырга сәбәп юк,— ди минем сердәшем.

— Андыйм,— дим мин карт чаганның сүзләрен хуплап.— Син бәхәтле, табигатькә ихтирам белән карый торган кешеләр арасында тугансың. Әгәр Рәсәй дигән илдә туган булсан, сиңең төненә пычак белән «Әдик + Вика = любовь» дип язып китәрләр иде. Бусына син түзә алыр иеңме икән?

— Түзә алмас идем.

— Төненең ярылып киткән җирен тимер белән тартырып куйганнар. Авырттырмыймы?

— Башта авырттыра иде, инде күнектем.

— Минем дә бит йөрәгемдә тимер ямау. Мин дә күнектем. Авыр күтәргәндә, гаделсезлеккә, ялганга юлыкканда гына сиздерә — сулкып-сулкып сызлый башлый. Конгресста башка делегатларның чыгышларын тыңлап, татар әдәбияты турында кан елап утырганда түзеп булмаслык итеп сыкрады.

— Алай авыр күтәрмәскә тырыш инде, — диде карт чаган. — Син бит ул гаделсезлекләргә барыбер бетерә алмыйсың. Үз-үзенә генә жәзалыйсың.

— Тыелып булмый, дускаем. Ярый, сау бул. Кабат очрашырга язсын.

— Сау бул. Ходай түземлек бирсен.

Иртәнге тып-тын һавада карт чаганның яфраклары үзара пышылдашып шулай сөйләшә иде. Заманалар авыр. Һаман авырая. Бездә генә түгел, иң бай, иң көчле, читтән караганда рәхәтлеккә чумып яшәгән шикелле илләрдә дә көннән-көн көнкүреш катлаулана. Арнольд Тойнби адәм баласы акыл белән эш итә башлаганнан бирле шушы көнгә кадәр 21 цивилизация булып узган дип исбатлый. Шуның егермесе эволюция юлы белән, башта кул көче, аннан атны, дөяне, ишәкне жигеп, шулар ярдәмендә иген чәчеп, ауга, балыкка йөрөп, кыр-урманнарда үскән ашарга яраклы жиләк-жимешләргә жыеп, шуның белән тамак туйдырганнар. Басып алу, күршеләргә талау белән байлык туплау, шул кәсеп белән тамак туйдыру гадәте гасырдан-гасырга көчәя, камилләшә килгән. Шуңа карамастан, яшәү рәвешен баштанаяк үзгәртеп, бөтенләй башка юл белән тормыш кирәклекләрен табу юлына күчкәч, ат көче белән генә канәгәтләнмичә, башта пар ярдәмендә эшли торган машиналар, аннан соң дизель, электричество, һиһаять, атом төшеннән туган көчне йөгәнлөгәч, яңа, бөтенләй башка төрле цивилизация барлыкка килә. Менә шул куркыта кешелек дөньясын. Жәяү йөрү инде онытыла башлады. Адәм балалары һавада очалар. Мең кеше яши алырлык тораclarда бер гаилә тора. Акча, акча, акча! Иге дә, чиге дә юк бәндә комсызлыгының. Һаман күбрәк, һаман сыйфатлырак әйбер кирәк. Кешенең комсызлыгы табигатьне корыта, юкка чыгара башлады. Адәм баласы үзе дә арыды. Һәрнәрсәдән гарыклык, шул ук вакытта теләкләргә чамасы да, чиге дә юк. Нәрсә белән бетәр бу?

Ике катлы особняк, мансардасы бар. Әле күптән түгел генә ремонтлаганнар. Аксыл-соргылт төскә буяп куйганнар. 1905 елның 12 — 17 декабрен РСДРП «берләшү» съезды алдыннан уздырылган конференциясә менә шушы

йортта узган. Күпме еллар кимердек без башта ВКП(б), аннан соң КПСС тарихын. Капка төбенә туктап уйга калдым. Бу конференциягә Рәсәйдән 41 кеше килгән булган. Ленин, Сталин, Крупская, Ярославский. Бирегә жыелган делегатлар әлеге сәясәт уены шулай зурга китәр дип уйладылар микән? Кырык бер (бу бит әле тылсымлы сан) кешенен берсе генә дә сәясәт уенының чиктән тыш куркыныч, гажәп афәтле икәнен белмәде микәнни?

Әйе, ул чакта Таммерфорс (шведча шулай атала) дип йөртелгән шәһәргә большевиклар революция оештырырга жыелганнар. Революция Герман армиясенен генштабы акчасына Рәсәйгә китерелгән Ленинны юлбашчы итте. Житмеш дүрт ел юлбашчы телендә «халыклар төрмәсе» дип аталган империя гаделлеккә нигезләнгән дәүләт төзүгә омтылып карадык. Омтылыш көчәйгән саен гаделсезлек кинәя, жәбер арта барды. Ниһаять, 1991 елны империя гөрселдәп ауды. Өмет-багланьшлар, изге теләкләр барысы да шул черек көүсә астында калып сытылды.

Таммерфорс конференциясе узган йортта Ленин музее төзеп яталар. Кемдер анлап алган: миллионлаган сыннары, һәр зур шәһәрдәге Ленин музейларын ресторанга яисә сәүдә йортына әйләндереп бетергәч, Октябрь путчының юлбашчысына табынучылар коммунизмга хаж кылырга Финляндиягә ябырылачаклар.

Көн һаман яктыра бара. Мин йокыдан торганда да нык карангы түгел иде. Әйләнә-тирә, сөткә тартым тоныклыгын югалта барып, ачыклана төште. Мәскәү каласындагы шикелле кулына озын саплы себерке тотып, урам себереп йөрүче татарларны эзлим. Финляндия — тәрбияле кешеләр иле. Чүпләмиләр. Янымнан машина узганда мин аның нәрсә эшләгәннен абайлап өлгөрмәгәнмен икән. Ул тәүлек эчендә юлга кунарга өлгөргән тузанны суырткан икән. Аның тузаны да инде юк дәрәжәсендә. Яшел чирәм асфальт юлга килеп терәлеп тора. Мондагы чирәм кыйммәтле келәмдәй куге, атна саен кыркылып торганлыктан яшел хәтфәне хәтерләтә.

Кешеләр йокыдан уянгачы менә шушы капкадан кереп ишегалдын карап чыгарга кирәк. Эчке якка үтәм. Монда да чисталык хөкем сөрә. Әнә түр почмакта чүп савытлары. Нишләп соң алар берничә? Чүп савытларын тикшереп йөргәнемне күрсәләр, шикләнерләр. Нишлисен, касыгымны кызыксыну тырный. Соргылт төстәге пластик контейнерны ачам. Ике бүлектән тора. Бер бүлегендә ашамлык калдыклары, икенчесендә — шингән чөчәк бәйләмнәре, ниндидер яфраклар, чирәмлектән кыркыган. Анлашылды. Ашамлык калдыкларын жыеп алып дезин-

фекция аша үткөргөч мал асраучыларга сатачаклар. Үсем-лек калдыкларын тирес ясый торган жиргө озатачаклар. Алюминийдан ясалган менө бу ак контейнерга нәрсә жыялар икән? Контейнер газета-журналлар белән тулган. Газетаны кулыма алып көнөн карыйм. Кичөгә сан. Уку белән китереп салганнар. Әгәр контейнердагы кәгазыләрне бүген жыеп алып китсәләр, берничө көннән алар яңа газетага әйләнөп, укучы кулына кире кайтачак. Шушы фараз мине тетрәндөрдө. Финнәр менө нинди юл белән урмандагы агачларын саклыйлар икән!

Ниһаять, сарыга буялган контейнер капкачына үреләм. Капкачны берәз күтәрүем булды — аяк тавышы ишетелдө һәм кемдер тупас итеп:

— Гоу эвей! — дип кычкырды.

Финнәр дә явыз була белә икән дип тавыш килгән якка борылам. Моңың кыяфәте... Тукта! Бу бит... Чүп савытын саклаучыга урысча дөшәм:

— Почему нельзя открывать?

— Мотай отсюда! — ди теге.

Валлаһи, тизрәк ычкынмасам, түбәмә китереп кундырачак. Уйлап та тормыйча, үкчәмне ялтыратам. Урамга чыгып тын алгач кына төшендем. Менә каян кайта икән Мәскәүдәге «Секонд Хэнд» (кеше жылкәсеннән кергән киём) кибетләренөң затлы товарлары. Бүреләр тормышы искө төшө. Алар да бит, аулый торган жирләрен үзара бүлөшөп, үз иманаларына чит бүреләрне кертмиләр. Менә нинди мәсхәрәле түбәнлекләргә, кыргый жөнлекләр дәрәжәсенә китереп житкергән постсовет чоры!

4

Инде сигезенче ярты. Автобус тукталышларына күз салам. Кайберләре бөтенләй буш, икенчеләрендә, күп дигәндә, өч-дүрт кеше. Чөнки һәркемнең үз машинасы, соң чиктә велосипеды бар. Уңайлы да, арзангарак та төшө.

Бу бит инде Мәскәү теле белән әйткөндә, «пик» вакыты. Әнә автобус килеп туктады. Ишекләр буйга шуышып ачылды. Эчке яктан салкынча саф һава — кандишн ясаган рәхәтлек бөркелдө. Ике хатын алгы ишектән эчкә уздылар. Узышлый пластик билетны автоматка сузып, компостер куйдырттылар да бездә теге «чайка» салоннарында гына очрый торган йомшак кәнәфиләргә чумып утырдылар. Юк, автобусның утыргычлары бездәге шикелле пәке белән туракланмаган. Идәннәр чиста. Бәлки, монда исерекләр, автобуска кереп, төкерекләрен чөчө-чөчө,

сивуха исе аңкытып, «аналарыңны тегеләй дә болай» итми торганнардыр? Кызык түгел бу илдә яшәү. Тормыш төче. Бездә бит автобуста ярты сәгать барсаң, киносын да күрәсең, каратә ярышына да юлыгасың. Кайвакыт театры да булып ала.

Вокзалга керәм. Тәрәккыяткә ирешкән илләрдәге тимер юл вокзалларын Рәсәйдәге вокзаллар белән чагыштыру бераз жиңеләйде. Хәзер инде бездә дә товар киосклары, ашамлык сата торган урыннар — барысы да бар. Мәсәлән, хосусый ресторанга кереп бер тапкыр жаның теләгәнне ашап-эчеп чыгу өчен мин өч ай пенсиямнен бер тиенен тотмыйча жыярга тиеш. Әгәр өч ай ач яшәп булса, мин шулай эшләр дә идем. Бу дөньяда бер генә тапкыр яшибез бит. Нигә типтереп калмаска!

Әйе, чит илләрдән килгән иң арзанлы чүп-чар товар кибетләргә, базарларны, вокзалларны, хәтта стадионнарны тутырды. Без бит муллыкка күнекмәгән. Товарның сыйфатын аерырга да өйрәнмәгәнбез без. Этикеткалар матур, чит илнеке. Безгә шул житкән. Менә шул тәти этикеткалар белән янәшә мәжүсилек чорыннан иярә Рәсәйгә килгән шапшаклык соңгы елларда дөнъяны тәмам басып китте. Вокзаллар турында сөйләсә дә юк. Шуңа күрәме Тампере вокзалы куркыта. Аның эченә аяк киemen салып керәсе килә. Әнә билет кассасы. Беринди чират юк. Поезд көтә-көтә инде ничәмә тәүлек буе утыргычларда аунап яткан, шул аунаудан арып-алжыган, чүплеккә ыргыткан иске киём сыман пычранып, таушалып беткән пассажирлар да юк монда. Ауropa, шайтан алгыры. Поезд килергә ике-өч минут кала гына перронга чыгалар. Ашыкмыйлар. Менә нигә аларның нервылары бозылмаган.

Вокзалдан чыгам. Киң, уңайлы баскычтан перронга менәм. Перрон буш. Дүрт кытай сәүдәгәрә поезд көтә. Дүртесенә сигез чемодан. Чемоданнары үзләреннән биек. Ай-һай, вагонга күтәрәп кертә алырлармы икән? Безнен вокзаллардагы шикелле тимер арба тартып чемодан ташып йөрүче носильщиклар күренми. Буйга шактый тәбәнәк булсалар да, киң жылкәлеләр, төптән юан әлегә кытай сәүдәгәрләре. Бик тә пөхтә һәм зәвыклы киенгәннәр. Ауropaда йөрәп шомарганнар.

Перронның сул ягыннан поезд килгәнә күренде. Беренче вагон яныма килеп житкәч укыдым — «Викинг», Швециягә йөри торган экспресс. Поезд белән бергә диярлек баскычтан өч урыс алыпсатары килеп менде. Чемоданнарын «уф алла» арбасына төягәннәр. Ашыгалар. Ә кытайлар инде кереп тә утырдылар. Дүртәүләп күтәрәләр тау хәтле чемоданнарны. Әйтерсең гомер буе циркта шул чемодан-

нар белән жонглерлык кылганнар. Икесе алдан, икесе арттан күтәрә. Бердәм талпынып алдылар — чемодан вагон эчендә. Ә безнекеләр, совет чорында коллективлыкта тәрбияләнгән «совоклар», һәрберсе үз чемоданын кайгырта. Арба комачаулый. Арбадан да битәр алар берберсенә юл бирә алмыйлар. Өчесенен дә алдан керәсе килә. Өстәвенә шактый кызмачалар. Әле бит сигез дә тулмаган, алар инде чөмерергә өлгөргәннәр. Акча бар бит, нигә салмаска. Кабалана торгач, өч бизнесменның икесе, Аллага шөкер, кереп утырды. Поезд кузгалып китте. Перронда калган миллионер разбой салып кычкыра. Ә поезд һаман баруын тизләтә. Калды мескен! Бөтен Финляндиягә ишетелерлек итеп кемнендер аңасын «шулай итеп» алды. Сүгенүдән ни файда. Поезд китте. Өнә аның койрыгындагы ут та йортлар артына кереп югалды.

Соң бит бу пассажир экспрессы. Почта төямиләр моңа. Багаж да тутырмыйлар. Ул бары тик ике минут тора. Өнә кытайлар ничек эшләделәр. Менә шундый кешеләр белән «перестройка»ны тормышка ашырып кара инде. Соң бит аракыны поездга утыргач та эчеп була. Бөтен тормыш-көнкүреш шулай бара безнең. Өстә Ельцинга төлиңкә тотучылар тирәсендә правовое государство, ирекле базар системасы корып яталар, ә аста, гомум халык арасында, әле һаман колхоз тормышы, һаман ялкаулык, жавапсызлык, күмәк социалистик урлашу хөкем итә. Ә Кытайда исә Мао төзеп калдырган социализм. Өстә партократлар утыра, ә аста, халык арасында, инде күптән базар икътисады, хосусый инициатива, Ирек бирсән, Жир шарын товарга күмөрлек эш кайный.

5

Иртәнге ашны кунакханәдә ашыйбыз. Түлисе юк. Иртәнге аш барлык юньле кунакханәләрдә яшәү хакына керә. Ни өчен? Чөнки эш белән килгән кешенең тамак ялгар урын эзләп йөрергә вакыты юк. Аннары мул, тәмле аш — иң көчле реклама. Мал да бит ашаган жиренә кайта. Ашау ягы күңеленә хуш килгән очракта эш кешесе дә, турист та кабат килгәндә шул кунакханәгә туктый.

Кыз белән икәүләп ресторанга төшәбез. Чисталыкка тукталып торасы юктыр инде. Ниндидер чүпләнми, пычрак кунмый торган ил бу. Әллә инде Аллаһы Тәгалә шулай яраткан? Ашау «швед өстәле» ысулында. Бездә аны самообслуживание дип йөртәләр. Аерма шунда, бездә төлиңкәгә салып өзерләп куйган ашларны үз кулың белән

алып кассирга акча түлисез. Ә монда түләп торасы юк. Тәлиндәгә дә үзең саласың. Нәрсә телисез һәм күпме телисез. Күңеленә хуш килсә, кабат килеп сал. Беркем сиңа бер сүз әйтми, хәтта бөтен ашамлыкны берүзең кырып-себереп ашап китсәң дә. Аурупа, юк анда гына түгел, барлык илләрдә сәүдә һәм бизнес — кеше күңелен күрүгә таянып эш итә. Безгә генә кермәгән бу бөек канун.

Башта витриналарны карап чыгабыз. Турап өйгән казылыкның катысы, йомшагы, пешереп эшләнгәне, каклаганы — жаның кайсын тели. Окорок, ветчина, карбонат. Шуңа өстәп, аның бит әле пешкән ите, балыгы, сосискасы — тагын әллә ниләре бар. Төрле боткалар. Болары яныннан тыныч кына узып китәсез. Пешкән һәм чи килеш куелган яшелчәнең безнең өчен ятрак булганын эзлисез. Артишок юкмы икән? Юк. Бәрәңгә дә юк. Әһә, дисез, ниндидер өстенлек белән. Нинди аш ул бәрәңгесез! Бигрәк тә Рәсәйдән килгән кешегә. Ә монда жимеш сулары. Манго, папайя суына кадәр бар. Күңелгә иң хуш килгәнә — суына турап куйган ананас. Күрү белән авызыңнан сулар килә башлый. Сөт, каймак, катык, йогурт бар. Ипидән тыш прәннек, печенье, тостерда кыздырылган икмәк телемнәре. Порцияләп фольгага терелгән май, маргарин, бал, сыр. Чәй телисезме, кофемы, какао. Вино юк. Конгресс барганда әбәткә бер стакан ак шәраб бирделәр. Рәсәйдән килгән бер язучыны (аның исемен атап тормыйм) шул вино харап итеп ташлады бит. Вино өләшә торган урынга икешәр, өчәр тапкыр килде теге мескен, кунакчыл фин язучылары моны сизеп алдылар да үз өлешләрен моның алдына китереп куя тордылар. Конгресста нәрсә турында сүз барганын да аңламады, тирә-якта нәрсә булганын да күрмәде бугай ул.

Тәлиндәләргә ашамлык жый башлайсың. Шундук жаның да, вәжданың да икегә бүленә. Бер-берсенә буйсынмый, бер-берсенә дошман ике мөстәкыйль Миргазиян Юныс барлыкка килә. Шуларның берсе: «Күбрәк сал, оялып торма, жәе килде бит, давай! — ди. — Инвалидлык пенсиясенә бу нигъмәтләргә син киләчәктә төшендә дә күрә алмассың». Икенчесе, киресенчә, мине тыя: «Адәм көлкесенә каласың килсә, ярылганчы аша. Әнә кызың карап тора, бәлки, аңардан оялырсың». Ниһаять, икенче Юныс жинә, чөнки ул тәжрибәлерәк һәм аның мондый гына ашамлыктарны күргәнә бар. Диңгезчеләктә эшләгәндә мондый нигъмәтләргә күпме теләсәң, шулкадәр ашарга була иде. Әдәп сакларга кирәклеке аңлаган Миргазиян жингәч, иртәнгә ашка килгән финнәргә ка-

рыйм. Алар күпме алсалар, мин дә шулай алам. Өстәл янына барып утыргач андыйм. Алар арасында да төрлеләр бар икән. Тәлинкөләренә берәр генә кашык салучылар булды. Финнәр күпме алса, мин шулкадәр алам. Комсызлык һаман вәсвәсәли. Аны жинү шактый авыр. Ниһаять, тәлинкәмне өстәлгә илтөп куям. Чагыштырып карыйм — барыбер күбрәк алганмын. Затлы ашамлыктар янында үзөнне ирекле тоталмау эчнә ачыттырып ала. Их, күрмәскә тырышырга кирәк мондый тормышны. Чагыштыру мөмкинлегә булмаганда, яшәве жинелрәк. Белмәүнен дә бит бик күп яхшы яклары бар. Күпләр Сталин заманында да, сонрак та чын тормышның нинди булуын белмәде. Тормыш һәркайчан, һәр жирдә менә шушындый була торгандыр дип ышанып йөрдә. Менә кемгә яшәү жинел иде.

Иртәнгә ашны куе итөп ясалган «Липтон» чәе белән тәмамлыйм. Кызым ананас суы эчә.

Рестораннан чыгуга, урамда Райнерның «ровер»ы безне көтөп тора иде.

6

Алгы утыргычларда Лампинен белән без икөү. Артта — Мария белән Камилә. Алда тагын бер кеше, артта иркенләп ике кеше утыртырлык урын бар. «Ровер» ашыкмыйча гына асфальт юлдан тәгәри. Алда күрөнгән жыйнак, матур машиналарны жинел генә куып житә дә артта калдыра. Юлда машиналар аз. Халык моннан ике көн элек урманнарда, елга, күл буйларындагы матур болынарда, дингез ярына салынган коттеджларына таралып беткән. Шулай да юл буш түгел. Машиналар бар һәм аларның күбесе без барган якка юл тоталар.

Мин юл буендагы утарларны, утар тирәсендәге яланнарны күзөтөп барам. Кырларны безнең кырлар, урманнарны безнең урманнар белән чагыштырмаска тырышам. Көнләшү, үз илендәге кимчелекләрне анлаудан ни файда. Аларны мин күпме тырышсам да, бетерә алмыйм. Башкалар да бетерә алмыйлар. Дөрөс, «мин янмасам, кем янар?» дигән сүз бар. Юлның як-ягынан бөдрә каеннар йөгәрә. Урманнарның матурлыгы!

Шушы агачлар шикелле саф һәм матур буласы иде! Агачлар шикелле гамьсез, тыныч, шөфкәтле буласы килә. Киеренкелектән арынып булмый. Татар әдәбиятының киләчәгә турындагы кайгылардан арынырга теләм, булмый. Бер сәбәпсез һәм урынсызга шул турыда уйлый башлыйм. Бәлки, сәбәпсез дә түгелдер? Мин бит Жир

шарының төрле почмагынан жыелган язучыларга әдәбиятыбызның фажигасе турында сөйләдем. Нәтижәсе булырмы шул сөйләүнен? Әллә тырышулар һәрвакыттагыча жилгә очармы?

Татар әдәбиятының хәле мине күптән борчый. Борчулуга түзәр иден, әгәр фикеренә башкаларга житкереп булса. Тавышыңның бушлыкка чумып юкка чыгуы — ин авыры менә шул. Анлатып та булырлык түгел. Жаваплылыкны беркем үз өстенә алырга теләми. Ничек жавап бирсеннәр ди: рәсми билгеләнгән кешеләр әдәбиятны кысып, хосусый файда чыгару белән шөгыйльләнә бит. Биш елга бер тапкыр съезд жыела. Ике съезд арасында ничә роман, ничә повесть язылган, язучыларның түшенә ничә калай тагылган, маңгайларына күпме мактау мөһерә сугылган. Трибуна биеклегеннән съездларда шушы турыда авыз чайкала. Бәлки, съездларны урманда үткөрергә кирәктер?

Менә шушы уйлар теңкәгә тигән чакта, качып калып, юл буеннан йөгереп узган агачларны кочаклап соңгы минутыңа шулар янында яшәп каласы килә. Күпме яңа фикер ишеттем мин Лахти конгрессында. Беркем дежур сүз әйтеп күз буямады. Бәлки, Муккуланың бөдрә каеннары буш сүз әйтергә ирек бирмәгәндер?

Әдәбият турында онытып, кабат күкшел урман өстендә йөзгән ак болытларга карыйм. Юл буеннан кояш нурларына күмелгән түгәрәк күлләр йөгереп уза. Күл төбендә дә ак болытлар йөзә. Әдәбият турындагы фикерләр кабат кабынып китә. Косыгына тончыгып үлгән алкоголь сыман, безнең әдәбиятыбыз ялганга тончыгып үлдә. Бел-мим, бәлки, әдәбият хәлен башкача анлатырга кирәктер? Татар әдәбиятында Салих Баттал исемле бер баһадир бар.

Ялган ташкынын туктатмасак, әдәбиятыбызның язмышын Чернобыль фажигасе көткөнән трибунадан әйткән шәхес. Ә кем колак салды аның сүзләренә? Аны әдәбият мәйданынан читкә этәрәп, укучы күзеннән яшерергә тырыштылар. Әле дә яшерәләр. Ә Салих Баттал бар һәм — калачак.

Тукта әле, тирә-юньдә табигатьнең бөек симфониясе. Серкәгә утыра башлаган бодай кыры буйлап күкшел яшел дулкыннар тәгәри. Болыннарда печән житкән. Күктә тургай сайрый. Шуларга карап хозурланасы урынга, авыр тойгыларга биреләп, жан жәрәхәтемә үз кулым белән учлап тоз сибеп барам...

Машина борылманы узганда, ефәк камыш әйләндереп алган зәңгәр күл ачылды. Финнәр күлләрен үзара канал-

лар белән тоташтырганнар. Юк, совет чорындагы Гипроводхоз шикелле агымсуларга богау салып, сазлыктардан чүл ясап, Аралны комга сендереп, болыннар өстенә асфальт жәеп куймаганнар бу илдә. Үзара тоташтырып торучы шлюзларны күлләрнен табигый тирәнлеген һәм суның сафлыгын саклар өчен төзегәннәр.

Шундый каналларның берсе янына килеп житкәч, Райнер машинаны экренәйтте дә, юлдан чыгып, вак таш жәйгән мәйданчыкка тезелгән машиналар янына килеп туктады. Мария әзерләгән зур кәрзинне күтәреп саф һавага чыктык. Кәрзин өсте ак киндер жәймә белән капланган иде — балачак, әнигә ияреп кырга әбәт илтүләр искә төшеп куйды.

Без туктаган жир Муралей каналы дип атала иде. Казан ханлыгындагы карачы Нургалиләр токымы. Юкка чыгарылган, урыска әйләндерелгән башка затлы токымнар... Муралей каналы да Финляндиядәге иксез-чиксез матур урыннар арасында табигатьнен ин гүзәл бер төбәге санала. Шушындый матурлык белән очрашканда, шагыйрь булмавыңа үкенеп куясың.

Күл буена килеп туктадык. Орчыктай төз, шоп-шома бүрәнәләрдән салган коттеджлар. Ял итәр өчен тыныч бүлмә, чиста сауна, табын әзерләп өчен көйләнгән төбәнәк өстәл. Ит кыздырырга дип ясап куелган мангал, хәтта кәгазь капчыкка тутырган күмере дә янында. Урман эченә кереп утын эзләп, аны күмерләнгәнче яндырып торасы да юк — бар нәрсә синең килүенә әзерләнеп куелган. Махсус киоскларда азык-төлек саталар. Билгеле, сыра да, шәраб та бар. Исерекләр генә юк. Балык тотасын килсә, икенче бер киосктан кармак-жим, су читендә синең кереп утырганыңны көтеп торган көймәне, хәтта өстең чыланмасын өчен кияргә су үткәрми торган махсус киём дә алып торырга була. Вакытлыча кулланырга аласыңмы, әллә бөтенләйгәме — бусын инде үзең карыйсың. Шунда ук балалар мәйданчыгы, су коену өчен аларга махсус урын. Жаның ни тели — барысы да бар. Бездәге бәйрәмнәрдә, сабантуй вакытында һәр очракта була торган бер нәрсә — чират юк, этеш-төртеш, былагайланып йөрү юк. Инде бит бәйрәмнең икенче көне. «Где пьется — там и льется» ди урыс әйтеме. Ә кая монда жирдә аунап яткан консерва банкалары, буш шешәләр, ите кимерелгән сөякләр? Юк алар монда. Жир йөзен ике аяклы затлар басып алганчы булган чисталык һәм чал, борынгы тынычлык хөкем сөрә.

Үз-үзен кая куярга белмичә йөрүче дә күзгә чалынмый. Без бит, аракысыз нинди бәйрәм булсын, дибез. Бәйрәм

исә әле башланып та житмәгән, әмма түребезгә инде башына алюмин фольгадан ак түбәтәй кигән «Русская водка» менеп утыра. Һәм китә «бәйрәм итү»... Жыр тавышлары. Магнитофоннар үкерә. Башкаларның магнитофон тавышын күмеп ташламагач, магнитофонмыни ул? Туп тибүләр. Бәхәс. Шушы кыямәт эчендә катгый тавыш яңгырый: «Ты меня уважаешь?!» Интернациональ тәрбиянең нәтижәсе менә шундый. Төрле зурлыктагы Табеевлар безне менә шуңа өйрәтте.

Ә финнәр, чын мәселман мәчеткә барган рәвештә, табигатькә гыйбадәт кылырга килә икән. Адәм баласының төп тәрбиячесе — табигать. Ул безне эшкә өйрәткән. Белем дә табигатьне күзәтүдән, аны аңларга теләүдән барлыкка килгән. Ярату, мәхәббәт тойгылары турында сөйләп тә торасы юк. Шомырт чәчәкләрен, сандугач жырын, чылтырап аккан чишмә тавышын яратмаган кешенең мәхәббәт кебек олы хискә көчә житәме икән? Ә бала сөяргә? Табигатьне яратырга, аны ихтирам итәргә өйрәтү — киләчәкнең иң зур, иң җаваплы бурычы. Шушы максатка ирешмичә, без мәңгә бәхетле була алмабыз...

...Яр читенә басып, ак яхталар белән ләззәтләнәм. Яхта хужалары — яшьләр. Аларның түшләрендә лауреатлык калае да, университет бетергәнне күрсәтү өчен тагылган ромбик та, сугышларда алган орден-медальләр дә юк, әмма Оксфорд, Кэмбридж тәрбиясе хәрәкәтләреннән күренеп тора. Кайчан кире кайтара алырбыз икән без Кол Шәрифләр, Акчуралар, Рәмиевләр һәм... кинәт туктап калдым. Революция... Гражданнар сугышы... Сталин геноциды... Брежнев чорындагы түшкә тага торган калайлар... Шушы тозаклар, аулар аша үтә алдымы икән аристократлык геннары? Шлюз янына җыелган яхталарны һаман күзәтәм һәм аристократлыкның нәрсә икәнлеген аңларга тырышып баш ватам.

Чыннан да, нәрсә икән соң ул аристократлык. Беренче чиратта, билгеле, токым. Нәрсә затлыландырган соң аристократ токымын? Билгеле, тәрбия. Һичшиксез — культура. Катгый рәвештә — буыннан-буынга намус кодексын күз карасы шикелле саклап килү. Шушындый таләпләр сакланмаса, аристократлык мөмкин дә түгел — ата-баба васыять итеп калдырганга милләт тарихы белән горурлана белү. Нәкъ менә шул сыйфат саф алтыннан, асылташлардан да кыйммәт нәрсәгә әверелгән. Мин ышанам, татарлыкны туксан тугыз процентка җимереп бетерсәләр дә, әгәр шул исән калган бер процентта Кол Галиләр, Нур-галиләр, Шиһабетдин Мәрҗаниләр аристократлыгы исән сакланса, татар юкка чыкмаска тиеш. Аристократлык

сыйфатын югалткан милләтне кол итү шулкадәр жиңел. Моңы Явыз Иван да, Сталин да, бүгенге көндә безнең мөстәкыйльлекнең бугазына ябышкан палачлар да яхшы аңлый. Вөждан, аң, тәрбия, белем туплаган иманлы шәхесне, аристократларыбызны юкка чыгару аларның максатлары шул. Фәлсәфәмнән Мария Лампиненның тамак ялгарга чакырган тавышы уятты. Әйе, әле бит 1918 елга кадәр генә финнәрне, нәкъ татарлар шикелле, «пычрак чухоннар», «инородецлар» дип атап йөртәләр иде. Алар әнә иң алга киткән, югары культурага ирешкән милләт вәкилләрендә генә була торган ак яхталарда йөриләр. Финнәр бик борынгы халык. Тәрәккыять аларны өкрәлп шомартып, эшкәртеп торган. Империя олтаны астына элгеп, бер гасыр дәвамында бер урында таптанып торганнан соң, культура яулау революциядән соң аерылып чыккач, зур тизлек белән яңадан хәрәкәткә килгән.

7

Ранерлар гаиләсе май ашамый. Итне дә шактый сирәк, кунак килгән чакларда гына авыз итәләр. Ипекәйне бары тик бер генә сынык, шикәрне бөтенләй диярлек капмыйлар. Күбрәк жимеш-яшелчә, ит урынына яңа тоткан балык, майны витаминлаштырган махсус маргаринга, шикәрне — балга алыштырганнар. Симерүдән, йөрәкләренә май үсүдән куркалар. Авыр физик эш башкаручыларга гына күп һәм тәмле ашарга рөхсәт ителә дип аңлаттылар үзләренең диета ысулында яшәүләрен.

Аяз Гыйлажевтан әллә ничә тапкыр ишеттем. Татар халкына культура таратучы бер мәшһүр кеше бер тавыкны бөтен килеш кулына ала да ботарлап рәхәтләнәп ашый, аннары шатырдатып сөякләрен чөйнәп йота икән. Аяз моңы бу кешенең шундый шәп булуын күрсәтер өчен горурланып сөйли. Минем дә күзәтеп торганым бар, ничек ашаганына карап кешенең кем икәнлеген шактый дөрес аңлап була. Элекке заманда байлар, эшкә яллаганда, кешенең ашавына карап ничегрәк эшли аласын чамалаганнар дип сөйләләр. Безгә аны, тиз һәм күп ашаган кеше эшкә сәләтле була, дип аңлаталар иде. Мин моңа ышанмыйм. Тәҗрибәле кеше белә, культуралы шәхес — ашый, кол — кылкына. Кол хужа кулыннан тукланып яшәргә күнеккән, шунлыктан, туры килгәндә, эче ярылганчы корсагын тутырып калырга тырыша. Тәрбияле кеше ашыкмый, күп ашамый, җае чыкканда кылкынып калуны максат итеп куймый, чөнки ул үзенекен ашарга өйрәнгән.

Бу турыда мин туктаусыз тукуп торам: өлкән буын,

безнең әби-бабаларыбыз табын янында бездән культура-лырак иделәр. Мария белән Райнерның табын янында үз-үзләрен тотуы бабаларыбызның кыланышын хәтерләтә. Ашыкмыйча гына, тәмләп, шушы ризыкларның табында булуына кемгәдер рәхмәт белгертергә теләгән кыяфәттә, шөкрәна итеп, тыныч кына ашыйлар. Жил болыннан чәчәк исе алып килә. Баш өстендә каен яфраклары селкенә, күл ягыннан дымлы саф һава килеп битне сыйпый.

Мария азык-төлекне целлофанга төреп йөртүгә каршы фин хатыннары башлап жибәргән көрәшчеләр берләшмәсендә. Сатып алган ризыкларны кибеттә целлофан капчыкка салып бирсәләр, капчыкларын кире кайтара. Хужалыкта Мария хәтта ясалма күннән эшләнгән сумка да кулланымый. Кибеткә ул киндердән теккән сумка тотып бара. Безнең оешма елдан-ел ишәя, озакламый без хужалыкта целлофан куллануны туктатуга да ирешә алачакбыз, дип сөйли хужабикә. Фин хатыннары табигатьне ясалма чүптән саклау юлында көрәш алып баралар.

Ашап туйгач, Райнер канал аша узучы яхталарны фотога төшерергә уңайлы урын эзләп китте. Мария белән Камилә болынга чәчәкләр карарга юнәлделәр. Кузгалыр алдыннан, тәрбиялә кешеләргә генә хас сөйкемлелек белән, Мария фин хатын-кызларының болыннан чәчәк жыюны өнәмәүләрен аңлатты. Мин үземнең бала чактан яраткан эшемә тотындым — авыз ачып карап йөри башладым. Дөрес, бу эшнә өдәплелек дип әйтеп булмый. Нишлисәң бит, күнегелгән. Күзләрем талганчы, хәлдән таеп егылып хәлгә житкәнче яңалыкларны күзәтеп йөргән чакларда гына чын-чыннан бәхетле мин.

Китәр алдыннан Райнер кисәттә:

— Бу урманнарның күп өлеше хосусый. Карап йөрү, хәтта кереп гөмбә, жиләк жыю да тыелмый. Яшь үсентеләргә таптарга, ботак сындырырга, чүпләргә ярамый. Ә инде учак ягу — бусы зур жинаять.

— Минем фин йортының эчен күрәсем килә иде. Кертерләргә икән?

— Анысын оештырырбыз. Тора салып йортыңа ят кеше килеп керү... Андый торгансыздыр инде?

Мария өстәде:

— Без бит элек йорт бикләү, кыйммәтләрәк жиһазларны ишегалдында калдырмыйча, каядыр кертеп куюны белми идек. Төнъяктагы күршебездән караклар, йорт басучылар ябырылгач, ишекләргә бик куярга туры килде.

Күл читеннән өкрән генә алга атлыйм. Әнә яр буендагы казыкка бәйләп куйган көймә чайкала. Койрыгына «Судзуки» моторы элөп куелган. Тирә-якта беркем күрен-

ми, алып кит тә чум урман эченә. Мотор гына түгел, көймәдә йөргәндә кия торган киеме дә утыргычта ята. Су үткәрми торган башлыклы куртка, озын кунычлы резин итек, чалбар. Спиннинг та көймәдә калган. Әгәр инде утыргыч астындагы сандыкны ачсан, анда да көнкурештә кирәкле әллә ниләр бардыр. Тып-тыныч күл буе. Соң бит финнәр ял итәләр, нишләп беркем күренми?

Тагын бер көймә. Бусы зуррак, агачны черүдән саклый торган антисептик буяу белән буяганныр. Бусында киём-салым, балык тоту өчен кирәкле әсбаплардан тыш көймә борынына беркетелгән ачык тартмада примус, савыт-саба һәм махсус ояларга урнаштырган консервалар.

Йозак та юк, биек койма да. Кулына мылтык тотып көймә саклап утыруны белми дә торганнырдыр монда? Нәрсә саклай соң финнәрнең мөлкәтләрен? Вөждан саклай. Вөжданыңның саф булуы, намус чисталыгы көймәдә яткан әйберләрдән, хәтта иң кыйммәтле автомобильдән дә кыйммәт тора монда. Бәясе житмеш-сиксән мең доллар торган машина күп дигәндә, ун елга житә, ә намус пакьлегә — гомер буена.

Вөждан сафлыгы байлыктан кыйммәт булуы турында финнәргә кем аңлата? Бездәге шикелле балалар бакчасында, мәктәптә, газета-журналларда финнәр бу турыда язып тормый. Аларга бу хакыйкать ана сөте белән керә.

Милекнең саклануы бер намус мәсьәләсә белән генә чикләнми, билгеле. Финнәрнең малын милекнең хосусый булуы саклай. Социалистик чынбарлыкта милекнең кемнеке булуын аңлавы шулкадәр катлаулы. Социализмда завод-фабрикалар, жир, байлык жәмгыятьнеке дип аңлаталар иде безгә. Димәк, ул минеке дә түгел, синеке дә түгел, аныкы да? Ә без барыбыз да шул социалистик жәмгыять әгъзалары. Шулай булгач, кемнеке соң ул? Беркемнеке дә түгел.

Аның бит әле шунысы да бар. Социалистик мөлкәткә кул тигерергә синең хокукың юк, шул ук вакытта начальниклар аны теләсә нәрсә эшләтә ала. Миңа ярамый, ана ярый. Кая соң тигезлек? Социалистик мөлкәт сүздә —хужалы, чынбарлыкта хужасыз булганлыктан, кеше ана шикләнәп карый иде. Чыннан да, сәер бит. Социалистик мөлкәтнең хужасы бар дип сиңа көне-төне тукуп торалар, ә син ул «хужа»ны күрә дә, тотып та карый алмыйсың. Ә мөлкәт синең каршыңда: яңгырга чыланып яткан тау-тау бодай көшеле, череп яткан такта өеме, инде ничә ел тутыгып яткан станок. Культура йорты дип аталган мәрмәр сарайның да хужасы кем булуын үлсәң дә аңлый алмыйсың. Халыкныкы, диләр. Ә халык бит ул, беләсез инде,

нәкъ Алла шикелле, күзгә күренми торган абстракт нәрсә.

Бер үк вакытта хужалы да, хужасыз да булган шул социалистик мөлкәтне, әрәм булып череп ятмасын дип, совет кешесе, жәе чыкканда, «коткарырга» тырыша иде. Урлашу урысча — «красть», ә социалистик мөлкәтне урлау — «унести» дип атала иде. Жәмгыять мөлкәтенен карагы да «несун» дип кенә атала.

Бигрәк тө саф, чиста инде күлнен суы. Агачлары да тирә-юньгә рәхәтлек биреп тора. Инде кабат 1939 елдагы СССР белән Финляндия арасындагы сәер сугыш искә килеп төшә. Ничек дошманга бирәсен инде шушындый саф сулы күлләрне, жаныңа хозурлык өреп торган матур агачларны? Дөрөс, без дә алман фашистларын жиндек. Алар Идел ярына, Мәскәү читенә килеп житүләренә карамастан, дошманны куып чыгарып, оясында «дөмектердек». Һәм менә хәзер шул «дөмектерелгән дошман» каршында тезләнеп, хәерче кулыбызны сузып соранып торабыз. Шунысын да онытмаса кирәк, атакага баручыларның аркаларына мылтык төбәп атлаучы НКВД заградотрядларын да берничек сызып ташлап булмый. Тагын бер хакыйкать, сугыш кырында үтерелгән һәр нимес солдатына безнең яктан дистәдән артык сугышчы туры килә. Безнең батырлык жиндеме, әллә фашистларның снарядлары сан ягыннан совет гаскәриләреннән әзрәк булып чыктымы? Киләчәктә тарих моны да ачыкларга тиеш һәм ул, һичшиксез, ачыкланачак.

Күл буен карап туйгач, жәяүлеләр сукмагыннан урман эченә керәм. Финляндия жирендәге агачларның химик составы икенчәме икән әллә: нишләп алар жыл-давылда авып егылмыйлар? Нишләп аларның корыган һәм сынып төшкән ботаклары юк. Минем бакчам янында куе урман үсә. Урман эчендәге тере агачлар саны, авып череп яткан агачлар санына тигез диярлек. Кайчандыр кисеп өелгән, хәзер инде тирәскә әйләнгән ботак өемнәре дә аяк атлаган саен очрап тора. Ә мондагы урман бары тик шаулап үсеп утырган агачлардан гына тора. Белмим, бу хосусыйлык эшеме, әллә Суоми халкы туу белән Жир йөзендәге бер генә агачны да черетмәскә, аунатып яткырмаса дип ант эчәме икән?

Сукмак мине иркен ялан уртасына урнашкан утарга китереп чыгарды. Тагын бер сәерлек. Утар тирәсендә койма юк. Юк койма, хәтта киртә дә, читән шикелле нәрсә дә, утарның чиген билгеләп утыртылган ярты гына метр биеклектә калдырып кыркылган камыр жимеш бордюрыннан тыш берни юк. Соң бит монда хосусый милек. Хосусыйлык — бүленү, жәмгыятьтән аерылып үз кабырчы-

гың эшендә яшәү түгелме соң? Ә бездә, житмеш елдан артык күмәк яшәүгә, уртақ милеккә мәдхия жырлаган илдә, үч төбе кадәр бакча эчендәге алачыкны да очар кош үтеп керә алмаслык биек койма белән әйләндереп куялар. Нинди башваткыч, ни кодрәтле табышмак соң бу? Фикер йөртергә тотынсам, мин, бәлки, сәбәбенә барып юлыгыр идем. Туйдырды. Гел фәлсәфә, гел сәбәп эзләү — укучы үзе тапсын бездәге койма өянәгенен шулай көчле булуын...

Көндөз Муралей каналы буенда ял иткәннән соң, кич белән пароходка утырып күл эчендәге утрауларны карап йөрдек. Пароходның исемен язып алмаганмын. Онытылган. Ә ул моннан йөз ун ел элек төзелгән, пар белән йөртелә торган корабларның иң борынгысы. Бел-мим, ул ничек сакланып калган икән? Хәзерге пароходларның гомере егерме-утыз ел. Шул яшкә житкәч, аларны автоген белән тураклап мартен миченә озаталар. Ә бу корабны саклаганнар, реставрация ясап яңартканнар да бәйрәмнәрдә күлләрнен матурлыгын карап йөрергә көйләгәннәр. Финнәр «безнең күңелне кем, ничек ачар икән?» дип, тамаша эзләп йөрмиләр. Алар әйтерсен бер труппада уйнаучы артистлар. Катнашучылар барысы бергә, күмәк бер уенны — бәйрәм шатлыгын, күңел ачуны уйныйлар. Бәйрәмнәрдә без, башкарылган эшкә отчет ясап, алдынгыларны бүләкләүләр оештырып, ата-бабадан калган милли бәйрәмнәрнен ямен юкка чыгардык. Бәйрәмне партжыелыштан аерып булмый башлады.

Моңа кадәр бу илдәге гел уңай яклар турында гына яздым. Әйтерсен өлкә комитеты карарына багышланган совет чоры язмасы. Күрдем мин Финляндиядәге кимчелекләргә дә. Шундый алга киткән, бай, тыныч илдә кимчелекләр дә житәрлек була икән ул. Пароходтан төшкәч, машинага утырырга бара идек, бер кеше халык арасыннан нәкъ безнең каршыбызга килеп чыкты. Утыз белән кырык арасындагы, чиртсән, каны чыгарга торган таза, матур ир-егет. Үзе лаякыл исерек, нәрсәдер кычкыра, изүләрен ачып жибәргән, чәч тузган, әүмән-тәүмән килеп каршыбызга атлый. Ул барган жирдә урманны кисеп, просека ясаган шикелле, коридор хасил була, сәрхушне беркем туктатмый, шелтә дә ясамыйлар. Америка крейсерын таранларга барган камикадзе шикелле, исерек адәм халык төркемен ерып бара.

— Исерекләр бездә дә бар ул,— диде Райнер Лампинен минем сорауга. Эчеп, исереп йөрүнең сәбәбе нәрсәдә икәнлеген ул да аңлатмады. Теләмәдеме, әллә үзе дә белмиме?

Күпкә киткәч әшәкелеккә әкрәнләп күнегәсең. Без шулай эчкечелеккә дә, урлашуга да, соңгы вакытта идарә итүче бюрократларның тоташ ришвәтчегә әйләнәп бетүләренә дә, рәкетка да күнегеп бетеп, бу эшләрне табигый санный башладык. Ә менә фин исереге, аның тупаслыгы, мәнсезлеге бер кашык дегет булып хәтеремә сәңеп калган.

5. Хельсинки

Моңа кадәр Райнерның өстендә Вьетнам сугышы чорында Америка офицерлары кия торган куртка иде. Куртканың жиннәре молния белән генә тоташтырылган, шуңа күрә Лампинен жиннәрен алып ташлап аны жилет итеп киеп йөри. Жилетның дистәләгән кесәләре шулай ук молниягә бикләнә. Мондый киёмнең уңайлы булуын хәзер Рәсәй армиясендә дә аңлап алдылар. Патроннарны, гранаталарны, сугыш вакытында кирәкле һәрнәрсәне кесәләргә тутырып бетереп була. Райнер исә кесәләренә берничә фотообъектив сала, светофильтрлар, запас пленкалар фоторәсемгә төшергәндә кулланыла торган барлык кирәк-яракларны кесәләренә тутырып бетерә. Хәзер инде аңлашыла торгандыр, Лампинен — фотограф.

Фотограф сүзе Райнерның кем икәнлеген аңлатып бетерә алмый. Безнең чорда фотоаппарат ярдәмендә кем генә рәсемгә төшерми. Бигрәк тә Ауropa илләрендә, Америкада, Япониядә. Аппаратның төймәсенә бастың — «палороид»ның ярыгыннан төсле фоторәсем пылт итеп килеп тә чыкты. Объективны күпмегә ачарга, яктылыкны никадәр бирергә, фокус ераклыгын күпмегә куярга — барысын да автомат эшли.

Райнер Лампинен фоторәсемгә төшерүчеләрнең Тукае, Салих Сәйдәше. Британия фоторәсемчеләр жәмгыятенен тулы хокуклы әгъзасы. Безнеңчә өйткәндә — академик. Шуңа өстәп, панорам рәсемнәр эшләү буенча күп кенә ачышлар ясаган шәхес, берничә күргәзмәдә лауреат исемен яулаган оста һәм Ауropaдагы панорам фоторәсем белән шөгыйльләнүчеләрнең президенты. Ни өчен мин Райнерның барлык чиннарын санап чыктым? Без, татар-

лар, бәхетсезлегезгә каршы, адәм баласының табигый сыйфатларыннан алда аның түшенә таккан калайларга карап бәя бирергә өйрәнгәнбез.

Фин дуствыбызның өстендә ак батист күлмәк, «ровер»-ның салонында аның кара смокингы һәм күлмәк хакына тарткан затлы галстук эленеп торуы безне сәерсендерде. Мариянең өстендә, киресенчә, безнең Исергәпкә күрше Туйралыдан ар карчыклары киеп килә торган кулдан тукуылган киндер блузка, кызыл һәм көрән йон жептән тукуылган сарафан булуы Райнерның смокингы белән, безнең карашка, уртак тел табарга теләмиләр шикелле иде. Өстәвенә Мариянең кулларында иң караңгы татар авылларында гына сакланып калган беләзек һәм йөзекләр. Шуна өстәп, түшендә өйбәр кыйммәтләнгәч тә бәясе унбиш-егерме сумнан артмаган, гади металлдан эшләнгән төрекмән муенсасы. Хельсинки университетының иң престижлы факультетын бетергән фин хатыны әллә акылдан язган инде? Түзә алмадым, сорадым.

— Чын борынгылык тамгасы булган киём бездә Парижның Кардены теккән затлы киёмнәргә тигъ санала. Бигрәк тә аристократлар арасында, бәйрәм көннөрөндә, — дип аңлатты Райнерның хәләл жөфете.

Менә ничек тәрбияләнә икән финнәрдәге халыкчанлык һәм ата-баба калдырган горөф-гадәтләргә карата фидакярлек. Мария өстәде:

— Ә менә борынгылардан калган баш киёме алырга көчөбез житмәде.

Их, бу сүзләргә өйтмәскә кирәк иде. Бу жөмлө минем жәрәхәткә сипкән бер уч тоз булып бәгыремә килеп бәрелде. Яшьрәк чакта бит минем мавыгуларым бик тә күп булды. Су астында балык аулау. Иске акчалар коллекциясе жъю. Балчыктан ясалган сыбызгылар. Жиз кыңгыраулар. Шуларның берсе генә дә, су астында йөзөп балык атуны искә алмаганда, даими мавыгуга әверелөп бетә алмыйча, шартлап ярылган сабын куыгы шикелле сүнде. Бервакыт мин безнең Баулы төбөгөндә табылган борынгы көнкүрөш кораллары: шөшлө, чабата калыбы, кул тегермәне, орчык, тәрәшлө тараклар белән дә мавыгып алдым. Шул чакта килеп эләкте шикелле минем кулыма ар хатыннарының бөркөнчөктән бөлөкөй, калфактан шактый зур булган борынгы баш киёме.

Хөзер инде мавыгуларымның нишлөп шулай капыл

гына юкка чыгуларының сәбәбен аңлата алам. Минем хатын иске нәрсә өнәми. Кеше кулында булган, таушалган, бигрәк тә аның үзенә ят тоелган әйбердән куркагына түгел, андый нәрсәдән мескеннең коты оча. Ар хатыннарының борынғы баш киеме дә аның куркуы аркасында безнең өйдә урын таба алмады. Хатыным аны чираттагы гаугадан соң, Мәскәүдәге Тарих музеена илтәп тапшырды.

Әгәр шул борынғы баш киemen хатыным музейга илтәп тапшырмаган булса, мин Марияне бәхетле итә ала идем. Без бит... Без, совет кешеләре... Үзегез беләсез, бүләкләп беркемне дә шатландыра, куаныч китерә алмыйбыз.

Машина кузгалып киткәч аңлатты Мария нигә алай жентекләп киенүләрен. Аларны Хельсинкидә булачак никахка чакырганнар. Бөтен Финляндия күләмендә мәшһүр бай кешенең кызы үзеннән дә бай егеткә кияүгә чыга икән. Ил күләмендә күренекле кеше буларак, Лампиненнар да шул чиркәүдә уздырылган никах ритуалына катнашырга тиеш булганнар. Менә шуңа күрә алар бәйрәмчә киенеп чыкканнар.

Тампере белән Хельсинки арасы ике йөз чакрымнан артык. Вакыт тар. Ашыгырга иде. Финнәр соңга калып килүне, көттерүне өнәмиләр. Безнең «ровер» янәшә баручы машиналарны жиңел генә артта калдырып алга оча. Шундый зур тизлектә барганда, уң яктагы арт көпчөк шартлады. Белмим, фәрештә канатымы, Райнерның корыч мускулларымы саклап калды безне. Машина башта кинәт янтаеп китте, бертын кырын барганнан соң юл читенә чыгып туктады. Тиз генә көпчөкне алыштырырга кирәк иде. Без әле кабинадан чыгып өлгермәдек, дистәгә якын машина яныбызга килеп туктаган иде инде.

Менә шул чакта 1939 елгы фин сугышында Рәсәйнен уртача бер өлкәсенә тәңгәл илнең Жир йөзендәге иң зур, иң көчле дәүләтләрнең берсен жиңә алуы миңа аңлашылды. Соң бит бездә дә балалар бакчасыннан башлап ярдәмчеллек турында туктаусыз тукуп тордылар. Аңлаешлырак булсын өчен мин тәржемә дә итәп тормыйм. «Один за всех, все за одного» иде безнең бисмиллабыз. Гамәлдә исә совет кешесе, мескенкәй, Никарагуадан алып Вьетнамга, Анголадан алып Әфганстанга кадәр булган арада бөтен сугышларда кесәсенә керәсе соңгы тиенен биреп

булышып килде, ә аның үзенә, ярдәм урынына, партия юлбашчыларының кысыр вәгдәләреннән битәр суқыр бер тиен дә эләкмәде. Бәлки, шуңа күрә совет чынбарлығы тәрбияләгән кеше бәла-казаны ялгыз кичерә торгандыр? Бигрәк тә бүгенге көндә, көпә-көндөз синең фатирыңны басып, урамда талап, кыйнап китү табигый гадәткә әйләнәп киткән социализмнан капитализмга күчү чорында.

Чиркәүдә уздырылган никах ритуалыннан соң, Финляндиянең башкаласын, андагы һәйкәлләрне, тарихи урыннарны карап йөрдек. Һәр башкала — илнең кечерәйтәп эшләнгән моделен хәтерләтә. Мәскәүдә, мәсәлән, Рәсәйдәге барлык сыйфатлар жәйрәп ята. Хельсинкидә күргәннәрне тезеп сөйли башласаң, болай да шактый озакка киткән Суоми иле белән соклану тагын да озынаер иде.

Башкаланы карап чыккач, без Лампиненнарның Хельсинкидәге квартираларында кунак булдык. Прописка аталган тимер богау белән бер урынга, бер фатирга, барытик бер заводның цехына яисә бердәнбер колхозның бригадасына беркетеләп куелган иде совет кешесе. Тампереда коттедж, Хельсинкидә квартира тоту, эшне жаның теләгән калага яисә авылга барып эшләү киләчәктә безгә дә насыйп булыр дип өметләнәп яшибез. Дөрөс, алыш-бирешне мөгезеннән эләктерә алучылар илебездә базар икътисады киләп житкәнче үк берьюлы берничә йорт, вилла, Кара дингез ярларына урнашкан дачалар эләктергә өлгерделәр. Лампиненнар гаиләсе безнең житмешел көткән өмет белән үлчәгәндә урта хәлле санала, хезмәт белән көн күрүчеләр. Юк, бу мәсьәләгә ягылмыйк әле. Катлаулы нәрсә ул ике илнең шартларын чагыштыру.

Лампиненның күндәм аты «ровер» безне кабат кышкы ялда чангы шуар өчен ерак континентлардан килүчеләр шәһәренә — Лахтига китереп куйды. Поезд монда да ике генә минут тора. Әнә перронда Райнер белән Мария басып калдылар. Кул болгыйлар. Тамакка кайнар төер тыгыла. Жир йөзәндә менә шушы тату, кунакчыл кешеләргә охшашлы меңләгән, миллионлаган әйбәт шәхесләр яши. Ә бездә ни сәбәптер яхшылыкка, игелек күрсәтергә урын шулкадәр тар.

Бу юлларны язганда инде кыш иде. Жирдә соргылт төстәге кар ята — Мәскәү кары. Финляндиядә үткән көннәр искә төшә. Бала чакта бәйрәм көннәре узып

киткәннән соң да бәйрәм шатлығы шактый озак синең күкрәгендә яши. Шундый көннәр искә төшкәндә, күңелләргә яктыртып, эчендә куаныч кабынып киткәнне сизәсең. Финляндиядә үткәргән көннәр әле һаман исән, әле һаман яшәешкә ямь биреп, күңелне жылытып торалар. Лампиненнар гаиләсе. Безнең кан кардәшләребез Низаметдиннәр, Байбулатлар, Вафиннар, Суоми илендә безгә очраган якты йөзле, кунакчыллык кешеләр күз алдына килә. Алар искә төшүгә жан жылынып, күңел рәхәтләнәп китә. Белмим, без дә аларга шундый игелекләр күрсәтә алырбызмы икән?

Бәлки, монысы укучыга көлке тоелыр, әмма мин әле һаман баш ватам: нишләп урманнарда, яшел болыннарда фин кешеләре утырган урында үлән тапталмый кала икән?

Мәскәү. 1993 ел, декабрь

Измаил паркы

Белмим, Мөскөүдөгө бу урын килөчөктө дә шулай татарларны жыя алырмы икән? Үзара берләштерә, өметлөрне тоташтыра алырмы икән? Әллә безгә алмашка килгән буыннар Измаил паркын — туган туфрактарынан аерылган милләттәшләрнең Мөккәсен — ташларлар, онытырлар микән?

Измаил паркы үзенң татар Мөккәсе булуыннан тайпылса, безнең өчен бу зур югалту булачак. Һәр шимбә, һәр якшәмбе Измаил паркындагы аулак бер аланга жыелып, атна буге жанны өрнетеп яткан милли хисләрне яңартып, жанландырып кайту безнең буынга шулкадәр мөһим, шулкадәр кирәк тоела иде. Күнелем сизә, безгә алмашка килгән буыннарда бу илаһи, изге теләк сүлпәнрәк, сүрәнрәк. Милли хисне тышка чыгарырга без курка, ояла идек. Бездә куркаклык кына түгел, ялагайлык, ярашу, урыска (аларның иң кара йөрәклөрөнә дә) баш ию чиктән тыш көчле иде. Һәм шул мәжбүри өшөкеләкләргә каршы бәгырь төбендә йөрәкне ярсытып торган гыйсъян да көчле иде безнең буында. Яңа буын куркак та түгел, ялагай да түгел. Шуңа карамастан безгә алмашка килгән буыннарда милли егәр, горөф-гадәтләрнең тапталуына каршы протест, милләтнең күркәм сыйфатларын саклау теләге дә бездәгедән сүлпәнрәк шикелле тоела миңа. Бәлки, мин ялгыша торганмындыр? Ялгышасым килә. Их, ялгышсам иде!

Измаил паркының «Халык уеннары кыры» («Поле народных игр») дип аталган аланында аяклары талганчы биөп, карлыкканчы жырлап, туйганчы туган телдә сөйлөшөп эчлөрөн бушата алырлармы икән безнең оныкларыбыз? Әллә алар эштә, көндөлек тормышта туган телдә сөйлөшөп, милли горөф-гадәтләргә ышыкланып яши алачаклармы? Бу очракта, чыннан да, Измаил паркына барып йөрүнең кирәге калмаячак.

Измаил паркына жыелу, гадәттә, Май бәйрөменен икенче көнендә башлана иде. Май. Июнь. Июль. Август башлары. «Татар Мөккәсе»нең шау-гөр килөп, кайнап торган чагы бу. Август урталарына таба халык инде өзрәк жыела башлый. Һәм 2 сентябрьдә, каникулга таралышкан студентлар кире килгәч, «хаж кылу» кырына халык аөрүчә күп жыела иде. Озак еллар мин нөкә шул ябылыр алдынан яшыләр жыелып жырлаган, алан уртасында коелган яфрактарны яндырып, заратуштра тарафдарлары шикелле, дөрлөп янган ут тәэсиренә бирелөп, жир тетрөтөп биөгәнне карарга йөрдөм.

1993 елның 1 сентябрәндә, сәгать кичке дүртләр тирәсендә, Измаил паркына юл тоттым. Әле татарлар жыела торган алан күренми дә, эчкә курку йөгерде. «Әллә тыйдылармы икән?» — дип шомланып куйдым. Тирә-як тыптын. Көзгә жил коелган яфракларны куа. Көн болытлы. Яңгыр яварга жыенган шикелле. Ниһаять, «хаж кылу» кыры... Йөрәгемне курку чорнап алды. Бушлык. Әллә жыелган яшыләрне жыеп алып киткәннәр инде? Булса да булыр. Соңгы вакытта милләтләр турында шундый юха, шундый кәнтәйләненеп сөйләшү модага кереп китте. Ә инде милләтләрнең ихтыяжларын хәл итүгә килсәк...

Көрәш мәйданы. Пычкы кибәгә өстендә каргалар чокынып йөри. Буаз болытлар агач очларына тия язып агылалар. Ачык эстрада каршына тезеп куйган эскәмияләрнең берсендә ике кеше кукраеп утыра. Шуларга таба юл тоттым.

Сәлам бирдем. Сүлпән генә алдылар.

— Сез монда күптәннәнме?

— Инде ярты сәгать чамасы утырабыз, — диде утызлар тирәсендәгә ир-ат. Икенче ир кырыклар тирәсендә иде. Янында бер өем гәзит. «День». Александр Проханов һәм аның тарафдарлары гәзите. Артык текәлеп карадым булса кирәк гәзит сатучыга:

— Что, узнаете? — дип сорады ул.

Мин аңа татарча җавап бирдем. Аңламады.

— Абый, сез мине берәр татар кызы белән таныштыра алмассызмы? — дип сорады ирләрнең яшьрәге.

Мин, билгеле инде, югалып калдым. Бик тә нечкә, бик тә нәзберек эш бит ул егет белән кызны таныштыру.

— Юк, энем, кияүгә чыгарга атлыгып торган татар кызлары белән танышлыгым юк, — дип җавап бирергә мәҗбүр булдым. Һәм өстәдем: — Беренче сентябрь көнне монда бит студентлар жыела иде. Нишләп килмәделәр икән? Нәрсә булды икән?

— Мин дә шуңа өметләнеп килгән идем. Бүген бу урынга яшыләр күпләп жыела дип әйткәннәр иде. Ялганладылар булса кирәк.

Кырыклар тирәсендәгә ир миңа гәзит сузды:

— Читайте, — диде ул «өлкән агайлар» телендә, — здесь на все национальные проблемы есть правильные и исчерпывающие ответы. — Һәм, минем җавабымны да көтеп тормыйча, Александр Прохановны мактый башлады.

Бу ирнең сүзләренә караганда, татарларның һәм башка мөселманнарның барлык ихтыяжларын, аларның киләчәгә каршында торган барлык катлаулы мәсьәләләренә Проханов тарафдарлары һәм «Память» дип аталган урыс

патриотлары оешмасы гына хәл итә алачак икән. Шулар, бары тик шулар гына безне яклы алачак...

— Алар христиан һәм ислам диненең берләшеп эш итүен телиләр, дошманнарга каршы бергәләп көрәшәргә өндиләр!

— Прохановның әдәбиятка нинди тема белән килүен беләсезме? — дип сорадым.

— Белмичә, ул безне коллыкка дучар итүчеләргә каршы көрәшә.

Юк, бу кеше белән фикер алышу һич тә мөмкин түгел. Сүз көрәштерү бары тик ачык дошманлыкка гына китерәчәк иде. Мин инде Прохановның әфган мәселмәнарларының канын коючыларга мәдхия җырлавы, аның «бердәм һәм бүленмәс Рәсәй» өчен жан атуы турында аңлатып азапланмадым.

— Әллә сез Прохановны яратмыйсызмы? — дип сорады күршем кабат урысча.

Ә мин бу бакчага туган телдә сөйләшү өмете белән килгән идем. Мәскәү шартларында мин «өлкән абыйларым» телендә сөйләшеп, шул телдә фикер йөртеп яшим. 15 октябрда — Хәтер көнендә һәм Измаил паркында гел туган телемдә сөйләшәргә тырышам. Юк, тырышам гына түгел, сөйләшәм. Соң бит янымдагы кешенең «чабаталы» татар булуы кычкырып тора. Үзе мин әйткәннәрне аңлый да... Йөрәк тибүе чигәмә күтәрелә башлады...

— Ул бит ир кеше. Аны ничек яратып булсын? Әллә сез мине «зәңгәр»гә саныйсызмы? — дидем, тыелыр хәлем калмагач.

Татар кызы эзләп килгән егет миңа күз кысып елмайды да, якалашуга барып җиткәнче дипме, кәгазь кисәгенә язган телефон номерын сузды:

— Әгәр мин сораган кешене очратсагыз, рәхим итеп, шушы номерны бирә күрегез, — диде ул, урыныннан кузгалып китәр алдыннан. Сабуллашкан өстәдә, — артык озын буйлы булмасын. Андыйлар өнәми мине.

Без «День» — «Память» тарафдары белән икәүдән-икәү генә торып калдык.

Мондый кешеләр белән сүз көрәштерүдән дә, нәфрәт күрсәтүдән дә арый башладым инде. Файдасы юк. Элек, милләتلәр бетеп, «тарихи уртаклыктан барлыкка килгән «совет халкы» исемле милләт кенә калачак» дип, бер-беребезне алдап йөргән, милли мәсьәлә турында дөрес фикер ычкындырып җибәрәп, дурдомга элгүдән куркып йөргән замандагы ялагайлыкларны акларга була әле. Ә бүген без нигә ялагайланабыз икән соң? Әйе, ялагайлык әле һаман бер кимерерлек сөяк бирә, туры өйтүчеләрдән

өскөрәк күтәрелеп, жылырак урынга, йомшаграк урындыкка утыру мөмкинлегенә бирә. Ялагайланып, тәлинкә ялап, көчлеләр каршында тез чүгеп яшәү, башкача әйткәндә, коллык гадәтләргә безнең күзәнәкләрдә үк инде ул...

Измаил паркына узган елны «оештыручылар» ябырылган иде. Бәлки, шул «оештыручылар» аркасында татарлар бу изгә урыннан бизә башлагандыр? Әллә минем янымда утырган адәм кебек «патриотлар» күбәеп киткәнгә бизделәрме икән минем кан кардәшләрем?..

Куркыныч нәрсә ул өмет сыну. Мин бит эчем бушангы туган телдә сөйләшү өметен белән килгән идем. Шыксыз бушлыкка һәм «кара көрән» бәндәгә юлыктым. Тар басмада мөгезгә-мөгез очрашкан ике тәкә шикелле бер-беребезгә каш астыннан гына карап сабуллашмыйча аерылыштык.

1

Измаил паркы Аурупа күләмендә зур бакча санала. Ул Мәскәүнең көнчыгыш өлешендә утызынчы елларда салынган тимер юл божрасы белән Хрущев салдырткан асфальт юл божралары арасында. Көнъякта — Энтузиастлар шоссе, төньякта Парк урамнары (алар бер үк исемдәгә 16 урам).

Бу паркта әле берничә генә ел элек астрономик обсерватория, ачык һәм ябык эстрада, спорт комплекслары, шахмат клубы, кегльбан, японнар ясаган аттракционнар, тагын әллә нинди күңел ачу урыннары бар иде. Соңгы елларда бу корылмалар яна башлады. Музыкаль салон, китапханә, ачык эстрада, обсерватория, хәтта дискотека — шулар урынында узган елларны күмер өемнәргә генә калды. Быел кыш тагын нәрсәләр янды икән? Кем яндыра аларны? Нинди максат белән? Җавап юк... Рәсәй — җавап шул.

Нәрсә генә юк бу паркта. Күлләргә генә дә ярты дистәдән артык. Шуның берсендә кышын бәке тишеп, «морж»лар су коена. «Умарталык» дигән җиргә жыелып карчыклар җырлый. «Измайловская» исемле метро станциясеннән ярты чакрымда тол хатыннары танцга жыела. Спорт комплексы янында шимбә һәм якшәмбе көннәргә Рәсәйдәге иң зур рәсем, сынлы һәм көнкүреш сәнгате әйберләрен сата торган базар — вернисаж эшли...

Җитмешенче елларда мин һәр иртәнә шушы паркка йөгәрергә килә торган идем. Таң атканда куе агачлык арасына урнашкан йортлардан дүртәр иякле агайлар чыгып, мыштым гына «Чайка» машинасына чумалар да

шундук эреп югала торганнар иде. Бераздан шул ук йортлардан жарияләр чыгып, «Волга»га төялеп кайтып кителәр.

Шушы парк янындагы «Соколиная гора» дигән урында Палач патша үзенен лачыннарын тоткан. Сонрак Петр I үзенен бертуган апасын шушы парктагы монастырьга тоткын итеп ябып куйган. Монда әле күптән түгел генә Лубянкада эшләүчеләрне генә кертә торган спорт комплекслары бар иде. Ә хәзер менә элеккеге кинотеатрны төнге клубка әйләндереп азапланалар.

Мондагы татарлар жыела торган урын, әйткәнемчә, «Поле народных игр» дип атала. Паркның көньяк өлешендәге ышык һәм бик тө аулак аланда ул. 8 нче Лачын тавы урамыннан килеп, Пролетар капкасы аша үтәсен дә, уңга борылып, ун-унбиш минут барганнан соң, тагын бер кат уңга борылып, агачлыкка керәсен һәм кинәт урысның башкаласында ниндидер ят халык жыелган жиргә юлыгасың. Ә инде метроның Арбат-Покров линиясендә йөрүче поездына утырып килеп, «Измайлов паркы» исемле станциясеннән чыксаң, туп-туры көньякка таба, «Май аллеясы» дип аталган юлдан ярты сәгать чамасы жәяү килергә кирәк. Бу очракта да татарлар жыелган жиргә элөгәсен. Урысларның первопрестольный башкаласында — бюрократлык, рәсмилек үзәгендә дистәләгән гармунның «Тәфтиләү»не, «Сарман»ны, «Каз канаты»н сиптерүе, яшьләрнең түгәрәкләшеп Казанда әле соңгы айда гына чыгып өлгергән көйне жырлаулары, яулыкларын почмаклап ияк асларына китереп бәйләгән карчыкларның оныкларын житәкләп урман эчендә йөрүләре шулкадәр сәер, рәсми «интернационаллык»ка шулкадәр дә дошман тоела ки, як-ягыңа карап, алып китмәсләрме икән дип, шөлләп тө куясың. Һәм кинәт күкрәгеннен бер почмагында кысрыкланып, чыгарга юл таба алмыйча яткан изге милли хисеңнең очарга жыенган коштай талпынып куйганын сизәсен.

Измаил паркы бу. Мәскәүдәге «Татар Мәккәсе». Изге урын. Сагынуларың, жирсүләрен ят, чит мохитнең авыр ташы астында сытылу хәленә житеп ятканнан соң, чишмә суыдай бәрәп тышка ургылган жир.

Сугышка кадәр Мәскәүдә берничә татар мәктәбе, татар клублары, берничә татар гәзите, даими эшләп яткан татар театры һәм татарның үзәк нәшрияты булган чорда, Тукай токымнары жәйләрен күңел ачарга Горький исемендәге мәдәният һәм ял паркына жыела торган булганнар.

Жыелу урыны очраклы рәвештә генә сайланмаган. Воробьев таулары яныннан узгач, Мәскәү елгасы кинәт

борыла да төньякка таба юл тота. Сыртын Кремль ярына терәп торган елга дугасының нәкъ кыңгырау тага торган урыны — Москворецкий күпере. Шул күпергә Зур Урда юлы дип аталган урам килеп терәлә. Алтын Урдадан Мәскәүгә килә торган олы юл бу. Борынгы Римның ин мәшһүр, горурлык чәчеп торган Аппий юлына тиң зур магистраль. Һәм шул юлдан өз генә көнчыгыштарак Татар урамы, Татар тыкрыклары, кыскасы, гомер-гомергә татарлар яши торган, мәшһүр татар зыялыларының йорт-кура-лары урнашкан изге төбәк. Шул төбәктән көнбатыштарак утызынчы еллардагы реконструкция баласы — мәдәният һәм ял паркы. Татарлар жыела торган урын шул парк эчендә калган. Картларның сөйләвенә караганда, Мәскәү елгасы буендагы аулак тугайга татарлар бик күптәннән, бәлки, Алтын Урда чорыннан ук жыела торган булганнар.

Әле мин белгән чакта гына да Ык елгасының арьягында, безнең Исергәп авылына каршы турыда, печәнгә төшәр алдыннан якын-тирәдәге авыллардан Тәкә жыенына жыелалар иде. Жыен милли бердәмлекне, туган-тумачалыкны, рухи якынлыкны, гореф-гадәтләргә саклауга багышланган изге бер ритуал булган. Бәлки, борынгы чорда Мәскәү татарлары да нәкъ шул бәйрәмгә жыела торган булганнардыр?

Чыннан да, шул урынга якын гына татар зираты урнашкан. Шуңа янәшә диярлек — Чура күле. Киләчәктә Мәскәү татарларының тормыш-көнкүрешләре, аларның нәсел-нәсәбәләре, шәжәрәләре махсус өйрәнеләр дип өметләнәм мин. Геноцидка дучар ителгән милләтнең вәкилләре нинди максат белән пайтәхеткә янәшә тотылган? Бу сорауга җавап эзләгәндә шактый катлаулы серләр дә ачылачак әле!

Аллага шөкер, тарихыбыз әкрәнләп ачыклана башлады. Бу процесс, гомумтатар язмышын өйрәнүдән тыш, аерым төркемнәргә, диаспора утрауларын өйрәнү белән янәшә барган очракта нәтижеләрәк булыр иде. Мәсәлән, революциягә кадәр самодержавие чукмары туктаусыз дөмбәсләп торган чакларда да татарлар мәчет салып, Асадуллаев йортына тиң сарайлар торгыза алганнар. Революциядән соң Мәскәүдә, кабатлап әйтәм, татар мәктәпләре эшләгән, клублар, мәдәният сарайлары, татар театры, нәшриятлар, гәзит-журналлар — нәрсә генә булмаган.

Революциягә кадәр «дөм томана», «укий-яза да белмәгән» татар «мәдәнияткә», «белемгә» ирешә барган саен, аның рухи потенциалы кими барып, татар мәктәпләре, клублар, гәзит-журналлар юкка чыккан. Асадуллаев йор-

тын да сугыш вакытында бездән тартып алганнар, әле һаман кайтарып бирергә теләмиләр. Ә без Ватан сугышында сукур чебендәй үлемгә барып батырлык күрсәтүебез белән мактанырга яратабыз. Кан коюбыз белән горурлану искиткеч көчле. Бәлки, шул кан койган өчен бездән тартып алынган милли мәктәпләребез, жимерелгән мәчетләребез, юкка чыгарылган мәдәният сарайларыбыз турында да уйларга вакыт житкәндер? Нишләп без шушы көнгә кадәр шулай шыр тиле, сукур һәм томана икәнбез? Безнең томаналыкны аңлап та булмый, аңлатып та...

Әйе, татарлар совет империясенең иминлеген яклап кан коялар. Иң канкойгыч, үлемнең иң аяусыз котырган жиренә, билгеле инде, татарларны һәм сугыштан соң туган туфракларыннан сөреләчәк милләتلәрне куып керткәннәр. Бу мәсьәлә киләчәктә, һичшиксез, ачыкланырга тиеш. Мәкаләмдә мин бары тик бер генә мисал китерәм. Кырымны фашист гаскәрләреннән азат иткән чакта ярымтаудагы татарлардан торган партизан отрядларының командирларын жыялар һәм Сабын тавына (Сапун гора) атакага жибәрәләр. Командирларның берсе генә дә исән калмый... Менә шушы турыда татар язучысы Эмиль Әмитовта документлар жыеган.

Совет империясен яклаган өчен рәхмәт йөзеннән ниләр эшләнә? Милли мәктәпләр ябыла, РСФСРның дистәләгән өлкәләрендәге татар диаспорасын, Донбасста, Урта Азиядә, Себердә һәм пәйтәхеттә яшәүче татарларны туган телләреннән, милли мәдәнияттән ваз кичтерү башлана. Меңнәрчә сугыш корбаннарына һәйкәл куясы урында татарларның сугыш вакытында «дошманга сатылулары» турында оятсыз пропаганда котырынып эшли башлый.

Без бит Кырым татарлары гына туган жирләреннән куылдылар дип ышанып йөрибез. Ә Казан татарлары? Татарстан жиреннән нефть суыра башлау белән промыселларга (сонрак — КамАЗга, Түбән Камага...) читтән өтрәкәләм жыеп китерә башлыйлар. Шул ук вакытта татар яшьләрен кырып-себереп урман кисәргә, шахталарга, сугыштан соң башланган яңа төзелешләргә кара эшкә озатырга тотыналар.

Илленче елларда торак төзү жанланып китте. Бигрәк тә Мәскәүдә. Ә кемнәр эшли иде төзелештә? «Лимитчиклар» эшли иде. Жир казырга бульдозер, кирпеч күтәрергә кран, измә болгатырга машина юк. Шушы эшләрне авыллардан вербовка юлы белән куып китерелгән яшь кызларга тапшырдылар. Һәм шул «аяклы машиналар»ның күбесе

татар кызлары иде. Татар егетләрен туктаусыз армия хезмәте йотып торды (илленче елларда татар егетләрененң ничө проценты гына армиядән туган якларына кайтты икән?), кызларны — төзелешләрдәге кара эшләр.

Ул чакта анализ ясап, фикер йөртеп карарга, тикшерергә курка идек. Хәзер инде аңлашыла, бу кара эш — Явыз Иван, Аксак Каратуннар, Ильминскийлар корган геноцидның дәвамы. Совет геноцидының зур уңыш белән эшкә ашырылуы кайдадыр өстә, политбюро, министрлар советында хәл ителгән һәм Табеевлар ярдәмендә гамәлгә ашырылып торган.

Белмим, Татарстаннан һәм татарлар яши торган башка төбәкләрдән ничө йөз мең яшь кыз килде икән Мәскәү төзелешләренә? Безнең Исергәп авылыннан мин белгәнне генә дә — сабийлыктан әле яңа арына башлаган биш-алты яшь кыз. Төзелештә кирпеч, цемент ташып шул кызларның күпмедер өлеше имгәнде, бала табарга сәләтсезгә әйләнде. Менә бит ул геноцид нинди шома, нинди оста юллар белән эшләнә! Бу жинаятьнең геноцид икәнлегенә аңлашылмый да иде. Күпләргә әле һаман да аңлашылмый.

Ә нигә аңлашылмый соң? Төзелештә бергә эшләүче урыслар белән мөнәсәбәт әйбәт. Гомумән, производства булсын, өйдә, күрше-күлән арасында булсын, урыс белән татар арасында табигый дуслык, хәтта тугандашлык хөкем сөрә. Гади халык милләтара мөнәсәбәт турында шуңа карап хөкем чыгара. Гади халыкка Сусловлар һәм Табеевлар сәясәте, алар алып барган геноцид күренми, хәтта Штаниннар, Грачевлар алып барган карагүһлык та халыкка барып җитми.

Юк, өстә генә түгел, аста да җитәрлек ул үз милләтенә тәрәт итүчеләр: люмпеннар, зимагурлар, куштаннар, «кэгэбэ» шымчылары, дәһриләр, Жириновский тарафдарлары — санап бетерерлекмени татарның бер рюмка аракыга, җиз медальгә атасын сатарлары. Алар булмаганда Сусловлар һәм Табеевлар, Штаниннар һәм «Вечерняя Казань»ның баш редакторлары бернәрсә эшли алмаслар иде...

Хәзер инде Мәскәү төзергә килгән шул яшь кызларның күбесе пенсиядә йә кара эштә, балалары исә йөз процент диярлек урыслагы. Аларның балаларын Мәскәүдә табып та булмый, тапкан очракта, әниләренен башкалага килгәндә нинди булуларын аңлату да мөмкин түгел. Измаил паркы феноменының бүгенге көндәге чал чөчле карчыклар ярдәмендә барлыкка килүе — үзе бер могҗиза ул.

Төшкә кадәр бу аулак аланда ялгыз карчыклардан, коляскага утыртып балаларын алып килгән хатыннардан тыш кеше күренми иде. Кояш кичкә авышканда, яшь кызлар, яшь егетләр жыела башлый. Урта яшьләрдәге кешеләр дә килә бу изге урынга, картлар да. Күңел түрендә милли хис, йөрәгендә моң, күкрәгендә жирсү сакланган кешеләр жыела торган жир ул Измаил паркы. Сөян агачлары арасындагы аулак изге алан. Һәм бер тапкыр килеп гармуннар ярышын, татар моңнарын тыңлаган кеше, әгәр аның канында бер генә тамчы чын, чиста татарлык бар икән, бу урынга кабат килеп жанын хозурландырмыйча түзә алмый.

Измаил паркының чөчәк аткан чагы алтмышынчы елларның уртасына туры килә. Шушы чорда минем махсус санап йөргәнем булды, утызар гармун уйный иде. Һәр гармунчының үз тыңлаучылары, шул гармунчы тудырган моңны үз моңы итеп кабул итүчеләр була иде.

Музыкантларның кайберләре дистәдән артык кеше жыя алмый, ә инде икенчеләре паркка килүчеләрнең яртысын диярлек жәлеп итеп, сәгәтләр буена дөньяны онытып торырга мәжбүр итә. Шунысы кызык, гармуннар бер-берсенә комачауламыйлар. Киресенчә, читтән тыңлап торганда, гармун тавышлары, аларның көмеш телләреннән яңгырап чыккан сихерле көйләр барысы бергә кушылып, ниндидер киң колачлы, дастан дәрәжәсендәге полифоник бер әсәргә әверелә иде.

Күзәтеп йөри торгач, мин төркемнәрнең оешу серенә төшенә башладым. Пенза мишәрләре аерым жыелырга ярата. Сергач яклары, үзләренчә әйткәндә, «нижгәрләр», гомумән, иң актив, иң оешкан һәм иң күпсанлы төркемнәрдән санала. Пычкы кибәге ташып көрәшә торган аренаны да алар бар итте. Үзешчән сәнгать түгәрәкләре оештыруда, туйга чакырып гармунчыларга матди ярдәм күрсәтү эшендә дә алар алда. Түбән Новгород ягы татарларының абруйларын күтәрә торган, безгә үрнәк итә торган сыйфат — алардагы бердәмлек һәм үзара ярдәмчеллек. Без, Казан һәм Башкортстан татарлары, «нижгәрләр» белән чагыштырганда, шактый таркау, жебегәнрәк бәндәләр. Безгә хас телне тирәнтенрәк белү, әдәп саклау мәсьәләсен төгәлрәк эшкә ашырулар, милли активлык житенкерәмәү сәбәпле, ничектер исрафка китеп югалып тора. Белмим, мишәрләр дәрәжәсендәге оешуга, алардагы ярдәмчеллеккә һәм тормыш-көнкүреш активлыгына ирешә алырбызмы икән без?..

Татар халык жыры. Жыр гынамы соң ул? Татар халык жыры — жыр гына түгел. Казан ханлыгының көлен күккө очырганда, Тукай әйткәнчә, күп нәрсә юкка чыккан. Елъязмаларыбыз. Дәүләт архивы. Тарихи язмалар. Сәнгать. Архитектурабыз. Китапларыбыз яндырылган, зыялыларыбызны кырып бетергәннәр. Конкистадорлар яндырган рухани байлыкларыбызның жанын, аларның эчтөлеген татар халык жыры үзенә алган. Халык жыры безнең фажигале язмышыбыз сәхифәләрен бер жепкә тезеп, теркәп куйган. Татар халык жырларында — тарих, халык психологиясе, анда киная, подтекст, аһәң, ырым, дога... Татар халык жырын тынлый белгән кешегә, жаны-бәгыре белән тынлай белгән кешегә, халыкның үткәне һәм киләчөгә ачыла.

Фольклорчылар жырларыбызны жыйганнар. Без аларны өйрәнергә тиешбез. Өйрәнергә һәм аңларга. Аңларга һәм алардагы серләрне ачарга...

Татар халык жырларын милләтнең маңкортлашу дәрәжәсен ачыклар өчен фәнни тест урынына кулланырга мөмкин. Концертта күзәтеп утырганым бар: кеше туган жиреннән читтә яшәгән, туган тел онытылып бетә язган, горейф-гадәт югалган, яшәү — «совок»ча, ә үзенә татар монын тынлаганда күзеннән яшь ага. Киресенчә, туган телдә дә ярыйсы гына сукалый, милли сәясәтнең үзәгендә кайный, ә үзе моңга битараф. Жыр шифасына, милли моңнарга мохтажлык бигрәк тә туган илдән аерылган очракта көчәя.

Халык моңнары турында фикер йөрткән чакта, хәтта бөек Тукаебыз да ялгышлык ычкындырган. «Аннан соң безнең халыкта жырлар өчен әүвәлге ике юлның күп вакытта бер әһәмияте дә булмыйдыр. Әүвәлге ике юл анчак скрипка уйнаганда бер көррә кыл тартып кую кабиләннән генә бернәрсәдер», — дип, халык чыгарган жырларның беренче икеюллыгындагы эчтөлекне инкяр иткән. Шул беренче икеюллыкларга сыйдырылган эчтөлекне аңлайсыгыз килсә, жыр китабын алып, тоташтан бары тик жырларның беренче яртысын гына укып карагыз. Шушы ысулда жыр китабын укып чыккач, мин бик озак тетрәнүдән арына алмыйча йөрдем. Татар халык жырларының беренче яртысында Бөек Болгар дәүләте, Казан ханлыгы һәм Татарстанның табигате, анда боргаланып аккан көмеш елгалар, биек таулар, тымызык зәңгәр күлләр, сызылып аткан алсу таңнар, иртәнге җилләр сулышы, яшел болыннар, танда сайраган сандугачлар тавышы — кыскасы, туган илнең матур сурәте. Аларда йомшак, моңсу юмор, экспрессия, яңгыравыклы аһәң.

Жырның дүрт-биш сүздән торган бер генә юлы да синен бәгырьләренне айкап ташларга сәләтле. Халык жырларының алдагы ике юлы тынлаучыны әйтеләчәк йөрәк серләрен кабул итәргә әзерли. Менә шушы хакыйкәтне аңлаганнан соң, татарларның Измаил паркына нинди максат белән жыелуларын күз алдына китерүе кыен түгел.

Синен атың юргамы,
Башын чайкап юртамы?

Каганат дәвереннән, Кубрат ханнар чорыннан татар язмышының атка бәйләнешле булуы безнең менталитетта тирән эз калдырган. Колхозлашу чорында татарны аттан мәхрүм итү халкыбызның канатын сындырды. Шөһәрләшүчеләр, эчләренә жыелган жылы хисләрен уртаклашыр кеше таба алмыйча газәпләна башлагач, эт асрарга керешәләр. Ат бит ул адәм баласында шәфкәтлелек тәрбияли иде.

Су буена төшкәнем юк,
Яфрак яра тал-тирәк...

Шушы сигез сүз елга-инешләр буена тезелеп утырган татар авылларын, елгада кер чайкаучы татар хатыннарын, чыр-чу килеп су коенып йөрүче балаларны күз алдына китереп бастыра.

Сәгәтләр келт-келт итәдер,
Төн уртасы житәдер...

Англия символы Биг-Бен тавышлары чыгарып суга торган герле стена сәгәтләре, күкеле сәгәтләр — әле дә авыл йортында шулаймы икән ул? Мин татар торагын сәгәтсез күз алдыма китерә алмыйм. Шушы ике юл караңгыдан торып әниемнең камыр баса башлауларын, мич артында чикерткә жырлавын ап-ачык итеп күз алдыма китереп бастыра.

Измаил паркына килүче татарларның күбесе имгәндәргеч авыр эштә атна буе интеккән, арып-алжыган. Каланың урамнары таш, йортлары таш, авыл тормышындагы кадимки туган-тумачалыкка, бер гаилә булып яшәргә күнеккән кешегә шөһәрдә яшәүчеләрнең үзара мөнәсәбәтләре дә таштан коелган шикелле тоела. Илленче елларда Мәскәүдә әле күптән түгел генә авыл тормышынан аерылган татарлар күп иде. Авылны, туганнарны сагыну ялыктыра, жирсү бәгырьләрен тырный. Менә шушы тойгы куып китерә иде татарларны Измаил паркына. Жыр тынлау, жырчыларга катнашып эчтәге сагышны

бушату жиңеләйтеп жибәрә. Бу халәтне борынгы греклар катарсис дип атаганнар. Борынгы мәдәният варислары буларак, катарсис татарларга да таныш нәрсә.

«Прощай, немытая Россия — страна рабов, страна господ», — ди бөөк Лермонтов. Коллык һәм колбиләүчелек мөнәсәбәтләреннән арынуы шулкадәр авыр. Без моны минут саен диярлек тоеп яшибез. Шушы аяусыз, баш өстендә эленеп торган кылычтай, минут саен өзелеп төшөргә әзер шомнан котылу теләге татарларны аулак аланга куып китерә иде. Туган телдә туйганчы сөйләшү үзе генә ни тора. Өстәвенә җырлаучыларга кушылып газаплы уйлардан, яшәү гарыклыгыннан бушанасың.

Өйләренә таралганда паркка җыелучылар танымаслык булып үзгәрәләр. Йөзләрендә монсу елмаю. Күнелдә канәгәтлек, яшисе килү дәрте. Ялгызлык, адашканлык хисе инде юкка чыккан, киләчөккә ак өметләр уянган. Син үзеңне милләт дип аталган бер зур, кайгыртучан көчкә тоташтырдың. Ике арада ниндидер күзгә күренмәс тере җепләр барлыкка килде. Күнел кыйбла алды, яшөөшнең юнәлеше ачыкланды. Менә шундый хисләргә баеп кайтлар иде Измаил паркында кан кардәшләре белән аралашучылар.

Намазны өйдә генә дә укып була. Мөхәммәт өммәтләре жомга намазына мәчеткә җыелалар. Гыйбадәтханәдә меңләгән мөселманның бер-берсенә янәшә басып, йөзләрен кыйбла тарафына борып, бергә ният кылып, бердәм сәждәгә китүләре дини тарафларның күңелендә бердәмлек уята, ялгызлыктан коткара, өметләр көчәя, теләкләрнең кабул булуына ышаныч арта. Измаил паркына барып милләттәшләр белән очрашу гыйбадәт кылуны хәтерләтә иде.

Кичке тугызларда гармун тавышлары өкрәләп тына. Җырлаучылар төркем-төркем, парлап-берәмләп тарала башлый. Егетләр бүген генә танышкан кызларыннан киләсе атнада менә шушы аланда очрашу вәгъдәсен алырга тырышалар. Күптәнге танышлар атна эчендә бергәләп кинотеатрга бару яисә өйләрендә очрашу турында сүз куешалар. Чиктән тыш кызып, мавыгып китүчеләр метро тарафына барганда да кочаклашып җырлавын дәвам итәләр. Паркка ял итәргә җыелган урыслар аллея буйлап агылган ташкыңга шомлы сөерсенү белән карап озатып калалар.

3

Милли мәсьәлә, аеруча татар проблемасы, коммунистлар партиясенең бавырына кереп урнашкан яман шеш рәвешендә иде.

«Интернационалистлык» тәрбияләү максатыннан танкларга утырып Әфган иленә кергән «интернационалистлар» гасырлар буе тыныч кадимки тормыш-көнкүрештә яшәүче юаш һәм риясыз күрше милләтнең бер миллион хатынкызын, бала-чагасын таптатып, кыштакларның көлен күкләргә очырып, «тәрбия» биреп йөриләр. «Интернационаллык»ны Жир шарына тарату максатыннан корал төялгән караблар Николаев, Ленинград, Владивосток портларыннан Вьетнамга, Никарагуага, Анголага, Хәбәшстанга юл тоталар иде.

Татарлар жыела торган жиргә Мәскәү шәһәр комитетыннан, Беренче Май райкомыннан инструкторлар килә башлады. Татардан татарга күчеп сорау биреп йөриләр иде партия эмиссарлары:

— Кем рәхсәт итте монда жыелырга? Оештыручысы кем?

Аларның шушы сорауларны ничә мең тапкыр кабатлауларын бары тик бер Аллаһы Тәгалә генә белә. Ә җавап бер:

— Белмим, кем рәхсәт иткәндер? Белмим оештыручыны.

Соң бит совет системасында нәкъ Корьәндәге шикелле. Үзәк Комитетның, аның политбюросының рәхсәтеннән тыш үлән яфрагы да селкенмәс, адәм баласының башынан сыңар чөчәк дә төшмәс. Рәхсәтсез бу кадәр халыкны ничек жыеп булсын? Ә оештыручысы? Юк оештыручы. Ничек инде юк? Әбәт вакытында партиянең чираттагы карарын эшчеләргә җиткерергә агитатор бер дистә эшчене цехка җыю өчен генә дә күпме оештыру егәрә, күпме көч түгәргә кирәк. Ә монда мендәгән, ун мендәгән кеше бернинди оештыручысыз жыелган һәм шундый бердәм активлык белән җырлый, бии, фикер алыша. Партиягә аңлашылмас ниндидер пропаганда бара... Кем соң аны оештыручы?

Партия куштаннары үзләренең мисезлегә белән данлыклы иделәр. Соң бит Жир йөзендә үзеннән-үзе оешкан, үз теләгә белән килгән, йөрәгендә табигый рәвештә уянган илһамына буйсынып эш иткән кешедән дә зирәк, аннан да көчле һәм нәтиҗәле берни юк.

Оештыручыны таба алмагач, эмиссарлар кешедән кешегә күчеп пропаганда ясый башладылар:

— Мәскәүдә кырыктан артык театр. Зур театр бөтен дөньяга данлыклы. Анда Майя Плисецкая — Жир йөзендәге иң мәшһүр балерина бии. Килмәгез монда, Плисецкаяны карарга йөрегез.

Партия эмиссарлары пропаганда белән генә чикләнәләр

калмыйлар иде. Зур театрны читләтөп үтөп, кыргый татарларның жырларын тынларга килүчедән исем-фамилиясен һәм кайда эшләвен дә сорыйлар иде. Их, татар авылы. Татар авылы биргән гыйлем каршында синен МГУларын, аспирантураларын, докторантураларын, хәтта Кэмбридж, Гарвардларын бер якта торсын! Измаил паркына жыелган татарларның барысының да исем-фамилияләре — Фәлән Фәләнов, эш урыннары урам себерү булып чыга иде. Ахыр чиктә эмиссарлар, бу гаугалы эшкә кул селтәп, вазифаны милиция карамагына тапшырдылар.

Милиция «Поле народных игр» дигән урыннан татарларны болын таптаган, агачларга үсәргә комачаулаган өчен куа башлады. Ә татарлар асфальт жәйгән жиргә күчеп жырлый башладылар. Хәзер аларның жырлары ял итәргә килгән, мәскәүле аталган токымга мишәйт итә иде. Каш төзәтәм дип, күз чыгару иде бу. Милиционерлар өстәмә инструкция алдылар: эчеп-исереп, хулиганланып, жыр кычкырып йөргән татарларны унбиш тәүлеккә утыртырга. Аулак аланда янәшә генә кафе. Урыслар аны «татар трактиры» дип йөртәләр иде. Агай-эне шунда кереп «крэчинләнөп» чыга. Милиция шуны күрөп тора. Көтә. Ни хикмәт? Исерекләр юк. Юк кына бит! Нишләтәсен бу сволочьларны. Исермиләр генә бит, «чаплашкалар». Ә милиционерларның кан кардәшләре «өч борынга берне сыту» белән, якалалашып, «Ты меня уважаешь?»ка күчәләр. Соң бит исерү — эчкә ачу жыелганлыктан, кимсенүдән, өметсезлектән. Бу аланга жыелгач, татарда өмет уяна. Жир шарын кысып кочаклыйсы, чут-чут итеп үбәсе килә башлый. Ниндидер изгелек кыласы, һәр очраган кешегә бәхет тоттырып китәсе килә башлый.

Милиционерлар татарларны тотарга жибәрүчеләргә нинди рапорт биреп торганнардыр, бусы безгә мәгълүм түгел. Хәйләсен тапканнардыр инде. Империя геноцид өлкәсендә тәжрибә туплаган иде инде. Татарларга каршы көрәш, аларны юкка чыгару, бу милләтне бетерү эшендәге хаталар биниһая. Шуңа карамастан империянең «бердәм һәм бүленмәс»леген саклаучылар инде нигезләре череп ауганда, «страна рабов, страна господ»ны ничә тапкыр коткарып калганнар иде.

4

«Халык уеннары кыры»на татарлар жыела башлау белән, Мәскәү тирәсенә урнашкан гарнизоннарның берсеннән хәрби оркестр килеп житә торган булды. Гадәттә, тынлы оркестрда барабаннан тыш төрле зурлыктагы

торбалар була. Шактый кечкенөлөре, уртачалары һәм зурлары. Татарлар жырлый торган жиргә гел зурларны гына жибәрәләр иде. Мескен солдатлар үзләреннән дә олы шөкәтсез жиз уенчыкларын сыртларына салып көчкә атлап киләләр. Килеп туктагач, берәз тын алып, ял итәләр. Мескен солдат казармадан китеп бер генә сәгать кеше арасында йөрер өчен жанын бирергә риза. Ә монда саф һава, табигать, көнөзүн иректә. Инструкция вакытында солдатларны, билгеле, алдан кисәтеп куялар инде. Сөз торба кычкыртасы жиргә дини фанатиклар, шизофрениклар жыела, дип. Алар совет илендәге бәхетле иркен тормышка каршы әллә нинди тарабарщина телендә үзләренен гимннарын улыйлар, сөз шул тавышны басарга тиешсез, бу эш Ватан каршында сөзнен изге вазифагыз, дип. Инструкциядән сөз шундый житди сугышчан задание үтөргә баручыларга, Ватан сугышындагыча диярлек, боевой ярты стакан арагы да салып бирәләр.

Һәм менә солдатлар, зур жиз торбаларның мундштукларын авызларына кабып, уен коралларын үкертә башлайлар. Көй юк, билгеле. Теге «Азатлык», «Америка тавышы» ише радиостанцияләренен эфирдагы тавышларын тончыктыру өчен тәүлек буге эшләп торган глушительләренә хәтерли торгансыздыр. Солдатларның вазифалары да нәкъ шуңа охшашлы иде. Алар шулкадәр тырышып өрәләр ки, артык көчәнүдән мескеннәрнен күзләре атылып чыгу дәрәжәсенә житә. Ә татарлар оркестр «уйнаган» жирдән читкөрәк тайпылып жырлай башлайлар. Оркестр аларга якынарак барып урнаша, гармунчылар һәм жырлаучылар тагын читкөрәк китәләр.

Торба үкертүче солдатлар музыкаль взводлардан да булмаганнар, күрәсен. Алар бернинди дә көй чыгара белмиләр иде. Татар жырын тончыктыру эшенен барып чыкмавы турында тиешле инстанциягә ирештергәннәр, күрәсен, берәздән чын музыкантларны жибәрә башладылар. Болары инде танцы көйләре — вальс, фокстрот, танго уйнайлар иде. Яшь кызларга, яшь егетләргә көй генә булсын. Алар, оркестрның «глушилка» вазифасын үтөргә килүенә әһәмият бирмичә, танцыга керешәләр.

Измаил паркына жыелучы татарлар турында даими шымчылык эшләп, отчет бирелеп торылган, билгеле. Бу турыда партия органнарында, идеология учреждениеләрендә шактый гына «кайгыртканнар» булса кирәк. «Литературная газета»да басылган бер мәкалә «Ислам и политика» дип атала, авторы гәзитнен сәяси күзөтчәсе Игорь Беляев (1987 елның 20 май саны).

Игорь Беляев ул чакта Бериядән бушаган Лубянка

тәхетендә утыручы Чебриковның кияве, бүгенге көндәге Рәсәй шпионнарының падишаһы Примаковның жан дусты. Мәкаләдә ислам диненен Советлар Союзының барлык дошманнарын берләштерүче һәм аларны коммунистик идеологиягә каршы әйдәп торучы көч булуы турында сүз бара. Ислам диненен Әфганстанда «интернациональ вазифа»ны тормышка ашыручыларның максатына комачаулык итүе, туган илләрен басып алучылардан саклаучы «душман»нарның шул дин белән коралланган булуы турында бара.

«В Москве тоже живут верующие мусульмане,— ди Игорь Беляев.— И они, довольно регулярно, собираются в парке Измайлово. Также для обсуждения исламских проблем». «Обсуждение исламских проблем», КГБ юлбашчысының кияве аңлатуынча, Әфган чигенен теге ягындагы «душман»нарга ярдәм итү мәгънәсендә яңгырый. «Курыкканга куш күренә» ди татар әйтеме. Чыннан да, татарларның татарча сөйләшүе, татарча җырлавы, татарча елмаюы, милли гореф-гадәтләренә тотуы, хәтта үз диннәрендә калырга тырышуы — боларның барысы да хакимиятне куркыта, шомландыра, шушы «куркыныч» күренешләренә юкка чыгару чарасын күрергә мәҗбүр итә иде. Тоталитар хакимиятне тынычландыра торган бердәнбер нәрсә — безнең милли хисләребездән, татарлыгыбыздан һәм үзебезчә яшәргә теләүдән баш тартып, тулысынча империя таләпләренә күнүебез. Икенче төрле әйткәндә, безнең йөз процентка маңкортлашуыбыз иде. Әле һаман шулай.

5

Житмешенче елларда мин социология һәм җәмгыяви (социаль) психология белән чикләнеп яшәдем. Фәнни интеллигенциядә социология ысулларын кулланып, совет тормышында тамыр җәйгән эшәкелеккә каршы көрәшеп, хәтта аны җиңеп тә булыр дигән ышану яши иде. Шул чорда мин, Измаил паркына килгән татарларны әйрәнү максатыннан, өч елга якын социологик тикшерү алып бардым.

«Халык уеннары кыры»на алып килә торган юл буена басам да килүчеләрнең һәммәсенә өч сорау бирәм: «Монда татарлар җыелганын сез каян белдегез?», «Сез бирегә нинди максат белән киләсез?», «Татарлар белән аралашу сезгә нинди файда китерә?». Менә шушы өч сорауны мин бер көнне урысча бирәм, икенче җыелуда татарча.

Мине иң элек тетрәндергән нәрсә — респондентларның татарча бирелгән сорауга бертөрле, урысчасына бөтенләй икенче төрле җавап кайтарулары иде. Сорауны татарча биргәндә, әгәр син үзенңең шымчы түгеллегенне, бернинди зыян-жәфа китермәячәгенне аңлата алсаң, респондент эченә жыелган моң-зарларын, рухи мохтажлыкларын ачып сала. Зарланулар якынча менә нидән гыйбарәт. Авыл сагындыра, әти-әни, андагы тормыш сагындыра. Туйганчы, эчләрне бушатканчы татарча сөйләшсә, туган телдә сөйләшкәнне ишетсә килә. Дәрәс, авылда яшәү авыр. Бер карангыдан икенче карангыга кадәр колхоз эше. Хезмәт көненә берни бирмиләр. Шуңа карамастан барыбер сагындыра, бәгырьләрне әрнетеп җирсетә. Без монда ятлар, беркемгә кирәк түгелбез. Ачыктан-ачык җәберләмәсәләр дә, безгә икенче сортлы кешегә караган шикелле карыйлар. Безнең татарлык түрәләрнең тамагына сөяк булып тыгыла. «Ә ничек соң, бергә эшләүче урыслар кимсетмиләрме?» — дип, өстәмә сорау бирә идем мин мондый чакларда. «Юк, без дус яшибез. Иптәшләребез безгә яхшы карыйлар. Чөнки без тырышабыз, яхшы эшлибез», — дип, җавап кайтаралар иде күп очракта. Юк, очрый иде «урыслар безне яратмыйлар» дигән җавап та. Бу очракта еш кына респондентның үзендә дә гаеп барлыгы сизелә иде.

Димәк, татарлар Измаил паркына җан сыкрауга дәва эзләп киләләр. Яшь-җилбәзәкне, бигрәк тә әле яңа авылдан килгән яшь кызларны, йөрәкне тынгысызлап, җилкәтеп торган хисне басар өчен синең эчке омтылышларыңны аңларлык, серләрәңне бүлешерлек берәр егет белән танышып булмасмы дигән өмет китерә иде. Гаиләлеләр дус-иш, танышлар белән очрашып, туйганчы бер сөйләшеп булмасмы дип җыела иде шушы яланга.

Сорауны урыс телендә биргәндә, җавап бөтенләй башкача була. Билгеле, иң беренче тойгы — курку. Измаил паркына килгән һәр татарның психикасы төпкелендә (подсознание): «Мин бит рөхсәт ителмәгән, тыелган эш эшлим», — рәвешендәге шом, аңлап та, аңлатып та булмый торган инстинктив өркү ята иде. Бу мәсьәләне күптән фәнни яктан җентекләп тикшерергә вакыт. Чынбарлык, мәктәп һәм армия тәрбиясе, хакимият бюрократиясенен кылган гамәлләре, аларның татар милләтенә булган мөнәсәбәтләре — шуларның барысы да безнең аңыбызда: татар файдасына эшләнгән эш урыска каршы, безнең мәнфәгатькә кылынган гамәл аларга зыян китерә дигән инану тәрбияләде. Юк, бу инануны безнең белән бергә яшәүче, бер эштә эшләүче, бергә укучы яисә хезмәт

итүче урыслар түгел, хакимият сыртында утыручы кара-груһлар, кансыз, сине бары тик татар булганың өчен генә дә таптап китәргә, юкка чыгарырга әзер торган шовинистлар әзерләде.

Мин үзем урыс дусларымның: «Сез соң нигә Рәсәйдән аерылырга омтыласыз? Без сезгә нинди начарлык эшләдек? Жәберләдекмени без сезне? Менә бит инде ничә еллар дусларбыз, син һәм синең гаиләң миңа һәм минем гаиләмә теләсә кайсы урыс танышларымнан, аларның гаиләләреннән якынрак», — кебек рәнжүле сүзләрен ишетеп торам. Алар, чыннан да, миңа ифрат якын. Үземнән дә аларга якын һәм сөйкемле булуымны даими тоеп торам. Эш безнең якынлыгыбызда, бер-беребезне аңлавыбызда һәм ихтирам итүебездә түгел. Татарларны урыс дәүләтенен, урыс менталитетының дошманы итеп куюның сере империячел хакимиятнең гасырлар буге катгый рәвештә, тайпылышсыз гамәлгә ашырылып торган татарофобияле сәясәтендә. Шушы сәясәт каршында без һәр очракта көчсезбез. Без аңа каршы берни эшли алмыйбыз, чөнки шушы антигуманистик, кабахәт сәясәтне урыс бюрократы татар бюрократы белән берләшеп, хәтта күп очракта тулысынча татар бюрократы кулы белән эшкә ашырып килә.

Измаил паркына милли моңнар, әнисенен бишек жыры, әбисе өйрәткән бисмилла белән күзәнәкләренә кереп урнашкан туган телен сагыну, шул телдә сөйләшкәнне ишетеп хозурлану теләге белән килгән татарның шушы изге эштән куркуы да психологияне аңлаган кешегә күпне, бик күпне сөйли.

Хәзер үкенәм, ләкин соң инде. Нигә харап иттем икән мин ул социологик эзләнүләрнең язмаларын? Ә бит өч сезон мин шушы өч сорауны ким дигәндә, сизгез-тугыз йөз кешегә бирдем. Дөрәс, мин сорау биргән кешеләрнең унбиш-егерме проценты җавап бирүдән (бигрәк тә сорауны урысча биргәндә) баш тартты. Респондентның сорауны җавапсыз калдыруы фән өчен шулай ук әһәмияткә ия бит ул.

Жыйган материалларымны чүплеккә ыргытуымның сәбәбе фәнгә ихтирамны югалтуда иде. Чыннан да, «үзгәртеп кору» дип аталган еллар алдыннан фәнгә томана карьеристлар ябырылды. Билгеле, карьеристлар математика, физика, химия шикелле фәннәргә якын да килмәделәр. Алар гуманитар фәннәргә сырыштылар. Һәм шул чакта фәннең киләчәгенә ышанмый башладым мин. Ә хәзер, бизнес иң абруйлы һөнәргә әйләнгәч, галимнәргә урам себерүчеләр алган эш хакының яртысы гына түләнә

башлагач, Аллага шөкер, әкреләп фәндә Равил Фәхретдинов, Нурихан Фәттаһ, Дамир Исхаков, Әгъдәс Борһанов кебек галимнәр генә калачак.

Измаил паркына жыелу гадәте озакка барырмы икән соң? Бу урынга пакъ күнелле затлар гына һәм дә рухи ихтыяж чакыруы буенча гына килерләрме киләчәктә дә? Һәм бу изге урын һаман да милли хисләрне яңарту, үстерү, саклау лабораториясе хезмәтен үтәүне дәвам итәрме?

6

Бу сорауларга тулы һәм дәрәс җавап табуы шактый кыен. Беренчедән, Мәскәүгә татар авылларыннан хезмәт ияләре агылып килү тукталды. Икенчедән, Измаил паркын Кәгъбә итүче буын урынына аларның Мәскәүдә туып үскән, күп очракта ассимиляцияләшкән балалары килде. Өченчедән, хәзер Измаил паркыннан башка да бергә жыелып туган телдә рәхәтләнәп сөйләшү, психологик бушану урыннары бар. Хәзер инде Рәсәйнең башкаласында өч мәчет эшли башлады. Илленче елларда авылдан төзелештә кирпеч ташырга килгән кызларның бер өлеше бай иренә иярәп инде мәчеткә йөри. Икенчеләре исә мәчет капкасы каршында кулларын сузып садака сорап тора. Хәзер инде алар күптән пенсиягә чыккан карчыклар. Яшь чактагы имгәндәргәч авыр эш аларның күбесен картлык килеп өлгәргәнче кабергә озатты. Измаил паркына хәзер башка төрле кешеләр жыела. Башка төрле кешеләр, башка төрле ниятлеләр, башка максат алып килүчеләр. Бу мәсьәләне җентекләп өйрәнәсе бар. Узган елны мин «Халык уеннары кыры»н күзәтә алмадым.

Измаил паркының язмышын хәл итүче көч — соңгы елларда Мәскәү диаспорасында милли хәрәкәткә җитәкчелекне дөгъвалаучылар. Илленче елларның азагыннан алып сиксәнненче елларның башына кадәр үзеннән-үзе оешкан, бернинди җитәкчелек булмаганда да үзен-үзе саклап кала алган милли хәрәкәтнең көче, егәрә нәкъ менә бу эш белән җитәкчелек итүчеләр булмауда иде. Дәрәс, ул чакта татарларның тантаналы жыелышларында, бәйрәмнөрдә, очрашуларда рәислек итүче, милли хәрәкәтнең иманын, аңа катнашучыларның риясызлыгын саклаучы профессор Искәндәр Нигъмәтуллин, Әнәс Галикәев шикелле шөхесләр бар иде. Ләкин алар беркайчан да Измаил паркына жыелучы татарлар белән турыдан-туры элемтәгә кермәделәр, аларга җитәкчелек итү белән шөгыйльләнмәделәр.

Сиксәнненче елның азакларында, бигрәк тә «үзгәртеп

кору» дип аталган тарихи чорда, Мәскәү диаспорасындагы татарларга житәкчелек итү өчен көрәш башланды. Менә шушы көрәштә «Халык уеннары кыры» лидерлыкны халыкка күрсәтү, үзеннән «житәкче» булуынны таныту өчен иң кулай, иң уңайлы урын иде. Көттереп тә тормыйча, Измаил паркына «житәкчеләр» ябырылды. Нәкъ менә шушы лидерлар барлыкка килгәннән соң Лубянканың, карагруһ һакимиятнең милли хәрәкәткә тәэсир итү мөмкинлегенә туды. Әгәр алар шушы мөмкинлектән файдаланып калмаган булсалар, бу инде Аксак Каратуннар, Ильминскийлар һәм Явыз Иван эшенә, «бердәм һәм бүленмәс» империя идеясенә хыянәт итү булып иде.

Нинди затлардан тора соң милли хәрәкәт белән житәкчелек итүгә ябырылучылар? Искәндәр Нигъмәтуллин, Әнәс Галикәев шикелле изге затларның варисларымы алар? Татарның фәжигале тарихын, аның аянычлы язмышын үз язмышлары шикелле газәплә кичереп, милләткә хезмәт итәргә хыялланып йөрүче интеллигенция вәкилләреме алар?

Ниһаять, милли хәрәкәткә ачыктан-ачык, яшеренмичә хезмәт итү мөмкинлегенә тугач, каяндыр прагматиклар калкып чыкты. Менә шушы прагматиклар милли хәрәкәткә риясыз хезмәт итәргә өзер торган йомшак буынлы зыялыларны чигенергә, күпләрне милләткә хезмәт итү идеясеннән бөтенләй ваз кичәргә мәжбүр иттеләр. Беренчедән, прагматикларда эш егәрә зур иде. Икенчедән, аларның Казаннан килгән артистларны, язучыларны, фән һәм мәдәният хезмәткәрләрен каршы алып, шулар хөрмәтенә банкетлар, мәжлесләр оештыру сәләте барлыгы ачылды. Мондый кыйммәтле кунакчылыкка алар акчаны каян тапканнардыр инде, монысын бары тик бер Аллаһы Тәгалә генә белә. Өченчедән, милли хәрәкәт белән житәкчелек итүне узурпация юлы, үткерлек, үжәтлек күрсәтеп, үз кулларына алучыларның махинацияләре фаш ителгәч тә, алар, отставкага китмичә, һакимият дилбегәсен үз кулларында калдыра алдылар.

Ә бит диаспорадагы милли лидерлык һәр очракта иман пакьлегенә, фидакярлеккә һәм милләт өчен шәһит китәргә өзер торуга бәйлә иде. Милли хәрәкәт белән житәкчелек эшендә бары тик шундый шөһесләр генә киң аудиториягә тәэсир итә, аларны бер кыйблага юнәлтә һәм хәрәкәтне уңышка ирештерә алалар. Һәм шуны да онытмаска кирәк, бу эштә намус күрсәткән, милләткә хыянәт итәргә теләмәгән лидерларны пычракка буяу, алардан халыкны биздерү эшендә карагруһлар зур тәҗрибә туплаганнар. Безнең оешмаганлык, томаналык, коллыкта

туып баштанаяк коллык гадәтләрен үзләштерүебез үзләренә пәйгамбәрлек вазифасын алучыларга каршы котырту эшен оештыруны чиктән тыш җиңеләйтә. Милли хәрәкәткә җитәкчелек итәргә Лубянка, Черек күл кешесен утырту да бер тиен тормый. Без бит алданырга, яла ягуга ышанырга, теләсә нинди Табеевка баш ияргә өзер торабыз. Алданганнан соң, төп башына утырып калганнан соң сабак алу, анализ ясау гадәте дә юк бездә. Киресенчә, без әле шундый зур өзерлек белән чираттагы алдануны көтеп торабыз.

Бүгенге көндә Мәскәүдәге өч йөз меңлек татар диаспорасы вак төркемнәргә бүленеп үзара көрәшә. Төркемнәр белән җитәкчелек итүчеләр бер-берсенен күзләрен тырнап чыгарырга, бер-берсен таптап китәргә өзер, ә гади халык шушы авыр елларда исән калу өчен көрәшә.

Империя башкаласында яшәүче башка диаспораларның эшләре ничегрәк икән соң? Әрмән диаспорасын алыгк. Алар безнең шикелле базар ясап, сүз куертып йөрмиләр. Ельцинның сәясәт өлкәсендәге баш кинәшчесе — Андраник Мигранян. Рәсәй хөкүмәтендә хезмәт министры — Георгий Мелекян, экология министры — Данлов-Данилян, икътисад министрының беренче урынбасары — Шаповальянц һ.б., һ.б. Үзәк телевидениедә, Мәскәүдә чыга торган гәзитләреннән төп бүлекләрендә, нәшриятларда, фәндә, чит илләр белән элемтә тоту оешмаларында һәм бүген хәлиткеч көч булган тауар-чимал биржаларында, банк-кредит системасында иң зур, иң көчле сәүдә оешмаларында әрмәннәр утыра. Ә бит югыйсә бүгенге көндә Әрмәнстан чит дөүләт санала. Ә без, татарлар, Татарстанны исәпкә алмаганда да, сан ягыннан Рәсәй Федерациясендә урыслардан кала икенче урындагы халык. Соң бит квота мәсьәләсе гадел хәл ителгән очракта, безнең министрлар да, илчеләр дә, президент кинәшчеләре дә, финанс-кредит, парламент системасында эшләүче вәкилләребез дә булырга тиеш иде. Алар нигә юк соң? Югыйсә Татарстанда яшәүче һәр милләткә идарә итү эшендә катнашу мөмкинлегә бирелгән бит.

Чынбарлыкның йөзенә туры карарга өйрәнер вакыт җитте. Чирен яшергән үлгән, ди татар әйтеме. Без беркайчан да Рәсәйдәге хакимият эшенә катнаша алмаячакбыз. Идарә итү эшенә колларны катнаштырмыйлар. Колларның төп вазифасы — колбиләүченең боерыгын үтәү. Ә без үзе-

безнең коллыгыбызга ике куллап, теш-тырнак белән ябышканбыз һәм берничек тә ирекле булып яшәргә теләмибез. Ирек өркетә безне. Колбиләүчеләр дә минут саен. «Азатлыкка ирешсәгез, ачка үләсез!» дип куркытып торалар. Курку безнең яшәү ысулына әверелеп беткән...

Мәкаләмне Татарстан Фәннәр академиясенә бер тәкъдим белән төгәллим. Иң талантлы жәмгыяви психологлардан, икътисадчылардан һәм политологлардан бер фәнни оешма төзеп, Татарстаннан читтә яшәүче татарларның проблемаларын өйрәнүне жайга салып жибәрәсе иде. Аларның хәлләрен, тормыш-көнкүрешләрен, рухи һәм мәдәни ихтыяжларын, милли хәрәкәттәге капмакаршылыкларны комплекслы рәвештә өйрәнүне таләп итә бүгенге көн. Һәм бу эшнең уңышлы булачагына өметне мин Дамир Исхаков шикелле галимнәр оештырган этнографик эзләнүләр белән бәйләр идем.

Диаспораны фәнни өйрәнү Мәскәү татарларыннан башланып китәргә тиешлеге бәхәс тудырмыйдыр дип ышанам. Мәскәү диаспорасы гажәп катлаулы, искиткеч киң кырлы, тамыры Алтын Урда чорлары тирәнлегенә китеп югала торган могжизалы бер күренеш ул. Аның серләрен ачу, аның оешуындагы кануннарның эзенә төшү Татарстанның эчке хәлләрен, үткәнен һәм киләчәген аңларга ярдәм итәчәк. Мәскәү диаспорасын өйрәнгәндә исә Измаил паркы, һичшиксез, беренче урында булачак.

Маскаү. 1994 елның марты

Аңларга тырышыйк, Борһанов...

Бу темага язуы кыен. Чөнки мәкалә Әгъдәс Хөсәен улы Борһанов турында. Ә Борһанов — татар диссиденты. Беләм, «диссидент» сүзен ишетү белән укучының күз алдына Солженицын килеп басачак. Ләкин татар чынбарлыгында диссидентлык бөтенләй башка төрле иде. Татар чынбарлыгы урысныкы белән үзара аралашып, буталып беткән. Сүтә, аера башласаң, очын табып булмый. Очын тапсаң да, жеп башы тарихның әллә кайдагы караңгы упкыннарына китеп югалган була...

Борһанов — профессор. Ләкин өзмени хәзер татарда профессорлар? Аннары Әгъдәс әфәнде — фән докторы. Аллага шөкер, докторлыкка ирешүне максат итеп куйган кешегә, хәзер бу исемне алу да артык авыр түгел инде. Әгәр галимнәрнең дәрәжәсе кандидатлык һәм докторлык белән генә чикләнәләр калса, чыннан да, бу турыда баш ватып торасы булмас иде. Ләкин безнең чынбарлыкта, гади фән докторыннан тыш, «атказанган», урысча «заслуженный» дигән докторлар бар. Миңа сәер тоела! Озак еллар фәнгә гадел хезмәт итеп, чын галимлеккә ирешү «заслуга» түгел микәнни? «Заслуженный»лардан тыш фән өлкәсендә «незаслуженный» галимнәр дә эшлиләр микәнни соң? Менә шунысын аңлавы чиктән тыш авыр, катлаулы. Ә инде Борһановның гыйлем янында хәзерге лауреатлыкның да, «заслуженный»ның да тоныклануын, мәгънәсен югалтуын искә алганда, чын фән өлкәсендә кемнең зур, кемнең кечкенә икәннән бөтенләй аңлап булмый... Шулай да без аңларга тырышып карыйк әле...

ЦДА Стивен Коэнны алкышлый

Көчкә элөгә алдым мин ул кичәгә. «Үзгәртеп кору» дип аталган четерекле чор яңа игълан ителгән чак иде. Дүрт гасыр империя казанында кайнап, житмеш ел буге тоталитар хакимияттә тапталып имгәнгән дөүләтнең терелә алуына ышана идек әле без ул чакларда. Инде менә хәзер өзме-күпме күзебез ачыла башлады: яшөөш, асылда, һаман элеккечә бара бирә, изү һәм изелүнең бары тик исемнәре генә үзгәрде. Каныбызга, күзәнәкләребезгә сеңгән коллык һаман үзенекен эшли. Без мөстәкыйль адымнан, мөстәкыйль фикер йөртүдән үлеп куркабыз. Тышкы якта сүз һәм гамәл хөррияте, ә эчке якта торгычлык, ижтимагый томаналык. Элек хакимияткә хезмәт итеп килгән сәяси дошманлык хәзер бөтен жәмгыятькә таралды, мөнәсәбәтләр тагын да куркынычрак була бара.

Ул кичәгә Мәскәү зыялыларының каймагының каймагы гына жыелган иде. Язучылар, галимнәр, сәнгатьнен һәм мәдәниятнен «кашка тәкәләре»... Шулар арасында кешелек дөньясының чын хәзинәсен тәшкил иткән фикер ияләре, мөстәкыйль фикер йөртүчеләр дә бар... Кичәне Юрий Николаевич Афанасьев ачып жибәрде һәм алып барды. Тормыш юлын комсомол юлбашчысы булып башлап жибәргән, өч ел буена Сорбоннада СССРның совет чоры тарихын өйрәнәп, диссертация яклаган һәм ил үзгәртеп коруга керешкәч, демократларның сул флангысында лидерлыкны өстенә алган шәхес бу. Чыннан да, сөйли башлау белән ул залны жөлеп итте. Башта ул Стивен Коэнның фәнни хезмәтләре, аның китаплары, мәкаләләре, ачышлары турында сөйләде. Безгә чиктән тыш кызык иде Афанасьевның чыгышын тыңлау. Әле бит кичә генә диярлек Стивен Коэн «ата антисоветчик», СССРга яла ягучы «хәшәрәт бәндә» иде. Ә бүген әнә ЦДЛның (Центральный Дом Литератора, Мәскәүдә) сәхнәсендә утыра. Чибәр. Интеллигент кыяфәтле, үзен шундый нәзакәтле тотта. Ә без «ата антисоветчик»ка сокланып карыйбыз. Белмим, элек безне ничек жир йотмаган икән?

Совет чынбарлыгы буенча дөньякүләм танылган китаплар авторы турындагы мәгълүматлардан соң, Юрий Николаевич совет чоры тарихына күчте. «1917 елдан башлап шушы көнгә кадәрге вакыйгаларны сурәтләгән рәсми тарих — ул бөтенләй тарих түгел, — диде кичәне алып баручы. — Бу чорның тарихын баштанаяк яңадан язарга туры киләчәк. Әмма фажига шунда ки, аны язарга сәләтле фәнни оешма да, ерып чыгарга көчләре җитәрлек галимнәр дә юк. Бәлки, менә сез мин әйткән өч кешегә тагын берничә исемне өсти алырсыз? Совет чоры тарихын яңадан язарга сәләтле өч галимне беләм мин». Һәм ул санап китте.

Башкалары хәтеремдә калмаган, әмма Юрий Афанасьев тарих язарга сәләтле галимнәрне санаганда, исемлекнең икенче урынына Борһановның фамилиясен куйды. Без, татарлар, күренекле шәхесләр арасында татар фамилияле кешеләргә булуына зур дикъкат белән карарга күнеккәнбез. Моңы аңлату өчен озак сөйләргә туры килер иде. Чөнки бер без генә түгел. СССР чорындагы геноцидлы «дуслык» казанында кайнаган һәм шул сәбәпле таркалган, таралган, туган телләреннән мәхрүм калган, туган туфракларынан төрле юллар белән куылган милләтләрнең күбесе шундый.

Афанасьев совет чоры тарихын язарга сәләтле галим-

нәрнең исемнәрен дә атап өйтте. Борһановның исеме дә, әтисенен исеме дә татарныкы иде. Бу өлкәдә мин шактый зур тәҗрибә туплаган кеше: исем-фамилиягә таянып кына бәндәнен кайсы милләт вәкиле булуын ачыклау шактый тайгак, ышанычсыз юл. Явыз Иван, Лука Канашевич, Сталин һәм шуларның тарафдарлары оештырган «халыклар дуслыгы» чорында бик күп «вак милләт» вәкилләре «тигезләр арасында беренче» саналып килгән «өлкән агайлар» исеме эченә яшеренеп яшәү җаен таптылар. Гомумән, без «милләт» төшенчәсенә жинел карарга өйрәнгәнбез, чөнки безгә тиздән бу аерманың бетчәген, аның урынына «Совет халкы» дип аталган тарихи бердәмлек билгесе барлыкка килчәген ныклап аңлаттылар. Инде хәзер дәрәслекне абайлый да башладык шикелле. Ләкин «милләт» дигән феноменның бигрәк тә безнең илдә һәм бүгенге шартларда чиктән тыш катлаулы хәлен, аңа пакъ әхлак, изге, бары тик изге ният белән генә ягьлуны таләп итүче бер кодрәтле көч икәнлеген әле һаман аңлап житкермибез. Бигрәк тә хакимияттәгеләр — таркалган, торгызып булмаслык хәлгә житкән империя байрагын болгап безне кан коярга чакыручылар аңларга теләмиләр.

Стивен Коэн белән очрашуга багышланган кичәдән соң берничә атна үтүгә, бер мәҗлестә мине Әгъдәс Хөсәен улы Борһанов белән янәшә утырттылар. СССР дип аталган, Жир шарының биштән бер өлешен биләүче иң зур, заманында дөньяны дер селкетеп куркытып торган илдәге өч мәшһүр тарихчының берсе бит ул! Мин, дәрәсен әйтергә кирәк, югалып калдым. Ләкин өкрәнләп таныштык, якташлар булып чыктык. Әгъдәс өфәндәнен өнисе Шөгәр ягьннан, әтисе исә элегрәк Баулы районына кереп, хәзер Бөгелмә карамагына күчәрепкән зур гына авыл — Димскәй поселогы Камышлыдан икән. Камышлы исә — Татарстанның көньяк-көнчыгышында ярымтау сыман Башкортстан, Ырынбур һәм Самар өлкәләренә чиктәш булып торган Баулы районының төньяк-көнбатышында, нәкъ Самар өлкәсенен чигенә урнашкан. «Белмим, Идел-Урал төбәгендә тагын ничә Дим елгасы бардыр? Ә бу Дим, Акбаш станциясе урнашкан калкулык итәгеннән ага башлап, Баулы районын көньяк-көнбатыштан төньяк-көнчыгышка таба ерып уза да Әбсәләм авылы янында Ыкка барып коя. Сугышка кадәр Дим — мул сулы, ярлары әрәмөгә төренеп утырган матур елга иде. Ә инде Камышлы үзе — Татарстаныбызда аңа тиң матур поселок булдымы икән? «Сугыш һәм солых» киносын төшергәндә режиссер Сергей Бондар-

чук Мәскәү янындагы бер урманның каеннарын акка буяткан, дип сөйлиләр. Әгәр дә Бондарчук ул фильмны Камышлыда төшергән булса, анда үскән каеннарны, киресенчә, берәз каралтырга туры килер иде. Их, Камышлының чишмәсе! Ерак Истанбулда чәй кайнатыр өчен су сата торган базар бар. Әгәр Камышлы чишмәсенен суын шунда илтсән, иң кыйммәтле һәм иң күп сатылган су шул булыр иде. Камышлы үзе юкка чыкты — бусы миңа мәгълүм. Ә менә көмеш сулы чишмәсе, андагы ак каеннар, жыләкләр исәнме икән? Юктыр шул...

1943 — 1944 елларда без сабан сөрү буенча районда беренчелекне алу өчен Димскәй егете Әгъдәс Зиякаев белән ярыштык. Шуңа күрә мин ул авылны һәм аның поселогы Камышлыны яхшы белә идем. Димскәйлеләр гажәп тырышлар, аларның йортлары, каралтылары матур һәм жыйнак, урамнары чиста иде ул елларда. Ул авылдан шактый күп күренекле кешеләр чыкты. Шулар арасында менә Әгъдәс Хөсәен улы Борһанов. Тырышлык, эшнә соңгы ноктасына житкереп башкару, теләсә нинди шартларда да сүзендә тору, намус үжәтлегә — минем якташымдагы бу сыйфатлар Димскәйлеләрнең каннарында сакланып калган һәм ерак бабаларыбызга хас күркәм гадәтләрнең бер реликт өлешедер дип уйлыйм.

Тормышның асфальт юлы һәм сикәлтәле сукмаклары

1993 елның 20 февралендә Мәскәүнең «Президент отеле»ндә татар генераллары очрашты. Шул очрашу вакытында бер зур борынлы, яңгыравык дорфа тавышлы бәндә Әгъдәс әфәнде янына килде дә:

— Ты здесь что делаешь? — дип сорады.

— А ты что делаешь? — диде Борһанов, сорауга сорау белән.

Теге бәндә ихахайлап көлдә, артистларча оста кыланчыклык белән Борһановны култыклап алды. Бу кешенен минем якташым белән сөйләшсә, аңлашасы килә иде. Ул үзен тышкы яктан шактый иркен, шаян тотса да, эчендәге киеренкелекне, аңлашуның житдилеген бөтенләй үк яшерә алмады. Аулаграк урын табып, сөйләшә башладылар. Мин читтән күзәтеп торам. Күбрәк теге, тупас борынлы бәндә сөйли. Аның ымнары, кул селтәүләре, бар кыланышы аклануны, Борһановның ярлыкавына ирешергә тырышуны күрсәтә. Әгъдәс әфәнде тыныч кына тыңлый, ара-тирә ул да кызып киткәндәй итеп ала. Ниһаять, аерылыштылар болар. Теге бәндә генерал Гәрәев

янына китте һәм йөзенә бәрәп чыккан гөнаһлылар маскасын шундук көләч «рубаха парень» маскасына алыштырды.

— Кем булды ул? — дип сорадым мин Борһанов яңадан үз урынына килеп баскач.

— Әллә Табеевны танымыйсыңмы?

Тагын сорыйм:

— Акланамы?

— А что ему остается.

— Ничегрәк итеп аклана соң?

— Дәрәс, хакыйкәт синең ягында иде, тик син дә мине аңларга тиеш, ди. Мин дә хаклы бит. Башкача эшләргә минем мөмкинлегем юк иде, ди. Или-или...

Мин аңлатам: әхлак мәсьәләсенә кагылмаганда шулайдыр... Ә инде вәждән хөкемәнә тапшырсаң, син берничектә аклана алмыйсың! Әхлак өлкәсендә компромисс дигән нәрсә юк! Туксан процентлы әхлак булмый! Син моны белә торганыңдыр!

— Мәнә шулай аерылыштың, — диде Әгъдәс әфәнде, йомгаклап.

Озак еллар буена татар халкының язмышын учында тоткан бу зур, мәшһүр һәм номенклатур түрәне беренче тапкыр якыннан күрүем иде. Дәрәс, Табеевның мәшһүрлеген Илһам Шакировныкы белән дә, Суфия Гобәйдуллинаныкы белән дә чагыштырып булмый. Шуңа карамастан татар милләтеннән булган, яисә Татарстанда яшәгән кеше бу бәндәне белә. Ә инде киләчәктә, хакимият яңа буынга күчеп, Рәсәйдә тоталитар демократия урынына табигый демократия килә алса, Табеев кылган гамәлләргә, ул эшләгән эшләргә әле бик гадел бәя дә биреләчәк! Белмим, ул бәя бу дорфа табигатьлә бәндәнең кылган гөнаһларын яшерә алырмы икән?

Борһановның тәржемәи хәлендә гажәп кызыклы урыннар бар. Сугышка кадәр ул ветеринар буларак Урта Азиядә арбитраж өлкәсендә зур һәм җаваплы эшләр башкарган. Сугыштагы биографиясе дә зур гына бер китапны тәшкил итәрлек. Аның сугышка кадәр һәм сугыш елларында башкарган эшләренә тукталып тормыйча, Әгъдәс Хөсәен улының тормыш юлын биредә 1959 елдан гына башлап китәсем килә. Нәкъ шушы елны ул КПССның Татарстан өлкә комитетында өченче секретарылыкка күтәрелгән Табеевның урынына фән бүлегә мөдире булып утыра. Ул чакта алар икесе дә — фән кандидатлары. Шулай да Борһанов яшкә өлкәнрәк, җитәкчелек өлкәсендәгә һәм тормыштагы тәҗрибәсе дә мулрак. Өстәвенә, сугышны да капитан дәрәжәсендә тәмамлаган.

Хәзер мин фаразлап, Табеевның Борһановка эшен

тапшырып азапланган вакытын күз алдына китерергә тырышам. Республикадагы фәнни оешмалар, уку йортлары, анда эшләүче галимнәр белән житәкчелек иткәндә кемнәргә ешрак ярдәм кулы сузарга? Кемнәргә житдирәк күз-колак булырга? Кайсы өлкөләргә мөмкинлекне күбрәк бирергә? Фикрәт Әхмәтжанович Әгъдәс Хөсәен улына шушы турыда аңлаткандыр дип уйлыйсы килә. Һәм эшнә тапшыру-кабул итү төмамлангач, Рәсәй чынбарлыгындагы гадәт буенча шешөнә уртага куеп, яисә Казанның иң яхшы бер ресторанының ябык бүлмәсендә моны «юу» ритуалы да булмый калмагандыр әле!

Рәсәй президенты Ельцинның командасында кемнәр эшли? Ул өлкә комитеты секретаре булып Свирлауда утырганда аның белән «бер упряжка»да булучылар. Чөнки хакимият эшенең кануны шундый. Зур түрә өскә күтәрелгән саен үзенә тугрылыклы бәндәләренә, күп очракта аларның сәләтләренә һәм эшчәнлекләренә дә карамастан, үзе белән югарыга сөйрәп менгерә. Эстафетаны Табеев кулыннан алу да Борһанов өчен киләчәккә өнә шундый яшәү юлын ача иде: Фикрәт Әхмәтжановичны өченчелектән беренчелеккә күчерәләр. «Ниһаять, Табеев беренчелекне яулый». Әгъдәс әфәнде аның урынына икенчелеккә утыра... Табеевның беренчелектә утыруы озаккарак сузылып, аның артыннан баручының көтәсе килми башлаган очракта — рәхим ит, Борһановка Үзәк Комитетка күчү, йә булмаса Казандагы югары уку йортларының берсендә ректор яисә зуррак фәнни институтның директоры вазифасы кала иде.

Менә шушы асфальт жәелгән карьера юлыннан һаман өскә, югарыга — күбрәк түләнә, өстенлекләр мулрак ява торган урыннарга күтәрелү өчен бердәнбер шарт: обоймадагы номенклатур түрәләр белән ике арадагы өшнәлекне югалтмаса һәм партиянең сәясәтенә тел тидермичә, жәе чыккан саен властьюка тугры булуыңны күрсәтеп торырга.

Ә КПСС өлкә комитетының фән бүлегә мөдире иптәш Борһанов шушы таләпне ничек үтәгән соң? 1959 ел башында республиканың фән тәхетенә утыртылган кеше 1960 ел азагында урынын ташлап китә. Юк, Борһанов өле бу юләрлек белән генә чикләнәп калмый. Ул Октябрь революциясе чорында вак буржуаз партияләр кылган гамәлләренә анализлап һәм аларның эшләренә бәя биреп докторлык диссертациясе яза. Кызганычка каршы, минем өле ул диссертацияне укыганым юк. Ә диссертация белән таныш галимнәр аны Сталин яздырган «ВКП(б) тарихы»на бомба дип бәялиләр. Бу бит өле теге елларда!

Джордано Бруно нишләп учакта янып үлүне сайлаган?

Бу сорауны мин үземә еш кына бирәм һәм җавап эзлим. Күпчелек, юк, күпчелек кенә түгел, җәмгыятьнең туксан проценты хакыйкәт өчен учакта януны күтәрә алмый. Чөнки берәүләр иген игә, икенче берәүләр торак төзи, корыч эретә, машина ясый. «Аларның хакыйкәте — тук яшәргә житәрлек хезмәт хакы, торак шартлары, иртәгә эшкә чыгарлык дәрәжәдәге ял. Хакыйкәт өчен учакта януны, бәлки, алар да аңлар иде, ләкин житмеш ел буена аларның миләрен томалап, күзләренә төтен өрәп торган пропаганда батырлыкны бары тик сугыш кырында һәм эштә генә майтарып була дип аңлатты. Нәтижәдә, сугышта, ватанны саклауда күрсәтелгән геройлык башка төр геройлыкларны каплап китте һәм юкка чыгарып ташлады.

Тик нишләп соң шушы геройлар илендә көпә-көндөз, йөзләгән кеше карап торганда, сине канга батырып кыйнап, акчанны талап киткән чакта беркем, бер генә бөндә дә якламый иде?! Тик нигә соң Александр Матросовтай геройлык күрсәтеп үлөргә дип тәрбиялängән «батырлар» гомуми җыелышта үз иптәшләрен нахак рәвештә баштанаяк пычратып, юкка чыгарып ташлаган чакта куркак куян шикелле посып утыралар?! Шулай шул — Агитпропның хакимиятне яклаганда батыр булырга, ә шул ук хакимиятнең җинаятләре белән очрашканда куркак, ялагай һәм куркаклыктан да, ялагайлыктан да әшәкерәк сыйфат — битараф булырга өйрәтүнең асылын аңламыйча без хәзер мафия белән дә, рәкет белән дә көрәшә алмаячакбыз. Бүгенге рәкетның һәм хакимият белән берләшеп эшлängән бүгенге бандитлыкның анасы — палачларның боерыгын үтәп, күкрәк белән амбразура каплау булса, атасы исә — әхлакый караклык, хакыйкәткә карата битарафлык. Без шуны аңларга тиешбез. Ә аңлаганнан соң, әхлакый куркаклыкка каршы, битарафлыкка каршы көрәш башларга тиешбез!

«Батырлар бер-ике була, аларның язмышы фажигале. Ә аларга мохтажлык кичергән ил — бөладә, — дип яза Борһанов «Профессор Мөхәммәтов профессиональ «кухняда» дигән мәкаләсендә (Казан. — № 1—2. — 1994 ел). — Күпчелек башкача яши, «һаваларның» нинди булуына карамастан ашый, эчә, үрчи. Биредә эш өлегә кешеләренң герой булырга теләмәүләрендә түгел, аларның бик теләсәләр дә герой була алмауларында. Берән-сөрән генә очрап торган асыл затлар үзләрен шуңа өйрәткөнгә яисә

шулай тәрбиялэгәнгә генә батырлык эшләмиләр, алар башкача булдыра алмыйлар. Тумыштан куркак булмаганга намусларын сатмыйлар».

Бу сүzlәр әхлакый батырлык турында, Борһановның үзе турында зур тыйнаклык белән әйтелгән фикер. Әгдәс әфәнденең беренче геройлыгы — өлкә комитетындагы эшен ташлап китүе. Хакимияттән үз ирке белән киткән кеше бик сирәк очрый. Хәтта бөтенләй дә очрамый диярлек. Ә инде партноменклатурага килсәк, номенклатурага элэгү бәхетенә ирешкән бәндә үлгәнче шушы системада эшлөргә тиеш иде. Әнә Андропов, Брежнев, Черненколар әжәлләре килеп житкәнче, аякларын көчкә сөйрәп булса да номенклатура кануннарын үтәделәр бит.

Василий Шукшинның «Кызыл балан» исемле фильмын укучы хәтерли торгандыр. Урлашудан баш тарткан элеккеге каракка пычак кадау — аларның төп кануннары. Партноменклатурадан үз ихтыяры белән китүченә ижтимагый үлемгә дучар итү дә котылгысыз канунга әйләнеп беткән иде.

Борһановның икенче әхлакый батырлыгы — аның докторлык диссертациясе. Диссертация Октябрь революциясендә катнашкан вак буржуаз партиялөргә багышланган булса да, диссертант большевиклар партиясенен властька путч юлы белән килүен, Сталинның кулы беләгенә кадәр канда булуын фаш итә. Бу инде аның икенче тапкыр Джордано Бруно батырлыгын кабатлавы, хакыйкәт өчен инквизиторлар учагында януы иде. Бу батырлык аңа нигә кирәк булган? Ул нигә үз иркеннән дарга менгән?

Минемчә, бер үк вакытта зур түрә дә һәм мөстәкыйль фикер йөртүче чын галим дә булып булмый. Фән бит ул, асылда, хакыйкәт эзләү. Хакыйкәткә исә бары тик әхлак кагыйдәләрен тайпылышсыз үтәп эш иткән очракта гына ирешеп була. Ә власть дилбегәсен тоткан кеше телиме-юкмы ул, барыбер, әхлак кагыйдәләрен бозарга тиеш. Чөнки хакимият, бигрәк тә тоталитар шартлардагы хакимият, сәясәт белән башкарыла. Сәясәт исә — һәр вакыйгадан үз файданы, корпоратив мөнфәгатьне мөмкин булган кадәр мулрак итеп алу. Шуңа күрә, властька утырган кеше әкрәнлөп вөжданын имгәтә, тора-бара аның фикер йөртү көче һәм интеллектуаль сәләте сүнә. Ул бар көчен, сәләтен, егәрен житәкчелекне ычкындырмас өчен генә куллана башлый. Борһанов шушы хәлне алдан ук аңлаган булса кирәк. Өлкә комитетында калган очракта ул үзенең галим буларак үлөчәген белгән. Мөкаләмненең герое үз гомерен фәнгә багышларга уйлаганнан соң хакимият эшеннән баш тартырга мәжбүр булган.

Тагын шунысы да бар: Совет чорында житәкчелеккә ирешә алмаучылар яисә житәкчелеккә сәләтсезләр фән өлкәсенә ябырылдылар. Билгеле, андый бәндә физиканы, яисә математиканы сайламады. Андыйлар гуманитар фәннәрне «якын күрдә». Партия фәнне идеологиягә төрергә, галимнәрне партиянең колы итәргә тырышты. Ләкин төгәл фәннәр өлкәсендә бу эш тулысынча гамәлгә ашырыла алмады. Гуманитар фәннәр исә, нәкъ безнең әдәбиятыбыз шикелле, баштанаяк идеология сазлыгына чумды. Идеологиягә буйсынып эш иткән очракта белем дә, акыл да, фикер йөртә белү дә кирәк булмый башлады. Фәннең төп кануны булган дәрәслек эзләү, хакыйкәткә омтылу юкка чыкты. Фәнгә хезмәт итү, чынбарлыкта, диссертация яклауга һәм фәнни дәрәжә алуга кайтып калды.

Гуманитар фәннәр өлегә һаман партия тәрбияләп үстергән галимнәр кулында. Аның Борһанов шәкертләре кулына күчүен без күрә алырбызмы икән?

Идеология хастасыннан гарипланучеләр турында

Партия хакимияте чорында идарә итү, жәмгыятьчелек, икътисад кына түгел, яшәеш кануннары да, тормыш-көнкүрештә коммунистик идеологиягә буйсынып һәм аның белән сугарылып беткән иде. Шушы агуланудан без әле тиз арада гына котыла алмаячакбыз. Каныбызга сеңгән коммунистик идеология өлегә безне житәкләп йөртә. Ул идеология калын пәрдә булып безнең күзебезне томалаган. Нәкъ шуңа күрә без бүгенге хаоста сукуыр кешеләр шикелле кармаланып, кая барырга, нәрсә эшләргә белмичә өреkkән сарык көтүе хәлендә яшибез. Әгәр арзанрак бәягә сатылган бәрәңгегә чират торганда: «Их, Сталинны тергезеп, Ельцин урынына утыртасы иде. Ул бер атна эчендә тәртип урнаштырып, ипи хакын биш тиенгә, аракыныкын бер сум егерме тиенгә төшерер иде...» — дип өзгәләнәп кычкыручыны күрсәгез, белеп торыгыз — бу кешенең барлык күзәнәкләре идеология белән агуланып беткән. Аны берничек тә терелтеп булмаячак. Ул соңгы сулышына кадәр Сталинны, социализм казармасын, социалистик пакны сагынып яшәячәк һәм СССРны торгызып, большевикларны яңадан властька утырту өметә белән гүргә дә керәчәк.

Профессор Борһанов та обкомда эшләгән кеше. Белгеч-легә дә Октябрь революциясе буенча. Ә нишләп соң аны идеология йота да, чәйнәп төкерә дә алмаган? Жавап

шул — беренчедән, фән докторлары, профессорлар, академиклар ишәюгә карап кына чын галимнәр саны артмый икән! Һәр чорның берничә, бары тик берничә генә зур галиме була ала, күрәсен. Һәм фәнгә хезмәт итүне пәйгамбәрлек дәрәжәсенә күтәрә алган галимне беркем, бернинди көч кыйбласыннан читкә тайпылдыра алмый икән. Сайлаган кыйбласын саклап калу өчен, билгеле, ул шәхестә бер генә тамчы да куштанлык, карьеристлык һәм коллык сыйфатлары булмаска тиеш. Зур галимнәргә хас уртақ сыйфат нәкъ әнә шуннан гыйбарәт.

Әгдәс әфәнденең фәнни эшләре белән таныш кеше белә: ул СССРның таркаласын алдан әйтте. Ә бүгенге кыямәтнең киләсен каян белгән соң ул? СССРны киләчәктә нинди язмыш көткәнлеген белер өчен мәкаләнең герое социализм дип аталган жәмгыятьнең ничек төзелүен, аның нигезен, терәкләрен жентекләп өйрәнгән. Аның белән генә канәгатьләнмичә, Борһанов социализмның кешеләрне нинди юл белән берләштерүен, аларны ничек хәрәкәткә китерүен, аларга нинди сыйфаттагы тормышкөнкүреш бирә алуын тикшергән. Шушы зур, катлаулы гыйльми эшнең нәтижәсе менә нинди: хосусый милке булмаган бәндәне теләсә нинди дәрәжәдә буйсындырырга мөмкин, ләкин андый кешегә таяну кыен; хосусый милексез бәндәне көне-төне эшләтеп була, ләкин ул ясап чыгарган әйберне дөнья базарына илтсән, сатуы авыр: хосусый милексез бәндәләрдән торган жәмгыять белән идарә итәргә власть тәхетенә теләсә нинди авантюрист һәм әтрәгәләм менеп утыра ала, чөнки мөлкәтсез бәндә сайлауларда да, идарә итүчеләрнең эшләренә бәя биргәндә дә, битарафлыктан арына алмый.

Фән докторы Борһановның фәнни хезмәтләрендә соңгы елларда тоталитар режимнан демократиягә күчкәндә властының ни сәбәпле партия кулыннан үзләрен «демократ» дип атап йөрүче партноменклатура кулына эләгүе дә дәлилле итеп аңлатылган. Бу фаҗигане аңламыйча тормышны рәткә салып булмаячагына инде төшенә башладык. Чыннан да, Аурупада, АКШта, башка капиталистик илләрдә хакимият еш кына бер партия кулыннан икенче партиягә күчеп тора. Ләкин властыка башка кешеләр килеп утырганга карап тормыш шартлары үзгәрми, завод-фабрикаларны бөлгенлек, хезмәт ияләрен хәерчелек басмый. Мәсәлән, Италиядә идарә итү ай саен диярлек үзгәрәп тора, ә көнкүреш исә салмак кына үз юлыннан ага бирә. Нишләп соң бездә дә шулай булмады?

Беренчедән, Аурупа, Азия, Америка континенты илләрендә мөлкәт хөкүмәт кулында түгел, хосусый милек

биләүчеләр кулында. Икенче бөтендөнъя сугышыннан соң революция зәхмәте СССРдан башка илләргә тарала башлагач, марксизм-ленинизм әйткәнчә «капитализм» ысулында яшәүче илләрдә урта сыйныф һәм пролетарларга миләкле булырга юл ачылды. Нәтижәдә, илдәге халыкның өчтән ике өлеше хосусый миләкчегә әверелде. Урта сыйныф үзенә-үзе хужа булып яшәү белән генә чикләнмичә, илнең сәясәтен дә үз кулына алды. Хәзер сайлаулар вакытында кемне президент итеп утыртуны, асылда, нәкъ шулар хәл итә. Алар исән чакта илдә бернинди революция дә, бездәге шикелле тоташ бардак-башбаштаклык та оештырып булмый — чөнки аларга тынычлык һәм стабильлек кирәк. Дәүләт механизмы затлы сәгать шикелле тигез ритмда эшләп ятканда гына алар уңышка ирешә ала һәм хакимияткә дәүләт структураларын эшләтә алырлык шөхесләргә генә сайлап утырта. Менә шушы хакыйкәтне СССР күләмендә беренче булып диярлек аңлаган кеше нәкъ профессор Борһанов булды. Нәкъ шуңа күрә Брежнев чорында аңа «ревизионист» мөһерен суксалар, бүгенге көндә аннан мафия дә һәм демократ жиләне бөркәнгән партноменклатура да курка, аның тавышын киң аудиториягә — халыкка ишеттермәскә тырышалар.

Әйе, идеология вируслары белән агуланган кеше юньле тормыш-көнкуреш тәзи алмый. Андый кеше ул үзе эшләргә яратмый һәм житәкчелек итеп башкаларны да эшләтә алмый. Бүгенге көндә илебез кибетләрендә тулысынча диярлек чит илләрдә эшләп чыгарылган товарлар. Совет чорындагы товарларны, шул чорда әмәлләнгән киём-салымнарны искә төшерергә тырышыгыз. Күлмәк сатып алсаң — аның бер жинә терсәктән, икенчесе асылынып тора, изүе киң, якасы тар, тукумасы ун елга чыдарлык, ә жөендәге жепләре бер елдан өзгәленеп бетә... Килбәтсез һәм начар сыйфатлы әйберләр эшләп чыгару безнең үзебезгә дә тәәсир иткән, күрәсен, без үзебез дә нәкъ шул кибетләрдә эленеп торган ташка үлчим әйберләргә охшап беттек бит инде!

Чит илләрдә йөрәп кайткач, мин метро эскалаторынан менеп-төшөп йөрүчеләрнең йөзләрен күзәтә идем. Сагынып-жирсеп кайтасың бит, сиңең илдәшләрен, якташларың — йотлыгып карыйсың. Бусының кашы жимерек — өеннән хатыны белән ызгышып чыгып киткән. Икенчесенең балтасы суга төшкән — эшендә эт итеп сүккәннәрме, әллә чират торганда кабахәт сүзләр белән «өч хәрәфкә» жибәргәннәрме? Өченчесенең дә чырае шундый сытык — махмыр икәнлегә әллә каян күзгә бәрелеп тора. Шуңа

өстөп, тагын һәр совет кешесенә мәрткә китү дәрәжәсендәге битарафлык хас. Ә битарафлык синең язмышыңның һәм тормыш-көнкүрештәге тәртипнең тоталитар тиран кулында булуыннан, егылып үләр хәлгә житсәң дә чынбарлыкка үзгәреш кертөп булмаганлыктан барлыкка килә иде. Әле һаман шулай.

Жәмгыять идеология хастасына юлыкканнан сон психикасы сәләмәт кеше андый «авыру»ның күзенә дошман булып күренә башлый. Утызынчы елларны искә төшерик. Әле большевистик идеология белән агуланмаган саф күңелле, мөстәкыйль фикерле шәхесләрне аулау чорын күз алдына китерик. Ул чакта, Сталинның боерыгын үтөп, НКВД балтасы люмпен идеологиясен кабул итәргә теләмәүчеләрне канга батырып тураклый. Әлегә идеологияне кабул итүчеләр исә кул чабып, шул глобаль «корбан чалу»ны алкышлап торалар. Бу процессның шушы көнгә кадәр тукталганы юк. Утызынчы елларда Ягода, Ежов, Берия палачлары кан койсалар, бүтнге көндә бу эшне рәкетирлар, түләүле жәлладлар һәм үч алучы мафиоз әһелләр башкара. Тамашачылар — шул ук идеология вируслары белән агуланган, жәмгыятькә битарафлык күрсәтөп яшәүче люмпеннар.

Идеология үләте белән агуланган жәмгыятьтә закон тәртибендә яшәүне оештырып буламы? Тоталитар хакимиятнең идеологиясен кабул иткән бәндә власть тотучылар кулына үзенә шәхеслеген дә тапшыра. Шәхеслегенә түгел, рухи иркен, әхлагын, хәтта язмышын да аларга бирә. Шушы асыл, кыйммәтле сыйфатларны биреп нәрсә ала алды совет кешесе? Үзенә бөөк гуманистик хәзинәләрен югалтудан аңа ни файда, нинди отыш? Беренчедән, аңа киләчәктә «коммунизм» дип аталган жәннәт тормышы вәгдә иттеләр. Жәннәткә керү өметә кешелек дөньясында мең еллар буге яшәп килгән ин көчле ымсыну иде... Икенчедән, социализм чынбарлыгында ачлы-туклы, ярым шәрә һәм коллык шартларында яшәсә дә, коммунистик идеологияне кабул иткән әлегә бәндә шәхесне даими киеренкелектә тоткан жаваплылыктан котылды. Сталин «винтик» дип атаган совет кешесе тулысынча властыка буйсынган очракта жаваплылыктан азат иде. Аның өчен житәкче, соңгы инстанциядәге юлбашчы жавап бирә иде. Дөрес, асылда, жентекләп тикшерә башлагач, аларның да жаваплылыкны тулысынча шул идеологиягә тоттырулары мәгълүм булды. Шуңа күрә Совет халкын бөлгенлеккә, хәерчелеккә төшерсәләр дә политбүро әгъзалары да, обком секретарьлары да, хәтта генсеклар үзләре дә жавапка тарттырыл-

мадылар. Аларны үзләре үлгәч кенә тәнкыйтьли алдык.

Идеология арбасына утыручыны башка җаваплылыклардан тыш әле тагын вәҗдан җаваплылыгыннан да коткардылар. Һәм Аллаһы Тәгалә каршысында җавап тотудан да. Бу хәл исә адәм баласын хайванлык дәрәжәсенә кире кайтарды. Ват, җимер, көчлә, пычрат, тапта, теләсә нәрсә эшлә — син әхлак кануннары каршында тулысынча ирекле. Җир йөзәндә бары тик бер генә изге көч, изге нәрсә бар — идеология. Син бары тик шуңа гына тел тигерә күрмә! Башка нәрсә, шул исәптән, кеше дә, Алла да — чүп, тузан. Мәнә шушы тәртип җәмгыятьтә урнашкан, рухи гариплек, әхлакый бандитлык яшәеш эталонна әйләндә һәм гасырлар буге камилләшеп килгән гуманистик идеаллар юкка чыкты. Хәер, юкка чыгу белән генә дә чикләнәп калмады. Әлегә бөек идеаллар: иман, мәдәният, кешелеклелек — кимчелек дип, хәтта жинаять дип санала башлады. Үз шәхесен, абруен, вәҗдан пакьлеген саклаучы кешеләрнең күбесе мәнә шушы шартларда юкка чыгып беттеләр инде.

Табиғый, шәхес югалган, аның урыны буш кала алмый бит, шул вакуум нәрсә белән тутырылды соң? Идеология эше белән идарә итүчеләр шул вакуумны тутыру өчен ясалма шәхеслек уйлап чыгардылар: төрле мактаулы исемнәр, орден-медаль, ясалма дәрәжәләр, ярышта җиңеп чыгучылар, лауреатлар... Мәнә шушындый сабын куыклары белән кешенең юкка чыккан шәхеслеген өрәп кабарту көн тәртибенә куелды. Ә без алкышлап, кул чабып кабул иттек.

Борһанов турында сөйләгәндә мин идеология мәсьәләсен читләтеп уза алмадым. Ансыз Әгъдәс әфәнденең фәнни эшләрен аңлап булмас иде. Аңлап кына түгел, аның фәнгә керткән өлешең бәяләп тә булмас иде.

Идеология белән агуланган галимнән Әгъдәс Борһанов кебек ирекле фикер йөртүче галим кайсы яклары һәм нинди сыйфатлары белән аерылып тора соң? Партия хакимияте чорындагы фәнни эшләренң библиографиясен генә тикшереп карагыз. Исемлек Маркс, Энгельс, Ленин хезмәтләреннән башлана. Шуннан соң тәхеттәге юлбашчының «фәнни» хезмәтләре китә. Галим нинди генә темага, нәрсә турында гына язмасын — аның эзләнүләре, ачышлары марксистик-ленинчыл тәгълимат офыкларынан читкә чыгарга тиеш түгел иде. Билгеле, андый гыйльми хезмәтне язуы катлаулы булмады. Идеология белән коралланган галимгә уңышка ирешү дә авыр түгел иде. Ә идеологияне кабул итмәгән, ирекле фикер йөртүче галимнең эзләнүләре исә мәңгелек өлкәсендә бара. Аның

кыйбласы да мәнгелеккә юнәлтелгән, кулындагы коралы исә — хакыйкать кануннары. Ә инде аның ачышларына бәя биреп торучы «эчке приборга» килсәк, анысы — вөждан, вөжданның төп доминанты — иман. Идеология өлкәсеннән куылган галим Борһанов менә шушы шартларда эшләргә мәжбүр була. Хакимият һаман да партия кулында кала килсә, без аның ачышларын да, уңышларын да белә алмаган булыр идек.

Житмеш елга сузылган идеология коллыгы кешелек дөньясында иң кыйммәт, иң кадерле саналган нәрсәне — осталыкны юкка чыгарды. Әгәр кешелек дөньясы гасырларга сузылган яшәештә тәрәккыяткә һәм мәдәнияткә ирешә алган икән, бу уңышларның иң зур өлеше хезмәттәге осталыкны камилләштерү аркасында. Ә без әле житмеш ел эчендә гасырлар бие тупланган осталыкны юкка чыгарырга өлгердек. «Планны арттырып үтәү» юкка чыгарды осталыкны. Чөнки һәр эшненң үз ритмы бар. Шул ритмны бозу беренче чиратта эшненң сыйфатына суга.

Мин озак еллар дингезчелектә эшләдем. Ел башында безгә план төшерәләр иде. Елына фәлән миллион сумлык «фракт» (йөк ташыган өчен түләнгән акча) эшләргә. Бу инде дингезчелек эшененң сыйфатын билгели торган төп күрсәтмә иде. Башка ил кораблары бары тик йөк ташудан кергән керем күләменә карап эш итәләр. Безгә исә, «фракт»ка өстәп ташылган йөкненң тоннасын, үтелгән юлның озынлыгын, ягулыкка экономия ясауны, корабның тизлеген арттыруны, тагын өллә нинди тузга язмаган йөкләмәләр өстиләр иде. Менә ел азагы якынлаша. «Фракт» буенча план арттырып үтәлгән, ә йөк күләме һәм юл үтү буенча план ыргылаш кына диярлек. Менә шушы очракта без янәшә диярлек урнашкан порт арасында мәш килеп ком ташый башлый идек. Безнең кораб, әйтик, Херсон портынан Одессага ком китерә, ә икенче бер кораб шул ук комны Одесса портынан Херсонга илтә бушата. Йөк күләмен тәшкил иткән планы шулай тутыра идек. Ә инде юл йөрү планын тутырып өчен безне бер порттан икенче портка йөксез куалар иде. Нәтижәдә, яңа елны планынң барлык күрсәткечләрен арттырып үтәп тәмамлыйсың. Ә чынлыкта, керем акчасы буш йөрәп ягулык яндыруга, комны бер порттан икенче портка йөртүгә китеп беткән була! Менә шушындай шартларда эшләү осталыкны юкка чыгарып, дингезчелек хезмәтендә жуликлык сыйфаты, прохиндейлык тәрбияли иде. Һәм бу бөтен ил буенча шулай булды.

Профессор Борһановның фәнни эшләрендә менә шул кимчелекләренң каян килеп чыгуы һәм аларны тудыр-

ган сәбәпләр ачыкланган. Билгеле, аның мондый фикерләре рәсми фәнни оешмаларда раслау таба алмады. «Туры әйткән туганына ярамаган», ди татар әйтеме. Аның 1966 елда якланган докторлык диссертациясен Югары аттестация комиссиясе расламый. Расламый гына түгел, «Коммунист» журналы аша аны Үзәк Комитетта һәм башка югары оешмада эшләүче идеологлар аяусыз тәнкыйтькә тоталар. Бу тәнкыйтьне өлкә комитеты да җавапсыз калдыра алмый. Казан университетының гыйльми советы Борһановның диссертациясен Мәскәүдән кире Казанга кайтаруны сорап карар чыгара. Шушы карарны гыйльми советта раслаганда галимнәрдән фәкать И.З.Нуруллин белән В.М.Марков кына диссертантны яклап чыгалар.

Билгеле, галим-диссидентка Казанда эшләргә дә ирек бирмиләр. 1973 елны Борһанов бәхет эзләп Мәскәүгә килә.

Татар диссидентлары – Мәскәүдә

Татар диссидентлары арасында Рудольф Нуриев һәм Суфия Гобәйдуллинадан тыш тагын кемнәр бар икән? Әлбәттә, соңгы дулкын турында сүз бара. Революциядән соңгы беренче дулкында Садри Максуди, Гаяз Исхакый, Йосыф Акчурә масштабындагы галимнәр, язучылар, гомумән, большевиклар золымында яши алмаячакларын аңлаган меңләгән зур шәхесләр, талантлар — тез чүгәргә, кол булырга теләмәгән үжәт жаннар Жир йөзенең төрле төбәкләренә сибеләп-таралып беткәннәр. Инде аларның күбесе әнә шул котылу бәрабәренә татарлыктарын да югалтып, ассимиляция тырнагына эләккәннәр. Соңгы елларда алар башта сагаеп кына, аннан кыюлана төшәп, туган жирләренә, бабаларының каберләренә зиярат кылырга кайткалый башлады. Бу турыда матбугатта инде язалар да.

Ә менә Казанда һәм Татарстанның башка төбәкләрендә үзләренчә яшәргә, теләкләрен, ак өметләрен гамәлгә ашырырга мөмкинлек таба алмыйча, бәхет эзләргә чыгып китеп, совет империясе башкаласы Мәскәүгә килеп сырышучылар турында фәнни хезмәт тә, кулга алырлык әдәби әсәр дә юк диярлек. Ә бит юкка чыккан СССРның башкаласында гына алты йөз мең чамасы татар яши! Кемнәр алар? Бу мәсьәләдә без үзебезнең «өлкән агаларыбыз»дан үрнәк алырга тиешбез. Империя таркалганнан соң Балтыйк буендагы илләрдә, Урта Азиядә, Кавказда шактый урыс бүленеп калды. Алар әле үз телләрендә сөйләшәләр, үз мәктәпләрендә укыйлар. Ләкин ул-бу

була калса, аларны «коткарырга» миллионлаган гаскәр өзер тора. Ә инде аларны яклау турында менә инде ничә ел парламент трибунасыннан һәм матбугатта сөрән сәлләр.

Мәскәүдә яшәүче татар диссидентлары дигәндә Әгъдәс Борһанов язмышындагы шәхесләргә генә алмас идем мин. Сүзне «лимитчиклар»дан башлар идем. Совет чорының тарихын язганда «лимитчик»лыкка да урын бирер идем, чөнки бу кабахәт эш кораб трюмнарына төяп Африкадан Америкадагы плантациягә коллар ташуга тиң. Аерма шунда, Африка колларын корабка төяп илттеләр, «лимитчик» аталган хокуксыз, иң кара, иң авыр, агулы һәм пычрак эш башкаручы совет «негрларын» вагоннарга төяп ташыдылар. Шуннысын да искә алырга кирәк, Татарстаннан киткән «лимитчик»лар агымының иң мул, иң көчле чагы Татнефть промыселларына читтән эшчә ташыган һәм КамАЗ төзүгә илнең төрле төбәкләреннән төзүчеләр агылган чакка туры килә. Нефть чыгаручыларга, автогигант төзүчеләргә ул чакта каерып акча түлиләр иде, ә инде татар авылларынан Мәскәүгә куып китерелгән һәм төзелештә кирпеч ташып, жир астынан аккан пычрак су юлларын чистартучыларга исә үлмәслек кенә акча тама иде.

Минем буын егетләренен бик күбесе армиягә киткән жирләреннән туган жирләренә кире әйләнеп кайта алмады. Адәм баласының гомерендә һөнәр сайлау һәм шул үзә сайлаган һөнәргә әйрәнү чоры була. Безнең буынның һөнәр сайлый торган чоры исә армия хезмәтендә, мылтык астында узды. Шунлыктан минем буын егетләре ашык-пошык кына, армиядән кайтышлы, кайда борын төрттер урын булса, шунда калып, таралып беттеләр. Туган туфрак безне ярлыкаудан мәхрүм итмәс дип ышанам мин.

Ә инде туган жире Татарстаннан куылуыларга килсәк, Мәскәүдә алар шактый тупланды. Профессор Борһановтан тыш монда БДБ күләмендә борынгы Шәрык философиясен иң тирән, иң камил үзләштергән галим Артур Сәгъдиев яши. Ә Әмир Вәлиәхмәтовка тиң рәссам бармы икән? Мәскәүдә аның белән ярышырлык рәссамнарны санарга бер кулның бармаклары җитә. Әле күптән түгел мин аның зарланып сөйләгәннен ишеттем: бер әсәрән Казанга бушлай тапшырып өчен берничә ел иза чиккән. Алмаганнар. Ә Париж меценатлары шул рәсемне кыйммәт хак түләп Франциягә очыртып алып киткәннәр!

Дөрес, Мәскәүдә Казан мафиясә белән берләшеп, туган якны имеп, аның желеген суырып ятучылар да җитәрлек. «Тотса Мәскәүләр якан...» феномены әле һаман

куркыта, һаман эшләп тора. Шуңа карамастан, «өченче Римдә» урам себерүчеләрдән тыш сәнгать өлкәсендә, фәндә, мәдәният тармакларында, завод-фабрикаларда Татарстанга дан-шөһрәт китерерлек менләгән шәхес эшли. Алар туган җирдә үз талантларына тәңгәл, лаек эш таба алмыйча монда килеп сырышканнар. Бу бит инде, русча әйткәндә — «утечка мозгов», «утечка талантов». Мөстәкыйль Татарстанга шундый шәхесләргә барлау, җыеп туган төбәкләренә кайтару вакыты җитмәдеме икән?

Борһановның язмышы турында уйлаганда тагын бер сорау туа: Рәсәйнең үз диссидентлары чит илләргә китеп котылдылар. Нишләп соң татар диссидентларына КПССның үзәк өне, Лубянка, «Память» җәмгыяте хөкем иткән җирдә урын, ачлы-туклы булса да тамак туйдыру мөмкинлегенә табылган? Бу мәсьәлә хәзер татар галимнәрен кызыксындырыр дип уйлыйм мин һәм шушы темага диссертация да язылыр дип өметләнәм.

Минемчә, өлкәләрдән җыелган диссидентларның башкалада үзләренә урын таба алуларын болай аңлатып була. Ул чагында өлкәләрдә ирекле фикер йөртүгә, хакыйкәткә омтылучыларны ныграк таптаганнар һәм катырак эзәрлекләгәннәр. Үзәктәге хакимияткә ярарга тырышу, куштанлык, колониаль томаналык — боларның барысы да өлкә җиренә хас һәм даими сыйфатлар. Ә Мәскәүдә илчеләкләр булу, чит ил журналистларының башкалада яшәве ирекле фикер йөртү мөмкинлеген киңәйтүгә тәэсир итми калмый. Сахаров масштабындагы рухи көрәшчеләргә монда яшәвен дә истән чыгармаска кирәк. Менә шушы сәбәпләр тәэсирендә өлкәдән үзәккә килгән диссидентларга Мәскәүдә сулыш алу җиңелрәк тоела.

Тик Борһанов Мәскәүгә килгәч тә бик озак эшкә урнаша алмый йөри. Монда аның фикердәшләре бар, ярдәм итәргә өзер торучылар да җитәрлек, ләкин «Коммунист» журналында кыйналу үзенә «этлеген» эшли. Югары партия мәктәбенә нәкъ Борһанов шикелле белгеч кирәк — әмма аның исемен ишетү белән үк директорның «пульсы югала». Университетка нәкъ Әгъдәс әфәнде профилендәге галим кирәк — тик якын да җибәрмиләр! Ниһаять, Борһановның дуслары аңа бер акыллы киңәш бирә: «Синә Үзәк Комитетның, идеология боссларының күз карашлары җитә алмаслык иң аулак, иң ерак ноктада берәр «ярык» табарга кирәк». Киңәш белән генә чикләнәп калмыйча, аңа нәкъ шундый урынны табып та бирәләр. Әле 1973 елда гына ачылган Гражданлык авиациясе институтына доцент булып урнаша Борһанов. Монда инде СССР тарихын өйрәнүне фәнгә дә санамыйлар. Лекция

сөгатылөре өз, әмма ин мөһиме — диссидент доцентның эше идеология житәкчеләренен күзенә күренми.

Нәкъ шушы елларда Борһанов үзенен белемен тагын да тирәнәйтә. Башкала китапханәләре, «беренче дәрәжә» галимнәр белән очрашып сөйләшү мөмкинлегә... Әгъдәс әфәнде күп укый, күп уйлана. Аяусыз язмыш аны туктаусыз кыйнап торса да, күзаллау мөмкинлеген киңәйтүдән, баш миенә азык туплаудан мәхрүм итә алмый. Казандагы сыман атна саен диярлек өлкә комитетына чакырып «баш миен чистартып» торулар, «гыйльми» гайбәт ташкыны, өяз тарлыгы һәм колониаль төбәк зыялыларына хас булган «чин чина почитай»лар галимнен канына туктаусыз тоз салып тормый. Ул жиң сызганып тарихи чыганаclarны, философияне, социологияне һәм ул чорда әле голәмага бөтенләй ят, билгесез фән — политологияне өйрәнә.

Житмешенче елларның азагында «илдән куылган» урыс философларының әсәрләрен Мәскәү зыялылары аша итәк астыннан булса да табарга мөмкин иде. Нәкъ шушы чорда тарихчылар Рәсәйдә философия фәне чөчәк аткан елларда язылган әсәрләренә өйрәнә башладылар. Владимир Соловьев, Николай Федоров, Николай Бердяев, Павел Флоренский, Георгий Федотов, Георгий Флоровский, Борис Вышеславцев, Константин Леонтьев, Питирим Сорокин, Лев Шестов, Василий Зеньковский, Василий Розанов — санап бетерерлекмени аларны, «Урыс ренессансы» дип аталган чор тудырган фикер ияләрен! Философия китапларына кушылып тоталитаризм чорында тыелган эмигрант язучыларның әсәрләре дә интеллектуаль элита арасында тарала башлады. Бу мәкаләнен гөрое шуларның барысын да диярлек үзләштергән. Әле шуна өстәп, әдәбият тарихында моңа кадәр ин мактаулы урында кала килгән Толстой, Достоевский әсәрләрен дә бик яхшы белә.

Чыннан да, диссертация яклап кына фән докторы дәрәжәсен алу белән чикләнгән галимнәр янында Борһанов шактый сәер күренә. Беренчедән, аның нинди фән белән шөгыйльләнүен тиз генә абайлап булмый. Минем күп тапкыр аның турында бәхәсләшкәннәрен ишеткәнем бар. «Ул бит тарихчы түгел, философ», — диде бер татар язучысы Переделкино ижат йортында сөйләшеп утырганда. «Борһанов тарихчы да, философ та түгел, политолог ул», — диде язучыларның икенчесе. Өченче язучы исә аның социолог икәнлеген исбатларга тотынды. Ә мин аның элеккеге СССР күләмендә ин күренекле публицистларның берсе икәнлеген дә белә идем... Шу-

лай итеп, бәхәс бернинди нәтижәгә дә китерә алмады. Һәрберебез үзенчә хаклы иде. Чөнки Борһанов — галим, чын галим!

Белмим, бу мәсьәләгә галимнәр үзләре ничек карый икән? Беренчедән, бүгенге көндә философия, социология, филология, психология, этнография, икътисад, мәдәният, демография шикелле — адәм баласының яшәешен күп яктан өйрәнүгә багышланган фәннәрне үзләштермичә тарих фәннен колачлап булмый башлады шикелле. Ә икенчедән, фән өлкәсенә яңа Ренессанс чоры килә башлаганы сизелә. Егерменче гасыр уртасындагы галимнәрнең фәнгә тирәнрәк үтеп керү нияте белән тар белгечлек юлын сайлаулары хәзер өкрәнләп сүрелә башлады шикелле.

Туган телнең фажигасе

Профессор Борһанов урысча яза. Дәрәс, ул татарча яхшы белә. Белү белән генә канәгәтләнмичә, ул аны өле зур галимнәргә генә хас үжәтлек белән өйрәнүен дәвам да итә.

— Бәлки сезгә татарча яза башларга вакыттыр инде? — дип сорадым өле күптән түгел генә мин аннан.

— Тырышып карыйм мин, — диде ул, авыр итеп көрсенеп. — Нишләптер алдырып булмый. Сүз запасы житми. Бигрәк тә терминнар — абстракт сүзләр.

Шушы сөйләшүдән соң мин Борһановның татарчага тәржемә иткән мәкаләләрен жентекләп укып чыктым һәм 1993 елның жәендә татар галимнәренә ияреп пароход белән Сарай-Батуга барган чак искә төште.

Юлда без — әдәбиятыбызның аксакалы Әмирхан ага Еники, профессор Борһанов һәм шушы мәкаләнең авторы — юл буе сөйләшеп бардык. Нинди генә мәсьәләләргә тукталмадык без?! Шул күп мәсьәләләр арасында берсе: Әгъдәс әфәнденең фәнни хезмәтләрен, аның публицистик әсәрләрен татарчага тәржемә итеп, халкыбызга житкерү иде. Ул көннәрдә аның интеллигенциягә багышланган ифрат тирән фикерле мәкаләсе, ялгышмасам, «Независимая газета»да басылып чыккан иде. Мин каютага бикләнеп шул мәкаләне көне буе татарчага тәржемә итеп утырдым.

— Тәмамлый алдыңмы? — дип сорады Әмирхан ага кич белән палубада йөрергә чыккач.

— Көчем житми, — дидем мин, ерып чыга алмавымны яшереп тормыйча. — Миннән булмый. Бәлки сез, Әмирхан ага, жиңә алырсыз?

Әмирхан ага Еники Казанга кайткач Борһановның

бер мәкаләсен тәржемә кылып караган. Алар мәкаләнен авторы белән икәү тәржемә итеп утырганнар. Тик Әмирхан ага да бу эштән туктарга мәжбүр булган. Туган телнен бөтен мөмкинлекләрен, аның эчтәлек мохитен һәм эмоциональ тәэсирен белүдә бу өлкән әдип белән кем генә ярыша ала? Ә нишләп соң Борһановны тәржемә итәргә аның да көче җитмәгән?

Аллага шөкер, Әгъдәс әфәнденең татарчага тәржемә ителгән эшләре соңгы вакытта Казанда басыла торган газета-журналларда да күренә башлады. Куанычлы хәл. Ләкин аларның эчтәлеген шушы өлкәдә эшләүче галим-нәр генә аңларга мөмкин. Гади укучы исә мәкаләдә сүзнен нәрсә турында баруын да абайлый алмый торгандыр... Бу фикерне ишеткәч, тәржемәчеләр миңа рәнҗерләр дип уйлыйм. Ләкин гаеп тәржемәчеләрдә түгел, ә туган телебезнең фажигале язмышында. Бу турыда тел галим-нәре үзләре ничек уйлый икән? Алар татар телен теләсә нинди фәндә, философиядә кулланырлык итеп камилләштерү турында баш ваталармы икән? Без хәзер бу турыда ык-мык итеп тормыйча, ачыктан-ачык әйтергә тиешбез: бүгенге көндә «дөньяда күп нәрсә белдергән әткәм-әнкәм» теле гуманитар фәннәр һәм философия өлкәсендә кулланырга ярарлык түгел. Аның мөмкинлекләре тарайган, ул ярлы, ул көчсез...

Телебезнең шул дәрәжәгә җитеп зәгыйфьләнү сәбәбе нәрсәдә соң? Ә бит борынгы «Йосыф» китабының философ эчтәлегенә ул чакта яшәгән иң бөек философларының хезмәтләреннән бер генә миллиметр да түбән түгел. Мәрҗаниләр, Риза Фәхретдиновлар иң катлаулы философ проблемаларны чишәр өчен ул чордагы зыялылар гына түгел, ә, гомумән, укый-яза белгән һәр кеше аңларлык терминнар табалар. Без исә, фикерләребез абстракция катламына күтәрелә башлау белән, ярга ыргытылган балык шикелле авызыбызны ачып сүзсез калабыз. Соңгы вакытта татар әдипләренең күбесе электеге — ислам диненә көчле булган мәктәп-мәдрәсәләр гөрләп чәчәк аткан, халык үзенең туган телендә сөйләшеп яшәгән чорларда кулланылган сүзләргә кайтару максатында эшкә кереште. Ләкин, кызганычка каршы, бу процесс күп очракта татар теленә «чапан кигертү» һәм «чалма чалдыру» белән чикләнеп кала. Әнә Ататөрк реформалары чорында бит төрек теленнән гарәп һәм фарсы сүзләрен алып ыргытып, төрки терминнар керткәннән соң, шактый озак вакытлар яңалык кулланырга керә алмыйча интеллектте. Шуңа чорда кертелгән яңа сүзләр берничә дистә елдан соң гына төрекчә табигый яңгырый башлады.

Безнең манкортлашуыбыз туган телгә хыянәт итү белән генә чикләнмәде. Казан ханлыгында колониаль тәртип урнашып, дәүләт институтлары бетерелеп, мәдәнияткә, сәнгатькә һәм әдәбиятка көчле тәәсир ясап торучы аристократия катламы юкка чыгарылгач, рухи мохтажлыкны тәәмин итү тулысынча диярлек дин өлкәсенә күчте. Әлбәттә, ислам — башка диннәр белән чагыштырганда тормыш-көнкүрешкә гажәп тирән тамыр жибәргән диннәрнең берсе. Ислам милләтне саклап калу вазифасын да үз өстенә алган. Казан татарлары динне коллыкка каршы торырлык шифа һәм берләшү байрагы итеп тә куллана белгәннәр. Ләкин тел галимнәренә, психологларга, социологларга хәзерге мөстәкыйльлек чорындагы тел байлыгын колониаль чорда барлыкка килгән үзгәрешләр белән чагыштырма рәвештә өйрәнү вакыты житмәдеме икән? Коллык дәвере безнең фольклорыбызда буйсыну чорында өстәлгән яңа сүзләр белән генә түгел, телнең сулышында барлыкка килгән үзгәрешләр, фикер йөртү алымнарының зәгыйфьләнүе белән дә күзгә бәрелеп тора. Бу мәсьәлә тикшерелми калмас дип ышанасы килә.

Халыкны динсез калдыру әхлакны жимерү, рухсызландыру белән генә дә чикләнәп калмады. Дин алып килгән философия терминнары юкка чыкты, фикер йөртү күзгә күренеп зәгыйфьләнде. Зикер өйтүләр, мөнәжәтләр аша халык моннарына, мелодия дөньясына тәәсир итеп килгән кодрәтле көч тә сүнү дәрәжәсенә барып житте. Соңгы елларда мәчетләр торгызыла һәм дин терелә башлагач, философия терминнарының да яңаруын көтәргә кирәк иде дә, кызганычка каршы, дин, әлегә ритуал тармактагына жанлана башлады. Диннең рухияткә ясаган тәәсире әле нык күзгә чалынмый. Ә инде тел мәсьәләсенә килсәк, дин тоту әлегә гарәп телендәге догаларны, эчтәлеген аңламыйча диярлек, ятлау белән генә чикләнәп кала.

Католик, протестант диннәрен тотучы Көнбатыш илләрендә гыйбадәт кылу латин телендә башкарыла. Борынгы латин һәм грек телләрен башлангыч мәктәпләрдә үк өйрәнә башлыйлар. Урта белемле Көнбатыш кешесе латин һәм грек телләрен өйрәнгәндә борынгы грек философларын һәм латин сүзләреннән туган фән терминнарын да үзләштереп өлгерә. Бәлки, шуңа күрә гуманитар фәннәр һәм философия соңгы гасырларда үсү юлын Көнбатышта тапкандыр?

Без дә туган телебезне теләсә кайсы фәндә һәм философиядә кулланырлык итеп камилләштерә алырбыз микән? Бу инде тел галимнәренен бурычы һәм алар мәсьәләне озака сузарга ярамаганлыгын, бүгеннән үк жиң сызганып эш башларга кирәклеген миннән яхшырак андый торганнардыр.

Турнир

Переделкинодагы ижәт йортында Казан тарихында жуелмаслык эз калдырган «Көфер почмагы»на охшаш бер урын бар. Иске корпусның ишегеннән керү белән, икенче катка илтүче баскыч белән стена арасына дерматин тышлы ике диван куелган. Шунда Ильф белән Петровның «Алтын бозау» исемле әсәрендәге «Фанкони» кафесы янына жыелып ләчтит сатучы «пике жилет»лар шикелле затлар әдәбият һәм фән өлкәсендә эшләүчеләреннән абруйларын билгелиләр. Шундагы ләчтитләрнен берсендә СССРда яшәүче галимнәр арасыннан иң тирән белемле, иң көчле фикер иясенен кем икәнлеген ачыклау булып алды. Йөздән артык галимне, язучыны, публицистны сүтеп, ботарлап һәм яңадан жыеп, тикшереп чыктылар. Ә финалда фән докторы Георгий Гачев белән әгъзахбәрче Сергей Аверинцев кына калды. Ул чакта мин ашханәдә Гачев белән бер өстәл янында утыра идем. Алтмышынчы елларда без Кара дингез пароходчылыгында бергә эшләгәнбез икән. Ул Дөнъя әдәбияты институтында кандидатлык диссертациясе яклаганнан соң, дөнъя гизү теләге белән пароходчылыкка матрос булып ялланган. Ә Гачевның әтисе Георгий Дмитриовның «болгар Ленины» иптәше булган. Аны утыз жиденче елны Лубянка базында «расходка жибәргәннәр». Шунлыктан «халык дошманы» баласына виза ачмаганнар һәм Гачев Мәскәүгә кайтып, фәнни институтта эшли башлаган.

Була бит безнең татарда сиздермичә генә эчтән рәнжеп алу. Татар милләтеннән борын чөеп, безнең мәшһүр шөхесләребезне санга сукмаган чакта туа шушы өрнәткеч тойгы. Ижәт йортындагы әңгәмәдә иң белемле һәм акыллы галимнәрне сайлаганда Борһановның исеме төшөп калу рәнжәтте мине. Георгий Гачев Переделкинога килү белән мин аны үз бүлмәмә чакырдым.

«Мир тесен», диләр урыслар. Фән дөнъясы исә тагын

да таррак икөн. Әлеге ике галимнең күзгә-күз очрашканнары булмаса да, үзләре бер-берсен яхшы беләләр икөн.

«Веһа» китабын язган галимнәрнең фикерләре, Шпенглерның «Ауропа кояшының батуы» («Закат Европы»), Фукуяма теориясе һәм тагын дөнья язмышына багышланган күп концепцияләргә тикшереп үттеләр инде. Егерменче елда пароходка утыртып илдән куылган урыс галимнәренең фәнни эшләренә дә анализ ясалды... Ике чын галим Рәсәйнең нилектән шушы көнгә калуын һәм бу мескен, күп нужда, газап күргән илнең киләчәк язмышын тикшерәләр... Георгий Дмитриевич ул чакта шактый күп халыкларның милли хәлләренә багышланган фәнни эшен тәмамлап, Аллаһы Тәгаләнең гамәле турында яза башлаган иде. Шуңа күрә, ул күбрәк абстракт фикердән чыгып эш итә. Ә Борһанов исә, бүгенге көндәге кешеләргә бәгырьләрен сызлаткан көндәлек тормыш катлаулылыктарынан башлап, югарыга, абстракт фикер дөньясына таба атлап йөри. Ә мин тыңлыйм. Дөньяларымны онытып, ыгы-зыгыдан югары күтәрелеп, безнең арада менә шушындый кешеләр яшәвенә исем-акылым китеп, йотлыгып тыңлыйм.

Ике чын галимнең фикер алышуы дүрт сәгатьтән артыкка сузылды. Ә икенче көнне миңа Георгий Дмитриевич бер серен ачты:

— Кичәгә сөйләшүдән соң бүлмәмә керү белән язарга тотындым. Төн уртасы житүгә мәкаләм әзер иде инде!

Нәкъ шул көннәрдә Гачевның (ялгышмасам, «Независимая газета»да) бер мәкаләсе басылды. Гажәп үзенчәлекле һәм бүгенге көнне аңлар өчен ачкыч хезмәтән үтәрлек мәкалә иде ул. Анда рефрен шикелле кабатланып барган төп фикер мондый: «Сез нәрсә, миннән базар экономикасы таләп итәсезме? Мин — совок, совет кешесе. Пошли вы...» «Хокукый дәүләт? Миңа, совокка, шуны көчләп тагарга уйлыйсызмы? Пошли вы...»

Әлеге очрашудан соң Гачев әллә ничә тапкыр Борһанов турында сүз кузгатты. Йә Әгъдәс әфәнденең мәкаләсе матбугатта күренү уңае белән, яисә теге тарихи сөйләшүне искә алып...

Татар акылы төштән соң бит ул: мин шушы көнгә кадәр үкенүдән туктала алмыйм. Соң бит миңа, ачыгавызга, аларның әңгәмәсен магнитофон тасмасына язып кына

калдырасы булган! Бездә һәрвакыт шулай бит ул «Нет пророка в своем отечестве...» Зур шөхесләрне алар үзләре исән чакта хөрмәт итәргә безнең көчебез житми. Бөек шөхесләргә табынганчы без башта аларны таптарга, эзәр-лекләргә тиешбез! Ә алар бу дөньядан киткәч, без «менә кемнәребез бар» дип авыз чайкап йөри башлыйбыз. Бу өлкәдә яһүдләрдән үрнәк алырга кирәк. Алар өз генә, печтек кенә талант күреп алсалар да, шундук бөтен дөнья ишетерлек итеп аңа реклама ясыйлар.

Беләм, профессор Борһановның әсәрләрен бастыру турында сүз чыгу белән, хәзер китап чыгаруның чиктән тыш катлаулануын әйтәчөкләр. Әйе, китап бастыру иски-кеч авырайды. Ләкин шуңа карамастан, әдәбият тәхетендә утыручыларның әсәрләре бернинди тоткарлыксыз чыгатора ич! Бәлки, тырышып караганда, Әгъдәс Хөсәен улы Борһановның да жыентыкларын чыгарып булыр иде, ә?

Яктылык белән караңгылыкның көрәшүен без һәр танда һәм һәр шөфәкь вакытында күреп торабыз. Яшәештә дә әшәкелек белән изгелек көрәшә. Жәмгыятьтә — ялган белән хакыйкәт. Фәндә исә — наданлык белән чын гыйлем... Фән өлкәсендәге көрәштә, нигәдер, өстенлек еш кына наданлык ягында кала... Ни өчен дисәгез — наданлык чорга да, хакимияткә дә бик оста яраша ала, жайлаша белә. Дөресен әйткәндә, фәнни дәрәжә үзе дә наданга ныграк килешә кебек; надан аның кадерен белә, тормышта оста итеп куллана ала.

Һәм менә шушы постулат миңа Борһанов әсәрләренен киң катлам укучыга барып житүен сабыр гына көтеп торырга куша. «Язмыштан узмыш юктыр», дигәннәр бит борынгылар...

Мәскәү. 1994. ноябрь

Гасабилы уйлар

Француз психологы һәм философы Люсьен Леви-Брюльнең фәнни ачышы белән танышкач, анладым: армия хезмәтен, хәрбилекне, чин-дәрәжәне, үтереш (сугыш) эшендә геройлык күрсәтүне без шул Леви-Брюль ачкан «күмөк күзаллау», «мифологик караш», «параллель мантийк», ниһаять, ике жәпле әхлак кануннарына таянып бәялибез. Хәер, «бәялибез» түгел, рәсми пропаганда ничек әйтсә, без шуны попугай шикелле кабатлыйбыз.

Корея. Вьетнам. Әфган сугышы. Куба. Никарагуа. Ангола. Карабах. Днестр буендагы һәм Абхазиядәге бәрелешләр. Тбилисидә, Бакуда, Вильнюстә коелган каннар. Ниһаять, тарихтагы иң кыргый, иң вәхши һәм канлы геноцид — Ичкерияне тар-мар итү. Кан кою гына түгел, туктаусыз героизм эшләнеп торды әлеге сугышларның барысында да. Бу геройлыкларны Ватан сугышы геройлары белән чагыштырып буламы? Нигә булмый? Нәкъ Рейхстаг кебек үк Грозныйны хәрабәгә әйләндергәч, диварына Рәсәйнең «изге» флагын кадап куйдылар. Горурландыкмы без бу эшкә? Нигә горурланмадык? Сугышның нишләп әле мәгънәсә үзгәрдә? Соң бит Ватан сугышында солдат аналары малайларын коткарырга фронтка китмәделәр. Нишләп соң Ватан сугышында үлгән ирләре өчен тол солдаткалар хөкүмәт, хакимият тарафына канлы күз яшьләренә сугарылган ләгънәтләрен жибәрмиләр?

Сугыш. Геройлык. Жинү. Жинелү. Ватан өчен! Ельцин өчен! Әгәр мин күрше республикага барып, аның кешеләрен үтереп, йортларын жимереп йөрсәм, суд ясап, мине атарлар иде, мөгаен. Әгәр нәкъ шул эшне генерал Павел Грачев приказына таянып эшләсәм, минем түшемә орден тагалар, сугыш ветераны ясап, гомер бус өстенлекләр белән файдалану мөмкинлегә бирәләр. Менә шушы парадоксларны анлау өчен, кабат әйтим әле, Леви-Брюль ачкан фәнни законнарны мәктәпләрдә, югары уку йортларында өйрәнергә кирәк. Мәктәпләрдә өйрәнелә башлаганчы, беренче чиратта, без, язучылар, бу тәгълиматны «бисмилла» дәрәжәсендә үзләштерергә тиешбез.

Сайлау вакытында үзен президентлыкка кандидат итеп күрсәткәч, Билл Клинтонның Вьетнам сугышына катнашудан баш тартуын фаш иттеләр. АКШ сайлаучылары сугыштан баш тартуны жинаяткә санамадылар. Билл Клинтон президентлыкка сайланды. Рәсәй чынбарлыгы сугышка катнашудан баш тартучыны нишләтер иде икән? Анлашыла. Ә менә мөстәкыйль дәүләтебез Татарстан?

Без бит егетләребезне чеченнарны үтерергә жибәрүдән коткара алмадык. Ә президент сайлаганда сугышка катнашудан баш тарткан кандидат очраса, без нишләр идек икән? Сорау өстенә сорау. Алар иксез-чиксез. Заманасы шундый...

Икенче бөтендөнъя сугышы турында йөз мендөгән китап язылган. Көнбатыш әдәбиятында сугышка катнашучыларны *Une Generation Perdue* — «юкка чыгарылган буын» дип атап йөртәләр. Бу сүзнен килеп чыгуын Эрнест Хемингуэй болай аңлата:

«Хужа аңа өйтә: Сез барыгыз да *generation perdue*! — Менә кемнәр сез. Барыгыз да шундый! — диде мисс Стайн. — Сугышта булган бөтен яшьләр дә шундый. Сез — юкка чыгарылган буын...» (Э.Хемингуэй. «Бәйрәм һәрчак синен белән»).

Көнбатыш язучыларының әсәрләрендә сугышка катнашу — кеше язмышының иң мәжбүри, иң фажигале, кешелек вазифасына санап бетергесез зыян китерүче гамәл итеп күрсәтелә. Инде күптәннән, унсигезенче гасырдан ук диярлек Көнбатыш әдәбияты сугышны кешелек дөнъясында сакланып калган кыргыйлык атавизмы итеп күрсәтә. Дөрөс, бүгенге көндә шул ук Көнбатышта өзерлängән кеше үтерүгә мәдхия жырлаучы боевиклар безнең телеэкраннарны каплап китте. Мөкаләдә сүз чын әдәбият, классика турында бара.

Эрнест Хемингуэй, Эрих Мария Ремарк, Джон Херси, бигрәк тә алман язучылары, шулар арасында Генрих Белль, Вольфганг Кеппен, Герман Гессе — шушы язучыларның әсәрләрен укыган кеше белә, искиткеч көчле нөфрәт ята аларның эчтәлегендә. Сугышны оештыручыларга (оештыру һәр очракта хакимият, сәясәтчеләр кулында) жан тетрәткеч лөгънәт яңгырый. Хәтерли торгансыздыр, Генрих Белльның «Унынчы яртыдагы бильярд» дигән әсәрүндә сугыш Алмания жиренә кергәч, нимес капитаны чигенгәндә элеккеге сугышларда жинүчеләргә куелган үз иленең һөйкәлләрен шартлатып, жимереп бара. Сугышта жинү — иң зур жинаять... яңа сугыш иске жинүдән башланып китә, дип аңлата капитан.

Рәсәй империясе корал көче, кан кою, яулап алу юлы аша барлыкка килде. Шуңа күрә ул коралга, кан коюга, сугышка таянып кына яши ала. Чөнки бу — империянең идарә итү ысулы, хәтта яшәү ысулы да хәрбилеккә, милитар көчкә таянып эш итүгә көйлängән. Рәсәй шартларында демократиянең, базар икътисадының урнаша алмавы да шуңа бәйле. Хәрбилек, көчкә, кан коюга, куркытуга таянып эш итү идарә системасына гына түгел,

бу империядәге яшәешкә, анда яшәүче кешеләрнең психологиясенә, хәтта канына үтеп кергән. Менә шушы шартларда, билгеле, урыс совет әдәбияты һәм Рәсәйдә яшәүче «вак халыклар» (урысча — «инородецлар») әдәбияты Ватан сугышындагы тоташ героизмны күкләргә чөеп мактауга багышланган иде. Сугышка мәдхия жырлаган китаплар күп миллионлы тиражлар белән чыгып китапханә киштәләрен тутырдылар.

Дәрәс, сугыш турында тоташ мәдхиядән тыш К.Воробьев, В.Астафьев шикелле язучыларның әсәрләре дә бар иде. Киң катлам укучы аларның барлыгын белә алмады. Ә инде үзгәртеп кору якынлашкан елларда В.Кондратьев һәм А.Гыйннәтуллин шикелле сугыш турында дәрәслекне язган әдипләрне «окоп хакыйкатен» куертучылар дип тәнкыйтләделәр.

Татар әдәбиятына сугыш Г.Әпсәләмов әсәрләре аша килеп керде. Ә инде Ш.Рәкыйпов һәм С.Шакир әсәрләрендәге сугыш, асылда, фронтовиклар арасынан татар геройларын эзләп табуга, «жинүгә без, татарлар да, зур өләш керттек»не раслауга багышланган иде. Рәсми пропаганда жинүне «победа русского оружия» дип аңлатканга күрә, үзәктә андый әсәрләргә әһәмият биреп торучы булмады диярлек. Гомумән, жинүгә багышланган Кремль мәжлесендә «бөек генералиссимус»: «Пьем за русский народ, первый среди равных»,—дип тост күтәргәннән соң, бәхәс кайсы халыкның икенче, кайсыларның өченче, егерменче, кырыгынчы урында булулары турында барды.

Әле менә узган елда Г.Владимовның Ватан сугышына багышланган «Генерал һәм аның армиясе» дигән әсәре дөнья күрде. Беренче бөтендөнья сугышынан соң башланган эзләнүләрдән, Икенче бөтендөнья сугышынан соң кешелек дөньясындагы һәм адәми затлар психологиясендәге кара көчләрнең каян килеп чыгуын аңлаткан философия — экзистенциализм барлыкка килде. Владимовның әсәрендә гажәп кыйммәтле, сугышның нәрсә икәнлеген аңларга ярдәм итәрлек тирән фикерләр бар. Моңа кадәр сугышны шул дәрәжәдә тирәннән анализлаган әсәр барлыгын хәтерләмим мин.

Ватан сугышы турында язганда без сугышны 1945 елның 9 маенда тәмамланды дип исбатлыйбыз. Чынбарлыкта исә, СССР 9 майдан жин сызганып яңа сугышка әзерләнә башлады. Әзерлек эше белән генә канәгәтләнмичә, сугыш утын Жир шарының төрле төбәкләренә таратырга тотынды. Корея һәм Вьетнам сугышы, Куба һәм Никарагуа, Хәбәшстан һәм Сомали, Мисыр һәм

Израил, Конго һәм Ангола, Әфганстан һәм Гыйрак, Иран һәм Курдстан, Босния һәм Герцоговина — аларның барысын да санап бетерерлекмени! Һәм шул сугышларның барысында да СССРда (хәзер инде Рәсәйдә) ясаган корал, шушы илнең империячел сәясәте һәм хәрби инструкторлары катнашуында алып барылды.

Ниһаять, сугыш бумеранг рәвешендә әйләнеп, СССРның үзенә кайтты. Чечнядан соң сугышның кайсы төбәктә кабынуы безгә билгеле түгел...

* * *

Ялгышмасам, Ключевский язган Рәсәй тарихының дүртенче томында бу турыда шактый тулы мәгълүмат бирелгән. Сугышка катнашучыларга ганимәт өлеше чыгару, каланы алганнан соң өч көнгә аны солдатлар кулына тапшыру (талау, хатын-кызны көчләү өчен), исән калып сугыштан кайтучыларга бик күп өстенлекләр бирү, тол калган солдаткаларны салымнан коткару, дәүләт тарафыннан аларга ярдәм күрсәтү Явыз Иванның бабасы Иван III чорында ук җайга салына. Оештыручыларга гына түгел, катнашучыларга да сугыш файдалы булырга тиеш. Матди файдадан тыш сугышка катнашучыга әхлакый яктан да өстенлекләр оештырырга кирәк. Күршеләренен җирләрен яулап алу бәрабәренә әкрәнләп байлык керә башлый. Шуңа өстәп, сугыш кирәк-ярагына дип Рәсәй үз халкын да төрле салымнар белән аяусыз талап тора. Көч туплауны, корал әзерләүне, соңгы чиктә, җиңүне шушы юл белән оештыра баралар.

Революциядән соң, дәрәслекләрдә «Рәсәй — халыклар төрмәсе» дип язган чакларда, Шамиль — азатлык өчен көрәшкән халык герое итеп, Пугачев явын бастырган өчен Суворовны — Әби патшаның сатрапы, патша хөкүмәтенен яулап алуларын колониаль сәясәт дип аңлаткан чорда бер мөлне шовинистик пропаганда тукталып торды. Кайсы санда икәнлеген хәтерләмим, 1939 елны «Правда» газетасында «Мы не иваны не помнящие родства» дип башланган мәкалә басылып чыкты. Мәкаләдә Илья Муромец, Добрыня Никитич һәм Алеша Поповичны мыскыллап, шуларга каршы сатирик поэма язган Демьян Бедныйны пыр туздырып тәнкыйть белән тукмадылар. Үзәк Комитет газетасының баш мәкаләсендә, совет чорында беренче тапкыр, патша заманындагы җиңүләргә күккә чөеп мактау, патша яугирләренен батырлыкларын, аларның җиңүләрен яш буынны тәрбияләүдә үрнәк итеп куярга кирәк дигән рәсми фикер әйтелде.

Моңа кадәр бары тик гражданнар сугышы геройлары гына тәрбия эшендә үрнәк итеп кулланыла иде.

Ватан сугышы жинү белән тәмамлангач, сугышта күрсәтелгән геройлыкларны күкләргә чөеп зурлау, батырларча сугышуны иң изге, иң бөек сыйфат итеп күрсәтү пропаганда эшенең үзәк конвейерына куелып, әдәбият, көндәлек матбугат, кино, радио, телевидение аша мул сулы дәрәя булып жәмгыять өстенә ага башлады. Сугыш ветеранын да онытмадылар. Син ватанны фашизмнан саклап калдың, кан койдың, авырлыктар кичердең, без сине беркайчан да онытмабыз, һәрдаим ихтирам итәбез, пенсияне сиңа башкалардан күбрәк түлибез, салымнарны кечерәйтеп салабыз һ.б., һ.б. өстенлекләр белән тәмин итеп торабыз, дип туктаусыз тукуп тордылар.

Чын сугыш ветераннары арасында комсызлар сирәк очрый. Алар, чыннан да, өздән дә канәгать. Аларның күбесе өстенлекләр бирүнең төп сәбәбен аңлап та бетермиләр. Чынбарлыкта исә, ветераннарда биргән привилегиянең төп максаты — яшъ буынны сугышка ихтирам белән карарга өйрәтеп тәрбияләү өчен. Әнә сугышка катнашучылар нинди почетта, әгәр киләчәктә сугышка барсагыз, сезгә дә шундый почет һәм өстенлекләр биреләчөк. Хакимиятнең төп максаты менә шуннан гыйбарәт.

Девальвация башлангач, халык кибеттәге товарларны кырып-себереп алырга тотынды. Бигрәк тә азык-төлекне. Көнбагыш маен алу өчен чиратта торабыз. Сатучы кистәте:

— Юкка көтмәгез, мичкәдә ике кешегә житәрлек кенә май калды.

Ике өлешнең берсен пенсионер карт алып өлгерде. Соңгы порция инде күптән алтмыштан узган карчыкка тиешле иде. Шул мәлдә бер таза гына ир бидонын кран астына тыгып өлгерде:

— Минем чиратсыз алырга хакым бар. Мин — сугыш ветераны, — диде ул тавыш куптаручыларга. Өлешеннән колак каккан карчык еларга тотынды:

— Зинһар өчен... Мин үзем ветеран түгел, ләкин... иремне сугышта үтерделәр... Зинһар өчен!

— Минем чиратсыз алырга хакым бар. Давай, тизрәк агыз! — диде ветеран, сатучыны ашыктырып. Шул чакта карчыкның артында чиратта торучы бер яшъ хатын капыл гына кизәнде дә бидоны белән ветеранның маңгаена тондырды.

Милицционер килеп аралаганчы яшъ хатын да, ветеран да, аларны аерырга тырышучылар да канга батып

өлгергәннәр иде инде. «Жинаятьчеләр»не милиционер алып киткәч тә ызгыш, кычкырыш шактый озак дәвам итте. Бөрелешне башлап жибәргән шул ике бәндөнән кайсы гаепле икәнлеген ачыклауны укучыга тапшырып, икенче манзарага күчәм.

Чөчтарашханәдә чират көтеп утырабыз. Янымда сугыш ветераны. Кулында бушлай чөч алдырыр өчен муниципалитет биргән талон. Картлач шундый канәгать:

— Кер юдырткан, киём чистарткан өчен түлөргә дә талоннар бирделәр,— дип безгә күрсәтеп куанып утыра. Ниһаять, ветеранның чираты житте. Аны ашык-пошык кына «эшкөртеп» алдылар. Мескеннән чөчөн әйтерсең эт талаган. Без парикмахер кызны тирги башладык.

— Талон өләшкәннән соң чөч алдыруның хақы ике тапкырга күтәрелде,— дип аклана чибәр кыз.— Миңа әле сез рәхмәт әйтергә тиеш. Башкалар талон тотып килгәннәрне креслога утыртмыйлар да.

Ә ветеран, чыннан да, бәхетле иде. Прическасы бозылуы аның кәефен һич тә төшерә алмады. Шул чакта мин Италиянән Савона портында очраткан Америка ветеранын исемә төшердем. Ул «Юлий Цезарь» исемле океан лайнерына утырып үзенң сугышып йөргән жирләрен карарга килгән иде. Лайнерда йөрү бушлай булудан файдаланып, янки катафалк зурлыгындагы «понтиак»ка карчыгын, ике кызын да утыртып алып килгән. Бушлай өләшеп йөрер өчен ветеран машинасының багажнигына АКШ флагы төшерелгән водолазкалар һәм башка вәтәк сувенирлар төягән. Ветеран исә АКШ хөкүмәтен, президент Рейганны эт итеп сүтә:

— Сукины дети,— ди янки.— Оныгымның Италияне күрәсе килә иде. Оныгың сиңең гаилә әгъзасы түгел, түләүсез утырта алмыйбыз диләр, сукины дети!

АКШ ветераны шундый бәхетсез, хакимияткә шундый ачулы, өстенлеккә канәгать түгел...

* * *

Сугыш беткәнгә май аенда илле ел тулды. Ватан сугышына катнашучылар көннән-көн азая, ә ветераннар саны бер дә азаймаган шикелле. Чөчөн сугышында кан коючыларга да «ветеран» кенәгәсе бирерләр. Чөчөн сугышында «Рәсәй герое» дәрәжәсенә ирешүчеләр саны инде берничә дистәгә житте шикелле. 1993 елның 4 октябрәндә Ак йортны штурмлаган өчен элеккеге Эчке эшләр министры генерал Еринга «Рәсәй герое» дигән исем биреп, түшенә алтын йолдыз тактылар.

Бюрократик системаның мәңгелектән килгән һәм киләчәктә дә мәңге хөкем итәчәк бер корыч кануны бар: әгәр синең кулыңда мөһер суккан кәгазгә булмаса, Александр Матросов каһарманлыгын кырык тапкыр кабатлап, күкрәгәң белән амбразура капла, син ветеран да түгел, участник та түгел. Разбой сал, мангаенны ташка бәр, ачлык игълан ит — барыбер синең сугышка катнашуыңа ышанмыйлар, әгәр кулыңда мөһер сугылган кәгазгә булмаса. Шуңа кәгазгә алу законлы булсын өчен югарыдан төшерелгән карар, яисә ниндидер әмер булу шарт.

Мәсәлән, мин утыз елга якын чит илләргә корал ташыдым. Канлы сугыш барган «кайнар нокталарга». Портка кача-посагына төнлә кереп туктыйсың, коралларны төяп бетергәч, шулай ук кача-поса чыгып китәсәң дә суга төшкән шикелле югаласың. Сугыш барган жирдә корабтан корал бушатканда өстенә бомба да ява, «кайнар нокта»га якынлашканда каршы якның хәрби кораблары сина орудие көпшәләрен төбәп озатып баралар. Көпшәнен куркыныч кара тишегеннән снарядның кайчан очып чыгасын, кайчан синең палубаның айкап ташлаячагын алдан белә алмыйсың. Төнәң чымырдап, йөрәгәң леп-леп итеп тиккәнән тыңлап, көтәсәң, көтәсәң... Ничәмә еллар дөвамында мин шуңа газәпләрне кичердем, ә сугыш барган жиргә корал ташучыларны «катнашучыга» санарга дигән приказ булмаганлыктан, без шушы көнгә кадәр «катнашмаучылар» саналып йөрибез. Аның каравы, Ватан сугышы елларында мин сугышчан заданиегә очмасам да «катнашучы» саналам. Кораллы көчләр министрының указы мине ветеранга санарга куша.

Рәсәйдәге «закон как дышло» шартларында ветеранлык кәгазгә эләктерүне максат итеп куйган кешегә шактыйгына мөмкинлекләр бар. Мәсәлән, минем дустанының әнисе сугыш вакытында Дәүләт оборона комитетында машинистка булып эшләгән. Фронт Мәскәүгә якынлашканда аны Куйбышевка күчәргәннәр. Фронт ерагайгач, тагын Мәскәүгә кайткан. Карчык — сугыш ветераны. Документлары — полный ажур.

Николай Иванович — артист. Пенсиягә чыккач сценарийлар яза башлаган. Без аның белән ижат йортында таныштык. Заманында уналты яшьлек Николаша театр студиясендә артистлыкка укып йөргән. Фронт Мәскәүгә якынлашканда, студия шәкертләре күмәк рәвештә военкоматка барып, ополчениегә язылып кайтканнар. Берничә көннән театры эвакуациягә озатканнар. Баш режиссер берничә шәкертне, шуңа исәптән, Николайны да тылга

алып киткән. Военкомат исемлегендә Николайның фамилиясе калган һәм шул исемлек нигезендә Николай Ивановичка ветеран билеты язып биргәннәр.

Сугыш шартларында да бит әле «катнашу»ның төрлесе бар. Мәсәлән, фашистлар зур тизлек белән Мәскәүгә якынлашып килгәч, безнең гаскәрләр чигенгән чакта НКВД солдатларыннан төзелгән заградотрядлар эшкә керештеләр. Бу турыда шактый күп мәгълүмат тупланган. Әйтик, батальон «Н» биеклегеннән дошманны куып жибәрәп, шунда позиция тотарга приказ алды. Батальон атакага ташланды. Каршы яктан фашистлар аталар, арттан атакага баручыларга автоматларын төзәп заградотряд сугышчылары килә. Заградотрядта хезмәт итүчеләргә дә ветеран дигән изге исемне бирделәр. Бу эшкә укучы ничек карый икән?

Беркайчан да сугыш татымаган илләрне, сугыш күрмәгән халыкларны күзәтеп йөргәнем бар. Көнбатыш әдәбияты сугышта катнашучыларны «юкка чыгарылган» буын дип дәрәс бәяли. Сугыш ветеранның тәнендә черки тешлөгән кадәр генә эз калдырмаса да, аның йөрәгендә, психологиясендә каты жәрәхәт үлгәнче яши. Үлем белән күзгә-күз очрашу беркайчан да кешедә уңай тәэсир калдырмый. Сугышка катнашмаучылар да анда йө әтисен, йө абыйсын, яисә башка бер туганын югалткан. Шуңа өстәп, сугыш алып килгән кайгы-хәсрәт, канга буялган атмосфера адәм баласының табигатен агулаган. Менә шул агу буыннан-буынга тапшырылып, яшәешне гарипләндереп тора. Сугыш иле — кайгы-хәсрәт иле, жәбер, гаделсезлек иле...

* * *

Ярты гасыр үтте бит. Инде сугыш онытыла да башлаган иде. Инде без сугышның чиркандыргыч хатирәләрен тарих тулысынча йотып бетерер дигән өмет белән яши башлаган идек. Кинәт, сугышны телевизор экраныннан күрдек. Танкта янып күмергә әйләнгән танкистларны, жирдә аунап яткан аяк-кулларны, череп, сасып яткан мәетләрне һәм жир белән тигезләнгән Грозный шәһәрне. 1995 елның 19 январенда Кремльдән президент Ельцин безне кисәтте: «Пусть трагедия, пережитая Россией и чеченским народом, послужит уроком для народов и политиков». Тукта, тукта! Бу сүзләрнең мәгънәсен дикъкать белән анализлап карыйк әле. Бу бит турыдан-туры янау, куркыту. Әгәр безнең диктатка буйсынырга теләмичә мөстәкыйльлеккә, ирекке омтылырга телисез икән, сезне

дә Чечня фажигасе көтә дигән сүз бит бу сәясәт телен-
нән кеше теленә тәржемә иткәндә. Кемгә карата, кайсы
халыкларга, нинди сәясәтчеләргә юнәлгән бу янау? Ә
бит бу сүзләргә өлөс күптән түгел генә «Мөстәкыйльлекне
күпме теләсәгез шулкадәр алыгыз!» — дип вәгъдә биргән
президент әйтә. Димәк, Рәсәй шартларында беркемгә
дә, шул исәптән президентның үзенә дә, ышанырга
ярамый. Димәк, Рәсәй чынбарлыгында бер генә бәхәс
дә кан коймыйча, бомбага тотмыйча, танкларга тап-
татмыйча хәл итеп булмый? Илнең язмышын хәл итәр
өчен халык тарафыннан сайланган парламентны да хәтта
Ак йортка бикләп туп атып кына президент үз җаена
бора алды.

Ватан сугышына бәйле бер генә вакыйганы да Чечня-
дагы кан коюдан аерып булмый башлады. Чеченнар да
бит Ватан сугышында СССРны (шулай атасак та асылда
ул барыбер шул ук патша заманындагы Рәсәй империя-
се иде инде) коткару өчен кан койдылар. Кавказлыларга
хас батырлык һәм кыюлык белән сугышты алар. Дудаевны
атом бомбалары йөртә торган стратегик бомбардировщи-
лар дивизиясенен командиры, армиядәге иң җаваплы,
иң зур төгәллек, кыюлык һәм акыл таләп иткән, туры-
дан-туры баш командующийга гына буйсына торган
урынга билгеләү очраклы хәл түгел иде. Чечен нинди
генә очракта да, әйткән сүзен тотса, биргән вәгъдәсен
үти. Икейөзле була белмәү аларның каннарында,
күзәнәкләрендә. Фронтта кан коеп йөргән тугры чечен
фронтвикларның аналарын, балаларын, хатыннарын
1944 елны тимер юл станциясенә куып китереп хайван
ташый торган вагоннарда бикләделәр дә туган туфра-
ларыннан сөрделәр.

Авыруларны, гарипләргә сарайларга бикләп керсін
сикереп яндырдылар. Азатлык сөюче тау халкы — чеченнар-
ның алтмыш проценты сөргендә үлдә. 50 нче елларда
басылып чыккан тарих китапларында, сүзлекләрдә «че-
чен», «балкар», «кырым татары» дигән сүз бөтенләй юк
иде. Димәк, геноцидның максаты аларны тулысынча юкка
чыгару булган. Бу хәшәрәтлек, бу ерткычлык чеченнар
тарафыннан җавапсыз калырга тиеш түгел иде. Ярты
гасыр буе аларның каннарында нәфрәт, үч кайнады.
Чечен сугышы 1994 елның 11 декабрендә башланды дип
уйлаган кеше бик нык ялгыш. Чечен сугышы аларны
ватаннарыннан куган көнне 1944 елның 23 февралендә
башланды. Һәм аны чеченнар түгел, геноцидны оештыру-
чы Берия палачлары башлады. Ул чакта карт-корынын,
хатын-кызнын, бала-чаганың кулында корал юк иде.

Палачларның кораллы сугышына каршы чеченнар бары тик нәфрәт кенә туплый алдылар. Нәфрәт һәм өмет.

Ниһаять, геноцидтан да әшәке, икейөзле, ымсындыргыч ялган: президент Ельцин татарларга «Мөстәкыйльлекне теләгән кадәр алыгыз!» дип вәгъдә бирә. Билгеле, бу вәгъдә татарларга гына бирелмәгән иде. Биргән вәгъдәләрен бозарга өйрәнмәгән чечен халкы бу вәгъдәгә ихлас күнелдән ышанды һәм шундук мөстәкыйльлекне хәл итәргә кереште.

Казан татарларына геноцид оештырылмады дип бары тик дөм томана кеше генә әйтә ала. Сугыш беткәч, уналты-унсигез яшьлек кызларны, буыннары да ныгып өлгөрмәгән яшь егетләргә кая озаттылар? Нәкъ шул яшьтәге үсмерләргә Украинадан һәм оккупациягә эләккән башка төбәкләрдән сугыш вакытында Алманиягә озату турында дистәләгән томда китаплар язылган. Ә бит миллионлаган тонна кара алтын бәрәп чыгып торган жирдә ач, хәерчелектә яшәгән татар үсмерләргә ерак шахталарда, урман кисүдә, торф чыгаруда, бәлки тамагыбыз туяр, өстөбезгә киём рәтле алырбыз дип, татарга хас самими беркатлылык белән өметләнәп киттеләр. Татарстан жиренә килгән эшелоннарда Валентин Распутин «архаровцы» дип атаган әтрәгәләм төялгән иде. Революция чорына багышлап берничә том тарих китабы язган көжә-сакал Солженицын телевизор экранынан: «Татарстанда татарлар бары тик 42 генә процент, аларның бернинди республика төзәргә хаклары юк, кичекмәстән губерния төзи башларга вакыт»,— дип демагогия чөчә.

Бу бүлекне мин юкка гына «патриотлык хисе» дип атамадым. Безгә, ясләгә йөри башлаганнан бирле, тукуп торылган «совет патриотлыгы һәм пролетар интернационалыгы» югарыда сурәтләнгән вакыйгаларга катнашып, карашыбызга кереп урнаша торды. Һәм, чыннан да, мөкаләненң башында искә алынган Леви-Брюльненң фәнни ачышын кулланмыйча, берничек тә очына чыгып булмый. Төнъяк Кавказ халыкларын, кырым татарларын кырып бетерү. Иң тырыш, иң эшчән социаль катламны «кулак» атлы мәсхәрәле мөһер сугып кырып ташлау. Белемле, алдынгы карашлы, мөстәкыйль фикер йөртә белгән интеллигенцияне атып юкка чыгару. Боларның барысы да Сталин эше. Ә гади халык «бөөк юлбашчыны» сабийларча сагына. Сагына гына түгел, «әгәр ул исән булса,— ди гомер буе бюрократларга канын эчертеп, аларның тамакларын туйдырып торган мескен халык,— без әле бүгенге көндә дә бәхетле яшәр идек». Сталинны сагыну-чылар жыелган жирдә демократияне яклап: «Борынгы.

греклар заманында, Ренессанс чорында, бүгенге Японияда, Сингапурда, Швейцарияда рэхәт, мул көнкуреш, кешенен хокукларын яклау бары тик демократия шартларында гына мөмкинлек тапты», — дип каршы әйтә күрмәгез тагын. Рәсәй чынбарлыгында «демократия» битлеген кичәге партократлар, ришвәтчеләр, мафиозилар киделәр, «Чит илләрнен күбесендә халык бай, тыныч һәм иректә яши»не гади халык кичәге пропагандадан аерып ала алмый. Аның ышанмаска хакы бар. Халык дәрәс эшли. Беркемгә ышанмау — бүгенге ялганнардан саклану чарасы.

«Күмәк күзаллау», «мифологик караш», «параллель мантийк» безнен һәммәбездә тулып ята. «Менә мин андыйм, ә алар — томаналар, анламыйлар», — дип әйтергә беребезнен дә батырлыгы житми.

* * *

Инде ничәмә гасыр Рәсәйнен төп көсебе — миллионлаган гаскәр асрау. Кораллы гаскәрнен төп вазифасы — сугышу. Сугышмыйча торган армия әкрәнләп үзенен гайрәтен, батырлыгын югалта. Белмим, күршеләрнен жирләрән басып алып, жирен зурайтуны туктаусыз кайгыртып тормаса, Рәсәй империясе яши алыр идеме икән?

Империя шартларында ирләр затының күпчелеге казармада тәрбия алып тора. Буыннан буынга, бабадан атага, атадан балага казарма гадәтләре, бүгенге көндә «дедовщина» дип аталган көчне законнан һәм әхлак кануннарыннан өстен кую гадәте жәмгыятьтә чиктән тыш киң таралган, бу гадәт рәсәйлеләрнен психологиясенә сөңеп беткән. Бәлки һәр чорга хас үзенен «дедовщина»сы булгандыр? Бу проблеманы тарихи социологларга махсус өйрәнергә кирәк иде.

Сугыш чорында «дедовщина» менә ниндирәк иде.

1944 елның көзе. Татарстанның барлык районнарыннан жыйган призывникларны Бөгелмәдә бер мәктәпнен спорт залына китереп тутырдылар. Әллә нинди төшенкелек. Күп малайлар өчен бу беренче тапкыр еракта, өй жылысыннан, әнкә кайгыртуыннан читтә, тома билгесезлектә калу иде. Китәсе көнне барысы да, шул исәптән, гомерендә авызына бер тамчы арагы алмаган малайлар да бик өшөкә эчкәннәр. Үтереп баш авырта. Күңел болгана. Биш-

төрле капчыкларыбызны баш астына салып, юылмаган, себерелмөгән пычрак идәнгә яттык. Күзгә йокы керми. Кемдер ут яндырды. Бер төркем хулиган өерелеп ишектән залга ургылды:

— Татарва! Потрусите сидора! Шмон устраивать будем! Самогон и водяру выставьте сразу — все равно найдем!

Бу сүзләргә ул чорда бик тө модный саналган, тезгә житеп торган «московка» пальто кигән, жәнлекнекенә охшаган сирәк, нечкә тешле бәндә кычкырды. Безнең капчыкларны чишеп самогон эзләргә тотындылар. Каклаган иттән, газиз баласына пешереп балга катырган бавырсактан да баш тартмый иде бандитлар. Кайбер капчыкларны тибеп очыралар. Идәнгә сохари коелды. Армиягә китәр алдыннан махсус бәйләнгән өч бармаклы бияләйләр идәндә аунап ята.

Иллөгә якын, өле унжидене тутырып та бетермөгән таза егетләр бандитлар чыгып киткөч шыншый башладык: «Военкоматка белгертергә кирәк...» «Жалоба язарга...» «Аларның безне таларга хаклары юк иде». Шыншу, зарлану, мескенләну китте. Миңа өле дә оят. Татар язмышы бу. Татар куркаклыгы. Нәкъ безнеңчә — оеша, берләшә белмәү. Безнең каннарга кереп оялаган коллык бу.

Икенче төнне безне эшелонга төйи башладылар. Ни күзәбез белән күрик, теге бандитлар безнең белән Кызыл Армия сафына баралар. Паханның фамилиясен дә ачыкладык: Славка Афанасьев, Бөгелмә горсоветы рәисенен сөекле малае...

Белмим, шундый инструкция булгандыр инде. Сугыш елларында гаскәрләргә төнлә озаталар, төнлә китереп бушаталар иде. Бәлки бары безгә генә шулай туры килгәндер? Пенза өлкәсендәге Кузнецк станциясенә дә төн урталарында китереп бушаттылар. Сафка тезеп шөһәр эченә алып керделәр дә кызыл кирпечтән салган мунчага китереп тутырдылар. Мунчага керер алдыннан безне спекулянтлар чорнап алды: «Сатыгыз, барыбер кире кайтарып бирмиләр...». Шунысы кызык, бер генә авыл малае да киemen сатмады. Шөһәрнекеләр мунча эченә шөрә калып диярлек керделәр.

Киёмнәргә салып ташлау белән чөчнә кырып ыргыталар, култык асларын, гаүрәт тирәсен... Шуннан соң гына кулга «шайка» (тас) тоттыралар һәм туңып үләрлек салкын

юыну бүлмәсенә куып кертәләр. Шайкадагы су да боздай салкын. Юынып чыгуға — хәрби киём.

Шинель минем теземә дә житми иде. Гимнастерка Халхин-Гол сугышы чорында тегелгән — кайтарма якалы. Минә шунысы тетрәндерде, әле шактый яңа гимнастерканың уң як күкрәк турысында бер ямаулык, икенчесе — сул як жилкә турында. Алгы яктагы ямау кечкенә генә, арка ягындагысы уч хәтле. Гимнастеркамның беренче (бәлки икенче, өченче) хужасы пуляларны, һичшиксез, атакага барганда алгандыр.

Сафка тезә башлагач күрәп алдым — бер бәләкәй малайның шинель итәге унсигезенче гасырда патша хатыннары киеп йөргән парадный күлмәкнеке шикелле, жирдән сөйрәлеп бара. Командирлар күрәп алганчы без тиз генә алмаштык. Мукшы малае иде, фамилиясе әле дә хәтеремдә — Трункин. Хезмәт итә башлагач ул миңа каяндыр «Дон Кихот»ны табып бирде. Мин аңа шушы көнгә кадәр рәхмәт укыйм.

Сафка тезеп, шәһәрдән алып чыгып киттеләр. Суык. Шыксызлык. Киём тәнгә ят. Кирза итек аякны кыса. Гомеремдә ыштыр ураганым юк иде. Хәтта ат жигеп сабан сөргәндә дә оекбаш киеп йөрдем, сабан артыннан буразнага батып барганда ыштыр оекбаштан күп мәртәбә кулайрак булса да.

Кар баскан калкулыктар арасындагы бер мәйданга китереп туктаттылар да роталарга бүлөргә тотындылар. Калкып торган кар өемнәре землянка булып чыкты. Һәр ротага бер землянка. Эчкә алып кереп урнаштыра башладылар. «Нары» дип аталган ике катлы тоташ землянканың буеннан-буена эшләнгән сәкеләр. Безне шунда урнаштырдылар. Одеядларга бирка тегеп, шинельләребезнең яклары астына шәмәхә каләм белән фамилияләребезне яздырткач, отбой уйнадылар.

Фронттан яраланып кайтучылар хәрби киёмгә күчкәндә ничек кенә булса да оекбашны саклап калырга киңәш биргәннәр иде. Өйдән алып килгән өйберләргә хужасында калдырмас өчен бик каты тордылар. Оекбашны берсе эченә икенчесен тыгып, мин мунчала ясадым. Һәм дәрәс эшләгән булып чыктым. Одеяд астына кереп яту белән арка өши, аяктар туңа башлады. Чалбар кесәсенә яшергән йон оекбашны киеп, аякларымны майдай жылыттым.

Иртә шатланганмын икән. Карсак буйлы бер ефрейтор, одеялларны ачып, новобранецларның яту тәртипләрен тикшереп йөри иде. Оекбашны күрү белән мине торгызып юеш, салкын идәнгә бастырды. Тагын шундый өч-дүрт «жинаятьче» фаш ителде, арада үзенә кавалеристлар өчен махсус тегелгән озын шинелен миңа бүләк иткән Трункин да бар иде.

Ефрейтор безне сафка тезде. Ул үзенә фамилиясен дә әйтте — Мудрецов. Законы шундый — начальникның фамилиясе күк күкрәгән шикелле яңгырап, эченә боз салкыны өрәп торырга тиеш. Мудрецов миңа (арадагы иң озын салагага) швабра тоттырды, Трункинга — чүпрәк, бер егеткә (Азат исемле Шөгәр малае иде, фамилиясе онытылган) — чиләк. Идән юарга керештек. Юып бетергәч, Трункин ефрейторга барып әйтте. Мудрецов килде, кесәсеннән кульяулыгы чыгарып, идәнне ышкыды.

— Повторить!

Новобранецлар йокыдан уянганчы барыбер өлгереп булмас, дип аңлата башлаган идем, ефрейтор минем урысча белмәвемне эләктереп алды.

— Йолдаш! Ясненько. Вдобавок — разгильдяй. Мы тебя заставим.

Сугыш елларында «йолдаш» («юлдаш»тан бозып үзгәртелгән) мәсхәрәле кушаматны урысча белмәгән, никадәр тырышса да солдатлыкка өйрәнә алмаган, гел кара эшкә, абруйны төшерә торган вазифага билгеләнә торган төрки халык вәкиленә тагалар иде. Чыннан да, иртәнге барлау вакытында икенче взводның беренче отделениесенә һәртөрле өйрәнүләргә каршы килә, «фәлсәфә» куерта (совет чорында армиядә генә түгел, бар жирдә диярлек «фәлсәфә» сүзе мәсхәрәле яңгырый иде) торган разгильдяй «йолдаш» эләккән. Отделение, минем кем икәнлегемне белеп, уяу булырга, кимчеләкләремне бетерер өчен отделение командирына ярдәм итәргә тиеш.

Икенче төнне дә миннән идән юдырттылар, өченче төнне бәдрәф казырга кырык градуслы суыкка чыгарып подъемга кадәр тоттылар. Дүртенче төнне дә Мудрецов, кулыма көрәк тоттырып, бәдрәф чокыры казырга алып чыкты. Минем инде таш булып каткан туң жирне казу түгел, аягымны сөйрәп йөрер хәлем дә калмаган иде. Көндөз без иртәдән кичкә кадәр стройда йөрергә

өйрөнөбөз, пластунча шуышабыз, атакага ташланып, штык белөн салам карачкының эчөгөсөн айкыйбыз.

Мудрецов мине чокыр янына китереп бастырды.

— Прыгай!

Карангы. Чокырның төбө күренми. Бармак кыймылдатырга да хөл юк. Өстөвенө, бэгырьлөрне ачиттырып, тау булып кинэт өстемә өөлгән гаделсезлек йөрөгемне тырный.

— Кому приказывают! Прыгай, йолдаш! — Мудрецов минем аркама китереп тондырды.

Башындагы бүреге очып карга төшкөч кенә мин нәрсә эшлэгәнәмне аңлап алдым. Үзеннән-үзе, аңсыз рәвештә килеп чыкты бу хәрәкәт. Мин, бар көчемне жыеп, ефрейторның бугазына көрәк йөзө белән селтәнгәнмен икән. Отделение командиры башын иеп өлгергән икән; һәм шуның белән ул үзенәң гомерен, мине исә штрафбаттан коткарып калган.

Көрәкне чокырга ыргыттым да землянкага киттем. Чишенүемне дә, башымны мендәргә төртүемне дә хәтерләмим. Подъем тавышын ишетеп сафка барып баскач, беренче сүз мине штрафбатка жибөрү турында булып дип көтә башладым. Белмим, ефрейтор курыкты булса кирәк. Кансыз, аяусыз ерткыч кеше һәр очракта куркак була бит ул.

Белмим, бәлки армиядә «тәрбия» бирү тәртибе хәзер үзгәргәндер?

Оборона министры итеп Грачевны билгеләү шул Явыз Иван чорыннан бирле яшәп килгән «дедовщина» әле һаман да исәндер дигән фикергә китерә. Мин «курс молодого бойца» дип аталган академияне үткәндә өйрәтү, тәрбияләү методикасы шундый иде: бер-ике разгильдяй — «йолдаш»ны фаш итеп, башкаларны куркытыр өчен аларны туктаусыз жәберләп торырга, берничә «отличник»ны туктаусыз мактап, башкаларга үрнәк итеп тотарга.

«Яшь сугышчы» курсың үтеп, укырга керешкәч, остазларым, «йолдаш»лыгымнан тыш, Аллаһы Тәгалә тарафыннан миңа шактый әйбәт хәтер бирелгәнлеген ачыкладылар. Белмим, ефрейтор Мудрецов әллә укчы-радистлыкка өйрәнәп фронтка элөгүдән курыкты, әллә инде аның миендәге сырлар бик аз булып чыкты — аны, курсантлыктан азат итеп, аэродром саклау ротасына күчерделәр.

Һәм, шуны әйтергә кирәк, «яшь сугышчы курсы» үткәндә ачка интегүләр (тикшерү вакытында интендантларның безгә дигән азык-төлекне «сул якка» озатып, үзләренә байлык туплаулары мәгълүм булды), Мудрецовның золымы инде күптән онытылды. Сугыш еллары искә төшкәндә минем күз алдыма дуслар килеп баса. Белмим, бәлки шундый авыр елларда, казармадагы рухы шыксызлык, андагы хайвани инстинкт өстенлек иткән чакларда гына барлыкка килә торгандыр ул тирән һәм мәңге онытылмаслык көчле дуслык хисе.

Беренче тапкыр строй каршына чыгарып миңа благодарность белдергән Бөгелмә малае помкомвзвод Толя Тигелевкә мин шушы көнгә кадәр рәхмәт укыйм. Ротада хезмәт итүчеләргә ул минем «йолдаш» түтеллегемне һәм, киресенчә, киләчәктә хәрби белем үзләштерүдә мине зур уңышлар көткәнән белгертте һәм шуның белән мине Мудрецовтан йолып калды. Үземнең якташым, Баулы егете Рифкәт Мөхәммәдиев искә төшә. Пенза егете Иван Плешаков, Казагыстаннан алынган Рәшит Агишев, Свияга егете Александр Касыймовлар искә төшкән чакта күңелгә дулкын булып жылы хис йөгәрә дә дөньялар яктыра, күкрәк эчендә эчке бер рәхәтлек туа.

Мин еш кына «Урыс белән дус булсаң, балтаң биләндә булсын», дигән тетрәндергеч татар әйтеменең каян килеп чыгуын, нинди шартларда тууын аңларга тырышам. Бу турыда минем ике версиям бар: беренчесе, Казан ханлыгын яулаган еллар һәм чукуындырулар чоры; бу чорда мәкальнең эчтәлеген кан коюда, талауда катнашкан һәр урыска карата кулланганнар булса кирәк. Икенче версия, хакимияттә утыручы урысларга карата. Бусы әле бүгенге көндә дә актуаль яңгырый. Ельцин тирәсендәге сәясәтчеләр, Иван Рыбкиннар, Шумейколар безгә, жай чыккан саен, сезне Чечня язмышы көтә дип кисәтеп, яисә киная ясап торалар.

* * *

Ватан сугышын вакыт тарих төпкеленә һаман тирәнрәк этәрә. Ул чор кешеләре отыры сирәгәя бара. Озакламый сугышка катнашучыларны күргәннәр дә, фани дөньядагы эшләрен бетереп, мәңгелеккә кереп эреп бетәчәкләр.

Ватан сугышын, гомумән, сугышның нәрсә икәнле-

ген анлар өчен без көчебез житкән кадәр зирәклегезне, акылны, ниһаять, кырып-себереп булса да инде бездә бетеп барган әхлакны бергә туплап, Чечняда нинди сугыш барганын, аны кемнәр башлаганын, шушы кан коюны кемгә файда, кемгә иксез-чиксез канлы һәлакәт алып килүен анларга тиешбез. Чечен сугышында Рәсәйнең инде менә биш гасыр гамәлгә ашырып килгән милитаристик сәясәте пыяла линза аша үткән кояш нурларыдай бер ноктага тупланган. Сугышсыз яши алмау. Катлаулы проблемаларны корал көче белән хәл итү.

Көнбатышта «юкка чыгарылган буын» дип сугышка катнашучыларны атыйлар. Мәсәлән, без, татарлар, туксан тугыз процентка «юкка чыгарылган», имгәтелгән халык. Ярый әле бу хакыйкәтне аңлап житкермибез, яисә бөтенләй анларга теләмибез. Бу хәл нәрсәгәдер ышанырга, ниндидер өметләр багларга, кыскасы, алданып, үзебезгә үзебез күз буяп яшәргә ярдәм итә.

Быел мин кышны Баулыда үткөрдем. Беренче карашка рәхәт анда. Тыныч. Ашамлык Мәскәүдәгедән арзан. Кибетләрдә әйбер тулып ята. Ай саен ярминкә. Район культура сараена жыеп ай саен диярлек алдынгыларны бүлөкләп торалар. Халык телендә «кулацкий поселок» дип аталган коттеджлар мөхәлләсә үсә. Урамда карчыклар ватып-жимереп булса да оныклары белән урысча сөйләшеп йөриләр. Культура үсү билгесе. Дәрәс, дин дә шактый зур кыюлык белән тормыш-көнкүрешкә үтәп керә, жәелә шикелле. Мин бит махсус динне өйрәнгән һәм утыз елга якын ислам илләрендә дин тотуны күзәтеп, дикъкәт белән карап йөргән кеше. Минем чагыштырырга мөмкинлегем бар. Дәрәс, һәркем динне әхлакый жегәре, мөмкинлегә житкән кадәр генә үзләштерә ала. Диннең мөмкинлекләре иксез-чиксез. Бүгенге көндә уяна башлаган дин нишләптер күбрәк ашка жыелып Коръән укутута, садака өләшүгә, исламның ритуалларын башкаруга тупланган. Өмет багларга хакыбыз бар: Алла боерса, әкрәнләп дин безнең жаннарыбызга, күңел тирәнлегенә дә үтәп керә алып һәм шәригать кануннары безнең инстинктларыбызны әкрәнләп тәрбияли башлар...

Күршегә телевизор карарга кергән идем. Иллеләр тирәсендәге бер интеллигент ханым килеп керде. Сөйләшә, таныша башладык. Ханым тарих укутучысы икән. Әтисе

зур урыннарда эшлэгән, хэтта бабасы да укымышлы кеше булган. Ханым культура ягыннан артта калганлыкка зарлана. «Безгә әле,— ди ул,— урысларны куып житү өчен ким дигәндә тагын ярты гасыр вакыт кирәк». Билгеле, өлкән абыйлар телендә сөйләшәбез. Чечен мәсьәләсенә күчтек:

— Шул бандитларның күптән көлләрен күккә очырырга кирәк иде,— ди тарих укытучысы.— СССРны жимерделәр, халыкны распустили. Чечнядан соң башка төбәкләрдә дә тәртип урнаштыра башларлар дип өметләнәм.

Мин тизрәк бүрегемә үрелдем. Бераз яшәгәч андый башладым: «Чечняда конституцион тәртип урнаштырырга» ашкынып яшәүчеләр бер тарих укытучысы гына түгел. Бу хакта мин күпләр белән сөйләштем. Күпләрен «тәртип» шартларында яшиселәре килә. Тәртипсезлек кешеләргә рәнжетә, ялыктыра... Тәртипне алар цивилизациягә, чын демократиягә ирешкән илләрдәгечә, әхлакый мохиттә яшәгән законнарны катгый рәвештә үтәп тору дип аңламыйлар. Тәртип саклауны әхлак кануннарын һәм юридик законнарны бозмау, үзара итагатыле булу, шәхси тормыш шартларын тынычлыкны бозмаска жайлап кору икәнлеген дә берничек тә аңлатып булмый. Безне балалар бакчасыннан башлап йодрык тәртибенә, ОМОН солдатлары, танклар белән урнаштыра торган «хакыйкәт» кенә чын, ышанычлы тәртип дип өйрәттеләр. Өйрәттеләр генә түгел, нәкъ урыс менталитетына хас Новочеркасск, Алма-Ата, Баку, Тбилиси, хәзер инде Грозный (бу шәһәрне Явыз Иван исеме белән кем атады икән?) шәһәрендә урнаштырылган «тәртип»не аңлаешлы булсын өчен жиренә житкереп, гамәлгә дә ашырып килделәр. Шуңа каршы чыгарга хәзерлек юк безнең. Куркабыз да инде. Курку безнең мәңгелек юлдаш.

Ватан сугышының без бары тик бер ягын — сугышта күрсәтелгән геройлыкны гына өйрәндәк. Менә бер гажәп үзенчәлекле статистика: Сталин чорында сугыш корбаннарының саны 7 миллион санала иде. Тәхеткә Хрущев утыргач, 20 миллионга үсте. Горбачев чорында корбаннар саны 28 миллион иде инде. Бүгенге көндә, архивларны жентекләп тикшерә, сугыш тарихын житди рәвештә өйрәнә башлагач, сугышта «туп ите»нә өйленүчеләр саны рәсми рәвештә 35 миллионга житте. Бу сан әле тагын да артачак. Яңа жинаятылар, яңа ялганнар ачылачак, чөнки

Рәсәй шартларында сугышта иң көчле, иң хәлиткеч корал итеп ялганны кулланалар. Ялган һәм күз буяуны.

Грозный шөһәрән Сарай, Бату хәрабәләренә өйләндерү, күп мендөгән хатын-кызны, бала-чаганы, картларны, шул исәптән, урыс милләтеннән булучыларны да кырып ташлау турында бүген Рәсәй тәхетендә утыручылар елмаеп, хәтта шундый табигый мөлаемлык белән сөйлиләр. Рәсәйне хәерчелектән коткарырга кирәк дип, авызыбыздан соңгы сыныгыбызны тартып алып жыйган күпме триллионнарны чеченнарны канга батыру өчен, аларның тораclarын, шифаханәләрен, мәктәпләрен жимерер өчен тотып бетерделәр. Бу турыда «Известия», «Московские новости», «Московский комсомолец» язып чыкты. Сугышчан заданиегә, Грозныйга бомба ташларга очканда, бомба «йөгән» шөһәр өстенә бушатып кайткан очучының кулына бишәр миллион акча тоттырып торганнар. Чечен сугышындагы «батырлык»ны шушы юл белән гамәлгә ашырганнар. Хәзер инде хакимият Грозный шөһәрән, Чечен республикасындагы башка шөһәрләренә, мәктәпләренә, балалар бакчаларын торгызу турында сөйли башлады. Киләчәк ун-унбиш елда бездән тартып алган салым акчалары шул «торгызу»га китеп торачак. Юкка гына без Сталинны сагынмыйбыз. Бөек юлбашчыдан да остарак булып чыктылар «тәртип урнаштыру» эшендә Рәсәй тәхетендә утыручылар. Бу илдә «тәртип урнаштыру»ның ысулы шундый. «Тәртип урнаштыру» белән генә чикләнмичә, Рәсәй хөкүмәте Чечняда «яхшы чеченнар»дан жирле администрация оештыра башлады. Шушы эшнә гамәлгә ашыручыларның Бөек Ватан сугышы турында бөтенләй ишеткәннәре юк шикелле.

Нәкъ Чечнядагыча, фашистлар башта Ауropaда, аннан соң СССРның оккупациягә эләккән төбәкләрендә «урындагы администрация» төзеп азапландылар. Алар да бу эшкә «яхшы украинлыларны», «яхшы белорусларны» куеп карадылар. Фашистлар да, нәкъ Грачев шикелле, каршылык күрсәткән авылларны яндырдылар, каршы чыгучыларны үтереп бетерделәр. Буйсынудан баш тартучыларны газ мичләренә тутырып яндырдылар. Никадәр тырышсалар да фашистлар теләкләрен тормышка ашыра алмадылар. Киресенчә, сугыш Азатлык ягына борылгач, теге «яхшы украинлылар», «яхшы белоруслар» фашистларга сатылган полицаилар булып чыкты. Аларның

язмышлары турында сөйләп торасы юк. Ә менә бүгенге көндә нәкъ шул вазифаны өсләренә алырга азапланган чечен чиновниклары турында уйламыйча булмый. Соң бит шәһәр-авылларны жимереп, кешеләрне сытып йөргән дошман танклары артына яшеренеп яшәп тә, идарә итеп тә булмый. «Комсомольская правда» газетасының 17 мартында чыккан санында Грозный шәһәрәндә юкка чыгарылган мәдәният корылмалары саналган: «Полностью разрушены национальная библиотека имени А.П.Чехова, национальный архив, музей изобразительных искусств, городская библиотека, детская библиотека им.Гайдара, телерадиокомитет. Повреждены и утрачены памятники Лермонтову, Полежаеву, Толстому, Чехову». Һәм без ай ярымнан зурлап, изге ниятләр белән моннан илле ел элек туктарга теләп тә туктый алмаган сугышның юбилеен каршыларга жыенабыз.

Кешелек дөньясы тарихында булган сугышларның барысы да кеше үтерү максаты белән оештырылган. Күбрәк үтерә, күбрәк жимерә алган як җиңеп чыга, сугышка катнашучыларын күләмлерәк югалткан, җирен, мөлкәтен саклый алмаган як җиңелә. Бары тик Ватан сугышы дип аталган сугышта гына җиңүче як җиңелүчеләргә караганда җиде тапкыр күбрәк корбан биргән. Җиңүдән соң башланган югалтулар, бөлү, хәерчелеккә калу турында сөйли башласак, озакка китәр иде. Искиткеч фажигале булды бу җиңү...

* * *

Безне Кырым татарларына чит халыкка караган шикелле карарга өйрәттеләр. Без каршы килмәдек, бу фикергә күндәм генә ияләндек. Хәзер инде Идел-Урал, Себер, Әстерхан һәм Кырым татарларын бер милләт итеп күз алдына китерергә тырышыйк. Һәм Рәсәй империясенен барлык төбәкләренә, чит илләргә таралып беткән татарларга да үз итеп карыйк. Кырым татарларына сугышта җиңеп чыгу нәрсә бирде? Әстерхан татарларына? Сугышка кадәр Әстерхан татарларының мәктәпләре, мәдәният сарайлары, туган телләре, милли зыялылары бар иде. Ә бүгенге көндә аларның хәлләре ничек? Чит илләргә таралган татарларга җиңү нәрсә бирде? Сугыштан соң без аларны йөз процентка ватаннарына хыянәт

иткөн сатлыкжаннарға санап йөртә башладык. Алар, чыннан да, шулай сатлык иделәргәмени?

Ниһаять, безгә, Идел-Урал татарларына, жинү нинди өстенлекләр бирде? Телебезне югалту. Милли мәдәниятне пыран-заран китереп ташлау. Жиребездән суырып алган байлыкны корал ясауга тотып исраф итү. Ул коралны Жир шарында сугыш уты кабызу өчен төрле илләргә өләшеп бетерү. Жәннәт шартларына тигъ табигатебезне пычракка буяп, таптатып харап итү. Яшел болыннарыбызны, ишеп уңыш бирә торган ялан-кырларыбызны су астына батыру. Бу өле югалтуларның менән бер өлеше генә. Хәзер инде «первый среди равных» саналган урыс халкын алыык. Бәлки алар сугышта жинеп чыгу аркасында бай, рәхәт, тыныч яши торгандыр? Дистәләгән миллион урыс түрәләрен санамаганда, империянең төп милләте нәкъ безнең шикелле изелеп, иртәгә нинди афәт килерен белмичә, ярым ач, ярым хәерчелектә яши. Хәерчеләр саны көннән-көн ишәя, фетнәле елларның кайчан бетәсен, ничек тәмамланачагын беркем дә әйтә алмый. Димәк, сугышта жинү безнең «өлкән абыйларга» да бәхет һәм куаныч китермәгән. Икенче бөтендөнья сугышы Ходайның анлашылмас кодрәте белән байлыкны да, тыныч яшәүне дә, хөрриятне дә жинелгән илләргә иксез-чиксез күләмдә өеп ташлады. Без, жинүчеләр, сугышта тар-мар итеп ташланган илләргә кулыбызны сузып «христа ради» эстибез. Иң зур галимнәр, иң талантлы сәнгать әһелләре, сәләтле яшыләр, бата башлаган корабтан качкан күселәр шикелле, Көнбатышка таеп котылырга тырышалар. Илнең чималын, дөнья базарындагы конкуренциягә каршы торырлык итеп эшлängән товарларны сатудан жыелган керем тулысынча диярлек валютага әверелеп, Көнбатыштагы банкларга яшерелә тора.

Жинүнең илле еллык юбилеен менә шушы шартларда каршыласак та, татарларның күбесе Жинү көнен горурлык белән каршы алачак. Милләтнең бер өлеше (күпме икәннен ачыклау кирәк иде) үзенең ватаны итеп жимерелеп юкка чыккан СССРны саний. Икенчеләре исә күз яшыләрен йотып фронтта бергә сугышып йөргән коралдаш дусларын сагына. Белмим, бу хис барлыкка килүнең сәбәбе нәрсәдәдер: соңгы сыныгыңны урталай бүлеп ашаган фронтовик дустан да кадерле, аннан да

газиз кеше бу дөньяда кем бар соң? Кем аңа тин дәрәжәдә аңлый сине? Кем шулай ярата ала?

Мәкалә таркау чыкты. Безнең көндәлек тә нәкъ шушы мәкалә шикелле иррациональ таркаулыкка күмелгән. Бүгенге хәл турында, милли мәсьәләләр турында язуы чиктән тыш авыр. Жинү бәйрәме көнне мин түшенә медальләрен тагып, яшылеген, коралдаш дусларын искә алып горуруланырга чыккан һәр ветеранны ихтирам итәргә чакырам. Аларның яшылекләре һәм картлыклары, сәламәтлекләре һәм авыру көннәре, бар көчләре, сәләтләре-газиз гомеркөйләре илгә азатлык һәм байлык китерү өчен корбан ителгән. Ә тирә-юньдә кая карама хәерчелек...

Мәскәү, 1995 ел, март

Су асты адмиралы

Булат Окуджава минем яшьлегемне сурәтли. Юк, минекен генә түгел, дингезгә гашыйк һәр ир-егетнең яшьлеге, көнкүреш шыксызлыгын, бар авырлыklarны каплап торган дингезчелек романтикасы бу. Габделәхәт Аббасов та шушы кайнар, зәңгәрсу-ал, көмештәй чиста дингез романтикасына исереп, «всемирное братство плотателей морских широт» дуслыгыннан изрәп йөргән булса кирәк. Бигрәк тә курсантлык елларында һәм егетлек дәрәжәсе — лейтенант погоннары индә чагында...

Дингезче нәрсә белән горурлана ала? Ул үткән зәңгәрсу милләрне, ул кичергән жыл-давылларны, шул чактагы дуслык хисләрен бернинди көч, бернинди хәйлә-мәкер дә тартып ала алмый. Алар синең сонгы сулышыңа кадәр үзендә кала. Шул ук вакытта чын дингезчеләр дингездә эшләүчеләр арасында да шактый аз. Чын дингезче никадәр тырышса да ялганлыгый алмый. Күз буяу аңа хас сыйфат түгел. Чын дингезче беркемгә, бернинди көчкә, хакимияткә, бәлки Аллаһы Тәгаләнең үзенә дә яраша, ялагайлана белми. Бу сыйфатлар чын дингезченең горурлыгы һәм фажигасе.

Икенче бөтендөнья сугышының иң бөек каһарманы, су асты көймәсе командиры Маринескуны алыгыйк. Аны флоттан куалар. Гражданкада эзәрлеклиләр. Ул үлгәч тә әле бик озак аның исемен телгә алырга куркалар... Мәрхүм Фаил Шәфигуллин чын дингезче иде. Аның үлеме дә чын дингезчеләрнекечә булды. Безнең жәмгыятебез кыйнаучылардан һәм кыйналучылардан тора. Чын дингезче, бик тә тырышса да, кыйнаучылар ягына чыга алмыйча, гомерен кыйналучылар арасында үткәрә.

Патша заманында адмираллар «столбовой» алпавытлардан гына торганнар. Дәрәс, ул чакта да игенче гайләсендә туып үскән, флот хезмәтендә мичманлык дәрәжәсенә ирешкән кешенең баласы — адмирал Макаровларсыз да флот эшен алып бара алмаганнар. Хәтта генерал Исхак Ислямов та кирәк булган патшаның хәрби флотына.

Революциядән соң «столбовой» алпавытларны кырып бетерделәр. Адмирал итү өчен кадрларны каян алырга? Дәрәс, Кремльдә эшләүче, төрле министрлыктарда, өлкә комитетларында (ҮК турында әйтеп тә торасы юк) өстәл арты эше белән шөгыльләнүчеләр элек алпавытларга бирелгән өстенлекләргә үзләрендә яшереп калдырдылар. Билгеле, андыйларның балалары да йө бөтенләй хәрби хезмәттән коткарыла иделәр, яисә авиациядә, флотта

хезмәт итәләр иде. Сталинның, Фрунзенен малайлары, Микоянның энесе — очучылар. Аркадий Гайдарның малае гомер буе «Правда» газетасында утырса да, хәрби флот училищесын бетергәнлектән, адмирал погоннары тагып йөрде. Погон тагып йөрергә һәвәс бәндәне табуы кыен түгел. Тельняшка киеп фоторәсемгә төшөргә яратучылар да буа буарлык. Ә чын дингезчене каян табарга?

Дингез Флоты министрлыгында эшләгәндә мин Хәрби Дингез Флоты министрлыгында эшләүчеләр белән даими элемтәдә булдым. Хәрби караблар бары тик житмешенче еллардан соң гына океан кинлегенә чыгып йөри башладылар. Шуннан соң сәүдә флотының күп көче, вакыты, аны эшләтү өчен тотылган акчаның зур өлеше Кораллы Көчләргә эшләүгә, «кайнар нокталар» дип аталган, сугыш барган җирләргә корал, гаскәр һәм башка сугыш кирәк-яраклары ташуга китеп торды. Миллиардлаган акча! Аны бит иген игүче, завод цехында эшләүченең авызыннан тартып алалар.

1993 елның 20 февралендә Мәскәүдә татар генераллары һәм адмираллары очраштылар. Шунда вице-адмирал Марс Искәндәров белән контр-адмирал Әмир Бичурин да бар иде. Мин аларның икесе белән дә сөйләштем. Билгеле, без ярдан күренгән курортниклар дингезе турында түгел, сине дөмбәсли һәм назлы, күз буяуны күтәрә алмый һәм синнән бары тик кырыс хакыйкәтне таләп итә торган илаһи су сәхрәсе турында гәпләштек. Алар икесе дә очрашуга адмирал Аббасовның катнаша алмавына офтандылар. Һөнәрчеләрдә бары тик алар үзләре генә аңлый һәм бары тик аларның үзләренә генә чиксез кадерле нечкәлекләр була. Дингезчелек эшендә бу феномен чиктән тыш зур.

Шул сөйләшүдән соң мин адмирал Аббасов белән очрашу турында уйлый башладым. Телефонын эзләп таптым, өенә шылтыраттым. Трубканы хатыны алды.

— Гафу итегез,— диде ул,— хужа әле дөваланып чыгарга тиеш. Шуннан соң сөйләшерсез.

— Бәлки аның белән бер су асты көймәсендә йөзгән иптәшләренен телефоннарын белә торгансыздыр?

— Алар инде аз калдылар,— диде Аббасовның хатыны һәм миңа өч телефон бирде.

Берсенә мин икенче көнне үк шылтыраттым. Трубканы хатыны алды һәм күз яшенә тыгылып, көчкә әйтте:

— Узган атнада җирләдек.

Аббасовның икенче хезмәттәшенә ике-өч ай чамасы үткәннән соң шылтыраттым һәм шулай ук өлгәрә алмадым. Ул да соңгы сәфәренә киткән иде. Өченче көймәдәше

фатир алыштырган иде. Аның язмышын ачыкый алмадым. Ниһаять, берничә айдан Аббасовның дәваланып чыгуы турында әйттеләр. Ул мине өенә чакырды.

Сивцев Вражек, «Доктор Живаго»ны укыган кеше бу урамның нинди урын икәнлеген белә. Укымаган кеше дә беләчәк, әгәр ана Брежнев, Андропов, Черненколар дәваланган поликлиниканың нәкъ шушы урамда булганлыгын әйтсәк. Адмирал Аббасовның квартиры шушы урамда. Унике катлы «манара»ның сигезенче катында шактый иркен итеп эшләнгән, зур кухнялы, лоджияле фатир. Һәм мине адмиралның шушындый иркен торақта яшәве шатландыра. Икенче зур шатлык — әйбернең әзлеге. Утырырга урындыктар, табын өчен — өстәл, ятарга карават. Байлык туплансын өчен жыйган бер генә кирәксез нәрсә дә күзгә чалынмады. Хәтта теге, зыялылыкны исбатлау өчен тупланган матур тышлы китаплар да юк. Чиста итеп жыештырылган жыйнак торақ һәм шул торакны балкытып торган адмирал елмаюы.

Билгеле, татарча сөйләшәбез. Мин сорыйм:

— Кайсы дингезләрдә йөзәргә, нинди океаннарда чыгарга туры килде?

Аббасов һаман әле елмая, ләкин бу елмаю инде укытучының сорауына җавап бирә алмаган отличникның уңайсызланып елмаюын хәтерләтә. Сөйләргә ярамый торгандыр, күрәсен, хәрби сердер. Адмирал мине ярымшарлар картасы янына алып килә. Бармагы белән төртеп күрсәтә:

— Менә монда. Бу тирәләрдә дә.

Адмиралның бармагы башта Төньяк Боз океанын капшады, аннан соң Төньяк Атлантикага тиеп узды һәм Тын океанга күрсәтеп алды.

— Сөз йөрткән су асты көймәсенен исеме бар идеме? Әллә ул номерлы гына идеме?

Адмиралның елмаюындагы уңайсызлану чалымнары сизелде. Сер саклавы әле һаман шундый көчле икән, дип уйлап, сүзне тормыш-көн күреш хәлләренә бордым. Абайлап алгач, тәннемнән салкын тир бәрәп чыкты. Хәзер инде мин уңайсызланып елмая идем. Герой-адмирал тулысынча диярлек хәтерен жуйган икән бит!

Ул миңа «Советлар Союзы Герое» булуын раслый торган дипломын күрсәтте. Кайчан адмирал дәрәжәсе бирүләрен, хәтта хәрбиләр арасында сирәк очрый торган хәлне (андыйлар бары тик ике генә кеше булган) — генерал формасын киеп йөрергә дә рөхсәт ителүен раслаган документын күрсәтте. Адмирал мин сөйләгәннәрне тыңдый, андый, үзе исә әйтергә теләгән фикерен хәтеренә төшерә алмыйча изалана.

— Ә сезнең медицина кенәгәгез юкмы соң? — дип сорадым мин. Аббасов, берәз актарынгач, Коръән калыңлыгы катыргы тышлы кенәгәне өстәл тартмасыннан тартып чыгарып кулыма тоттырды.

Очучыларны да, дингезчеләрне дә ел саен медкомиссия жентекләп тикшерә, бер елга эшен дәвам итәргә рөхсәт бирә. Аббасов та ел саен комиссия үтеп торган. Бу процедура аның өчен катлаулы булмаган, күрәсен.

1960 елның октябрдә өченче ранг капитаны Габделәхәт Гомәровичны «К-10» су асты көймәсенә өлкән ярдәмче итеп билгелиләр.

Нинди көймә соң бу? Чамалар өчен бер мәгълүмат. 1970 елда, атом көче белән йөрүче су асты көймәсе «К-8»дә янгын чыгып, Бискай култыгына батты. Чит илләрдә бу фажига турында күп яздылар. Батар алдыннан берничә дингезче реакторны сүндерер өчен энергетика корылмасы бүлегенә керә һәм үз гомерләре бәрабәренә дөнъяның шул төбәген олуг фажигадән саклап кала. «К-8» туганнар кабере булып Бискай дулкыннары астында кала.

1960 ел, октябрь ае. Истә калдырыйк — Аббасовның нур зәхмәте белән агулана башлаган чагы. Медкомиссия үтү кабатлана тора. Житмешенче елларда аны госпитальгә салып тикшерә башлыйлар. Госпитальдән чыккач, мәжбүрләп курортка — реабилитациягә озаталар. Курорттан кайткач, кабат комиссия һәм: «Годен».

1974 елда адмиралның медицина кенәгәсенә миңа аңлашылмый торган язмалар теркәлгән. Ул кенәгәне хужасыннан сорап алып, врачлар белән киңәшәргә кирәк иде дә. Ничек сорыйсың, мәкалә язар өчен генә ничек тере кешенең жәрәхәтендә чокчынасың инде! Мин дә бит госпитальләрдә, хастаханәләрдә шактый аунаган кеше. Минемчә, бу елны адмиралның желеген суырып алып, аның сөякләре эченә яңа, агуланмаган желек жибәргәннәр. Кабат — «годен». Кабат атом көче белән йөри торган су асты көймәләренен «капитан күперчегендә». Дөресе — капитанның сугышчан постында, субмариннарда күперчек юк. Ул хәзер инде — сынаучы. Сораса, бәлки, Аббасовка ярда тыныч, хәвефсез урын да табарлар иде. Хәзер бит инде аның нинди кимәлдәге белгеч икәнлеген чамалыйлар, аның белән хисаплашалар. Ләкин дөнъяга очар өчен килгән кеше шуыша белми. Чын ир-егетләрнең башына житә торган, иң намуслы, иң иманлыларын кыра торган канун. Адмирал эшен дәвам итә...

1987 елның азагы. Адмиралның корычтан коелган сыман таза, чыдам бәдәне, аның Прометейныкына тин

өгъзалары... «Металлның аруы» дигән термин бар бит. Шуңа охшаш нәрсә бу. Хәзер инде — инсульт! Аяк-куллар йөрми. Телсезлек. Хәтер юкка чыккан. Тере мәет. Баш сөягенен капқачын кубарып операция ясыйлар. Аббасов аягына баса. Йөри башлый. Исән кала...

Адмирал зарланмый. Белмәгәндер дә ул зарлануның нәрсә икәнлеген. Сиңа күзләрен тутырып карый да елмая. Ә хәтер юк. Ярты гасыр армый-талмый жыйган белем, мәгълүмат, тәжрибә — барысы кырып ташланган. Үкенми дә Гомәр улы. Беркемне гаепләми. Үзенен герой булуын күрсәтергә яратмый. Мактану, шапырыну булып яңгыравы бар — Алла сакласын... 1988 елның августыннан бирле адмирал пенсиядә. Урамга чыгып һава суларга ярата. Теге су асты көймәсенен тынчу, кислота парлары тулган карынында йота алмаган һаваларны суларга. Ләкин аны ялгыз урамга чыгарып жибәергә ярамый. Котып океанының бозлары астыннан үтеп, «объект»ны төптөгәл таба белгән дингезче өеннән ераккарак китсә адаша. Урам исемен, йорт номерын әйтә алмый. Ә карап торуга тап-таза, матур —рыцарьлар гайрәте бәрәп тора үзеннән. Адмиралның кыяфәте заманында бөтен дөньяның хатын-кыз затын үзенә гашыйк иткән Һолливуд йолдызы Гомәр Шәрифне (Доктор Живаго ролендә дә уйнады) һәм күпмедер дәрәжәдә «урыс» даһие биюче Рудольф Нуриевны хәтерләтә.

Сөйләшәп утырганда Аббасовның бер генә тапкыр кәефе кырылды. Мин аңа үземнән бакчадагы эшләрем турында сөйләдем. Ул да жирне үлеп ярата икән.

— Минем дә бакчада эшлисем килә. Агач утыртасым, түтәл казыйсым килә,— диде ул, һәм аның битендәге елмаюы юкка чыкты.

— Алырга кирәк,— дидем мин.— Соң бит сезгә нәрсә теләсәгез, шуны бирә торганнардыр. Әйбәтрәк урыннан алырга тырышыгыз, жире күбрәк булсын.

— Бирмиләр,— диде ул тәмам кәефсезләнеп.— Инде биш ел сорый башлаганыма.

Аңлашылды. Петикантроплар заманыннан ук яшәп килгән үзгәрмәс канун: хакимият бүгенге көндә үзенә кирәкле кешеләрне генә ашата.

* * *

Советлар Союзында, хәзер инде Рәсәй дип аталган илдә ясалган су асты көймәсенен эчендә булганым юк минем. Ә менә АКШның дизель көче белән йөри торган су асты көймәсенен эчен борыныннан алып койрыгына

кадәр карап чыктым. Неаполь портында тора идек без ул чакта. АКШның 6 нчы флоты урнашкан базада. Шөһөргә чыгарга дип причал буйлап барам. Резинлы ярга бөрелә-тайпыла кит балыгына охшаган юеш, лайлалы кара нәрсә чайкалып тора. Урта бер жиреннән пароход торбасына охшашлы рубка тырпайган. Шул рубкада америкалы капитан-лейтенант, тимер рәшәткәгә сөялеп, сигара тартып тора. Артык дикъкаты биреп караганмын, күрәсең.

— Һеллоу! Әллә субмаринның тынчу карынын күрәсегез киләме? — диде капитан-лейтенант, һәм джентльменнарча кулын сузып трапка ишарәләде.

Сиксәненче елларда, «тимер пәрдә» марля калынлыгына калып, кайбер урыннарыннан хәтта умырылып та чыккан иде инде. Мин субмаринның текә трабыннан аның эченә төшә башладым.

Безнең сәүдә карабларындагы иркенлек, андагы җиһазлар, комфорт, бассейннар, сауналар белән чагыштырганда — ташка үлчим икән су асты көймәсендәгә яшәү шартлары. Тоташ кысынлык. Кая карама, тимер торба, аккумуляторлардан аңкыган кислота исе. Каплей миңа хәтта торпеда аппаратын, перископларны, штурманнар рубкасын — бар булган механизмнарны һәм корылмаларны күрсәтеп чыкты. Дингезчеләргә хас кунакчылык белән каютасына чакырып виски тәкъдим итте.

— Эчәрлек икән Америка виские, — дип мактаган булам.

— Нинди юньле виски булсын Америкада? «Куин Энн». Субмарин командасына бушлай бирелә.

— Атлантиканы су астыннан үттегезме?

Командир чын дингезчеләрчә җилле генә сүгенеп алды.

— Канализация шартларында яшибез. Белмим, ничә елда чыгып бетәр икән без сулаган кислота парлары, без йоткан төрле хәшәрәт? Әз калды инде, өч елдан пенсиягә чыгам. Фирмам бар. Орегона штатында.

Кичен каплей белән минем каютада «столичный» суырып утырдык. Ул истәлеккә биргән көмеш сыбызгыны өле дә саклыйм. Шуны күргән саен Неаполь порты, Атлантика аша үтеп Тиррен дингезенә килгән су асты көймәсе һәм аның командиры Джон Хейдвуд искә төшә.

* * *

Адмирал Аббасов белән дингезне сагынып туйганчы эчләребезне бушата алмадык. Дингезче буларак, без, сәүдә флотында эшләгәннәр, күп мәртәбә бәхетлерәк. Су астында

эшлөүчеләр турында уйласам да минем аркаларым чымырдап китә. Салкын караңгылык. Сине мизгел саен сытып юкка чыгарырга янап торган йөзлөгән тонна куркыныч су басымы. Офык артыннан алсулыкка манчылып кояш чыгуын, дингезне офыкка кадәр алтынга манып еракларга сузылган «ай юлы»н, кильватер агымына ияреп очкан акчарлаklar көтүен һәм, дингезчене гүргә кәргәнче горуurlандырып торган нәрсә — күк йөзөндә канатын киң жәеп альбатрос очуын күрү су асты көймәсендә хезмәт итүче хәрби дингезчеләргә бик сирәк элөгә.

Житмеш ел без хәрбиләрне һәм хәрбилекне барытик мактадык кына. Мәдхияләр жырладык. Күнегү генә түгел бу. Сугыш турында, бигрәк тә урыс гаскәрләре (моңа кадәр совет гаскәрләре) турында сүз кузгалу белән мөстәкыйль фикер йөртү сәләте сүнә. Уйлану, анализ ясауны гавам күзаллавы алыштыра. Шушы мизгелдән без мифологик аң белән эш итәргә тотынабыз. Бигрәк тә адмирал турында язганда. Адмирал бит! Иа Хо́да! Нинди зур кеше...

Әйе, Аббасов шикелле шәхеснең биографиясен, аның тормыш юлын жентекләп, аның һәр адымын тикшереп өйрәнәсе иде. Тик кемнән? Кайдан алып? Кешене түгел, филне аяктан егарлык доза эләктереп, исән чакта ук тере мәеткә әверелүен кем документлаштырган? Әгәр дә хәрби язучы, дингезче мине кисәтеп куймаган булса, Павел Грачев шикелле саламторханнарның контор тупсасын таптап әллә нихәтле вакытымны әрәм итәр идем. Ул миңа болай диде: «Адмирал Аббасов белән бергә атом субмариннарын сынаган дингезчеләрдән инде бер генә исән кеше дә юк. Белмим, табигать аны корычтан яратты микән, әллә победит металлыннанмы?»

Шулай да, укучыга мин бу шәхес турында документаль мәгълүмат бирү әмәлен таптым. Бардым да аның «Учетная карточка члена КПСС» дигән кенәгәсен сорап алдым. Кызыл дерматин тышлы кенәгә минем өстәлемдә. Сүзгә сүз күчереп язам. Укучыны ялыктырмам дип ышанам. Бу бит СССР империясе өчен бар көчен, талантын, хәтта сәламәтлеген корбан иткән, адәмиләр арасында сирәк очрый торган фидакярнең тормыш юлы, аның тәржемәи хәле. Язмышы.

* * *

Беренче бит. «Аббасов Абдулахат Умарович. Ир женесеннән. Туган елы 1929. Туган җире — Горький өлкәсе, Петрище районы, Яңа Мүчәләй авылы». Ниһаять, дөнья

тарихында бары тик СССРда, бары тик тоталитар хаки-
мият шартларында гына булган «пятый пункт» — тата-
рин. Хэтта бу сүзне язганда каләмгә басарак төшкәннәр
булса кирәк. Малга тимер кыздырып баскан тамганы
күргәнегез бармы? «Татарин» сүзен укыганда нәкъ шундый
тойгы уяна, хэтта борынга көйгән ит исе килеп бәрелә...
Комсомолда 1946 елдан 1955 елга кадәр торган. Партия-
гә кандидат булып 1955 елның августында кергән, өгъза
булып — 1956 елның октябрендә. Су асты көймәләренен
33нче дивизион парткомиссиясе кабул иткән. Беренче
бит төмам. Ә без укучы белән өз генә уйланып, фикер
йөртеп алайк.

«Аббасов», Татарда «Габбасов» булса да, тимик. Күп
кенә төрки халыкларда һәм гарәпнән үзендә — Аббас.
Паспорт алганда Габделәхәт әле яшь, ут чәчрәтеп тор-
ган егет, ә аның исеме һәм әтисенен исеме инде
имгәтеп ташлаганнар. Вак милләтләренен исемнәрен
язганда, минемчә, юри мыскыл итеп, бозып язалар.
Исемне генә түгел. Мәсәлән, милләт атамаларын. Урыс-
ча — «англичанин», «немец». Барлык Ауropa телләрендә
һәм шул исәптән татар телендә: «инглиз», «алман». Без,
татарлар, Аллага шөкер, хэтта колонизаторларның да
исемнәрен бозмыйбыз. Бу инде нәкъ мәкалебездөгечә:
таш белән атканга аш белән ату. Иванны без — «Иван»
дип, Харитонны — «Харитон» дип язабыз.

Әйе, карточканың тышлыгын күчерергә онытканмын
икән: иң өстә һәм ундарак: «Пролетарии всех стан,
соединяйтесь!» «Коммунистическая партия Советского
Союза». «Учетная карточка члена КПСС № 05854286».
Иң аста: «ЦК КПСС».

Икенче бит. 1973 елның 15 ноябрендә 07287743
номерлы иске партбилетның яңага алыштыруы язылган.
95420 хәрби частының сәяси бүлгә башлыгы урынбаса-
рының һәм Аббасовның үзенен имзалары. Фоторәсем-
нән бары тик түбә чәче генә коелган (су асты көймәсендә-
ге кислота парлары, тынчу һава һәм баш түбәсе тимер
торбага бәрелеп тишелмәсен дип даими баш киemenнән
йөрү галәмәте). Габделәхәт әле беренче ранг капитаны
(мариманнарча — чын дингезчеләрчә әйтсәң, каприз.)
Ялганлы белми торган кешеләрдә генә очрый торган
ачык, эчкерсез караш, тайпылмыйча туры итеп җавап
бирергә өзер торучыларда гына була торган якты чырай.

Өченче бит. Әтисе эшче икән. Фронтта һәлак булган.
Әнисе дә эшче, хәзер — пенсионер. Кенәгә тутырылган
көнне Габделәхәт Гомәр улының белеме — югары. Ле-
нинградның су асты йөзүчеләре хәзерли торган 1нче

Югары хәрби дингез училищесын 1954 елда тәмамлаган.

Дүртенче бит. Һөнәре — «Хәрби подводник-торпедист». Әлегә Һөнәрнең атамасы татарчага авыр тәржемә ителә. Урысча калдырдым һәм сабыйларча куанып та куйдым: кан коючы яңа коралның татарча исеме юк. «Смерш», «ОМОН», «рәкетир», «киллер» шикелле Һөнәрләрнең дә татарчасы юк — Аллага шөкер...

Галимлек дәрәжәсе алмаган. Дүртенче бит тәмам. Тәмам, ләкин шушы соңгы мәгълүмат турында укучы белән берәз серләшеп аласым килә. Су асты көймәләрен сынаучы Аббасов күп очракларда академиклар белән генә эш иткән. Көймәнең маневр элементлары, механизмнарның камиллеге турында Аббасов өйткән һәр сүз академиклар өчен боерык булып яңгыраган. Ләкин катып калган тоталитар илдә закон — тайга, прокурор — аю. Фәнни дәрәжә алу өчен син, телисенме-юкмы, ыштан төбе тишелеп чыкканчы утырып диссертация язарга тиешсең. Ул надан диссертацияләрнең күбесен укырга түгел, кулга алырга да оят. Шуңа карамастан, диссертация — фәннең төп кануны, синең фәнни язмышыңны шул хәл итә. Ә бит цивилизациягә ирешкән илләрдә «доктор кауза һонорис» — «шәрәфле доктор» дигән фәнни дәрәжә дә бирәләр. Минем Казанда яшәүче яшь журналист Төлгатъ Бариев белән сөйләшкәнем бар. Ул егеттәге белем, эрудиция, зирәклекнең уннан бер өлеше генә дә фән докторы исемен алырга җитәр иде...

Бишенче бит. Бүләкләнүләр. Алар күп. Вакларын төшереп калдырам. «СССР Югары Совет Президиумының 1981 ел, 16 декабрьдә чыгарылган указы белән «Советлар Союзы Герое» исеме бирелә, Ленин ордены һәм «Алтын Йолдыз» тапшырыла».

Билгеле, Аббасов үзе, гаиләсе, туганнары, дуслары һәм коралдашлары шатланганнардыр инде бу вакыйгага. Лаеклы кешегә хөрмәт күрсәтелгәндә ул хөрмәт сиңа да элгә. Шатланам һәм уйлыйм: сәламәтлеген җимермичә генә бүләкләп булмас идеме микән аны? Әнә эчке эшләр министры генерал Ерин да Герой булды. Үзенә Петровка, 38 дегә кабинетында Ак Йортны тупқа тотарга приказ биргән өчен аның да түшенә Алтын Йолдыз кададылар. Рәсәй чынбарлыгы бу. Анларга кирәк! Анларга һәм Аббасовның геройлыгын Ерин геройлыгынан аера белергә кирәк. Юк, әгәр Габделәхәт әфәнде хөкүмәт заданиесен үтәгәндә берничә тапкыр «үлем дозасы» дип аталган радиацияне алмаган булса, аңа бу Йолдызны такмаслар иде.

Билгеле, конструкторлар команданы радиациядән саклау чараларын күрми калмаганнардыр. Ләкин Рәсәйдәге

бардак шартларында, беркем бернинди жаваплылыкны өстенә алмаган мохиттә нинди гарантия булырга мөмкин соң? Әнә Чернобыль. Әнә «Комсомолец» атлы су асты көймәсе. Бискайда баткан «К-8». Күп алар, бик күп...

«Комсомолец» сынаган чакта батты. Төнъяк Атлантиканың салкын, карангы тирәнлегенә реакторларын һәм командасын алып китте. Тозлы су көймәнең тышкы сүрүен һәм реакторлар кабыгын ашап бетергәч, кеше үтергеч радиациянең тарала башлавын бөтен Ауropa илләре дер калтырап көтәләр. Ә менә адмирал Аббасов үзенә ничә тапкыр «Комсомолец» шартларында булуы, нинди юл һәм күпме көч түгеп андый хәлләрдән котылып, исән калуы турында сөйли алмый. Баш сөягенә капкачын ачып, миендәге нервларына операция ясаганда адмиралның хәтерен дә кисеп ташлаганнар. Хәзер инде ул ярамаганны гына түгел, яраганын да сөйли алмый.

Алтынчы бит. Бу биттә бары тик бер генә пункт: «Нинди телләрдә (чит ил һәм СССР халыклары) сөйләшә беләсез?» Баш хәрәф белән, басым ясап өйткән хәрби дингезче: «Татарча».

Мин чит илләргә йөри торган корабта эшли башлаган чорда чит тел өйрәнгән өчен виза ябалар иде. Билгеле, безнең якташыбызга чит тел өйрәнү кирәк булмаган. Урыстагы «секретность»ка тәңгәл килгән татарча сүз табуы читен. «Сер» бит ул хәрбиләшмәгән, шәхси, кешелекле сүз. Адмирал Аббасовның секретностьлык категориясе иң югары кимәлдә булган. Шунлыктан, чит телләргә өйрәнсә дә, аңа кирәк булмас иде. Ә менә адмирал дәрәжәсенә күтәрелгәч тә үзенә туган телен саклавы мине сокландыра. «Татар түрә булса, чабатасын түргә элә», ди борынгылардан калган өйтем. Татар түрә була башласа, иң әүвәл туган теленә төкерә. Бригадирлыкка ирешкән татар инде урысча сүгенә башлый. Ә инде номенклатурага эләксә, туган телдә сөйләшәргә кирәк чакта ыштанына жибәрә: өлкән агайлар ни өйтер?

Жиденче бит. «Состоял ли в братских компартиях (каких, когда, где)». Билгеле, не состоял. Мин үз гомеремдә ничәмә йөз тапкыр менә шушындай анкеталар тутырдым. Министрлыкта эшләгәндә меңнәрчә анкета укыдым. «Братский» компартияләрдә торган кешене очратканым булмады. Советлар Союзында, өйтик, минем буыннан, андый берәр адәм заты булдымы икән? Бюрократизм мәңгелек нәрсә. Ул бер тапкыр барлыкка килгәннән соң мәңгә яши. Сине интектереп яши.

Билгеле, Аббасов элек КПССта тормаган. Бу пункт та уңай.

Ниһаять, һәр анкетаның, һәр хисап кенәгәсенен «бишенче» пункттан кала инд мөһиме — унтугызынчы пунктка килеп життек: «Род занятий с начала трудовой деятельности». Муеныңа камыт кигәннән соң син нинди йөкләр сөйрәден — татарчага күчерсән, шулай була инде бу. Хезмәт... Колхоз кырындамы, заводтамы, армиядәме, синен хакимияткә бил бөгүен «социализм шартларында хезмәт ирекле, капиталистик системада хезмәт ияләре капиталистларга эшли, без исә үзебезгә эшлибез» дип аңлаталар иде. 1977 елны без, бер америкалы капитан белән, йөк ташудан алган керемнен күпме өлеше дингезчеләргә түләнәп, күпме өлеше кораб хужасында калуын чутлап чыгардык. Капитализм шартларында эшләүче дингезчеләрнен кесәләренә керемнен 16 проценты кереп утыра икән.

— Ә сездә, социализм шартларында эшләүче дингезчеләрдә, керемнен ничә проценты кала? — дип сорады янки.

— Бездә, билгеле, күбрәк, — дидем мин, кара ялганның сасы исә аңкып чыгуын тойган килеш.

— Төгаен әйткәндә ничә процент була инде ул сезнен «күбрәгегез»? — диде буржуй капитан.

— Бездә бит бар нәрсә бушлай, — дидем мин, коммунистик коткы теленә күчеп. — Уку дисенме, дәвалану дисенме. Безгә ел саен инд фешенебель курортларга ял итәргә бушлай путевка бирәләр (48 ел эшләү дәверендә мин ике тапкыр курортта булдым). Без үзебез коткыга биреләп яшәп дәм томанага әйләнгәч, башка илләрдә дә гел безнен шикелле томаналар гына яши дип йөри идек. Дөнья күргән янки инкяр итеп булмаслык дәлилен маңгаема китереп сылады:

— Бүген сезнен экипаж дингезчеләре шәһәрдә йөриләр иде. Нәрсә эзлиләр алар теге хәерчеләр кибетеннән? — Икенче сорау минем касыгыма китереп төртте. — Ашау-эчү өчен компания тәүлегенә күпме түли?

— Бу сорауны сез нигә бирәсез? — дидем мин, капитанның хәбәрдарлыгын аңлап. — Әллә шипчандлер сезгә счетларны күрсәттеме?

— Әйе, күрсәтте, — диде дингез бүресе. — Сезгә ашар өчен тәүлегенә бер доллар егерме ике цент түлиләр. Безнен ашау белән чагыштырганда утыз биш тапкыр арзанрак. Ә бит тугыз-жиде долларга өстәп, безгә күпме теләсән шулкадәр жимеш суы, жимеш, сыра да бирәләр өле.

Эш хакы, ашау-эчү, тропик шартларында эшләгән өчен өстәмә түләү, бомба, снаряд, динамит төягән чаклардагы куркынычлык өчен түләү (дингезчеләр шивәсендә —

«гробовые») — барысы бергә керемнең төп-төгәл 3,5 процентын тәшкил итә иде. Чыннан да, «совет хөкүмәте» эш хакының күп өлешен безгә пропаганда белән түли иде. Хәер, инде тегесе дә тәтеми башлады.

Адмирал Аббасовның хезмәт юлына кайтыйк өле.

1942 елның сентябрәндә ул Мәскәүдәге 47 нче һөнәр училищесының остаханәсендә балта остасының (татарда «столяр»ны да, «плотник»ны да «балта остасы» алыштыра) өйрәнчеге булып эшли башлый. Унөч яшылек бала!.. Тагын бер елы китап төпләү остаханәсендә өйрәнчек булып үтә. Менә шуннан соң гына, бер елга эш турында онытып торып, уку мөмкинлегенә туа. Ә укуын гел бишлегә генә укый ул. Хәрби юлга кереп киткәч тә. Ә яхшы уку инде ул... яхшы уку гына түгел. Сталин заманында, әйтик, мәктәпне алтын медальгә тәмамлаган яһүд кенә югары уку йортына элөгә алган. Яһүдләрнең йөз проценты ук булмаса да, туксан процент тирәсе мәктәпне алтын медальгә тәмамлаган. Бу феномен безгә, татарларга да кагыла. Аббасовның да менә генераль штабта утырган туган-тумачасы яисә «бишенче пунктның» аяусызлыгына каршы торырлык башка чарасы булмаган.

Менә кенәгәдә беренче тапкыр «Хәрби Дингез Көчләре» дигән тамга пәйда була. 1946 ның августыннан 1947 нең августына кадәр Габделәхәт радиометристар мәктәбендә укый. Тагын 3 ел Ленинградта хәрби дингез хәзерлек училищесында уңышлы укып, 1950 елда су астында йөзүчеләр хәзерли торган 1 нче Югары хәрби дингез училищесына күчә. Моңысы да Ленинградта. 1954 елдан ул — Төньяк флотында, 33 нче су флоты көймәләре дивизионындагы «С-45» субмаринының торпедачылар төркеме командиры, лейтенант. Билгеле, министрлыкта, генераль яисә баш штабта туган-тумачасы булган, әтисе хакимият чанасында утырган курсант, училищелә тәмамлагач, Кара дингез курортларына янәшә урнашкан Севастопольга, Одессага, соңгы чиктә Балтыйк флотына билгеләнә. Һич тә Төньяк флотка түгел. Төньяк флоты ул — Алланың каһәре төшкән Североморск һәм Полярный портлары. Айдагы тауларга охшашлы соргылт-көрән шәрәкьялар, ел әйләнәсенә өч ай гел караңгы төн, өч ай — гел якты көн. Кислород кытлыгы, иманыңны тундырырлык салкын су һәм консервы белән туклану. Тормыш юлын балта остасы өйрәнчеге булып башлап жибәргән эшче малаена, бәлки, нәкъ шушы шартлар кулай булгандыр? Авыр шартларда дуслык — ышанычлырак, сәләт — кирәклерәк. Булдыклылык та кыйммәтрәк тора. Аббасовтагы флот өчен гажәп кыйммәтле сыйфатлар катып

шартларындагы авыр, жаваплы хезмәттә ачылган, билгеле.

Бер ел, бары тик бер генә ел әле хезмәтенен башлануына — 1955 елны Аббасовны инде «БЧ-3» (боевая часть) командиры итеп көймәнен зуррагына күчерәләр. Ике елдан ул шул ук «С-155» субмаринының командир ярдәмчесе, тагын бер елдан — иң зур көймә саналган «С-300» командирының өлкән ярдәмчесе. Шул ук 1958 елны өлкән лейтенант Аббасовны Махсус югары офицерлар классына укырга жибәрәләр. Бер елдан ул инде капитан-лейтенант, «Б-75» су асты көймәсе командирының өлкән ярдәмчесе. Ике ел үтүгә өченче ранг капитаны Аббасовны (пехота майорына тәңгәл) шул ук Төньяк флоттагы 69069 хәрби частеның командиры итеп билгелиләр. 1966 елны аңа икенче ранг капитаны чинын бирәләр һәм Ленинградтагы хәрби дингез базасының командиры итеп куялар.

1967 елны Аббасов Хәрби дингез академиясенә укырга керә. 1968 елны беренче ранг капитаны чины биреп Төньяк флоттагы 69069 хәрби частының командиры итеп 11 ел тоталар һәм 27013 хәрби өйрәнү үзәгенен командиры урынбасары, ә 1980 елны шул үзәкнен командиры итеп билгелиләр. Бу хәрби үзәкнен кайда урнашуы турында, хәтта кайсы флот карамагында булуы хакында бернинди мәгълүмат юк. Димәк, хәрби үзәк Кораллы Көчләр карамагында.

Ниһаять, 1983 ел. «Унтугызынчы пункт»та иң соңгы, «пензионер» дигән мөһер алдыннан барлыкка килгән язма: «36105 хәрби часть. Бүлек башлыгы.» Бу инде Аббасовның соңгы биш елда хезмәт иткән урыны. Билгеле, бу хәрби частының кайсы флотта булуы, кайсы шөһәрдә урнашуы турында бернинди мәгълүмат юк. Армиядә хезмәт иткән чакларны хәтерлим. «Военная тайна» дигән серле билге күп, бик күп чиновникларның тамагын туйдырып, өсләрен бөтәйтеп тора иде. Шуңа күрә алар «совершенно секретно» мөһере астында эшләүчеләрне ишәйтергә тырыша иде.

* * *

Адмирал Аббасовның «Учетная карточка»сын карап утырганда мин кенәгәнән 18 битендәге егерме икенче пунктка, «КПСС әгъзасының күчеп йөрүен теркәү» язмаларына күзем төште. 27013 нче хәрби часть Обнинскида урнашкан булып чыкты. Ә бу инде атом белән эш итүче галимнәр яши торган шөһәр. 36105 номерлы часть турында монда язмаганнар. Бу часть Хәрби Дингез Флотының

баш командующие карамагындагы атом белән йөрүче су асты көймәләрен сынау, камилләштерү урыны булган.

СССР Хәрби Дингез Флотында Американыкына тин авианосецлар юк иде. Житмешенче елларның башында аларны төзи башладылар, ләкин кирәкле сыйфатларын американлылардагы кимәлгә житкерә алмадылар. Киләсе сугышта су асты флоты — атом көче белән йөрүче субмариннар хәлиткеч көч булырга тиеш иде. Аларны сынап кабул итүне, сугыш шартларында кулланырга өйрәтүне адмирал Аббасов җаваплылыгына тапшырган булганнар. Ул шушы ышанычны «үлем дозасы» белән бергә кабул иткән.

Безнең халыкта җаваплылык хисе кирәгеннән артык көчле. Әгәр татар кешесенә ышаныч белгертеп, «менә шушы үтә катлаулы, илнең иминлеген өчен хәлиткеч эшкә сина тапшырабыз» дип әйтсәләр, ул үләр. Эшкә жиренә житкереп капланып үләр. Бу инде тырышлык кына да түгел. Гасырлар буге кимсетеләп, җәберләнәп яшәгән халыктагы тагын «чын кеше» булырга омтылу. Татарга ышаныч кирәк, үзенә «өлкән абыйлар»дан ким түгеллеген исбатлау. Шуңа юл белән тарих дәресләрендә безгә яккан ялалардан арыну кирәк.

Мөстәкыйльлек турында сүз кузгалу белән бармак төртеп чәчәннәргә күрсәтәләр: «Буйсынырга теләмисез икән, сезне шулар язмышы көтә...» Чыннан да, азатлыкны корсакка тутырып булмый. Бәлки, безне үтереп бетермәүләренә рәхмәт әйтәп, һаман баш иеп, һаман кушканны үтәп, коллыкта яши бирергә кирәктер? Кешелек дөньясы тарихы болай аңлата: бер якта азатлык, икенче якта туклык торган очракта туклыкны сайлаучылар мәңгә ачлыкта яшиләр. Киресенчә, ачка үлүгә риза булып, азатлыкны сайлаучылар азатлык белән бергә мул, рәхәт тормышка да тиенәләр.

Суверенитет турында сүз чыкканда урысның карагруһлары гадәттә: «АКШның бер генә штаты да аерылып чыгуны дөгъваламый», — дип авызыбызны томаламакчы. Әгәр америкалылар кулларына корал алып инглиз колонизаторларын ватаннарыннан кумаган булсалар, анда да әлегәчә азатлык көрәше барыр иде...

* * *

Бары тик адмирал Аббасов турында гына язарга тырышам. Ләкин хәрбилек темасы шулкадәр катлауландыки, бу мәсьәләне милләт язмышына, азатлык көрәшенә бәйләмичә берничек тә ачыклап булмый.

Житмешенче еллар — адмиралның күктән йолдызлар тоткан чагы. Герой. Атом көче белән йөрүче су асты көймәләре буенча беренче номерлы белгеч. Нинди генә эш бирмә, шундук үти, өстәвенә, сокланырлык, сыйфатлы итеп башкарып чыга. Кораллы Көчләрнең горурлыгы. Георгий залындагы хөкүмәт мәжлесләрендә Аббасов космонавтлар арасында. Тантаналы кичәләрдә аны театр, кино йолдызлары белән янәшә утырталар. Брежневның, Андроповның, Черненконың кунаклары арасында еш кына Габделәхәтне дә күрергә була. Шундый матур, таза, адмирал формасы коеп куйгандай утыра, йөзәндә табигый елмаю — кайсы гына төркемгә кушылса да, татар егете компанияне балкытып тора. Фоторәсемнәрне жентекләбрәк, төпченеп карыйм. Адмиралның һәр күзәнәгендә, канында, хәтта желекләрендә нур чиренен «үлем дозасы» утыруын һич кенә дә абайлап булмый...

Житмешенче елларда адмирал Аббасов, хакимият дилбегәсен кулында тотучылар белән өшнәлек оештырып, үзенә бик күп файда ясый алыр иде. Файдалы танышлык — карьеристлар эше, герой-адмирал исә — романтик. Хирыссыз, сатылмас кеше. Миллиард сумлык, миллион долларлык дачаларда рәхәт чигә Павел Грачев тирәсендә чуалучы төлиңкә ялаучылар. Татар адмиралы алты аршыңлы бакча жире турында хыялланып яши.

Архитектурада «атлант» аталган ир сыннары бинаның бар авырлыгын жылкәләренә алып диварларны терәтеп торалар. Адмирал Аббасовны мин шулар белән чагыштырам. Ул, нәкъ менә Жир шарын сыртына салып күтәрәп торган атлант шикелле, вазифасыннан ярты адым да читкә тайпылмыйча, бер генә минутка да бушый алмыйча кырык алты ел сеңерләре өзелгәнчә эшләгән. Шуңа күрә ул байлык та туплый алмаган, файдалы өшнәлекләр дә кормаган. Татар адмиралы ишеләр бил бөгәләр, эшлиләр, фажига аларның яннарына килеп, янап торганда да эшләрен дәвам итәләр. Эшкә ярамый башлагач, андыйларны кулланылган гильза шикелле пенсиягә чыгарып ыргыталар...

Рәсәй армиясе хәзер тар маңгайлы, баш миенен сырлары ыштан бавы тирәсендә булган генераллар кулында. Оккупация гаскәрләре командующие генерал Матвей Бурлаковны солдат хакын урлаганда кулыннан эләктереп алдылар. Бурлаковны фаш итүче журналист Холодов кабердә, карак генерал исә үзенен унбиш миллион долларга төшкән дачасында көеф-сафа корып ята. «Московский комсомолец»ның беренче битендә Павел Грачев белән фашист Жириновский кочаклашып торалар. Чәчән па-

лачы белән Рәсәй Геббельсы рядовой Жириновскийга 10 чинны сикертеп подполковник погоны тагу тантанасы уңаеннан рәсемгә төшкәннәр. Хәзер Рәсәй армиясенен язмышы фашист Веденкин, «кырыгыз, дөмектерегез чүчмәкләрне» дип телеэкраннан, Рәсәй думасы трибунасыннан төкерек чәчеп акыручы лабазник Невзоров ишеләр кулында.

Мин үзем әле берничә ел элек кенә очу дәверен икегә тапкырлаганнан соң унсигез ел саналган армия хезмәтем, утыз елга якын «кайнар нокта»ларга корал ташуым белән горурланып йөри идем. Хәзер аң керде. Әфган, Баку, Тбилиси, Вильнюс, Тажикстан, ниһаять, Чәчәнстан каннарыннан соң айнып киттем. Димәк, Чәчән фажигасен әзерләүгә мин дә өлеш керткәнмен. Мин генә түгел, адмирал Аббасов, генерал Гәрәев, алтмышка якын татар генералы, меңләгән татар полковнигы, күпмеңде татар офицерлары — шуларның барысы да зур өлеш керткәннәр. Чәчәнстаннан соң агачак кан елгаларының юлы Татарстан жирендә булачагын Рәсәй Думасының трибунасыннан спикер Иван Рыбкин белгертте. Татарлар Рәсәй армиясендә сугыш гыйлемен Татарстан калаларын жимерер өчен, анда яшәүчеләрне кырып ташлар өчен үзләштерәләр булып чыга түгелме? Чәчән туфрагына, бульдозер айкаган чокырларга ыргытылган татар солдатларының мәетләре, Кавказдан Татарстанга кайткан цинк табутлар — озакламый Идел буена киләчөк канлы юлның маяклары түгелме? Әйдәгез, горурланып: ул юлны салуга без, Рәсәй армиясендә хезмәт иткән татарлар, нәтижәле өлеш керттек...

* * *

Ватан сугышында Аурупаны коллыктан коткардык, дип горурланырга өйрәттеләр сугыш ветераннарын. Дөрөс, Британия империясен, бүгенге көндә дөнья жандармы вазифасын өстенә алган АКШны чыннан да коткардык без. Шул ук вакытта Т-34 танкларына төяп Польша, Чехословакия, Венгрия, Румыния, Болгария жиренә коллык илтеп бушаттык. Бушату белән генә чикләнмәдек, азатлык көрәшендә СССР оккупантларына нәфрәт белдереп мәйданга чыккан чехларны, венгрларны танкларга таптатып йөрдек. Ә Катын урманнарына кертп дөмектерелгән поляк офицерлары? ГУЛАГ лагерьларына жирләнгән Испан интербригадистлары, Коминтерн геройлары — саный башласаң, коллык корбаннарының очына да чыгарлык түгел.

Габдрахман Әпсәләмов бәхетле. Ул Чөчәнстанның тоташ хәрабәгә өверелүен күрми, Тажикстанда коелган каннар исен тоя алмый. Уңайсыз булыр иде аңа каһарманлыкка жырланган мөдхияләре өчен. Шамил Рәкыйпов белән Самат Шакир да, нәкъ минем шикелле, айнуганнар булса кирәк. Референдумнан соң татар халкы һәм Татарстан урыслары «минем ватаным — Татарстан», дип тавыш биргәннән соң Рәсәй армиясенең каһарманлыкларын язарга кулга каләм алып булмый башлады.

Рәсәйгә каршы бер генә ил дә сугыштырга жыенмый лабаса. Ач-ялангач халыкның соңгы сыныгын талап алып, хакимият нигә миллионлы гаскәр тота? Рәсәй кемгә каршы сугыштырга жыена? Бу сорауга хәзер сарык бәрәнә дә җавап бирә ала: империя коллыгыннан котылырга теләүче милләтләргә каршы. Миңа шунысы аңлашылмый: нигә соң татар егетләрен һаман армиягә алалар?

Бөек рус галиме Лев Николаевич Гумилевның 15 томлык сайланма әсәрләре чыгып ята. «В поисках вымышленного царства» исемле китапның 90 нчы битен ачам. Ташка басылган хәрефләр: «Однако черные татары презирали и жалели белых, потому что те за шелковые тряпки продали свою свободу чужеземцам и покупали плоды цивилизации унижительным, на их взгляд, рабством». Бу бит нәкъ безнең бүгенге көнебез турында...

Колониаль система бары тик бер генә империядә — Рәсәйдә генә калды. Хәзер империяне көзән жыера — үлем алды көзәне. «Наше поколение будет жить при коммунизме», — дип мөрхүм Хрущев безне өметләндергән иде. Аның «коммунизм»ы, бәлки, безнең киләчәк ирегебездер? Аның көннән-көн безгә якынлаша баруын без инде СССР таркалганнан бирле сизеп торабыз. Ирек белән безнең арада Рәсәйнең кораллы көчләре. Шушы турыда без, каләм тотучылар, көн саен, сәгать саен татар халкын кисәтеп торырга тиешбез. Сугышу турында түгел, сугышка катнашмау турында, Махатма Ганди өйрәткәнчә, каршылык күрсәтмичә буйсынмау тактикасы белән коралланып эш итү турында. Үзем шушы хакта язам, үзем аңлыйм: безнең буыңга бу хакыйкәтне җиткерүе чиктән тыш авыр. Шулай да барыбер ышанам: безгә алмашка килгән буынның алмашчысы булса да империя армиясендә хезмәт итүнең татарларның киләчәк ирекләрен канга батыру өчен кирәк икәнлеген аңлый

башлар. Аңлар һәм андый жинаяттән баш тартыр. Әгәр шушы хакыйкәтне аңлауга ирешә алмасак, йа Хо́да, безне Гаяз Исхакый кисәткән инкыйраз — юкка чыгу, бетү, дөмегү көтә.

* * *

Мәкаләне тәмамладым. Хәзер инде Аббасовка шылтыратып, аның хәлен белергә, мәкалә турында әйтергә кирәк. Кулым телефонга сузылган килеш һавада асылынып калды. Куркам. Бармак номер жыюдан баш тарта. Кем белә?... Атом көче. Ансыз яшәп булмас идемени? Нигә соң ул минем шикелле сәүдә корабында гына йөзмәгән?

Мәкаләмне, ирексездән, Аббасов белән сөйләшмичә бастырырга жибәрәм. Бездән бит гел батырлык кына таләп ителәр. Бәлки, безнең куркырга да хакыбыз бардыр?

Баулы – Маскаү, 1995 ел, апрель

Мин нишләп һаман татармын?!

Бу вакыйганы миңа яһүдкә кияүгә чыккан татар хатыны Роза Лекманова сөйләде:

— Баланы спецмәктәпкә керту өчен, туу турындагы таныклыктан тыш, анкета тутырталар иде. Шул анкетага кызымның әтисе (ул чакта без инде аерылышкан идек) һәм үзем турында мәгълүматны яздым. Билгеле, үзебезнең нинди милләттән булуыбызны да әйтергә туры килде, чөнки бу турыда белгертү мәжбүри иде. Кызымны житәкләп мәктәпкә сынау тапшырырга килдек. Директор сорау бирә башлады:

— Әтиңнең милләте кем?

Кызым миңа килеп сырышты да чытырдатып беләгемне кысты.

— Синнән урысча сорыйлар, әтиң нинди милләттән?

— Еврей,— диде кызым елар хәлгә житеп.

— Ә әниң?

Кызым җавап бирмәгәч, үземә әйтергә туры килде:

— Мин татармын,— дидем.

— А ты сама кто? — диде мәктәп директоры кызыма.

— Я все равно русская! — Шушы сүзләргә күз яшенә тыгылып әйтү белән кызым үксеп еларга тотынды.

Җаңһәп чибәр иде Роза Лекманова. Ниндидер затлы, гасырлар буге сайланудан, нәсел яхшыртудан барлыкка килгән зыялылар токымыннан иде. Исән булса, ул инде пенсиядәдер. Аның шундый ачы сынау аша спецмәктәпкә кергән кызының язмышы ничек икән? Мин боларның берсен дә белмим. Ә менә спецмәктәп исемлегенә теркәләр алдыннан алынган Мөнкир-Нәкир сәалә әле дә хәтеремдә.

Җиде яшьлек сабый. Ул бит әле анкета да тутырмаган, утлы тимер белән яндырып куелган сыман паспорттагы «татарка» дигән келәймә-тамганы да күрмәгән. Сабыйның барлык тормыш юлы — балалар бакчасы. Димәк, балалар бакчасында чакта ук бала «еврей» һәм «татар» дигән ләгънәтләр исемне тагып йөрүнең миһнәтләрен татырга өлгәргән булган. Аның «Я все равно русская...» — дип имәнәп кычкыруын, «житте, мин шушы ике ләгънәтләр исемне күтәрәп йөри алмыйм, урысларны мыскылламыйлар, мин шул мыскылланмаучылар ягына күчәп, тынычлыкта яшәргә теләм», — дип кенә психология теленнән көндәлек яшәеш-көнкүреш теленә тәрҗемә итеп була. Бала бу турыда ачыктан-ачык әйткән. Сабыйлар бит күз буйый белмиләр. Ә күпме татар «Я все равно русская!!!» ягына мыштым рәвештә, кешегә сиздермичә генә күчә торды.

Күптәнме әле СССРда яшәүче йөздән артык (ярты гасыр эчендә 192 дән 102 гә калдырылган) халыктан «суперэтнос», тарихи берәмлек — «совет халкы» эрзанын тырыша-тырыша әмәлләп карадылар. Рәсәй империясендә һәр эш, һәр гамәл боерык һәм йодрык белән эшләтелә. Мескен урыс халкын бәрәңге ашарга да мылтык түтәсе белән кыйнап өйрәткәннәр. Петр I патшаның реляцияләренә караганда, бәдрәфтә ничек кунакларга һәм шул «эшнен» тормышка ашуын кайсы ведомство, кайсы чиновник күзәтергә тиешлеге тулысынча дәүләт карамагында булган. Коммунистлар партиясе милләтләргә «совет халкы» булырга нәкъ бәрәңге ашарга өйрәткән шикелле күндерде. Юк, кыйнау, жәберләү белән генә чикләнеп калмадылар: «Совок»лашкан милләт вәкилләренен түшләренә тәти медальләр тактылар, алар берничә елдан коммунизм жәннәтендә яшәячәк, дип тукуп тордылар. Бу процессның асылында шул ук Явыз Иван һәм Аксак Каратунның чукуындырып урыслаштыруы посып ята иде. Процесс дәвам итә. Хәзер инде бу кара эшне Шумейко, Рыбкин, ФСБ, Жириновский, Ельцинның сатраплары кулы белән тормышка ашыралар.

Минем өстәлемдә «Жизнь национальностей» журналының 1994 елда куш итеп чыгарылган 1-2 саннары ята. Тышлыкта түбәтәй кигән татар карты белән аның оныгы. Шуларның маңгайларына тигереп «Татарстан — Россия: общей дорогой» дип эре хәрефләр белән ташка басып куйганнар. Нинди «общая дорога» ул? Чечәнстанга танклар, штурмовиклар жибәреп, бала-чагадан, карт-корыдан, анда яшәүче «тарихи берәмлек»тән фаршмак ясап ташлаучы «общая дорога»мы? Бәлки теге Лубьянканың яңа хужалары оештырган әрмән белән әзериләрне, молдаван белән Днестр урысларын, грузин белән абхазларны, тажикларны үзара чөкештерүдәге «общая дорога»дыр? Жавап юк... Жавапны без үзебез эзләргә, үзебез табарга тиеш.

Мөстәкыйль Татарстанга багышланган әлегә журналдагы мәкаләләрдә «мөстәкыйльлек» жәйрәп ятсын өчен барлык мәкаләләргә, шашлык ясаганда ит кисәкләрен тишеп шампурга беркеткән шикелле, «Быть великой державой — историческая миссия России» дип аталган түгәрәк өстәл әңгәмәсе белән бер-берсенә беркетеп куйганнар. Түгәрәк өстәл тирәсендәге әңгәмә белән журналының баш редакторы, заманында Чечен-Ингуш обкомының идеология секретаре, хәзер инде фәлсәфә фәннәре

докторы булырга өлгергән Хажбикәр Хәкәш улы Боков житәкчелек итә. Татарстанның Рәсәй кесәсендә яшәргә тиешлегенә кинәя ясап, ул болай ди: «Собирание России никогда не сопровождалось завоеванием. Ведь известно, что на этих огромных территориях не было самостоятельных государств. Словом, Россия строилась не так, как другие государства. Она строилась, органически присоединяя к себе все, что к ней прилегало, осваивая эти пространства. Так создавалась территория огромной России» (6 бит). Товарищ Боковның безнең күзгә жибәргән төтенә, колакларыбызга элгән токмачлары нәрсәгә юнәлтелгән? Димәк, тарихта Казан ханлыгы дигән дәүләт булмаган? Явыз Иван ул дәүләтне талап, жимереп, халкын канга батырып китмәгән? Урыс галиме М.Г.Худяковның сүзләре — шыр ялган? Кавказны колонизацияләгәндә Рәсәй империясә 60 ел кан койган. Лев Толстой исемле урыс язучысы — «Хажи Морат», «Казаклар», «Кавказ әсире» әсәрләренәң авторы — әшәке алдакчы. Кемгә ышанырга? Толстойгамы, Боковкамы?

Түгәрәк өстәл артындагы әңгәмәгә тагын бер фәлсәфә фәннәре докторы (милләте татар) М.С.Джунусов катнашкан. Менә аның сүзләре: «Скажу несколько слов о русофобии. Это безобразие. Разве мыслимо такое отношение к народу, защитившему Европу от монгольского ига. От претензии Наполеона на мировое господство. К народу, освободившему мир от гитлеровского фашизма. И еще... Представьте себе, что у СССР не было бы атомной бомбы. Как бы пошла история, как бы развивались исторические события?» (72 бит.) Фәлсәфә фәннәре докторы, билгеле, ялгышырга тиеш түгел. Димәк, русофобия тойгысын уятучы баркашовларны, прохановларны, Татарстанның мөстәкыйльлегенә котырган эт шикелле ташланучы грачевларны, штаниннарны бертуган абыебыздан да якын итеп яратырга тиеш икәнбез? Урыслар Аурупаны татар-монголлардан, ягъни бездән, коткарганнар икән. Ә бит төрки халыкларның үткәнен һәм тулысынча Шәрәк тарихын иң тирәнтен, иң даһи рәвештә белгән галим Лев Николаевич Гумилев татар-монголларның урысларны Ауropa яулап алуыннан коткарып калуын инкяр итә алмаслык мисаллар белән дәлилли. Фәлсәфә фәннәре докторы тарих фәнәндәгә шундый дәлиләрне белергә тиеш түгел микәнни? Бу мөтәгалим Жир шарын Наполеон һәм Гитлер золымыннан урыслар коткарып калды дип ышандырырга тырыша. Ул «Ватан сугышы» дип аталган ике сугышта да Рәсәй кулы астында яшәүче барлык халыкларның, шул исәптән, татарларның, калмыклар-

нын, украиннарнын һәм сугыштан соң тутан туфракларыннан куылган Кавказ халыкларынын да «коткаруга» катнашуларын белми микәнни? Дөрөс, СССРда яшәүче халыклар Жир шарын Гитлер фашизмынан коткардылар. Коткардылар һәм Гитлерныкыннан да өшөке, аныкыннан да аяусыз Сталин фашистлыгын саклап калдылар. Чехословакиядә совет золымына каршы баш күтәргән коралсыз халыкны танкларга таптатуны, Венгриядәге һәм Польшадагы вакыйгаларны бу бәндә белергә тиеш түгел микәнни? Анын хәтерә шулай бик кыска булса кирәк. Әллә ул үзенә матди файда китергәнне генә беләме? Йа Хода!

Ә инде атом бомбасына мәдхия жырлау! Әгәр Ауropa илләрендә фән докторынын атом бомбасына табынганын күрсәләр, аны шул ук көнне тилеләр йортына илтәп тапшырырлар иде. Атом бомбасын ясау өчен безнең соңгы сыныгыбызны авызыбыздан тартып алып, соңгы күлмәгебезне салдырып, күпме еллар хәерчелектә тоттылар. Атом бомбасы белән коралланганнан соң кырык елга сузылган «салкын сугыш» башланды. Кореяда, Вьетнамда, Афганстанда, Никарагуада, Мисырда, Анголада, Хәбәшстанда, тагын әллә кайларда кан коелуга Рәсәй империясенең арсеналындагы атом бомбасы, атом көчә тутырылган ракеталар, атомлы су асты көймәләре сәбәпчә булмадымыни? СССРнын сиксән процентка якын завод-фабрикалары корал өзерләүгә көйләнгән иде. Бүгенгә хәерчелегебез әле һаман Рәсәйнең тау-тау корал ясаудан туктала алмавыннан килә бит!

Мине менә нәрсә гажәпләндерә: урысларнын бүгенгә көндәге фикер ияләре, Дмитрий Лихачев, Александр Панченко, Сергей Ковалев, Георгий Гачев кебек галимнәр, урыс халкын тыйнак булырга, яулап алулардан вазкичәргә, көндәлек тормыш-көнкүреш бәрабәренә эшләргә кан елап үгетли, тәнендә татар каны аккан галим исә Чәчәнстанны канга батыручыларнын тегермәненә су коя. Урыс галимнәре генә түгел, урысның гади халкы да бөөк империя кимәлендә сугыш өчен яшәүдән, даими кытлыкта тоткан геосәясәт уеныннан гарык булып, Швейцария, Лихтенштейн, Дания гражданны шикеллә бөтәеп яшәү турында көне-төне хыяллана. Баркашовлар, бабуриннар, СССР империясен торгызу сәясәтен алып баручы башка сәясәтчеләр хыялланган эшнең киләчәгә юк, чөнки ул эш ялганга, алдашуга нигезләнгән. Ялганга нигезләнгән СССРнын таралып егылуын без үз күзебез белән күрдөк. Шундый ук ялганга, күз буяуга корылган «федерациянең» дә киләчәгә нәкъ шуңа

охшашлы булачак. Дөреслектән курку — Рәсәй сәясәтенң асылында ята. Ялган, күз буяу, куркыту, жимерү. Шушы дүрт сыйфат бергә кушылганнан соң агрессия (татарча эквивалент таба алмадым) дигән аңлатма барлыкка килә. Рәсәй империясе бүген дөвалап булмый торган өнә шул чиргә сабышкан. Төп диагноз шундый. Һәм Рәсәй башлаган бер генә гамәлнең дә тормышка ашмыйча юкка чыгуына нәкъ шушы хаста сәбәп. Хәзерге көнгә тарих хәрабәләре астында күмелеп калган йөзләргә империяләренң һәлакәтләренә дә нәкъ шул яман чир сәбәпче. Юлап алуны, буйсындыруны, империянең дагалы итеге астына эләккән халыкларны коллыкта тотуны бары тик корал көченә, сугыш чукмарлыгы көсәбенә таянып кына гамәлгә ашырып була. Агрессияне хәрәкәткә китерүче көч — ялган. Өнә шул ялган юкка чыгара заманында бөтен дөньяны дер селкетеп торган «бөөк» империяләренә. Империянең гасырлар буге кулланылган глобаль ялганына ике фән докторы шөхси ялган өсти.

* * *

Оппонентларымның «Миргазиян Юныс үзенң нигә татар булуын сөйләргә вәгдә бирде дә, сукмагыннан тайпылып, империяне, империячел сәясәт куштаннарын тәнкыйтьләргә тотынды», — дип тырнак астыннан керэзли башлаулары мөмкин. Ни өчен бу турыда сөйли башладым соң? Куллары беләктән канга баткан империя сәясәтенә кагылмыйча, татарлыкның, сиңа адым саен бары тик зыян гына китереп торган милли хиснең чыганагы кайдан икәнлеген берничек тә аңлатып булмый. Менә шушындый куркыныч ялганга юлыкканда уяна минем татарлыгым. Йөрәк астыннан, күкрәгемнең иң тирән бер өлешеннән бөрөп чыга. Идегәйләр, Сәйф Сараилар, Кол Галиләр чорындагы, бүгенге ялагайлык тимәгән, сындырылмаган, куштанлык сасысы сеңмәгән саф татарлык бу. Һәм шуның авазлары кан вә күзәнәк эченнән сөрән салып, мине ата-баба васыятен, миллионлаган шөһитләр хакын саклау көрәшенә чакыра. Мин аңдыйм; империянең йөз меңләгән танкларына, Джунусов өфәнденең мөдхиясендәге атом бомбаларына каршы чыгу — маңгаңа чукмар белән кундырганда күздән чөчелгән чаткылар белән Жир шарын яктырту хыялына тиң... ләкин әгәр бүген мин үземнең татарлыгымны күрсәтми калам икән, гомеремнең калган өлешеннән туктаусыз коллык, ахуновлык тәме килеп торыр дип куркам...

Бәхетсезлегемә күрә, мәкаләмдә искә алынган ике

фән докторын да мин якыннан беләм. Боков (урисчаштырылган чөчән фамилиясе) заманында матур әдәбият белән дә шөгыльләнәп карады. Аннан соң, партия эшеннән китә-нитә калсам кирәк булыр дип (аппаратчиклар телендә бу гамәл «подкреплять тылы» дип атала иде), үзенә түрәлегеннән файдаланып, жинел генә башта кандидатлык, аннары докторлык диссертацияләре яклап алды. Редакциядә эшләгәндә үземнән дә Боковның мәкаләләре белән шактый чиләнгәнәм булды. Аларны кеше укырлык хәлгә житкерүе бик катлаулы иде, чөнки партиягә хезмәт итү мантыйкка таянып фикер йөртүдән, уйландан тулысынча биздерә.

Мәсгут Садык улы Джунусов (кыргызлашкан татар фамилиясе) белән дә мин шактый гына таныш идем. Ул да безнең автор иде. Күптәнге галим. Партиягә хезмәт итә, аның йомышын үти торган галим. Дөрәс, заманында башкача булмый да иде. Әгдәс Борһанов шикелле чын галимнәрне дә партия үзенә хезмәт итәргә яллап маташты, ләкин пәйгамбәрлек вазифасы ана сөте белән табигатенә кергән шөхәснә куркытып та, матди файдага ымсындырып та кыйбласыннан яздырып булмый. Хәзер инде партия юк. Мәсгут Садыкович бүгенге хакимияткә хезмәт итүен дәвам итә. Бу «хезмәт»нең укучыга һәм түгәрәк өстәл янында атом бомбасына мәдхия жырлаучының үзенә дә зыян китерүен аңлатуы шактый авыр. Чөнки тоталитар чорда хакимияткә тел тигергән кешеләрне әшәке, хәтта жинаятчы итеп күрсәтү гадәткә кереп киткән иде. Бу ысул әле дә яши. Үзара сүз көрәштергәндә дә аны һаман кулланалар. Ә мин Джунусовның карашын (мировоззрениесен) аның кешелекчелегеннән аерып күрсәтмәкче буламын. Ул үзе кеше күңелен күрә, аралаша белә. Тыйнак, кунакчыл. Матур итеп гаилә корган. Шундый әйбәт кеше нишләп соң колониаль шартларда яшәүче халыкларны һаман коллыкта тоту сәясәтен алып баручы реакцион көчләргә хезмәт итә? Укучының шушы сорауны бирергә хакы бар.

Беренчедән, тоталитар системаның юкка чыгаруларына карамастан, шул системаны оештыручыларны, тоталитар сәясәтне гамәлгә ашырып торучы хакимият кешеләрен урыннарда калдыралар. Фән докторы Джунусов элек кемгә хезмәт иткән булса, шуларга хезмәт итүен дәвам итә. Икенчедән, урыс өйтмешли, «горбатого могила исправит». Мәктәп безгә белем урынына партиягә тутрылыклы булырга, аңа буйсынырга, хезмәт итәргә өйрәтте. Югары уку йортларында без «ВКП(б) тарихы»ннан тыш бернинди гыйлем үзләштерә алмадык. Гуманитар фәннәр партия

үткөргән идеологияне хуплауга көйләнгән иде. Диссертация яклау, фән докторы дәрәжәсенә ирешү тоташ наданлыкны үзгәртә алмады. Фән кандидаты, фән докторы, профессор, хәтта академик тоташ «образованщина» мохитендә фәнни чин булып калуында дәвам итте. Укучы мине аңлар дип ышанам. Бу фикер ачыш та, хәтта яңалык та түгел. Тоташ наданлыкны без аерым шөхескә карата кулланудан куркып йөрибез.

Озак еллар өйрәнәп, анализлап йөрү аркасында мин бер ачыш ясадым: зур, ышанычлы гыйлемгә, фикер мөстәкыйльлегенә ирешә алган галим — үз милләтенә, төрле юллар белән диплом әмәлләп, профессорлыкка ирешүче исә — хакимияткә сырыша.

* * *

Күзәтеп йөрим. Йөз процентка татарлыгын саклый алган бәндә — шул ук мамонт. Алар инде жир астында. Күбесен Казан ханлыгын канга батырганда, чукуындыручылар заманында, нинәйт, совоклаштыру-манкортлаштыру чорында юкка чыгарганнар. Безнең күбебез мулатлар, квартироннар, октантидлар... ун, биш процент татарлыкны йөртүчеләр. Сүз милләтнең гүзәл сыйфатлары турында бара. Милли югалтулар. Бусыннан да куркыныч сыйфатлар бар. «Татар — атасын сатар»ны гамәлгә ашыру. 1991 елның 19 — 21 август көннөрөн искә алганда Әмирхан ага Еники бер искиткеч хәким фикер әйтә. Цитата рәвешендә түгел, исемдә калганча бирәм. «Без Дубылты ижат йортында дүртәү — урыс язучысы, үзбәк язучысы, башкорт язучысы һәм мин, татар язучысы, бергәләп сөйләшеп йөрибез. Ә үзебез милләтебез ягыннан дүртебез дә татар», — дип яза ул. Даһиларга хас кыска һәм искиткеч образлы аңлатма бу. Менә шушы юлларны укыганнан соң «татар — атасын сатар»ның мәкаль генә түгел икәнлеген аңлый башлыйсың.

Еллар, гасырлар буе кыйнап та, чукуындырып та, хәтта үтереп тә татарны татарлыгыннан ваз кичтерә алмагач, совет чорында искиткеч бер чара таптылар. Телдән яздыру. Тел — адәм баласының сәләте, булдыклылыгы, аның карашы, күзаллавы, бәяләү диапазоны, кыскасы, аның менталитеты һәм яшәешенә төп коралы икәнлеген без әле һаман аңларга теләмибез. Аңламау шундый файдалы, чөнки аңлый башлау белән без үзебезнең кешелек сыйфатларының шактый өлешен югалтып, исраф итеп бетергәнлегезне күз алдына китерәчәкбез. Адәм баласы бит ул соңгы сулышына кадәр юаныч эзли. Һәм дарның

элмәгенә муенын тыккан мизгелдә дә шул юанычны таба белә. Бау нечкә, дип юана ул, өзеләчәк. Димәк, шанс юк түгел — исән калачакмын... Мин дә туган авылым Исергәптә өле һаман чын татарлар яши дип куанып йөри идем. Соңгы кайтуымда сабакташымның оныгы белән ватып-жимереп урысча сөйләшүен күргәч, күз алларым караңгыланып китте. Аннан соң яшылек дустым миңа авыл алкашларын санап чыкты. Алкоголик — урыс-лашу юлында кешелек сыйфатларыннан язган мәхлук. Аны берничек тә чын татар дип өйтеп булмый, чөнки сугышка кадәр ярты меңгә якын йорт-куралы Исергәптә өле алкоголикка әверелеп житмәгән ике «салырга» яратучы бар иде. Хәзер ирләрнең яртысыннан күбесе диярлек аракысыз яши алмый башлаган.

Туган авылыңнан аерылып читкөрәк киткән саен урыс-лашу жиле сиңа көчләрәк исә башлый. Бу процесска каршы торырлык чара — жанга кереп урнашкан дин, Аллаһы Тәгаләгә инану, гореф-гадәтләр кодексы — кая алар? Ата-баба васыяте, аларның изге сөякләре сакланган туфрак та еракта калды. Яңа тамырлар берничә буыннан гына яшәеш яланының туфрагын тишеп кереп ашлама ала башлый. Ике милләт арасындагы бушлыкта асылынып каласың. Фәндә маргиналлык дип атала бу. Урыс арасында — урыс, татар янында — татар син. Куркыныч хәл. Сине алжыта, хәлдән тайдыра торган рухи бушлык, психологик киеренкелек. Нәкъ менә шушындый эчке шыксызлыктан котылу теләге белән эчә башлый да инде маргинал бәндә. Ә социаль-психологик өлкәдә шушы йөрәк шыксызлыгы сиңа болай тәэсир итә: «татармы-урысмы — нинди аерма? Яшәү бер генә тапкыр бирелә. Яшәп калырга кирәк». Ә урыс-лашу — файдалы. Урыслык тормыш-көнкүрештә җиңеллек китерә, әгәр инде өскөрәк, җитәкчеләр катламына күтәрелергә тырышсаң, урыс-лашмый булмый. Урыс-лашуның тагын бер отышлы ягы бар: нинди генә гөнаһ эшләсәң дә, бу гамәл сиңа гөнаһ тоелмый башлый. Әхлакый имансызлыкларыңны сизми башлайсың. Яшәү гадиләшә. Тамак туйдыру мәсьәләсе күзгә күренеп җиңеләя. Әгәр инде өскә үрмәләүне, дан-шөһрәт яулауны максат итеп куйсаң, телисенме-юкмы, син татарларны яклаудан, милли хискә бирелүдән ваз кичәргә тиешсең. Аклануы шундый җиңел. Милләтчеләрме? Алар бит экстремистлар, милләтара конфликт әзерләүчеләр. Һәм син акландың, политик капитал тупладың...

Казан ханлыгын урыс басып алып, мөстәкыйль дәүләтчелек юкка чыгарылганнан соң милли абруйны,

милли горурлыкны сакларга тырышучыларны адым саен фажига сагалап тора башлый. Тарих бит ул шул ук тәкъдир, син аннан берничек тә котыла алмыйсың. Татар тарихын урысның карагруһлары язган. Безнең елъязмаларны, тарихи документларны яндыручылар шул ук Явыз Иван токымыннан булганнар. Хәтта шушы көнгә кадәр без тулысынча инанып, тарихның умыртка сөягенә санап йөргән урыс елъязмаларын да Владимир Мономах чорында бөтенләй үзгәртеп язалар. Шул чакта ук төрки халыклар калдырган культураны юкка чыгару эше башлана. Аларны кыргый, артта калган итеп күрсәтәләр. Кыпчакларның, татар-монголларның абруен күтәрә торган вакыйгалар урысларныкына әйләнә (Морад Әжи. «Полынь половецкого поля». 1994, Москва).

Татар өчен иң зур фажига — карагруһлыкның күзгә күренмичә, итәк астыннан ут йөртүе. Бергә эшләгәндә, янәшә тораclarда яшәгәндә урыс һәрдаим безгә мөрхәмәтле. Урысның гади халык вәкиле белән без беркайчан да уртакт тел тапмыйча калмыйбыз. Менә шушы хәл алдый, ялган караш, ялгыш күзаллау тудыра. Кулдаш, күрше урысларның әйбәтлеген тулысынча урыслыкка күчерәбез. Аларның барысы да шундый дип ышана башыйбыз. Ә хакимияттә, сәясәт өлкәсендә һәрдаим татарны кысрыклау, аны юкка чыгару эше туктаусыз дәвам ителә. Бу өлкәләрдә дә геноцид ачыктан-ачык эшләнми. Ул астыртын, күзгә күрсәтелмичә башкарыла. Дәлил әзер, татарлар Рәсәйнең иң каты дошманы булуы турында мәктәптә тарих дәресләрендә күңел тирәнлегенә дөмбәсләп кертәп урнаштырылган. «Татар-монгол золымы»на урыслар, Рәсәйдә яшәүче барлык халыклар гына түгел, без, татарлар, үзебез дә ышанып беткәнбез. «Алар бит күпме безнең каныбызны эчкәннәр, шул өч гасырга сузылган татар-монгол золымы аркасында без артта калганбыз». Бетте-китте. Һәм шушы «жинаятье» даими тоеп яшәү безне куркакка әйләндергән, кимсенү кәсафәте (комплекс неполноценности) тудырган. Шул психологик кимсенү безнең милли горурлыкны, аңыбызны имгәткән. Милли яктан без гарипләнгәнбез.

Ватан сугышыннан соң элеккеге ялаларга тагын бер «татар әшәкелеге» — Кырым татарларының нимескә сатылып Кызыл Армиягә каршы сугышуларын «фаш итү» өстәлдә. Яшермим, армиядә хезмәт иткән елларда бу нахак, әхлакый яктан искиткеч пычрак вә гөнаһлы ялага мин дә ышанып йөрдәм. Ышану гынамы соң әле, мине Кырым татарына санап, шул «предатели» токымыннан дип уйлауларыннан куркып күпме газап чиктем.

Кырым татарларына кагылышлы бер манзара. Казанда яшәүче каләмдәшем, Мәскәүдә китабы чыккач, башкалага хатыны белән килде дә миңа тукталды. Язучы хатыны миңа болай сөйли:

— Минем аркада ирем язучылыкка иреште. Хәзер Мәскәүдә урыс телендә китабы чыккач, ул инде всесоюзный укучыны яулап алды.

— Юк ул «всесоюзный укучы» дигән нәрсә. «Чернуха» белән тукланучы китчны укучы бар. Маскульт әсәрләргә ябышып ятучы конформист укучы һәм матур әдәбиятның терәге булып, аның үсүенә, камилләшүенә тәэсир итеп торган өз санлы зөвыклы, элитар укучы бар.

— Нәрсә сөйлесез сез! Бу бит буржуаз пропаганда сүзләре. Ишетсәләр...

Пушкин бу турыда «не оспаривай глупца», дигән. «Инжил» исә «дунгыз каршында энже чөчмә»,— дип кисәткән.

Китап чыгу уңаеннан каләмдәшем әсәрне урысчага тәржемә иткән кырым татары Эмиль Әмитовны кунакка чакырган иде. Бик озак сөйләшеп утырдык. Минем «Биектә калу» дигән әсәрәмдә Марсель Ялчинский исемле укчырадист бар. Шул персонажны мин Әмитовтан күчереп эшләдем.

Эмиль китте. Ишек ябылуга каләмдәшемнең хатыны ерткычларча иренә ташланмасынмы:

— Син нәрсә, Кырым татарына ялагайланасың? Аларның предатель икәнлекләрен белмисеңмени?

«Их син, сука!» Шул сүзгә лаеклы иде ул хатын. Ләкин мин тыелдым. Татарда бит кунак хакы дигән изге гадәт бар...

Шушы тыелудан башланды, ялгышмасам, татарлыкка кире кайту процессы. Бу вакытта инде мин Кырым татарларын туган туфракларыннан кууның дөнья тарихында мәңгә сакланачак искиткеч ерткычлык, мәңгә ярлыкауга ирешмәс жинаять икәнлеген аңлый башлаган идем.

* * *

Адәм баласының тарихта милләте калдырган эзләр белән горурланып яшисе килә. Шундый горурлык булмаганда яшәүнең ни ләззәте булсын! Ә безне «жинаятьче» милләт варислары булуыбызга инандырганнар. Инану эчке куркаклык, гаеплелек тоеп газәпланып яшәргә өйрәткән. Урыслардан гына түгел, соңгы елларда башкортлардан да курка башлаганбыз.

Уфада яшәүче бер татар шагыйре белән шактый озак дуслашып йөрдем.

— Дускаем, без инде татарлыгыбызны яшерергә мәжбүр булып, башкорт язучылары саналып йөрибез. Шулкадәр газаплы ул болай яшәү,— дип дустым еш кына зарлана иде.

Бер тапкыр шулай биш татар Переделкинода татарча сөйләшеп утырабыз. Арада башкорт шагыйре саналып йөргән татар дустым да бар. Яныбызга башкортның Язучылар берлеге житәкчесе Денис Бүләков килеп утырды. Житәкченең килеп утыруы булды, дустым шундук башкортча сөйләшергә кереште. Башкорт каршында, татарлыгыннан куркып, туган теленнән ваз кичкән шагыйрьнең кыланышы суйды мине, үтерде.

Куркаклык. Бу инде менә шундый шагыйрьләр, га-лимнәр, сәясәтчеләр ярдәмендә татарның милли бер сыйфатына әверелеп килә. Юк, сүз сугыштагы куркаклык турында бармый. Батырланып үлем кочагына ташлануны империя сәясәте шулкадәр мул, шулкадәр оста оештырган. Шуны даими кулланып тору аркасында, күкрәк белән амбразура каплау, йодрык белән танкка һөжүм итү татарда гажәп көчле. Һәм шул «көжүнни» патриотлык кыйммәтле сыйфатка саналып килә. Бездә гражданлык батырлыгы — чыпчык томшыгы кадәр генә. Аны бөтенләй диярлек юкка чыгарып бетергәннәр. Әгәр берәр урыс шовинисты үзенең карагруһлыгын эшкә индерә башласа, шундук татар куштаны аның арт санын яларга тотына. Мәсәлән, яһүдлөргә карата безнең үз карашыбыз, чын милли максаттан, татарлык мәнфәгатеннән чыгып эш итү, мөстәкыйль милли тактика, күзаллау юк. Бер генә мисал. Суверенитет өчен көрәшкән иң кызу көннәрендә татар язучыларының берлеге урыс язучыларының карагруһчыл кызыл-көрән төркеменә барып кушылды. Ә менә СССР Язучылар берлегенең өчтән бер өлешен тәшкил иткән Мәскәү оешмасы, биштән бер өлеше — Петербург язучылар берлеге, иң алдынгылардан саналган Воронеж, Ростов-на-Дону берлекләре һәм барлык элеккеге союздаш республика язучылары бу шовинистлар белән элементгә кереп исемнәрен пычратудан баш тарттылар. Карагруһчыл оешма үзен «халыкара язучылар берлеге» дип игълан итте. Без православие һәм ислам байрагы астында жидо-масоннарга каршы көрәшәбез, дип алар безне ышандырырга тырыштылар. Тарихта шушы ике байракның бер кыйблада эш иткәне булдымы? Аксак Каратун варисларына кулдаш кирәк иде. Алар Татар язучылары берлегенең житәкчесенә мөрәжәгать иттеләр.

Берлек житәкчесе, безнең мәстәкыйлыкне буучы, Чечнядагы геноцидны оештыручылар чанасына утырды һәм карагруһчылар жырын жырлый башлады. Аның бу эшендә үз мөнфәгатен күздә тотуы, Мәскәүдә китабын бастыру теләге жәйрәп ята иде. Мин шул турыда татар язучыларына аңлатмакчы булып карадым. Житәкчеләр, табигый, үзләренең ниятләрен фашизм иткән өчен минем башымнан сыйпарга тиеш түгел иделәр. Алар, билгеле, миңа каршы кампания оештырдылар. Бусы аңлашыла. Шунысы шаккатырды: татар язучыларының туксан проценты бу хәлгә битараф калды. Соңыннан төшендем. Берсенең фатир аласы бар, икенчесе телефон көтә, өченчесенең нәфесен лауреатлык комсызлыгы тырмый. Нәкъ көтүдәге сарыклар шикелле кыланды татар язучыларының күпчелеге. Ә бит милли азатлык хәрәкәтен, тоталитар режимга каршы көрәшне республикаларда, Көнчыгыш Ауропа илләрендә язучылар житәкләде. Президент Вацлав Гавел, Ленарт Мери, фажиҗәле язмышлы Гамсахурдия — алар күпләр. Ә бездә?

Әмирхан ага Еникинең урыс, үзбәк, башкорт язучыларының һәр өчесе татар милләтеннән булуы турындагы хатирәсенә кабат әйләнеп кайтыйк. Аларның татарлыктан ваз кичәргә мәжбүр булуларының сәбәбен социаль психология күзлегеннән карап аңлаганнан соң, мин мондый бәндәләргә мәрхәмәтләрәк булырга тырышам. «Кош — очар өчен, адәм баласы бәхет өчен бу дөньяга килә», — дигән Эрнест Хемингуэй. Рәсәй чынбарлыгыннан чыгып урыс әйтеме барлыкка килгән: «Рыба ищет где глубже, человек — где лучше». Ачыкыйк. Берәүләр корсак өчен «где лучше»ны эзли, икенчеләр — рухият өчен. Тамак, мал мәсьәләсен кайгырткан очракта «где лучше»ны табуы ул кадәр үк катлаулы түгел. Бигрәк тә бүгенге көндә. Вөжданыңны богаулап, әхлак мәсьәләсенә төкереп, «крутой»лар ысулында эш итүчеләргә майда йөзеп яшәү бер тиен тормый. Без бит базар, киоск сәүдәгәрләрен акырытып талап йөрүче рәкетирлар турында гына беләбез. Ә рухият дөньясын канга батырып йөрүче рәкетирлар? Әдәбият, сәнгать, мәдәният, фән дөньясы рәкетирлары? Бу өлкәне белмибез генә түгел, рухият өлкәсендә без әлегә шыр томаналар. Белергә теләү, аңларга омтылу да юк бездә. Тиз арада кызыксыну уяныр дип өметләнү дә донкихотлык кына. Безне бит әле һаман ачлык, кан кою белән куркытып, шушы тактика белән мәдәният вә рухият дөньясына якын жибәрмичә тоталар. Бу турыда мин үлгәнче туктаусыз кабатлап тора чакмын. Азатлык көрәшен буучыларның тактикасы гасырлар буйы бер килеш саклана. Халык азатлыкка омтыла башлау белән аны сугы-

шырга мәжбүр итәләр һәм ачлык белән куркыталар. Империя туплаган тәҗрибә кан коюны да, ачлыкны да шундый тиз, шундый җиңел оештыру мөмкинлегенә бирә. Бу инде аксиома: халык, азатлыктан баш тартып, туклыкны сайлый. Хәзер тарихка мөрәҗғәгать итик. Америка континентында инглиз колонизаторларына каршы көрәш барганда көрәшчеләргә Британия хакимияте: «Әгәр без моннан китсәк, сез азатлыгыгызны кочаклап ачка үлчәксез», — дип кисәтте. Ачлыкка кул селтәп, азатлыкны сайлаган Кушма Штатлар бүгенге көндә ничек яши? Анлатып торуның кирәге юктыр дип уйлыйм...

Татар мохите тар. Безнең даирәләребездә искиткеч аяусыз кысынкылык. Каян килгән бу? Казан ханлыгы мөстәкыйль дәүләт чагында ук «подрайские земли»ны яулап алырга көне-төне сөрән салучы Явыз Иванның референты («Карфаген должен быть разрушен!») татарларны үзара мангайлары белән чәкештерү чарасын күрә башлаган.

Безнең жиребезгә килмешәкләрне урнаштыру сәясәте гасырлар дәвамында гамәлгә ашырылып торган. Шөһәрләребезгә, кыйммәтле, ундырышлы, матур табигатына иң изге төбәкләребезгә дыңгычлап урысларны тутырып тордылар. Әкрәнләп татар туган туфрагында килмешәк бомж хәлендә калды. Иң каһәрле эшләргә, берничә ай эчендә адәм баласының жанын ала, тәннен имгәтә торган лашманчылыкка, рудникларның сасы, минут саен кабынып китәргә торган газлы төпкелендә мәгъдән казырга дучар ителү, бурлаклык, урам себерү һәм урысның империячел яулап алуларында туп ите булу — тарихта татарларның даими язмышы шул.

Патша заманында жиребезне һаман саен йомышлы алпавытларга, түрәләргә өләшәп торсалар да, татар әле туган туфрагына бергәп яшәүне дәвам иткән. Ачка үлмәс өчен шахталарга китеп, Хәзер дингезенә балык тотарга, котып якларына барып нужда куганнан соң да барыбер ата-бабасының сөякләре күмелгән жиргә кайтып үләргә тырышкан. Ә инде шаһгали-табеевлар чорында Казан ханлыгы жиреннән татарлыкны кырып-себереп ташлау киң колач белән, конструктив рәвештә башкарылды. Татар үсмерләрен тайгага урман кисәргә, котып ягына, социалистик төзелешләргә кирпеч ташырга туктаусыз озата торып, Татарстан жирендәге акча төшә торган эшкә бөтен Союздан әтрәгәләмне ташыдылар. Тормыш-көн-күрештәге тарлык, кысынкылык безнең күңелебезне дә тарайткан. Без бер-беребезне күрәлмәй башлаганбыз. Үзара ызгышып яшәү, ясмык боткасы бәясенә бер-беребезне

колонизаторларга сату — бу инде татар менталитетынын төп сыйфатларыннан берсе. Сатуга һәм сатылуга каршы чара күрәп булмый. Бу кара жинаятъ гавамның мәрткә китүе дәрәжәсенә житәп көчәйгән. Татарның милли мөнфәгәтьне сатуын жәмгыятьтә фаш итә башласагыз, алдан беләп торыгыз: битарафлар көтүе сезне таптап китәчөк. Тату яшәү — кешелек дөньясынын ин кыйммәтле энжесе — татар чынбарлыгында бозылган. Ул буйсынып, колонизаторларның арт саннарын ялап яшәүгә күнеккән.

Өлкән агайларга ялагайланып, алар мөнфәгәтен күрәп яшәү жиңелрәк, тынычрак. Бу сыйфат язучыларга да хас. Татарча язылган китапны кем укый, кем санга суга? Әнә китап кибетләрендә Гаяз Исхакый, Шихабетдин хәзрәт Мөржани шикелле бөөкләрнең китаплары тузан эчәп ята, ә Валентин Пикуль, Джеймс Хэдли Чейзләр өмәлләгән чернухаларны кабынып өйләренә ташыйлар. Бу соң нинди симптом? Бу хәл татарда интеллектуаль катламның чиктән тыш юка, дефицит булуы, без интеллигентка санап йөргән кешеләрнең күбесе бары тик пинжәк зыялысына гына ирешә алуын күрсәтә. Безнең интеллектуаль көчләребез мөстәкыйльме? Алар кемнәргә сырышып үсәләр? Рухи кыйблабыз кайсы тарафта? Рухи байлыкны туплау, саклау, тулырак итеп яшъ буынга тапшыру — бу эш жайга салынганмы? Без соң нигә жәе чыгу белән йө урыслаша, яисә башкортлаша башлыйбыз?

Без мөстәкыйльлекнең төмен тулысынча онытканбыз микәнни? Милли горурлык та «Идегәй» дастаны битләрендә генә саклана шикелле. Парламент клоуны Жириновский татарларны мәсхәрә итте. «Президент итеп сайласагыз мин татарларны Монголиягә сөрәм, томаналык, сифилис арасына», — диде. Һәм шул Жириновский Татарстанга килде. Казанда аны кул чабып каршы алдылар. Әгәр «юрист улы» өрмән халкын, грузиннарны, яисә Балтыйк дингезе буенда яшәүче халыкларны шулай мәсхәрә иткән булсамы? Алар аның арт сабагын укытырлар иде. Мәсхәрә сүзләреннән соң ул халыклар аны туган туфракларына бастырырлар идеме икән? Бездә туган туфракны үзәбезнеке санау тойгысы юкка чыкты микәнни?

* * *

Татар менталитеты тыйнаклык, күндәмлек, эшчәнлек (хәтта кирәгеннән артык имгәндергеч эшкә өвәслек), сабырлык бергә укмашудан барлыкка килгән. Шул ук вакытта, татар мактанырга да бик ярата. Гомер буге ким-

сетү, изү, мөсхәрәләүгә каршы чыгу чарасын эзләүдән барлыкка килгән мактанчыклык... Бездә мондый капма-каршылыктар биниһая.

Армия хезмәтендәге чор искә төшә. «Сталин лачынары» идек без. Эчә дә идек инде аракыны! Ә сүгенү? Без урыска охшарга тырышып эчә, сүгенә идек. Ә урыслар? Аларга бит башка бер милләткә дә охшарга тырышу кирәк түгел иде. Безнең аракы эчкәнне, сүгенгәнне хуплап: «Ул бит бөтенләй татарга охшамаган, аракыны христианнардан да уздырып эчә, кроет не хуже русского», — дип мактыйлар иде. Бу инде безнең күнелгә бал да май. Гел урыска охшарга тырышып болагайланып йөрисең. «Өч йөз ел урыс канын эчеп яшәгән татар-монгол» токымыннан булуың туктаусыз бәгыренне тырнап тора. Эчү, сүгенү шуннан котылырга омтылу чарасы ул.

Рәсәй армиясе офицерлары хәзер югары белемле, эчү, сүгенү аларда юктыр инде, дип ышанып йөри идек. Узган кышны мин Чечняны бомбага тотуга катнашкан бер очучы белән бер купеда бардым. Айнык чагын күрмәдем. «Нигә болай эчәсең?» — дигән сорауыма: «Канлы акчадан арынырга ашыгам. Чечня шөһәрләре өстендә бомба йөгән ташлап кайтканнан соң шул «эш»нең акчасын шундук тапшыралар. Юмартлар, миллионлап бирәләр. Шул канга манчылган акчаны аракы белән юып чистартмакчы булам», — диде миңа Ельцин лачыны.

Полкташларың, бер күнеккәч, синең татарлыгыңа әһәмият итми башлыйлар. Иң авыры — кызлар белән танышканда. Синең татар икәнлегенә белү белән үбешүдән мәхрүм итәрләр, дип шөллисәң. Исемем, билгеле, Миргазиян түгел, Миша. Кызлар аны «Мишенька», дип назлап әйтәләр. Шул чакта буыннарың йомшарып китә. Коймага менеп әтәч булып кычкырасы килә башлый.

Отличник УБП (учебно-боевой подготовки), укчы-радистларның флагманы, эскадрильяның элемтә начальнигы, һава сугышының житәкчесе. Шуңа өстәп полк күләмендә мин матур әдәбият өлкәсендә иң хәбәрдар офицер. Аркадий Первенцов («Кочубей», «Честь смолоду» — татарларны эт итеп сүгә), Иван Козлов («В крымском подполье» — Кырым татарлары — предательләр), Михаил Бубеннов («Белая береза» — жир йөзендә совет кешесеннән дә бәхетле беркем юк һәм булмаячак та), Василий Ажаев («Далеко от Москвы» — совет кешесе,

әгәр Сталин аңа боерык бирсә, планетаны бер ай эчендә тоташ ожмах бакчасына әйләндерә алачак), кыскасы, шул китапларны кочак-кочак кына түгел, йөкләп укыйм. Политдәрестә, миңа мөрәжәгать итеп, эскадрилья офицерлары энциклопедиягә караган шикелле, үзләренәң әдәби белемнәрен тикшерәләр.

Менә шундый якты йолдыз булып яшәгәндә бер сәер вакыйга булып алды. Эскадрилья командиры майор Абазадзены белемен күтәрергә офицерлар курсына жи-бәрделәр. Комэск итеп майор Гыймазовны билгеләделәр. Эскадрилья флагманының экипажында ике татар. Жәе чыкканда бездән көлгәли башладылар. Һәм майор Гыймазов миңа каныгырга тотынды. Сизелеп тора, миннән котыласы килә тегенәң. Абазадзе чорындагы образцово-показательный офицер разгильдяйга әверелә башлады. Нишләргә? Урыс дусларыма зарлануы әллә ничек — аңламаслар, эскадрилья командирына житкерерләр, гайбәт таралыр дип куркам. Эскадрильядә тагын бер-ике татар офицеры бар. Алар иң авыр, иң кара эшнә сөйрәп баручы эш алашалары. Сер сыярлык, киңәшерлек кешеләр түгел. Өлкән сержант Рәшит Агишевка тукталдым. Мин аны моңа кадәр кешегә дә санамый идем. Ни өчен? Барлык буш вакытын китап укып, фән үзләштереп үткәрә. Яхшы хезмәт итүе өчен ял белән бүләкләнгән иде, экстерн рәвештә имтихан тапшырып, «өлгергәнлек аттестаты» алып кайткан. Серемнә шуңа сөйләмәкче булдым, чөнки Гыймазов аңа да еш кына каныга башлаган иде.

Мелитопольнең хәрби аэродромына беркетелгән шәһәрчек каладан өч-дүрт чакрымда. Тирә-юньдә ашлык кыры. Без, Рәшит белән кукуруз арасына кереп, астыбызга минем куртканы жәеп утырдык. Кесәмнән «мерзавчик»ны чыгардым. Ачтым. Башта үзем чөмердем һәм милләттәшемә суздым. Урысча сөйләшәбез:

— Извини, не пью.

— Ты что, не авиатор?

Кинәт Рәшит татарча сөйләшә башламасынмы!..

— Гафу ит, мин студент булырга әзерләнем. Стипендиягә яшәргә тиешмен. Тамак туйдырырга житәрме-юкмы. Нәзер әйттем. Капмыйм бер тамчы да.

Милләттәшемнең бу сүзләре минем ясалма ярпачлыгымны, «Сталин лачыны» булып күренергә тырышып күз буяп йөрүемнә тишеп кереп, йөрәгемә үтте.

— Рәшит, син дә сизә торгансындыр, Гыймазов миңа бик тә каныга. Нигә кирәк икән аңа мине унасекомить (хәрби жаргон сүзе) итү?

— Миңа да каныга ул. Гыймазов шул юл белән үзенен милләтче булмавын, интернационалистлыкка тугрылыгын күрсәтәсе килә. Әгәр милләттәшләремә жылы караш күрсәтсәм, урысларга ошамас, мине командирлыктан төшерерләр дип курка.

Ошады миңа Агишевның фикер йөртүе. Мин үзем дә шулайрак уйлый башлаган идем, ләкин болай ачык итеп әйтәргә генә тел бармады. Мин укыган китаплар мөстәкыйль фикер йөртүне сүндерүгә көйләнгәннәр иде. Аларга бер күнегеп киткәч, күңелдә «я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек» тәкәбберлегә барлыкка килә. Баш мие әкрәнләп эшләүдән туктый. Кирәге югала баш миенен, аның сырларының. Мидә ике сыр кала: Сталинга табыну һәм аның исеменнән үлөргә боерсалар, шул ук мизгелдә үлемгә ташлану хисе кереп поскан сырлар. Баш мие сүнгәч, сиңа яшәү шулкадәр рәхәт тоела башлый. Син көчле. Нәкъ көтүдәге сарыклар бердәмлегә, алардагы күндәмлек белән гайрәтле син. Син — даһи, чөнки синдә Сталин даһилыгы. Синен һәр кылган гамәлен — дәрәс, чөнки син Сталин сызган юлдан бер генә миллиметрда да тайпылмыйсың. Менә шундый «звездный час»та яшәгән чорым иде минем. Һәм шул Гыймазов аркасында милли мәсьәләгә кереп киткәч, атна-ун көн элек хезмәттән куылган Кырым татары, дивизиянен иң оста, иң зирәк лачыны капитан Риза Әмәтов турында Агишевтан сорадым:

— Ул бит бернинди жинаять эшләмәде. Аны нигә партиядән кудылар икән? Хезмәттән дә кулына «бүре билеты» тоттырып озаттылар. Сәбәбен аңламыйм мин бу эшенең.

— Соң бит ул туганнарымны Кырымга кайтарыгыз, дип Сталинга хат язган. Бу бит инде Сталин карарына каршы баш күтәрү дигән сүз. Билгеле, андый кешене армиядә калдырып, аңа самолет кадәр коралны ышанып тапшырып булмый.

Мин, офицер буларак, шөһәрдә фатирда тора идем. Агишев казармада. Рәшит казармага кереп чыкты. Кулыма китап тоттырды. Лев Толстойның «Хажі Морат» исемле әсәре иде бу. Һәм мин аны фатирыма кайткач шул ук

кичне укый башладым. Бертын укыйм да, карап тормыйлармы икән, дип як-ягыма карап алам. Әйтерсең совет режимын таркату өчен сыйнфый дошман кулы белән язылган провокацион китап.

* * *

Милли хиснең беренче тапкыр кыймылдап алуы кукуруз кырында Рәшит белән сөйләшкәндә булды. Икебез дә армия хезмәтен ташлап киткәч, Рәшит белән без Ялтада очраштык. Ул, үпкәсенә салкын тидереп, дөвала-нырга Кырымга килгән иде. Мин дингезчелектә эшлим. Эзлөп таптым үзен. Кукуруз кырынан башланып киткән яшерен очрашуларыбызны сагынып искә алдык.

— Шул беренче сөйләшүдән соң төне буе йоклый алмый газапландым,— ди Агишев.— «Смерш»кә барып «стучать» итәрсенме, юкмы, дип таң атканчы куркып яттым.

— Мин дә ул төнне йоклый алмадым,— дип серемне ачтым дуствыма.— Беренчедән, син Сталинга тел тидердең. Икенчедән, миңа «Хажі Морат»ны китереп тоттырдың. Бу инде, «смерш» боерыгын үтәп, мине сыный, дип ут йотып хафаландым.

Рәшит Агишев белән серләшүләр мине кичке мәктәпкә житәкләп илттеләр. Урыслашып беткән күнелнең бер почмагында балачакны сагыну, әткәм-әнкәм теленең моңлы авазлары ишетелгәндәй була башлады. Туган авылыма ялга кайткач, татар китаплары алып килдем. Татарча укый башлау шулкадәр авыр иде. Туган телнең төме беткән, мин инде аны аңламый да башлаганмын. Көндәлек тормышта урысча сөйләшеп йөрисең. Мәжлесләрдә урысча жырлыйсың. Хәтта кызлар белән дә урысча үбешәсең. Милли хисләр, татарлык тойгылары шулай әкреләп бирчәеп бетә икән.

* * *

Бабил, Борынгы Мисыр, Борынгы Юнан, Госман империяләренең жимерелүен мин укып кына беләм. Минем үлеп яраткан философым Боэций Рим империясенең жимерелгән чорында яшәгән. Ул болай ди: «Ярты галәм безгә буйсынган. Дөнъяның күп байлыгы

безнең кулда. Без көчле. Жир йөзендәге иң хаким, иң акыллы фикер ияләре безгә хезмәт итә. Нишләп соң безнең бер генә теләгебез дә тормышка ашмый? Нишләп соң файдага дип эшләгән эшебез безгә зыян гына китерә?» Бүгенге көндә Рәсәй нәкъ шул хәлдә. Әле шушы көннәрдә генә сыра ларегы артында бер урыс бомжын күрдем. Ул яныннан узган һәр кешедән ялварып сорый: «Я русский или нет?». Үзәкләрне өзәрлек, тәннәренне чымырдатырлык итеп ялвара, мескен... Гаиләсен югалткан. Фатирын сатып эчкән. Эшеннән куганнар. Үзе пычрак. Киеменнән, тәненнән бәдрәф исе аңкый. Ютәлли, мескен. Мәхлукның эчендә дөвалап булмаслык мең төрле сырхау. Аның бары тик бер өстенлеге калган — урыслыгы. Чәчән канын коючы, дагалы итеге астына эләккән халыкларны соңгы сулышына кадәр коллыкта тоту максаты белән һөвәсләнеп яшәүче Рәсәйнең сурәте, аның имиджы — нәкъ шушы бомж. Кинәт урыс милләтеннән булган бөөк шөхесләренә, Лев Толстойны, Лев Гумилевны, Михаил Худяковны, Андрей Сахаровны, Сергей Ковалевны һәм башка меңләгән урыс даһиларын, урыслашкан татарларны кызганып куйдым. Империя өянәге белән агуланган Рәсәйнең киләчәге юк. Баркашовлар, рогозиннар, безнең татар маңкортлары «Отче наш» урынына кабатлаган «бөөк һәм бүленмәс Рәсәй»... Корал көче, коллыкта тотылган республикалардан губерна ясауга көйләнгән милли идея империянең жимерелүен тизләтәчәк кенә. Киресенчә, элеккеге РСФСР составындагы халыкларның азатлыкка, мөстәкыйльлеккә, бәхетле тыныч тормышка омтылуга көйләнгән милли идеяләре елдан-ел, көннән-көн көчәйчәк.

Алжирда азатлык көрәше башлангач, Франциянен кораллы көчләре колониаль сугыш башлады. Де Голль ул сугышны туктатты һәм Алжирда яшәүче ике миллион французны пароходларга төяп туган илләренә кайтартты. Француз халкы һәйкәльне «жиңгәнче сугышырга» дип Алжирда кан койган генералларга түгел, Де Голльгә куйды, башкаласының үзәк мәйданын аның исеме белән атады. Кулларына корал тотып азатлык көрәшенә баскан илләр, халыклар белән инглизләр сугышып карады. Һәм аңлады: жиңү жиңел, әмма андый жиңү Англияне хәерче илләр рәтенә төшереп, аның юкка чыгуына сәбәп булачак иде. Бөекбритания колонияләреннән баш тартты һәм

шушы юл белән үзен саклап калды. Мин ышанам, Рәсәй тәхетенә дә кайчандыр шушы хакыйкәтне аңлый алырлык президент утырачак.

Татарлар арасында Рәсәйнең бөекдержавачыл карагруһлыгына ачыктан-ачык һәм астыртын хезмәт итүчеләр — күпчелек. Битарафлар да житәрлек. Азатлык фидailerы күп түгел. Ләкин алмашка азатлык көрәше чорында туган яңа буын килә. Алар безнең шикелле ГУЛАГ шартларында дөньяга килеп, зиндан чынбарлыгында яшәүчеләр түгел. Акыл һәм ихтыяр көче танктан һәм туптан көчлерәк. Бар ул татарда ихтыяр көче. Ләкин ул башка тарафка юнәлтелгән. Акыл, мин моңа чын күңелдән ышанам, безгә озакламый керәчәк. Тик төштән соңга калмасын иде.

Казан – Мәскәү, сентябрь, 1995 ел

Колшәриф Казаны

(Шәһәр башлыкларына мәрәҗәгәтем)

Казан каласын мин шактый соңга калып күрдем. Рим һәм Венециядән, Калькутта һәм Мадрастан, Каһирә һәм Касабланкадан соң.

Казанның үзен күрмәсәм дә, аның бизәкле сурәте, хәзергечә — имиджы яши килде минем күңеләмдә. Балачак... Стенадагы кара картон тәлинкәнең ютәлләгән тавыш чыгарып «Казан сөйли» дип дәшүе уята иде мине йокыдан. Мәктәп еллары... Һәр китапта «Камил Якуб исемендәге китап фабрикасы, Казан» (латин хәрефләре белән, билгеле). Бу сүzlәр дә минем күңеләмдә исән саклана. Китап женен миңа шул «Камил Якуб» исемендәге гыйбадәтханә сендерде.

Ялыктыргыч озын, онытылмас тәэсирле сәяхәтләр... Һәр яңа күргән шәһәрдән мин Казанымның сурәтен эзләп йөрдем. Бигрәк тә Шәрык якларындагы шәһәрләрдән. Әйтик, Истанбулның безне һәр сәяхәткә озатып калып, озын, ялыктыргыч юлдан кайтканда ерактан балкып каршы алучы мәчетләре. Сицилиянең башкаласы Палермодагы гарәпләрдән калган мәһабәт сарайлар, ниһаять, Толедо, Гранадо — санап бетерерлекмени мөселманнардан христиан дине тотучылар кулына күчкән калаларны?

Явыз Иванның ерткычлыгын, аяусызлыгын мин белә идем. Шәһәр кадәр шәһәрне тулысынча юкка чыгарып, аның башлангыч кыяфәтен, яулап алучылар килгәнгә кадәр яшәгән халыкның эзен тулысынча кырып ташлауны мин никадәр тырышсам да күз алдыма китерә алмыйм. Әнә Римне ничә тапкыр басып алганнар, ничә мәртәбә жимергәннәр, ә бөек Рома (урысларда чит тел сүзләрен бозып әйтү гадәте көчле, шуңа күрә сак булырга, Римне — Рома, Генуяне — Дженова, Флоренция — Фиренце һ.б., һ.б. дип әйтергә кирәк) һаман үз урынында, антик чордан калган һәйкәлләре азайса да, алар һаман бу мәңгелек каланың даими горурлыгы.

Казанны беренче тапкыр күрү мине тетрәндерде генә түгел. Ул жәрәхәт өле һаман төзәлеп житә алмый. Куркыныч хәл иде бу. Бу шәһәрдә урысның колониаль стиле жаныңны бозга әйләндерерлек аяусызлык белән чагылып калган. Калган гына түгел, революциядән соң абориген большевиклар бу стильне Ерткыч патшадан да әшәкерәк аяусызлык белән гамәлгә ашырганнар. Нәтижәдә, Колшәриф, Сөембикә каласы урынына Горбатый-Шуйский, Табеев Казаны барлыкка килгән. Чиркәүләргә генә

чагыштырып карагыз. Новгород чиркөөлөрө, «Алтын божра»дагы чиркөөлөрдө урыс халкының киң күңелле-
леге, аның офык артларына төбөлгөн өмет-багланыш-
лары, алардагы чама белмөү, эстетик тээсир, белмим,
кемне битараф калдыра ала икән? Казан чиркөөлөрө
ныгытма башняларын хәтерлэтә, алар киләчәктә яула-
насы, кан коеласы төбәкләргә комсызланып бакканнар.
Әгәр «Алтын божра» чиркөөлөрө Серафим Саровский,
Сергий Радонежский, Владимир Соловьевны хәтерләтсә,
Казан чиркөөлөрө Лука Конашевичны, Иван Штанинны
хәтерләтеп тора. Ыч аңлый алмыйм мин. Яна гасырның
иң бөөк гуманисты Лев Толстойны тудырган урыс кеше-
сенен кулына корал тоттырсаң, ул нигә Явыз Иванга,
Павел Грачевка, Жириновскийга өйләнә икән? Яулап
алулар тарихында бары тик бер Казан гына юк ителгән,
соңгы кирпеченә кадәр жимерелгән дисәк, ялгыш булыр
иде. Сарай Бату, Сарай Бөркө хәрабәләрен жимерү, жир
астыннан казып чыгарылган археология хәзинәләрен юкка
чыгару дәвам итә. Ерак гасырларга мөрәжәгать итеп торасы
юк. Кенигсберг (хәзерге Калининград) каласын алып
шәһәрдән немецларны куганнан соң исән калган йорт-
ларны жимерә башлыйлар. Бөөк философ, гуманист
Эммануил Кант Кызыл Армиягә каршы нинди әшәкелек
эшләде икән? Бәлки аның акыл белән эш итәргә өндәве
ошамагандыр? Аның төрбәсен жимерү белән генә чиклән-
мичә, кабер өстен бәдрәфкә өйләндерәләр. Ә Думский
собор? Бәлки, аның архитектурасы искиткеч төгәл булуы
ошамагандыр? Аны да жимереп ыргыталар. Король сараен
жимерү бу бөөк һәйкәл тирәсенә хрущевкалар салын-
ганнан соң башлана. Король сараеның нигезенә тротил
куеп шартлаталар — хрущевкалар кирпеч өеменә әверелә,
король сарае исән. Бер кызып киткәч Прессиш-Эйлау
(хәзерге Багратионовски) зиратындагы кабер ташларын
да челпәрәмә китереп ташлыйлар. Ул ташлар исә 1805
елда Наполеонга каршы сугышта шәһит киткән урыс
офицерларына, генералларына куелган була. Латин хәрефе
белән язылган исем-фамилияләрне кем укып торган...

Бәлки Икенче бөтендөнья сугышында гына жимерү
әше шулай «уңышлы» башкарылгандыр? Юк, граждан-
нар сугышында да «жан ләззәте» өчен генә жимерүләр
житәрлек була. Кызыл Армия частылары, Бохараны камап
алганнан соң, әмиргә бөөк яугир Фрунзе ультиматум
белдерә. Әмир, ультиматумны кабул итеп, ак флаг күтәрә.
Килешүләрне башлап жибәрәп солых тезисе генә кала,
ләкин Фрунзе карамагындагы авиация сугыш шартла-
рында кулланып каралмаган бомбаларны төяп һавага

күтәрелә дә Бохараны, әмир сараен бомбага тота башлый. Шәрык дөньясының иң бай елъязмалар, чыганаclar, уникаль язма әсәрләр тупланган китапханәсе ут әчендә кала. Калян мәчетенен манарасы чатнап ярыла. Бөек Мәржанигә, Әбугалисинага, мендәгән бөек Шәрык галимнәренә белем биргән хәзинә китапларны ут ашый. Жир йөзендәгә иң бөек китапханәләрнен берсен бомбага тотканнарын ишетеп, академик Бартольд Бохарага ашыга. Бомба ташлауга төгәл бер ай тулган була, китаплар әле һаман төтен чыгарып пыскып яткан булалар.

Шәһри Казаныбызга кайтыйк. Бу калада жуелмаслык булып сурәтләнәп калган урыс колониаль стилинә.

* * *

Миңа әкият сөйләгән әбекәйләремә Казан ни сәбәптер «Исламголдан», хәтта Каһирәдән дә ераграк тоела иде. Психологик ераклык географик ераклыкны тудырган булса кирәк. Мин үзем кайткан саен Казанны өйрәнәргә, анын кыяфәтен хәтеремә сендерәргә тырышам, ләкин нигәдер ул мине, мин аны үз итә алмый интегәбез. Колониаль хакимият, каланы тулысынча жимереп, халкын куып жибәрү белән генә чикләнәп калмаган. Кала ташлары белән бергә яралган милли исемнәренә дә юкка чыгарып ташлаганнар. Дәрәс, соңгы елларда күз буяр өчен булса да яңа районнарда өз-мөз татар исемнәре барлыкка килә башлады. Үзәктә исә тулысынча диярлек «тигезләр арасында беренче» булган милләт улларының исемнәре. Шаблон атамалар: Ленин, Киров, Дзержинский, Горький, Бауман. Исемнен тәәсире чиктән тыш көчле. Казан урамнарына Сөембикә, Нурсолтан, Сафагәрәй, Үтәмеш Гәрәй, Мәржани, Кандаый, Риза Фәхретдиновларның исемнәрен биреп карыйк әле? Татар зыялыларын, милләтнен горурлыгын мәңгеләштерүне нигә өстәбезгә алмыйбыз без? Бу гамәл инкыйразны туктату өчен зур ярдәм булып иде. Исең-акылың китәрлек томаналык бит бу. Советлар Союзы дип аталган империягә кергән барлык шәһәрләрнен урамнары шаблон исемнәр белән аталып йөртеләләр. Шаблон — битарафлык чыганагы, биздерү (отчуждение) даруы. Тарихта булмаган һәм киләчәктә булмаячак бер идиотизм. Шушы конформистлар модасы шәһәрләр белән генә чикләнәп калмаган. Бер кайтуымда карасам, безнен Исәргәптәгә йортыбызга «Ленин урамы, 83», — дип язылган калай кадаклап куйганнар. Безнен урамның исеме «Әтәмби» (чәчмичә үскән үләнне аңлата) атамагына түгел, әчтәлек тә. «Әтәмби» исеменә бу урамда

яшәүчеләрнең холыклары, токымнары, нинди эшкә сәләтле, нинди эштә кулай булмаулары, аларның кыланьшлары, бүгенгечә әйткәндә, менталитеты язылган. Шул даһи сүзне тотканнар да Ленин исеменә алыштырганнар...

* * *

Белмим, Аллаһы Тәгалә үзе күрсәттеме икән бу урынын минем ерак бабаларыма, әллә бабакайларымның зәвыклары, матурлыкны тою сәләтләре, фортификация фәненнән гажәп рәвештә хәбәрдар булулары ярдәм иткәнме Казан каласының урынын сайлауда? Казанны беренче тапкыр күргәч, «моның урыны кайсы шәһәрнең урынын хәтерләтә әле?» дип хәтер архивында чокчынырга тотындым. Һәм таптым. Безнең башкалабызның урыны Римнекен (Рома) хәтерләтә иде. Юк, «мәңгелек кала»ныкын гына түгел, Болак арьягы, Кабан күле буйлары итальяннарның «Әдрән дингезнең иң гүзәл энжесе» дип горурлана торган калалары — Венециянең урынын хәтерләтә. Биргәч тә бирә икән, Татарстанның башкаласы урнашкан жир итальяннарның (һәм тулысынча галәм зыялыларының) ике зур горурлыгын тәшкил иткән Рим һәм Венеция урнашкан урыннарны кабатлый.

Рим каласы Палантин, Авентин, Квиринал, Виминал калкулыкларына урнашкан. Калкулыklar итәгеннән Тибр елгасы ага. Казан калкулыклары итәгендә исә Казансудан тыш Болак, Кабан күле, суы кипкән Черек күл, бүгенгә көндә юкка чыгарылган сулар, чишмәләр берләшмәсе — Венециянең лагунасын, аның каналларын хәтерләткән гүзәл пейзаж.

Римга поезд белән килгәч, Термини вокзалында төшсәң дә жәяүләп шәһәр карарга китәсәң. Диоклитиан термнары («терм» — төрбә түгелме икән, шул турыда Нуриханнан сорарга әзерләнәп киләм дә, онытып китәм), Квиринал калкулыгына урнашкан президент сарае унда кала. Богауланган изге Петр храмына килеп чыгасың. Шушы храм эчендә Микеланджелонның иң данлыклы иҗат җимеше — халкын коллыктан арындырыр өчен кырык ел чүлдә йөрткән Муса пәйгамбәрнең сыны. Шушы сынга карап торганда татар халкына да нәкъ шушындый гайрәтле ихтыярга, егәрле акылга ия булган юлбашчы кирәклеген турында уйламыйча кала алмыйсың. Храмнан чыгуга — каршында Колизей — антик чорның иң бөек корылмасы. Колизейгә янәшә диярлек Форум, Антонин һәм Фаустин гыйбадәтханәләре. Ак мәрмәр колонналар жирдә аунап

ята. Кайберләре антаблimentларын тотып басып торалар. Форумның жимерек булуы вакыт дигән нәрсәнең аяусызлыгын сөйли. Жир йөзәндә адәм баласы яралганнан бирле явыз бер жимергеч көч яшәп килә. Шул көч Казан каласын, Чечняны гына түгел, «мәңгелек кала» Римны да кызганмаган. Римны дә жимергәннәр, ләкин жимерекләрне юкка чыгармаганнар. Һәм шушы җирдә аунап яткан ак мәрмәр колонналар сиңа шулкадәр күпне аңлата ки, Форумны күргәннән соң тарихка бөтенләй башкача карый башлыйсың. Форум Палантин калкулыгында. Аңа янәшә Капитолий калкулыгында музей, аңа каршы — Марк Антонийның атлы һәйкәле. Бүгенге җайдак һәйкәлләренә күбесе шушы сыннан өлгә алып эшләнгән. Музейның янында диярлек Венеция мәйданы, Виктор Эммануэл II гә багышлап салынган һәйкәл-сарай, зәвыклы кешеләр телендә «Мастодонт». Нигә тоталитар система вакытында бөек сәнгать әсәрләре тумый икән? Италия фашистлары чорындагы һәйкәлләр Сталин заманы һәйкәлләрен хәтерләтә. Бенито Муссолининың үзәк комитеты урнашкан бина да нәкъ шушы мәйдан янына урнашкан. Әнә казармага охшашлы соры тупас бина фашистлар партиясенә үзәк комитеты сарае. Аңлашыла, империячел тоталитар система азатлыкны, ирекле фикер йөртүне, ирекле иҗатны буа. Тираннарның иң каты, килешмәс дошманнары — акыл ияләре, талантлы шәхесләр, ялагайлана, буйсына белмәүчеләр. Нәкъ шуңа күрә, бөек иҗат җимешләре демократия (билгеле, Русиядәге мафиоз демократия, «беспредел» турында сүз бармый) чәчәк аткан чорларга туры килә.

Венеция мәйданын үткәч, Карсо проспектына чыгып, Боргезе галереясенә таба борылсан, көләч йөзләр, бәхетле, матур кешеләр җыела торган Испания мәйданын, Дория сараен, Марк Аверлий колоннасын күреп китәргә була. Мин Витторио Эммануэле проспектынан Тибр елгасын, елганың аръягындагы Трастеверены сулда калдырып Фәрештә күперенә таба барырга ярата идем. Як-якта матур сарайлар, гыйбадәтханәләр. «Мәңгелек кала»сындагы изге урын — Пантеон яныннан узып китәсен. Алда як-якка канатлы фәрештәләр тезелгән күпер, елганың теге як ярында Фәрештә сарае — Адриан төрбәсе. «Травиата» операсында нәкъ шушы сарай турында сүз бара. Тибрның уң як ярына чыгасың, Гаделлек (Правосудие) сараен уңда калдырып, сөзәк калкулыктан Изге Петр храмына, Ватиканга таба менә башлыйсың. Изге Петр храмына җиткәч, уңга борылсан, Жир шарындагы иң бай, иң гүзәл музейларның берсе саналган Ватикан

музеена юлыгасың. Сулга борылып егерме-утыз минут барганнан соң син Джаниколо калкулыгында. Бу урыннан Рим каласының тулы панорамасы ачыла. Джузеппе Гарибальдига, аның хатыны Анитага куелган һәйкәлләр каршы ала сине. Белмим, Гарибальдиның хатынына куелган һәйкәлгә тиң матур монумент бармы икән башка бер илдә? Талпынып очып китәргә жыенган гүзәл дөлдөлгә уң кулына пистолет, сул кулы белән баласын кочаклаган яшь чибәр хатын атланып утырган. Гүзәл ханым, ат, бала — шуларның өчесе дә иреkkә, Австрия империясе золымыннан ватанны коткаруга омтылып, очып баралар. Нишләп соң сугышка, жинүгә багышланган Русия һәйкәлләрендә шушындый сокландыргыч жиңеллек, тәэсирле матурлык юк? Граната томырып азапланган куркыныч, кашлары жимерелгән «дедовщина» өһелләре. Пулемет сөйрәп килгән ушкуйниклар, Тамбов восстаниесен, Кронштадт бунтын канга батыручы сакаллы гаскәриләр... Эш менә нәрсәдә. Русия гасырлар буге күршеләренәң жирләрен басып ала, яулап алынган халыкларының азатлыкларын буып, буйсынуда, коллыкта тота. Стрелеллар восстаниесен исәпкә алмаганда, Русия тарихында ирек, азатлык сугышы юк. Бу хәл аның һәйкәлләрендә дә сурәтләнәп калган.

Римның панорамасын, аның тышкы кыяфәтен калкулыклар сыртында үскән бөдрә Италия наратлары — пинияләр бизи. Сарай гөмбәзләре, гыйбадәтханәләр, дугаланып уелган триумфаль аркалар, уртасында фонтан атып торган майданнар — матурлык менә каян туа. Термини вокзалыннан китеп Джаниколо калкулыгына барганда син антик чор, урта гасырлар, Ренессанс заманы, барокко, классицизм чорлары аша үтеп чыгасың. Монда һәр чорның колориты, ысулы, тәэссораты исән сакланган. Яулап алучылар архитектура язган тарихны юкка чыгара алмаганнар. Тарих исән. Каланың жаны да, йөзе дә исән.

Казанның калкулыкка урнашкан өлешен Рим белән чагыштырганда аның Болак аръягындагы урыннары Венециягә охшаган дип әйтеп узган идек бит. «Әдрән дингезенәң иң гүзәл энжесе». Хәзер шушы калага тукталып китик.

* * *

«Венеция» бөтендөнья культурасына төрле тарафтан үтеп кергән. Рәсем сәнгатендә «Венеция мәктәбе» дип аталган ысул бар. «Венеция пыяласы». Музыкадагы «Венеция юнөлеше». «Венеция кануннары» дип аталган сәүдә,

дингезчелек, гражданлык актлары, ниһаять, дингә өверелә язып беткән шушы гүзәл шәһәргә табыну гадәте. Казан турында язганда Венецияне урап үтәргә кирәк иде. Ни өчен? Яза башлагач туктала алмам, дип куркам. Бу шәһәрне мин Казаннан яхшырак беләм, чөнки Венециядә күбрәк, ешрак булырга туры килде. Тәкъдир әлегә мине нигәдер Казаннан читтәрәк тотарга тырыша. Тәкъдирме, кемнөрнендер сәясәтеме?

Готтлар, аннан соң лангобардлар Италиянең бу төбәгенә һөжүм итә башлагач, Венеция култыгы ярларында яшәүче балыкчылар һәм дингезчеләр йортларын дингездән Пеллестрина, Лидо (хәзер бу утрауда мәшһүр Венеция кинофестивале уздыралар), Сан-Эразмо атаулары белән бүлеп алынган лагуна («лиман») эчендәге коры жиргә сала башлыйлар. Дөрөс, лагуна атауларындагы авыллар безнең эрага кадәр бишенче гасырларда ук булганнар. Безнең эраның VII — VIII гасырларында монда шәһәр-республика барлыкка килә, IX — X гасырларда исә Венеция Европаның көчле сәүдә һәм дингезчелек үзәгенә өверелә.

Материктан Венециягә берничә чакрымга сузылган Либерте күпере буйлап керелә. Поезд Санта Лючия вокзалына туктый, автобуслар — Пиаццалле Рома мәйданына. Шушы мәйданда син тәрәккыят (цивилизация) белән саубуллашасың да тулысынча культура кочагына чумасың. Кесәң калын икән — гондола ялларга була. Эшен бик ашыгыч булганда «вапоретто» дип аталган су таксиена утырасың. Әгәр инде син чын-чыннан сәнгать, экзотика яратасың икән, жәяү титаклау хәерле. Рома мәйданыннан Изге Марк мәйданына алып бара торган юлны йортларның диварларына ясаган кызыл уклар күрсәтә. Зәңгәр уклар — кайту юлы. Белмим, бу юлда адашмаган кеше бармы икән? Мин үзем бу калада кырык-илле тапкыр булдым, забастовка вакытында атналар бие, кораб кабул иткәндә айлар бие торырга туры килде. Шуңа карамас-тан, мин һәр баруымда, кайтуымда адашмыйча кала алмадым. Күрсәтелгән юлдан гына бару мөмкин дә түгел. Венециянең урамнары — су. Шәһәр эчендә 150 канал, шуларның өстенә берсеннән-берсе матур 400 күпер салынган. Сокланырлык матур итеп корылган култык-саларга карап күпер өстенә менәсең. Күпер астыннан кара аккош — гондола тавыш-тынсыз гына шуышып үтеп бара. Иелеп аска карыйсың — ята төшеп, бизәкле пледка төренеп утырган чибәр синьора елмаеп сиңа кул болгый. Күпернең өстенә менеп житкәч, башыңны күтәреп алга карасаң, каршыдагы йортның ачык тәрәзәсеннән япъ-

яшь венецианка сиңа карап елмаеп тора. Ара якын. Үрел дә коч... Аяклар атлаудан баш тарта. Ихтыяр көчене бугазыннан кысып тотып үзенне күпердән алып төшәсең. Баш эшләүдән туктый. Син бөтенләй башка якка китеп баргансың. Каналга килеп терәлгән тупикка юлыккач кына адашуыңны анлап аласың. Үкенмисең. Адашмасаң мондый матурлыкны каян күрә алыр идең: йортның парадный баскычы каналга чыга. Баскычка шундый жыйнак, шундый гүзәл көймә бәйләп куйганнар. Ишкәкләре — суда. Утыр да үзеннең зәңгәрсу төшлөрдә туksылган хыялыңа таба юл тот...

Нинди генә ымсынуларга юлыкмыйсың Пиаццалле Рома мәйданыннан Изге Марк янына барып житкөнче. Агачтан сын ясый торган остаханә ишеге ачык. Яннарыннан узганда осталар сиңа күз кыса. Яннарына туктасаң, тиз генә китә алмыйсың. Аларның эшлөүләре — шундый ләззәтле, шундый мавыктыргыч тамаша. Урамнар тар. Як-якта тоташ витрина. Нәрсә генә куелмаган ул витриналарга. Иң көчле тылсым белән сиңе жибәрми торган нәрсәләр — Венеция пыяласыннан ясалган сәнгать әсәрләре. Ак эскәтер жәйгән өстәлгә тезеп куйган татлы ашамлыклар: дингез кысасы (урысчасы — омар, итальяннар аны «арроста», англисләр — «лобстр» дип йөртә), бүген төнлө генә дингездән аерылган устрицалар, данлыклы итальян деликатесы «фрутти дель маре» (дингез жимешләре), әллә нинди тәмле ашамлыклар. Шуларның яннарыннан узганда күз алларың караңгыланып китә. Ә кесә мәсьәләсе... Кузгатмыйм. Житте...

Адашып йөри торгач, ниһаять, Риальто күперенә килеп чыгасың. Һәм һәр килүдә миңем дикъкатемне айкап ташлаган нәрсә — «Фондакко деи Туркеи». Бу сүзләргә мин «төркиләр нигезе» дип тәржемә итәм. Һәм бу корылманың барлыкка килү чоры — венециан монахларының кыпчак теленә сүзлегә «Кодикус куманикус»ны төзегән чаклары. Димәк, миңем ерак бабаларыма бу әкияти кала ерак булмаган. Казан ханлыгы коллыкка юлыкканнан соң, бигрәк тә совет чорында чикләргә «тимер пәрдә» коргач ерагайган «Әдрән дингезенәң иң гүзәл энжесе».

Адашып йөргәндә чибәр венецианка белән йөзгә-йөз очрашудан тыш тагын әллә нинди вәсвәсәле күренешләргә юлыгып өлгерәсең. Тар гына урамнан (капма-каршы балконнардан кулны сузып күрешеп булырлык) барганда кинәт каршында аулак мәйдан ачылып китә. Кояш нурларына коенып мәйдан уртасында жайдак һәйкәле сиңе көтеп тора. Ташлар арасыннан яшел үлән шытып чыккан. Тыныч. Һавада бер генә бөртек тә тузан юк. Күк

йөзе жете зәңгәр. Сине каршылаган кондотьер Коллеони һәйкәлен сынчы Вироккьо ясап куйган. Узган саен мин кин күкрәкле атны кочаклап, безнең Япончабызны хәтерләткән горур кондотьерга сәлам биреп китә идем. Хәзер сагынам.

Венециядәге яшәү шартларын мин Мәскәүнеке белән чагыштырам. Квартирымның биген ачып чыгам — баскыч площадкасы миңа чит, ят урын. Ишегалды — тагын да читрәк, ятрак. Монда кемнендер эте сине балагыннан эләктереп алырга мөмкин, яисә машинасының моторын жылытып азапланган бәндә синең тын юлыңа газлы сасы төтен өрәчәк. Урам сиңа тулысынча дошман. Өз генә авызыңны ачып, уяулыгыңны югалттың исә, белеп тор — сине машина таптап китәчәк. Таптамаган очракта да машина сиңа йө сасы төтенен өрөп китә, йө пычрак чәчрәтә. Уйга чумып барганда машинаның сигнал бирүен ишетми каласың. Сигналга кушылып машина хужасы «ананңы... шулай итәргә» жыена — бусын ишетәсең.

Венециядә торак белән урам арасында чикләп юк диярлек. Урам синең йокы бүлмәңнең дәвамы. Карчыклар мәйданда бәйләм бәйләп утыралар. Ашар вакыт житкәч, торып китәләр. Урындыклары, бәйләмнөре, йон йомгаклары утырган жирләрендә кала. Венеция — кешеләр шөһөрә, татулык, тынычлык шөһөрә. Монда адәм баласы белән цивилизация бүләк иткән машина арасындагы хәл ителмәс дошманлык, бер-берсен жәберләү, эксплуатацияләү юк һәм беркайчан да булмагач, чөнки шөһөргә керер алдыннан машинаңны калдырып китәсең.

Озакка сузмас өчен сурәтләүне Изге Марк мәйданы белән тәмамлыйк. Апрельдән башлап октябрь урталарына кадәр бу мәйданда оркестр уйный. Адәм баласының жанын тынычландырырга, аның күңелен юатырга көйләнгән мелодияләргә уйнаучылар каян табып бетерәләр икән?

Мәйдан өстендә менләгән күгәрченнәр көтүе. Кукуруз сатып алып учыңа салсаң, жылкәләренә, башыңа, беләкләренә күгәрченнәр кунаклай. Мәйданның жылы ташында сабий балалар күгәрчен куып йөри. Өстә жетезәңгәр күк, каршында Сан Марко гыйбадәтханәсенен челтәрле манаралары. Янәшәдә диварларына бриллиант тезеп эшләнгән сыман Дождлар сарае. Яр буенда гүзәллекнең иң югары ноктасына житкереп эшләнгән кара аккошлар — гондолалар чайкала. Әгәр мин бай булсам, татар гимназиясен тәмамлаучы һәр укучыны Венециягә жибереп кайтарып идем. Сөзгәк сыерга Ходай мөгез бирми, ди татар әйтеме...

«Минем менә нинди матур шөһәрләрне күргәнем бар»,— дип мактаныр өчен түгел, Казан белән чагыштырып карар өчен сөйләдем мин Италиянең ике каласы турында. Әгәр Казан каласын Явыз Иван вәхшиләре жимереп, жир белән тигезләп китмәгән булсалар? Әгәр бу юлы Нугай урдасын, Хажитархан, Себер ханлыкларын, Себерне, Ерак Көнчыгыш жирләрен, Урта Азияне яулау процессында форпостка, трамплинга өверелдереп, дары заводлары, постау фабрикалары, кораб төзү верфьләре салмаган булсалар? Совет чорында каланы химиягә батырып, корал ясау оясына көйләп жибөрмәгән булсалар? Үзенен урыны белән Рим һәм Венеция урнашкан жирләрне хәтерләткән Казан күпмедер дәрәжәдә Италиянең шушы ике горурлыгын хәтерләтер иде.

Мөстәкыйльлек ярым-йорты булуына карамастан, татар халкының күңеленә күптәннән өметләнгән ирекенен шифалы жылысын өрдә. Мәчетләрнең киселгән манаралары калкып чыга башлады. Казан Кремленә реставрация ясау турындагы президент указы татар зыялыларының күңеленә бал да май булып ягылды. Дөрөс, бу бөөк өметләр акчага килеп бәрелү белән челпәрәмә килеп ватылалар. Бөөклеккә омтылулар шиңеп төшө. Шуна карамастан, өлкән агайларның хәтере калыр дип куркып, шүрләп тормыйча сөйләшә башлау — үзе бер зур мәртәбә, зыялылар һәм халыкның горурлыгын уяту өчен күптән кирәк нәрсә. Бу көнне Казан фажигасен йөрәкләрендә саклап йөртүчеләр дүрт гасыр ярым көтеп, сагынып яшәделәр.

Иске бистәне реставрацияләү турында «Казан» журналының беренче саннарында дискуссия барды. Шул дискуссия вакытында әйтелгән акыллы фикерләргә нәрсә өстәргә була: Болак, Кабан күлләре тирәсендәге төзелешләренә Венеция каласы ысулында суга, чишмәләргә, күлләргә бәйләп, төп дикъкатыне йортларның диварларына, ишек-тәрәзәләренә, якыннан карала торган детальләргә төбәп башкарырга кирәктер. Архитекторлар миңа «бу дилетант безне, профессионалларны өйрәтә», дип рәнжемәсләр дип уйлыйм. Казанның калкулыклар өстенә урнашкан өлеше үзеннән-үзе Рим каласы үрнәкләренә мохтаж шикелле тоела. Төп дикъкаты шөһәрнең панорамасына, ерактан күренеп торуына тупланырга тиештер.

Русиянең жирен мендәгән урыс калалары каплап алган. Урыс шөһәренен йөзен чиркәү бизәп, аңа кыяфәт биреп торы табигий. Бүгенге көндә Казанның йөзен дә чиркәүләр

каплап тора. Казан каласының мәчетләре төбәнәк, алар панорама ясап торган калкулыктар өстенә салынмаган. Чиркәү гөмбәзләре исә отышлы төбәкләрдә, ерактан күренә торган калкулыктарга урнашканнар. Татар дәүләтенң башкаласын мәчет бизәргә тиеш дисәм, Казанны «кампоуд» кала (кампоуд ысулындагы электромотор була, бу сүзне шөһәргә карата куллану мөмкинме икән?) дип төкерекләрен чөчеп бөхәсләшүче карагруһларның хәтерләре калмас дип ышанам. Димәк, салыначак яңа мәчетләр чиркәүләрдән биегрәк, матуррак булырга тиеш. Мәсәлән, Мәскәүдә һәм башка урыс калаларында шөһәр силуэтының доминанты булып чиркәүләр тора, шушы канун татар каласына карата да эшкә ашарга тиештер бит? Әйе, әгәр безнең хокук өлкән абзыйкайларыбызныкына тигез булса, Казан каласының йөзен киләчәктә мәчетләр, милли архитектура ысулында салынган корылмалар бизәп торачак.

Казан Кремленнән башлык. Башкаланың йөзен билгеләүче бик тә отышлы, үзәк урын бу. Кремльгә реставрация ясау турында сүз кузгалу белән, алдан белеп торам, Сөембикә манарасыннан да биек корылма салырга ярамый дигән фикер калкып чыгачак. Әгәр шушы фикер өстенлек алса, без үз кулыбыз белән милләтнең бөеклеккә, жиденче кат күкләргә омтылу өметен кисеп ыргытачакбыз. Салыначак Колшәриф мәчетенең манаралары Сөембикә манарасыннан биегрәк булырга тиеш. Киләчәктә Изге манараны күтәрү катлаулы булмаячак. Сөембикә манарасын барыбер турайтырга, аның нигезен ныгытырга кирәк булачак. Манара астында тимер-бетоннан пандус-платформа ясап, милли символны межконтиненталь ракеталар белән эш иткәндә кулланыла торган домкратлар белән биегәйтү эшкә ашырырлык гамәл. Биредә бары тик аңлау вә төвәккәллек кенә кирәк...

Колшәриф мәчетең торгызу (аны жимерүчеләр торгызырга тиеш иде югыйсә) көн тәртибенә килеп басу белән аның ничә манаралы булуы турында бөхәс кузгалачак. Татарларның данын бөтен мәселман дөньясына таратып торган төп, баш гыйбадәтханә сигез манаралы булган. «Сигез манаралы мәчет салырга безнең акчабыз житми», диячөкләр һәм шул акча мәсьәләсә киләчәктә милли символ булып хезмәт итәчөк бөек корылманы мескенәйтәчөк һәм имгәтәчөк. Колшәриф мәчете проблемасы, минемчә, болай хәл ителергә тиеш. Гыйбадәтханә проектының сигез манаралы итеп эшләнүе зарур һәм шул манараларның дүртсә беренчә чиратта төзелергә, калганнары акча туплау белән бер-бер артлы утырты-

лырга тиеш. Бу эшкә үрнәк булырлык бер бик даһи прецедент бар. Барселонада Антонио Гауди проекты белән Саграда Фамилия соборы салына. Аны 1884 елда сала башлаганнар һәм төп өлеше 1926 елда салынып беткән. Төзелеш дәвам итә. Акча туплану белән соборга манара өстәп торалар. Бу искиткеч зур, гигант корылманың кайчан төзелеп бетәчәген беркем әйтә алмый һәм, шул ук вакытта, собор карап торырга тулысынча төзелеп беткән шикелле күренә. Колшәриф мәчетен дә нәкъ шушы ысулда салырга кирәклеге проектантлар, шәһәр башлыклары, безнең зыялыларыбыз аңларлар шикелле тоела. Урыслар бит: «Москва не сразу строится», — дип үзләренен башкаласы туктаусыз зураеп, матураеп торырга тиешлекне исбатларга тырышалар. Казан да яңару, матураю юлына басканнан соң ерак киләчәккә таба туктаусыз хәрәкәтләнеп торырга тиеш.

Без бит мөстәкыйльлек юлына бастык. Каршылыклар көчле. Каршы як һәр очракта көчкә, куркытуга, итәк астыннан ут йөртүгә таянып эш итә. Әгәр без дә алар сайлаган коралга тотынсак, каршы як үзенен гадәтендәге кан кою, таптау, жимерү эшенә керешәчәк. Бу ысулны алар гасырлар буе кулланып килә. Кан кою, жимерү эшендә алар зур, бик зур тәҗрибә туплаганнар. Һәм сугыш аларга ошый, чөнки күпме гасыр империянен бар көче, малы, акылы сугыш оештырып кан кою, жимерү гамәленә тотылып торды. Менә шушы постулаттан чыгып эш иткәндә, без каршы якның жимерүенә җавап итеп, тормышны матурлап төзү, камиллеккә, матурлыкка омтылу белән җавап бирергә тиешбез. Бу эшнен үзәгендә башкалабызны Жир шарының иң матур, иң төзек калалары рәтенә житкерү, культурабызны үстерү, алдынгы технологияләргә үзләштерү — мөстәкыйльлекнен төп юнәлеше менә шушы эшләрдә булган очракта гына безне киләчәктә унышлар көтә. Бу эштә, билгеле, түзем кирәк. Түзем һәм корыч ихтыяр көче. Ихтыяр көче һәм акыл. Акыл һәм киң күнеллелек. Киң күнеллелек һәм культура. 1995 елның 30 августында Казанда булган кеше аңлагандыр, бәйрәм, халык ижаты, күмәк шатлана белү — милләтне берләштерә, аның жанына оптимистик инану өрә торган искиткеч зур көч икән. Күмәкләшеп тормышны бизәү, бергәләп матурлыкка омтылу — тагын бер зур, өметле көч. Казан каласының борынгы матурлыгын, аның горурлыгын торгызу өлкәсендә без армый-талмый, акча юк чакларда төшенкелеккә бирелмичә эшләргә тиешбез.

Бу турыда әйттем дә инде. Мин Казанны начар беләм. Үземнең башкаламда озаклап яшәргә туры килмәде. Бер-ике көнгә генә килеп-китеп йөргәндә шөһәр кадәр шөһәрне, бигрәк тә Казан шикелле фажигале тарихка күмелгән каланы аңлап, үзләштереп бетерүе шактый катлаулы. Татарстанның башкаласында Тукай һәйкәлен эзләп табарга кирәк. Ул нишләптер үзәктән читтә, һәйкәл өчен кулай түгел урынга куелган. Үзе шундый тәбәнәк. Бөек Тукаебызның сынын күрер өчен аның янына жыелган трамвай-троллейбусларның таралганын көтеп торырга кирәк. Транспорт таралган чакларда һәйкәлне күрер була. Бик тә тәбәнәк, йортлар, агачлар арасында югалып калган шактый тыйнак, хәтта мескенрәк бер бәндә басып уйланып тора. Башкортлар, әйтик, культура, сәнгать өлкәсендә итальяннардан, французлардан берәз кайтышрак. Шуңа карамастан, Салават Юлаевка һәйкәлне тиешле дәрәжәдә куя белгәннәр. Әгәр Татарстан жиреннән суырылган нефтьнең менән бер өлешен миңа бирсәләр, мин Казандагы Тукай һәйкәлен Кырлайга, Кырлай һәйкәлен Кушлавчычка илтәп куяр идем дә, Казан өчен Тукайның яңа һәйкәлен ясатыр идем. Яшь сынчылар арасында бөек шагыйребезнең образын иҗат итәргә лаеклы талантлар бар, аларны аңлый белү генә кирәк. Билгеле, яңа һәйкәлне Казан каласының иң отышлы урынына куйдыртыр идем мин.

Мулланур Вахитов һәйкәле торган урынның исеме белмим мин. Табигатьме, Аллаһы Тәгаләмә бу урынны махсус һәйкәл кую өчен тудырган шикелле. Каланың монумент кую өчен яралган шул урынын бер папахалы бәндә били. Бу урынны мин татар Ренессансына нигез салучы бөек Мәржанигә бирер идем. Габдулла Тукай, Ризаэтдин Фәхретдин, Салих Сәйдәшев, Бакый Урманче, Фатих Әмирхан, Галимжан Ибраһимов, Гаяз Исхакый һәм әле бүген дә иҗатларын Мәржани сызган юлдан алып баручы Гомәр Бәширов, Фатих ага Хәсни, Әмирхан ага Еники, билгеле, Хәсән Туфан, Галиәсгар Камал, бөек артистларыбыз — болар барысы да Мәржани калдырган иҗат бишегендә тәрбия алучылар. Мулланур Вахитов ялгызы биләп торган калкулыкны шушы бөек вә гайрәтле төркемгә бирү дәрәс булыр иде. Аларның сыннарыннан

тыш бу урынга даһиларның ижат җимешләрен дә символик рәвештә ясап урнаштырып булыр иде. Һәм бу урын татар мәдәниятенә, татар халкының иҗтимагый аңына нигез салучыларга бирелгән изге урын, Казан кәҗбәсе булып хезмәт итәр иде.

Кремль каршындагы мәйдан рәсми телдә Беренче Май мәйданы атала. Татар тарихының иң калын түшөлгән, өстеннән кан елгалары аккан бу урынның нигә бәйрәм исеме белән аталуын ачыкларга тырышсак, көчез бушка китәр. Томаналык логикага таянып эш итми, бигрәк тә сәяси томаналык һәм шуның глобаль нәтиҗәсе — совоклык. Бу мәйданда Муса Җәлил һәйкәле тора. Җәлил сынын ясый башлар алдыннан скульптор Сегаль мәшһүр Родос сынчылары Агесандр, Полидор, Атенодор ижат иткән «Лаокоон» һәйкәлен җентекләп өйрәнгән булса кирәк. Татар шагыйренен гәүдәсе Троя күрәзәчәсе сынын хәтерләтә. Мусаның шагыйрь икәнлеген белмәгән тамашачы һәйкәлгә карап аның кем икәнлеген ачыкый алмаячак, чөнки сында чөчәнлекне исбатлаучы бер генә символик билге дә юк. Шуна карамастан, бу һәйкәл тамашачыда көчле тәэсир калдыра. Бәлки татар геройларын аерым бер тирәгә туплап, тарихыбыздагы геройлыklarны кин итеп күрсәтү кирәктер? Әгәр Муса Җәлил сыны янына Рудольф Нуриев сынын куйсаң, дөнья балетын иң югары ноктага күтәрә алган шөхеснен һәйкәле мәшһүр шагыйребезнен тарихтагы эзен тирәнтенрәк ачыклап күрсәтер иде.

Кремль каршында, минемчә, төп һәйкәл Сөембикәгә куелырга тиеш. Дунай болгарлары, мәсәлән, Аспарухны бик нык зурлыйлар. Варнада аңа һәйкәл куелган, бу шөһәрнен иң зур күпере Аспарух күпере атала. Бәлки Аспарухның әтисе Кубрат ханга да һәйкәл куяр вакыт җиткәндер. Алмыш хан, Олуг Мөхәммәт, Колшәриф, Нурсолтан, Сафа Гәрәй, Япанча — әзмени тарихта тирән эз калдырган бөек шөхесләр? Аларның һәйкәлләре һәр очракта Кремль тирәсендә туплануы мәслихәт...

Ирек мәйданы. Шундый кин, шундый күркәм мәйдан бу. Дөрес, мәйданның доминанты хезмәтен үтәүче Ленин һәйкәлен күрү өчен Казанга килеп йөрмәсәң дә була. Мондый һәйкәл Баулыда да, Әгерҗедә дә, Тмудараканьда да бар. Чын һәйкәл күп дигәндә дүрт-биш данә була. Мәсәлән, Христофор Колумбка куелган һәйкәлләр. Һәйкәл

саны йөз мең данөгә житеп ишәя икән, бу инде — идол, пот, икона. Мәскәүдә Свердлов, Дзержинский һәйкәлләрен жимереп ыргытып, аларны кыйнап, ватып ташлауларын мин үз күзем белән күрдем. Ленин һәйкәлен сакларга кирәк. Әгәр мин Казан каласының хакимият башлыгы булсам, ветеран-большевикларны жыяр идем дә бергә фикер алышу, гәпләшеп эчләрен бушату өчен аулак кына бер бакчанымы, сквернымы сайлап алуларын сорар идем. Алар үзләре сайлаган жиргә, Ленин поты тирәсенә, большевикларга багышланган барлык һәйкәлләргә бергә туплар идем. Ил житмеш елдан артык большевиклар карамагында булды. Алар, мәсәлән, Русиянең Дәүләт Думасын яулап алдылар, хөкүмәт идарәсен алырга кулларын сузалар һәм киләчәк президент сайлауда Жириновский фашистлары белән берләшеп бер коммунистны Ельцин урынына утыртып куюлары да ихтимал. Әмма аларның киләчәгә юк. Урыс социализмы үлем хөкемен үзенә үз кулы белән чыгарды. Ул корал ясарга, армия тотарга, халыкны казарма, ГУЛАГ шартларында яшәтергә һәм кан коярга сәләтле икәнлеген күрсәтте. СССР дип аталган тоталитар империя койган каннар әле һаман кибеп житмәгән, бу империя ясаган хәрабәләр әле һаман Жир шарының барлык төбәкләрендә өелеп ята, әмма икътисад өлкәсә, сәүдә, культура, төзү, халыкка мул, тыныч, рәхәт тормыш шартлары тудыру коммунистларның һәм фашистларның кулларыннан килми. Нәкъ шуңа күрә Маркс нигез салган, Ленин һәм Сталин эксперимент ясаган, Зюгановлар дәвам иткән социализмның киләчәгә юк. Бу система хәтта Кытайда да юкка чыгып килә. СССР өстән жимерелсә, Кытай аскы яктан жимерелеп килә. Көнбатыш Европа илләрендә, Вьетнамда, Чилида, Никарагуада, Хәбәшстанда, Анголада исә социализм төзү дип аталган уйдырма бары тик тарих битләрендә генә калды. Бераз читкә тайпылдык. Казанның архитектура күренешләрен, аның йөзен матурлауга кайтыйк.

Ирек мәйданының уртасында гажәп матур, төсле музыка ритмында һаваларга бөркелеп, су биетеп торган зур бер фонтанны күрәм мин. Иреkkә омтылу символын. Казан — төсле музыка туган жир. Музыка һәм төсләр гаммасы аккомпонементына көмеш сулар биюе! Жир йөзәндә моннан да матур, моннан да тәэсирле тагын нәрсә бар? Мәскәүдә бар ул андый фонтан, Горький

паркында. Бер тапкыр эшли дә жиде тапкыр ватылып ята торган фонтан. Мин аны ватылып яткан чагында да ихтирам итәм. Ул миңа өмет бүлөк итә, озакламый төзәтерләр дә, фонтан тагын миңа шатлык, оптимизм бөркер дип түземсезлек белән кетәм мин. «Немытая Россия, страна господ, страна рабов» (минем сүзем түгел, бөөк урыс шагыйре Лермонтовныкы) үзе дә шул фонтанга охшаган бит. Гасырларга сузылган яулап алулар, кан коюлар, жимерүләр, аннан соң житмеш елдан артык тоташ ГУЛАГ лагере. Һәм бөөк Пушкинның даһи сүзләренә инанып кетәсең: «Оковы тяжкие падут, темницы рухнут — и свобода вас примет радостно у входа, и братья меч вам отдадут...» Әйтерсең урысның иң бөөк шөхесе безнең, татар зыялыларының беркөнне богауда яшәүгә түзә алмыйча, ирек ягына борылачагыбызны алдан белеп торган...

Киләчөктә Ирек мәйданында атачак фонтанны мин Барселонада күрдем. Ул атнасына бары тик бер генә көн — якшәмбедә сәгать кичке сигездә эшли башлый. Шул фонтанны карарга башка шөһәрләрдән, хәтта, чит илләрдән киләләр. Су гөжләве, салават күперендәге төсләрнең барысы берьюлы үзара ярышып, мелодиягә кушылып бии башлавы була — көндәлек ыгы-зыгы, вак-төяк мәшәкәتلәр, мал, өстенлек, дан кайгылары юкка чыга. Күңел кошың музыкага кушылып жиденче кат күкләргә, илаһи биеклеккә күтәрелә дә шул чакта син бәхетнең нәрсә икәнлеген, дөньяда аннан да хозурлырак, аннан да кирәгерәк берни юк икәнлеген аңлай башлайсың. Ирек мәйданындагы фонтан (аны безнең балаларыбызмы, оныкларыбызмы, оныкларыбызның балаларымы ясап куяр?) тирәсендәге сыннар кулларын өскә күтәрәп киләчөккә юл күрсәтеп торучы юлбашчыларныкына охшашлы булмас дип ышанам мин. Әзмени халык ижаатында тупланган илаһи гүзәллекләр! Фонтан тирәсенә шулар килеп басарлар дип өмет баглыйм мин.

Казанда миңа ошаган бер сын бар икән. Ул культура паркы янына куелган.

«Устал я жить в родном краю
В тоске по гречневому простору.
Покину родину мою,
Пойду бродягою и воров...»

А месяц будет плыть и плыть,
Роняя весла по озерам,
И Русь все будет так же жить
Плясать и плакать под забором».

Культура паркы каршысындагы монументны күрү белән Сергей Есенинның шушы шигыре искә төшә һәм шушы сынны ясаучыларның кулларын кысып, рәхмәт өйтәсе килеп китә...

Казанның үзәк бер мәйданында мин ат һәйкәле куяр идем. Атның сыртына беркемне дә атландырмыйча. Бары тик атның даһилегенә, аның кешелек дөньясы өчен эшләгән игелегенә багышланган һәйкәл булыр иде бу. Кешелек дөньясында евроцентризм дигән тәкәбберлек бар. «Запад есть Запад, Восток есть Восток. Они никогда не сольются», — дигән Британ колониализмының бөөк жырчысы Редьярд Кипплинг. Ат шушы психологик барьердан биеккөрәк күтәрелә алган. Иң югары титуллы инглиз лордының ат яратуы безнең Исергәпнең Кола Брюньоны, балта остасы Әнвәр Хажиевның ат яратуынан берничек тә аерылмый. Ат аларны үзара берләштерә, тугандашка өверелдерә. Гасырлар артында калып югалган Ашин ханны, Атилланы, Кубрат ханны, Олуг Мөхәммәтне, Япончаны, гражданны сугышы герое Якуб Чанышевны үзара ат туганлаштыра. Казандагы ат һәйкәле буыннан буынга, нәселдән нәселгә күчеп килгән даими бер тугрылыкка — ат яратуга багышланарга тиеш. Бу хайванда сабырлык, түземлек, талымсызлык шикелле бөөк сыйфатлар белән бергә киң күнеллек, гуманизм дип аталган кешелеклелек үрнәкләре бар. Ат һәйкәле шәфкәтлелек идеясен чагылдырып торыр иде. Белмим, минем бу фикеремә кем каршы килә алыр икән? Казанда атка һәйкәл куеларга тиеш. Минем бу теләгемнең тормышка ашачагына мин чын күнелдән ышанам.

* * *

Узган жәйне мин Казан кремлендәге археологик казу урыннарын карап йөрдем. Казып чыгарылган туфрак кызгылт-көрән төстә, янгыннан калган күмер, кирпич ватыклары, чүлмәк кыйпылчыклары үзара укмашып, тарихтагы онытылмас фәжиганең шаһиты булып күренде миңа. Шул туфракны калын пыяла артына куеп, төрек-

лөрнең Чынык кала янындагы Изге туфраклары, Иерусалимдагы Сыктау дивары рәвешендәге Изге урын кирәк-легә күз алдына килеп баса. Бүгенге көндә ифрат кирәк нәрсә бу. Намаз укый белгән кеше шушы туфрак янына намазлык жәеп намаз укыр, белмәгәнә Изге туфракка маңгаен терәп тарихны тоеп китәр иде. Бу эшнә тормышка ашыру өчен бары тик фидакярлек кенә кирәк. Кремльгә реставрация ясаганда бу изге эшнә онытмалар дип ышанам.

Икенче изге гамәл — Явыз Иванның Казанны алуын Мәскәүдәге Бородино, Кырымдагы Севастополь панорамасы, Волгоградтагы Сталинград панорамасы рәвешендә сурәтләп күрсәтү. Гасырларга сузылган, Мәскәү кнәзлегенә чикләрен Котыптан Памир тауларына, Карпаттан Тын океан ярларына житкереп киңәйткән «бөөк» жинүләр Казанны алудан башланып киткән. Шул жүләрлөргә багышлап күпмә һәйкәл куелган, шуларга нигә тагын бер һәйкәл өстәмәскә? Билгеле, Бородино һәм Сталинград панорамасы зурлыгында эшлөргә акча табуы шактый авыр булачак. Казанны алу панорамасын бәләкәйрәк итеп эшлөргә кирәктер. Бу һәйкәлнә мин башыннан азагына кадәр күз алдыма китерә алам: бу жинүнә һәр адымын, һәр мизгелен башыннан ахырына кадәр.

Мәкаләмдәге бу фикерләренә тулысынча кабул итәрләр дип өметләнмим мин. Күпләр мәкаләне укып чыгу белән «бүгенге көндә иң беренче урында тамак кайгысы булырга тиеш, культура мәсьәләсә соңыннан» дип кистереп әйтәчәкләр. Ялгыш фикер бу. Культурага ирешә алмаган бәндәне гомер буге ашатып, тамагын туйдырып торырга кирәк. Культурага ирешкән шөхес үз тамагын үзә туйдыра. Культуралы белән культурасызның аермасы моның белән генә чикләнәп калмый. Жириновскийлар, Баркашовлар, Штаниннар культурасыз бәндәләренә томаналыгына таянып эш итәләр. Бүгенге көндә баш күтәрә башлаган урыс фашизмын тудыручылар нәкъ өнә шул культурага ирешә алмаган һәм ирешергә теләмәгән маргиналар.

Бу турыда мин үлгәнчә сөйләп тора чакмын. Һәр халыкның, милләтнә тарихында бер хәлиткәч альтернатив киләчәккә юл сайлау булып ала. Халык ике альтернатив мөмкинлекнә берсен, буйсынып тук яшәүнемә, яисә зур михнәтләр аша ирәккә чыгунымы сайларга тиеш була. Кайсы гына халыкның тарихын алма, тук яшәү

ягын сайлаган халык ач, ялангач, мохтажлыкта яшэргэ дучар була. Ирекне сайлаучылар һәр очракта муллыкка, рэхэт яшэүгэ ирешэлэр. Нилектән болай икән соң бу? Иректән баш тартучы һәр очракта үзенең язмышын басып алучылар, колонизаторлар кулына тапшыра. Колонизаторлар исә буйсынып яшэүчене теләсә ашата, теләсә ач тота. Ач тоту белән генә чикләнмичә, мөстәкыйлыккә, иреккә омтылучыларны канга батырып ташлаудан да тартынып тормый.

Бу мөкаләдә без Казан каласы турында сөйләштек. Татарстандагы һәр кала, шөһәр рәвешендәге һәр поселок, район үзәге һәм авыл турында нәкъ шундый фикер альшу булыр дип өметләнәм. Дөрес, өметлөремнән туксан тугыз проценты таптала, юкка чыгарыла, ләкин моңа карап мин өметлөнүдән туктарга уйламыйм. Өмет бит ул бик вәсвәсәле нәрсә...

Маскаү, 1996 ел, гыйнвар

Альбатрос язмышы

(Язучылар корылтае алдыннан)

Ничә ел йөртәм икән мин бу шигырьне йөрәгемдә? Күптән инде, күптән. Шигырьнең исеме «Кичке кошлар», ә мин аны нигәдер үзгәрткәнмен, «Төнге кошлар» дип атаганмын. Ниһаять, аңладым:

«Яңгырлы кичләрдә, энгер төшкәндә,
күмөк кошлар төркемедәй,
өнә шулай
кайталар минем уйларым...»

Ә минем уйларым төн урталарында, таң алдыннан кайталар. Шуңа күрә, «кичке» сүзен мин «төнге» сүзенә үзгәрткәнмен. «Үзгәрткәнмен» дә түгел әле, ихтыярысыздан, минем белән исәпләшеп тормыйча, кайдадыр күңелемнең ерак төпкелендә үзеннән-үзе, уйланулар жаена карап үзгәрәп куйган. Урнашкан һәм әрсезләнәп яши бирә...

«Кичке кошлар» — Роберт Әхмәтжановның шигыре. Кайсы елда язылды икән ул шигырь? Кайда басылып чыкты икән? Боларның берсен дә белмим мин. Күңелемә кереп оялаган һәм яши дә яши, аны тартып алып та, кисеп ташлап та булмый, һәм ул минем белән китәчәк... Китәчәк һәм, ышанасым килә, югалмаячак, чөнки бер миндә генә яшәми торгандыр бит инде бу шигырь? Киләчәк буын вәкилләренә дә кереп кунакласа иде «...энгер төшкәндә, күмөк кошлар төркемедәй» кайтучы уйлар. Безне никадәр биздерергә тырышсалар да, нинди генә чаралар күрәп, әллә нинди ысуллар белән уйланудан, фикер йөртүдән тыярга тырышсалар да, бөтенбезне дә маңкортлаштыра алмадылар. Һәм алмаячаклар да. Шушы хәл өметләндерә мине «Кичке кошлар»ның гомере озын булачагына.

«Энгер төшкәндә
кичке шәфәкь балкышында
күмөкләшәп, тезеләп,
кайта башлый кичке кошлар төркеме;
кайталар, кайталар...»

Нәрсә турында соң бу? Аңлатыгыз әле... Гади көнкүреш сүзләре әдәбият фәненең еш, урынсыз, хәрәмзәле кулландан жанын югалткан терминнары белән генә аңлатып буламы шигырьне? Ярты гасыр аңларга тырышам: әдәбият белеме белән әдәбият үзе бер-берсенә якынлаша алмыйча, янәшә баралар. Ә инде шигырьят... Чәчмә сүзнең көче

бетеп туктап калганнан соң башлана шигырь. Чын шигырьдәге сүз тылсымы каян барлыкка килә? Шигъриятнең кануннарын дәрәс кулланып, оста, төгәл, гажәеп матур сүзләр белән язылган шигырь. Укыйсың. Дулкынландырмай. Син битараф. Сүз көченең илаһилығың, аның шифалы тәэсирен аңлап та, аңлатып та булмай. Ә шагыйрьнең (чын шагыйрь турында бара сүз) үзен аңлап буламы соң? Нәкъ шуңа күрә дә без аларга тизрәк тамга сугарга, түшләренә бәләкәйне зурайтып, зурны бәләкәйләтеп күрсәтә торган калай тагарга ашыгабыз. Хәтта бит шуңа кадәр барып життек: «Халык шагыйре!» Ә калганнары кемнеке соң? Бөжәкләрнекеме? Хайваннарныкымы? Такмакчыны берничек тә шагыйрь итеп булмай. Шигырь дәрәжәсенә ирешә алмаган такмакны да, ниләр генә эшләмә, барыбер коткарып булмай. Юк, ялгышам икән... Безне наданлык, тоташ зәвыксызлык коткара. Көндәлек ыгы-зыгыдан арынып, фани дөнья мәшәкәтләренә кул селтәп, тыңлагыз өле:

«Шундый кичләрдә,
Һич югында,
туа жанда шундый сораулар:
кайда куна икән соң алар?
Һәрберсенен үз оясы бармы?
Һәркайсының үз юлы?
Төнне кайда үткөрәләр тукталып?

Югыйсә сүз кошлар турында бара шикелле. Кошлар турында гынамы? Газиз баланы армиягә йолкып алып киттеләр. Дедовщина оясына. Бердәнбер кызың колхоздагы акчасызлыкка, авылны инде каплап китә язган сәрхушлеккә гыйсъян йөзеннән шөһәргә бәхет эзләп китте ди... Нинди сораулар тырмый башлы бәгырегезне? Нигә сыкрый, нигә сызлы сизнең күкрәк эчендәге иң сизгер, иң чөчүләр урын?

Адам баласы яшәр өчен дөньяга килә. Бәхетле булып өчен. Дөнья көтәр өчен. Буыннарны буыннарга, ата-бабаны балаларга, оныкларга тоташтырып милләтнең мәңгелеген тәмин итәр өчен. Нигә аның баласын алып китеп Әфган тауларында үтерәләр дә мәетен әнисенә жибәрәләр. Нинди сораулар туарга мөмкин бу очракта? АКШның демократ фашистлары Гыйрак халкы өстенә мегатонналап бомба бушатып киттеләр. Шушы хәбәрне ишетү белән нинди сорау туа сизнең иманыгызда? Глобаль масштабта алганда әдәбият мәңгелек сорау ул. Таушалмый, көчен югалтмый торган кайнар сорау. Шагыйрь Роберт Әхмәтжанов шушындай сорауларны куя алган. Бу эшкә аның көче, егәрә житкән. Вазифам җиңеләйде...

Көнбатыш әдипләреннән минем иң яраткан, иң нечкә тойгылы язучым Дэвид Сэлинджер, Аның «Арыш арасында упкын өстендә» әсәренен герое Һолден Колфилд — жәмгыятькә борын төртә алмыйча газәпланучы нонконформист. Атлаган саен ялганга, күз буяуга, юхалыкка, ярашуга бәрелеп борынын канатучы — Роберт Әхмәтжановның шигырендәге лирик геройның игезәк жан кардәше. Ул да нәкъ «Кичке кошлар»дагы сорауларны дога урынына кабатлый: «Күл өстен боз каплаган, — ди ул ут йотып, — ә үрдәкләре?! Күлнен үрдәкләре кая китте икән? Бармы икән кунаклар, кунар жирләре? Тук микән тамаклары? Атмыйлар микән аларны аучылар?» «Арыш арасында...» повесте «Кичке кошлар»дан сонрак басылып чыкты. Сэлинджер Казанга килеп Әхмәтжанов белән очрашып йөрмәгән. «Кичке кошлар» авторы шикеллеләрне чит илләргә йөртмиләр. Чит илләргә нинди язучылар йөргәннен без беләбез... Ә ничек соң Сэлинджер белән Әхмәтжанов үзара сүз куешкандай лирик геройларынан бер үк сорауны әйттерәләр? Без әдәбиятның код-рәтле тылсымына килеп життек. Совет чорында без милләтләргә интернационаллаштыру турында авыз суы корыттык. Асылында аның гап-гади урыслаштыру идеясе ятса да. Ә менә ялган, гаделсезлек, ерткычлык — интернациональ категория. Гаделлеккә, игелеккә, хакыйкәткә омтылу да нәкъ шундый. Талантлары тигез, ижатны пәйгамбәрлек вазифасы итеп кабул иткән әдипләр, бигрәк тә аларның шигъри жанлылары, әхлакны таптауны тигез тоя. Аларның эчке омтылышлары, тойгы-кичерешләре дә бер юнәлештә була. Шуңа күрә, Америка язучысы белән татар шагыйре үзара сүз куешмастан геройларынан бер үк сорауларны бирдерткәннәр. Сорау гына да түгел бу, гуманистик багланыш...

Хакимияттә генә түгел, фәндә дә шигърият белән идарә итүче махсус кеше бар икән бездә. Мин бу турыда әле күптән түгел генә белдем. Әгәр шул бәндә үзенен сөөкле аспирантына Роберт Әхмәтжановның ижатына багышланган диссертация язарга кушса, аспирант шул язманың бер бүлеген «Роберт Әхмәтжанов ижатында кошлар темасы» дип атар иде. Тирәнтен тикшерә, анализ-ый башласан, тема гына түгел шигърияттәге кошлар. Кошлар гына да түгел. Роберт Әхмәтжановның очар кошлар мәсьәләсен фәлсәфи-символик, әхлакый-психологик категория итеп күтәрергә көче житкән. Һәм аның үзе уйлап тапкан нәрсә генә түгел бу кошлар шигърияте. Татарлар үзләренен язмышларын, яшәеш проблемаларын кошларныкына бик күптәннән, ерак гасырлардан

бәйләп фикер йөртә башлаганнар. Әле минем гомеремдә генә дә татар тарала-таркала башлау белән «һаваларда очкан кошлар кебек ярсый-ярсый канат кагынып...» жыры иң популяр, татар халкының иң әрнүле жырына әверелде. Ә Рәсәй сугыш оештырып, татарлардан туп ите ясый башлау белән «Сак-Сок» бәстенең яңарып китүләре. «Сак-Сок» — сугыштан сугышка яңарып, кабатланып торган бәет.

* * *

Кызганычка каршы, минем кулымда Роберт Әхмәтжановның бары бер генә китабы — «Хәтер елгасы». Күп түгелдер дип уйлыйм мин бу шагыйрьнең китаплары. Шагыйрьләрнең бер төре китап чыгара, икенчеләре — Роберт шикеллеләре, китапны яза гына белә, чыгара белми. Менә мин «Хәтер елгасы»н актарып кошлар турындагы юлларны укып барам:

Тугызынчы бит: «Жилгә йотылып капшый күңел туган якның зәңгәр үрләрән. Этәч тавышы шул ук, читән тутырып әнкәй элгән ап-ак керләрән». Унберенче бит: «Үкенгәндәй, иске ярын ташлап, күке үкси якын урманда». Унбишенче бит: «Торналар быргысы тетрәтә һаваны: «Язларын — юл башка, юл башка, юл башка!» Көнъякны калдырып, бу якны сагынып, моңлана торналар кәрванны». Егерме алтынчы бит: «Тыныч кына туды бу таң, уйсу жиргә томан ятты, шул таң белән канат жилпеп, оясына лачын кайтты. Очып кайтты житез лачын, балаларын сагынганга. Шатланды ул ана булып, алар канат кагынганда». Кырык бишенче бит: «Яшь тургайлар менә — яңа буын — туган ягым күгенә алмашка. Күтем тулы тургай! Яздан көзгә... Мөмкин түгел жырда янмаска!» Кырык жиденче бит: «Су буенда тургай көтүләре таудан тауга оча, таудан тауга... Бу яңгырлы-жилле танда ямансурак язны көтүләре». Кырык сигезенче бит: «Агач коштай син талпындың озак яңгырларда карап еракка очып киткән кошлар артыннан...» Илле икенче бит: «Кояш төшә үлән арасына, сулар менә ярга. Жилләр китә күчеп тау артына, кошлар төшә ялга...» Илле өченче бит: «Кырларымда, әни, иминлекме, агарамы борчак басулары?.. Төрбелидә йөргән торналарым, кайтты микән быел? Барсы дамы?» Алтмыш жиденче бит: «Тургай үрли-үрли биеклеккә менә тырпылдап... Минем кебек ул да илһамланган туып-үскән жирнең азыннан». Кабат тургай. Бусы йөз дә ундүртенче биттә: «Тургай, дога укыгандай, ап-ак болыт каршысында тибрәп тора, тибрәп тора!».

Роберт Әхмәтжановның ижатындагы кошларның барысын да саний башласаң, чыннан да, бик озакка китәр иде. Торналардан мисал китерәм дә туктыйм. Бер йөз сиксән алтынчы бит: «... Иделем тонык. Күтем Идел төсле. Үксемәгез, һава бурлакалары! Жәем янды монда... Көзем дөрли. Көчле булып дөрли яфракалары. Үз офыкка кояш быргычысы, биеклеккә чакыра Жир-ананы...» Янәшә биттә: «Тезелешеп күк юлында жылфердәшеп очкан чакта, таралдылар торналарым, таралдылар төрле якка... Туган жирнең алтын чыңын онытылып тыңлый сыман».

Татар әдәбияты — бүгенге көн әдәбияты турында сүз бара — гажәеп көчле, үзенчөлекле шагыйрьләргә бай. Шигърият өлкәсендә бернинди яңа сүз, яңа сулыш өстәп булмас сыман тоела уйлап караганда. Әхмәтжановның шигърьләрен укый башлау белән аңлыйсың. Шигърият дөнъясының чиге дә, чикләнгән чамасы да юк булса кирәк. «Хәтер елгасы»ндагы метафораларның үзенчөлегә, алардагы сыйфат (проба), андагы сүз музыкасы, моң, тылсым, мистика — нәрсә генә тапмыйсың бу китапта. Һәм шунысы хәйран калдыра, шагыйрь чынбарлыктан (объектив реальность) бер генә микронга да читкә тайпылмыйча тудыра шушы шигъри хәзинәләрне. «Торналар оча» поэмасындагы метафораларга күз ташлап алыгыз: «Һава бурлакалары» — телисеңме-юкмы, Илья Репинның «Бурлакалар Иделдә» исемле картинасы күз алдына килеп баса. Һәм бурлак язмышы. Бурлакның Рәсәй чынбарлыгында гына, бары тик шунда гына барлыкка килгәнлегә. Китте уйланулар... «Кояш быргычысы» — менә кайда ул светомузыка. Ә бит чыннан да, төсле музыканы Казанда уйлап табалар. «Туган жирнең алтын чыңы» һәм шушы метафораны дәлилләп, автор: «Жирдә — өбиләр чуагы, без бу жәйдә бары кунак... Торна тавышы кагылса да, яфрак коя алтын куак...» Торналар тавышы көзгә килеп тоташты һәм бер жөмлө белән, бары тик кыска бер жөмлө ел фасылларының иң күркәм өлеше — көзнең бөтен палитрасын сурәтләп тә куйды.

Мин педагог түгел. Белмим, юктыр миндә остазлык сөләте. Шуңа карамастан, Әхмәтжановның шигърьләрен укыганда эчләремне ачыттырып әдәбият укытасым килеп китә. Тыңлагыз әле: «Хушлаша Жәй, ак яулыктар болтап, агыла болытлары... Хушлаша Жир, яфракаларын жылпеп, шаулаша юкәләр». Күрдегезме? Бер селтәнүдә шагыйрь жәйнең көзгә өверелүен сурәтләде дә куйды. Нинди динамика! Болытлар. Юкәләр шаулашуы. Калган детальләр күңелдә генә (подтекстта) һәм жәйнең көзгә алышынган вакытындагы йөзлөгән, хәтта мендөгән нюанслары

керде дә бетте. Һәм шунысы хәйран калдыра, һәр шагыйрьнен үзенчәлекле сурәтләү ысулы була. Берәүләр төс белән, рәссамнарча эш итәләр, икенчеләре — сүзнен музыкасын эшкә жигәләр, өченчеләр хискә басым ясыйлар. Робертның шигырьләрендә шушы ысулларның барысы бергә укмашкан. Тагын бер мөгжиза: «... Таралдылар торналарым, таралдылар төрле якка», «... корылыктан карлыккан каргалар оча баш очыннан». Төрки телләрдәге бер бөөк, кабатланмас нәфис сыйфат барлыгы турында аңлатып торасы юктыр дип уйлыйм. Укучы хәтерли торгандыр, Анна Ахматова үзенен исем-фамилиясен шушы ысулны кулланып яңгыраткан. Сингармонизм дип атала бу сыйфат фәндә. «Хәтер елгасы»ның авторы сингармонизмны куллану белән генә чикләнәп калмыйча, шушы илаһи яңгырашка авазлар хоры — аллитерация көчен китереп куша. Һәм нәтижәдә... юк, аңлатып торуның кирәге дә юк, мисал итеп китерелгән юлларны кычкырып кабатлап карау да житә нәтижәне исбатлау өчен.

Мин бит инде жыентыктагы кошларга кагылышлы мисалларны китерүдән туктарга сүз биргән идем. Гафу ит, кадерле укучым. Тыела алыым. Ике йөз бишенче бит: «Ак канатлы күнел кошларымны озаттым мин сиңа...» Битнен икенче ягында: «Акчарлаклар шомлы давылда да ташламый дингезен». Һәм янәшә биттә: «Бытбылдык такмакый яшел тау артында яшылекнен үзе күк кыска жәй хакында». Әгәр тургай «турр-турр, колоратур сопрано», яисә, «Тургай, дога укыгандай, ап-ак болыт каршысында тибрәп тора, тибрәп тора» булып яңгыраса, торна тавышы «туган жирнен алтын чыңы» булып таралса, бытбылдык бары тик такмакый гына ала. Телисенме-юкмы, татар әдәбиятында соңгы елларда пәйда булган бер гажәеп феномен — юбилей бытбылдыклары искә төшә. Әдәбиятыбызда тәнкыйть бетте. Юбилей бытбылдыклары аңый башладылар: нахак тәнкыйть ясалма мактаудан йөз тапкыр көчлерәк, мең мәртәбә нәтижелерәк икәнлеген. Бытбылдыклар мактыйлар бер-берсен күкләргә чөеп. Нәтижә — бер. Алар теленә элөккән шәхеснен кем генә булуына карамастан, хәтта зур ихтирамга лаеклыларына да ышанмый башлыйсың. Чөнки юбилей бытбылдыкларының такмаклары жансыз, шаблон такмаклау...

Роберт Әхмәтжановның ижатындагы кошлар тематикасының (махсус шаблонлаштырып өйттем) ачкычы, бәлки, менә шушы шигырьдәдер. Сиксән өченче бит: «Бу ояда сиңа да канат чыгар тиздән. Ничек сине сакларга, тидермичә ятлардан? Китәсен кереп күк асларына, — тере нокта! Ничек сине сакларга шушы олы дөньяда? Син —

бөжәк түгел, керергә яфрак астына, син балык түгел, посарга дулкын арасына, син — киек түгел, күмелергә урманнарда. Син — кояш астында! Заманага — туры! Ничек сакларга жырлы йөрәгенне кыраулардан, нәни кешем?» Ниһаять, аңладык, бусы кош шикелле итеп сурәтләнгән адәм баласы икәнлеген. Ә тегеләре — кош итеп сурәтләнгән кешеләр турында булуын. Кем белгән, бәлки ижат белән канатланып яшәгән шәхесләргә шагыйрь кош сурәтендә бирә торгандыр? Яисә хакыйкәт канатына ышанып, камикадзе хәлендә, ялганга, глобаль хәрәмгә, жәбергә, талауга каршы баш күтәргән потенциал корбаннарны кошка тиңли торгандыр? Кош — шагыйрь Әхмәтжановның ижатында тоташ символ, шигъриятенен доминанты. Минем гипотезамны шагыйрь үзе менә ничек дәлилли: «Жирдә һәрни оча. Оча язгы күбәләк... оча башаклар... Оча бала төштә... оча юллар... Оча күңел сөю килгән юлдан. Оча төтен, ак болытлар, корым... Оча мәңгелеккә, йолдызларга — жырың».

* * *

«Хәтер елгасы» авторының кошлар дөньясына мөрәжәгать итүе, минемчә, очраклы хәл түгел. Чын-чыннан күзәтүчәнлекнең иң югары ноктасына ирешкән шагыйрь генә аңлый булса кирәк кошларның безгә, бигрәк тә татарларга, үрнәк, акыл бирерлек жан ияләре икәнлеген. Әхмәтжанов махсус орнитология фәне белән шөгыйльләнмәгәндер. Кошларның яшәешләрен аңлар өчен бик күп белергә, көндәлек тормыштан читтә яшәгән өлкәләргә кереп китәргә туры килә. Кошларның көзен жылы якка, язын кире туган якларына кайтып йөрүләре татарның гасырлар буе бәхет эзләп йөрүен хәтерләтмимени? Башка жан ияләре үзләрен ерткычлардан саклап калу өчен бөтенләй башка юлны эзләгәннәр. Берәүләр ерткыч жанварга (әйтик, агрессорга, колонизаторларга) каршы торырлык теш-тырнак белән коралланган. Икенчеләр йөгереп качу әмәлен үстергәннәр. Өченчеләр поса, яшереңгә белүне алга куйганнар. Жан ияләре арасында сасы ис чыгарып котыла белүчеләргә кадәр бар. Бары тик кошлар, Роберт Әхмәтжанов ижатының геройлары гына, бөтенләй башка юлны — ирекке ябышып котылуны сайлаганнар. Бу бит иң авыр, иң катлаулы юл. Һәм иң дөрес, иң ышанычлы юл да. Ерткычлар, аяусызлар дөньясын бөтенләйгә ташлап китү. Биеккә, йолдызлар һәм фәрештәләр яши торган төбәкләргә (арсалга) күтәрелү. Үрнәк түгелмени бу татарларга?

Тозакка элөккөн кошның күзенә караганыгыз бармы сезнең? Үзенәң ирегән тартып алган, язмышын ерткычларча буып тоткан бәндәнең күзенә шундый ачы, тетрәндергеч нәфрәт белән карый галижәнап кош... Үземне мин куркаклардан санамыйм (батыр дип тә уйламыйм), ләкин минем кош тотарга көчем житми, рухи көчем, билгеле. Төгәл генә хәтеремдә калмаган, кошларның йөрәкләре кешенекеннән ике тапкыргамы тизрәк тибә. Аларның каны да безнекеннән кайнаррак. Ә инде кошларның чагыштырма көчләренә килгәндә... Әйтик, жирдә атлап йөрү өчен безгә төгәл бер берәмлек кирәк булса, кошларга гәүдәләрен өскә, биеклеккә күтәрү өчен, аска төшермичә һавада тоту өчен дистәләгән көч берәмлегенә кирәк була икән. Ә инде ерактан күрү, ишетү сәләте буенча кошлар белән Жир йөзәндәгә бер генә жан иясе дә ярыша алмый. Очу тизлеген йөгөрү, чабу тизлеген белән чагыштырып торасы да юк. Ә менә жырлау (сайрау) сәләтенә, аның мөмкинлекләренә килгәндә... Былбыл сайравы. Торналар тавышының офыктан офыкка таралган саубуллашу матәмә. Күке тавышы. Мәче башлы ябалакның төннәрен бәгырьләренә тундырырлык дәрәжәдә елаган тавышлары. Бу өлкәдә дә кошларга тиң жан ияләре Жир йөзәндә юк диярлек. Һәм шагыйрь Роберт Әхмәтжанов силлогизм җепләренә тотынып, логика (логика — мантийкка тәңгәл түгел) белән коралланып, кошларга багышланган (асылда алар кошларга түгел, безнең рухиятебезгә) шигырьләрен язар алдыннан шушы мәсьәләләргә тикшереп, анализлап чыкмаган. Шагыйрьнең төп, ышанычлы коралы белү түгел — тоемлау. Һәм шигъри тоемлау көнкүреш тоемлавыннан күпкә катлаулырак, тирәнгәрәк, ераккарак омтыла алган илаһи бер көч. Ул безнең бабаларыбыз «күрәзә», «кам» дип атап йөрткән жрецлык, сивиллалык сәләте. Бу мәсьәләне мин менә нинди максат белән кузгаттым. «Кичке кошлар»ның һәм, гомумән, Роберт Әхмәтжанов ижатының кошлар дөньясы белән даими элемтәдә хәрәкәт итүе татарда суверенитет көрәше алдыннан ирекке омтылу хисләренәң уяна башлавы белән бәйле. Башка кайсы символ ирекне шулкадәр колачлы, тирән, тәэсирле икъярар итә ала? Һәм очар кошларның ирек символы булуы һәр тарафтан ышанычлы рәвештә, фәнни дәлилләнгән.

Жир йөзәндәгә жәбердән, көчленең көчсезләргә рәнҗетеп кенә түгел, даими рәвештә юкка чыгарып торып, котылырга омтылу миллион еллар дәвамында беркайчан да тукталып тормаган булса кирәк. Әнә соңгы елларда вак милләтләрнең мөстәкыйльлеккә омтылула-

ры нинди хәлгә житеп көчәйде. Татарстанның мөстәкыйльлеге турында сүз чыгу белән, «татарстанский модель» сүзен китереп кыстыралар. Искиткеч иблис, икейөзле сүз. «Модель»не татарлар бер төрле, урыслар бөтенләй икенче төрле аңлау белән генә чикләнми әле бу аңлатма. Аны төрле урында төрлечә, бөтенләй капмакаршы максатларда куллана башладылар. Азатлык, ирек турында сүз чыкканда мин «кошлар модели» дигән термин куллануны тәкъдим итәр идем. Ни өчен?

Жирдәге көчлеләр золымына, ерткычлыкка каршы көрәштә башка барлык жан ияләре жайлашу юлын (нөкә безнең «Татарстан модели») сайлаганнар һәм даими рәвештә жәберләнәп, юкка чыгу куркынычы астында яшиләр. Кошлар исә бөтенләй башка модельне (чечен модели дисәк, берәз примитив янгырар иде) сайлаганнар һәм аларга ерткычларның буе житми. Дөрес, ерткычлар мохитеннән (ареалыннан) бөтенләйгә аерылу-арыну өчен искиткеч зур корбан бирергә туры килгәндер кошларга. Чыннан да бит, жирне ташлап китеп һавада яшәр өчен нинди фантастик күләмдәге егәрләр кирәк булган. Хәрәкәт өчен түгелгән көч, күрү, ишетү сәләте, йөрәк тибешенә кадәр көчәйтү. Билгеле, очу бәхетенә ирешә һәм шушы авырлыкларны күтәрә алмаганнарның күпмесе юкка чыккан эволюция дәвамында. Чыннан да, кешелек дөньясы тарихында ирекле китереп кулыңа тоттырулары турында бернинди мәгълүмат юк. Ирек һәр очракта кан түгүләр, корбаннар биреп, фидакярлек аша гына яуланып килгән. Кошлар үрнәге моңа иң ышанычлы дәлилнең берсе.

«Кичке кошлар»да иреклелекнең юридик, дөньяви ягы турында гына сүз бармый. Шигырьдә азатлыкка ирешүнең халәте, ансыз ирекле фикер йөртүгә, үз акылың, үз иманың белән яшәү мөмкинлегенә булмаганлыгы турында бара. Тирәнтенрәк анализлый башласаң, бу проблема «Кичке кошлар»да чын-чыннан умыртка баганасы булып тора.

«Кичке кошлар төркемедәй
өйләнәләр минем сорауларым.
Кичәләр тагын
кыен вакыт сынауларын...»

Мөстәкыйльлек кыйбласына омтылуның беренче адымнарында ук Татарстанда Фәннәр академиясен корып ташладылар. Көчәеп киттеме соң фән? Татар халкы сәясәт хорафатыннан арынып, фән исбатлаганча, чынбарлыкка үз күзгә белән карый башладымы? Өстенә ишелеп төшкән кыямәт газәпләрен үз уй-фикергә белән анализлап, үзе

корган планнар белән котылу юлын эзли башладымы соң татар? Академия ачып жиберү белән беренче клас-стан башлап партия чыгарган идеология кагыйдәләрен ятлаудан күтәрелә алмаган псевдогалимнәр академик-лыкны МОПР значогы шикелле итеп түшләренә тагып йөрүдән ераккарак китә алмадылар. Ә бит шигырьдә менә нәрсә турында сүз бара:

«Мен яшәп тә чигенә чыгалмаслык
бу дөньяга
күп очырдым бугай мин аларны.
Табарлармы кыйблаларын?..

Чыннан да, табарбызмы икән без кыйблабызны? Билгеле, эзләсәк, сүз дә юк, табачакбыз. Ә бит кыйбла эзлисе, табасы, тапканнан соң, шул кыйблага төбәп бар көчебезне, егәрләребезне тотып, алга барасы урында бүгенге көндә берәүләр Сталинны сагынып, чәчләрен йолка-йолка шыншыйлар. Икенчеләр, болгавырлыкның иң отышлы вазгыятен аңлап алучылар, урлашуның, талау-ның гәнаһлы гамәл икәнлегенә төкереп, байлык туплауга теш-тырнак белән ябыштылар. Байлык һәм милек... Боларның икесе ике нәрсә икәнлеген аңлый алырбызмы без? Милекле була алмыйча, без, татарлар, коллыктан котыла алмаячакбыз. Люмпенлык коллыгыннан да, колонияль коллыктан да. Милеккә омтылу безгә иң кирәкле, мотлак гамәл. Үз хужалыгын, үз һөнәрен булмаганда ничек иреkkә ирешеп булсын? Ә безне кол килеш калып та баеп була дип ышандырмакчы булалар. Дөрөс, баеп була, милләт мәнфәгатен сатарга әзер торсаң. Инде мисал да житәрлек. Шаһгалиләр һәр чорда бай яшәгәннәр. Бәлки шул, коллыкта калырга риза булган өчен бирелгән байлык, милекле булудан баш тартканнарга бирелгән өстенлек саклап торган безнең коллыкны?

«Кичке кошлар»ның финалын дикъкәтә белән укып карыйк өле:

«Янгырларда кичке кошлар кайта,
кичке кошлар —
бу тормышка сабий чактан
жыелган сорауларым...»

Газаплы сорауларга җавап эзләмичә яшәп буламы икән бу дөньяда? Аларның күбесе мәңгегә җавапсыз кала. Без бу дөньяга нинди максат белән килгәнбез? Яшәешнең төп бурычы нидән гыйбарәт? Кешелек дөньясының иң даһи фикер ияләре шушы сорауларга гасырлар бue җавап эзли. Җавап юк. Бәлки мондый сорауларга җавап табу мөмкин дә түгелдер? Адәм баласы — ялгыз.

Һәркем үз бәхетенә омтыла. Адәм баласы соңгы чиккә кадәр бер-берсен анлый да алмый. Ә омтылышлар уртак — бәхетле буласы килә. Кеше бәхете сиңа ярамаса да... Бәлки шул, мәңге табылмас сорауларга җавап эзләп яшәүчеләр генә Кеше аталган бөек исемгә лаеклыдыр?

* * *

Шигырь сүзе — Коръән сүзенә якын. Бәлки шигырь сүзе, борынгы җырлар шикелле, адәм балаларының тойгыларын уртаклашырга алалардыр? Һәркемнен йөрәгендә шигърияткә сусау яши дип әйтеп булмый. Зур шагыйрьнен шигырьләрендә жан әрнүләргә дәва яши. Ә эзләүчеләр калдымы әле бездә?

Мин үзем күп еллар көзгә карлы янгырларда, дингездәге давылларда кошларның геройларча һәлак булуларына җавап эзләдем. Шундый куркыныч, хәтәр юлга нигә чыгарга? Нигә шулай ашкынырга, ашыгырга? Давыл басылганын яр буенда көтеп утырсалар, исән калырлар иде бит. Ә алар күрә салып үлемгә ташланалар. Соңгы сулышларына кадәр үлем белән көрәшәләр һәм геройларча һәлак булалар. Кошларның мәңгелеккә сузылган давылларда үлем белән көрәшә белүләре дингезчеләргә үрнәк булып торгандыр дип уйлыйм мин...

Мин инде бер тапкыр Александр Матросов турындагы мифка анализ ясап караган идем һәм... сугышчан тоمانалыкка мангаем белән килеп бәрелдем. Ул «бөек героизм» фәлән жирдә, фәлән көнне, төгән частьта булган», дип кәжүннәй гәжит корреспондентының бармагынан суырылып чыгарылган агитпроп мәгълүматын колагыма китереп элде бер патриот пенсионер. Гәжиткә язып пропагандакоткы итеп таратыр өчен кошлар үлемгә ташланмыйлар. Хәтта алар белмиләр дә үзләренен геройларча, кошлар милләтенен яшәешен дәвам итү юлында шәһид китүләрен.

Дингездәге давылның төрлесе була. Су өстендә дулкын купкан, дулкыннарның яллары һавага күтәрелеп, жир белән күк арасын су өермәсе баскан каты шторм. Бусына кошлар бирешми. Алар су тамчылары ыжгырып очып йөргән жирдән өскәрәк күтәреләләр дә рәхимсез каты җил белән көрәшәп очуларын дәвам итәләр. Менә шушындай зилзилә котырынуына чиләкләп койган янгыр өстәлгән чак була. Бусы белән көрәшү авыррак, билгеле. Бусына да баш бирми очар кошлар, чөнки кышка туган якта калу — бары тик үлем генә, көрәштә әле җиңеп чыгу мөмкинлеге бар. Кошлар өчен иң куркынычы —

тугыз-ун баллы штормга өстөлгөн карлы яңгыр. Менә нәрсә кыра зәңгәр күкнең фидаиларын.

Мин орнитолог түгел. Кошлар тормышы белән махсус шәгыльләнмәгәч, хилафлык ычкынуы бар. Әмма күп еллар кошларның давыл белән көрәшкәннән күзәтү дәверендә маршрутларыннан борылып, коры жиргә, таулар, урманнар ышыгына кайтып киткән кошларны хәтерләмим мин. Күк йөзе аяз, һава тыныч чакта кошлар, бигрәк тә торналар, кыр казлары бер-берсенә тавыш биреп, жырлап баралар. Давыл вакытында аларның тавышлары үзгәрә. Башкаларныкыннан аерылып торган тантаналы-матәм тавыш — юлбашчыныкы. «Бер-берегездән ерак китмәгез, якынарак очыгыз, адашып кала күрмәгез» булса кирәк ул сөрәннең эчтәлегә. Әле беренче генә тапкыр ерак юлга чыккан, буыннары ныгып житмәгән яшыләрнең тавышы бөтенләй икенче. «Бетте хәлем, юк, бара алмыйм, мин аска төшәм», булса кирәк бәгырьләренә көйдәрәп ташларлык кызганыч тавыш. Мондый тавышка ана кошлар җавап бирә, гадәттә. Мондый кинәшкә бала чыгарган, айлар буе авызыннан өзеп ашаткан, үстергән, очарга өйрәткән, киләчәккә шушы газиз бала дәвам итәчәккән инанган жан иясә генә шундый тавыш чыгара ала. Соң бит очар кошларга гына түгел, синнең үзең дә куркыныч бу гарасат. Син үзең дә бит үлем белән качышлы уйныйсың. Чираттагы шашкын вал корабыңны бәрәп егар да икенчесе карангы упкын карынына озатыр дип уйлыйсы урынга, жаның-тәнең белән кошларны тыңдыйсың. Һәм үзеңне онытасың. Бу бит инде гасырлар буе сыналган нәрсә — башкалар кайгысын йөрәгеңә ала белү үз кайгы-хәсрәтләреннән арындыра, сиңа көч, өмет бирә.

Эре кошлар беркайчан да кораб өстенә төшмиләр. Каян белә торганнырдыр ике аяклы жан иясеңнең инкаты штормнан да куркыныч булуын. Аларның һәлак булганнырын упкын йота. Ә инде давыл басылганны соң палубага чыгасың. Анда дистәләгән гарип кош. Берәүләрнең канатлары сынган, икенчеләре титаклылар, өченчеләре кешеләрдән качып палуба механизмнары астына посарга тырыша. Болары вак кошлар: сыерчыклар, бүдәнәләр, бөжәк чүпләп яшәүче урман сакчылары. Шторм вакытында алар корабның утын күрәп, алданалар. Жир дип уйлыйлар корабны һәм очып килгән жирләреннән мачталарга, антеннага, корабның рангоутларына бәреләп имгәнәләр. Һәм якын килеп кара өле шул инвалид жан ияләренә! Күзләрендә ачы нәфрәт. Ышанмыйлар алар синнең ярдәм күрсәтә алуыңа. Кеше дип аталган мәкерле жан иясенә ышанмау аларның каннарында, күзәнәкләрендә.

Без, ирек даулаучы татарлар, тарихтан, тирә-юньдә ирекле яшәүче халыклар тәҗрибәсеннән үзәбезгә үрнәк эзлибез. Мин, мәсәлән, бары тик бер генә ышанычлы үрнәк беләм — очар кошлар үрнәге. Әгәр мин сезне ышандыра алмадым икән, Роберт Әхмәтжановның шигырьләрен укыгыз, бигрәк тә «Кичке кошлар»ны...

* * *

Дәрәс, шагыйрьнең ижатын тулысынча аңлар өчен кай очракта аның бер шигырен дикъкәт белән, төбенә төшеп житкәнче уку житә. Мәсәлән, Тукаебызның «Туган тел»ен, яисә «Кайтмады үч, бетте көч, сынды кылыч — шул булды эш; керләнеп беттем үзем, дөньяны пакъли алмадым»га беткән шигырен, Хәсән Туфанның «Агыла да болыт агыла...»сын. Роберт Әхмәтжановның татар шигъриятендә биләгән урынын «Кичке кошлар» билгели ала торгандыр? Ә безне инде ничәмә еллар язучының дәрәжәсен юбилей вакытында тоттырылган бүләкләр ярдәмендә, аның түшенә таккан калайларга карап билгеләргә өйрәтәләр. Дәрәсме соң бу? Мондый сорауны, бәлки, укучыга бирергә ярамый да торгандыр? Ә кемгә бирергә соң? Әдәбият галимнәренәме? Тәнкыйтьчеләргәме? Кая соң алар? Әдәбият белгечләре шул үзара бүләк бүлүчеләр түгелме соң?

Соңгы елларда татар әдәбиятын уртакул туфаны басып китте. Ижат кешесенә совет чоры нинди генә киртәләр куймады. Агитпроп золымы. Цензура богаулары. Эзәрлекләүләр. Бәлки шушы әшәкелекләргә каршы тору теләге ул чордагы татар әдипләрен рухи яктан, әхлак өлкәсендә берләштергәндер? Ул чорда әдәби әсәрнең сыйфатына таләп көчлерәк иде. Бәлки критерийның югарырак булуын рухи яктан, иман, вөҗдан ярдәмендә берләшү генә тәшкил итмәгәндер? Фатих Хәснеләр, Сибгат Хәкимнәр буынына Тукай чоры да, халык ижатының шифалы сулышы да якынрак иде. Уртакулның өстенлек итүенә телевидение бик көчле этәреш ясады. Фатих Хәснеләр чорында әдәби әсәрнең сыйфатын әсәрнең үзенә карап бәялиләр иде. Хәзер инде әсәрне укымыйча да, әсәргә һәм аның авторына телевидениедән реклама ясап оештырырга була. Уртакул золымына ярдәмгә тагын бер көчле стимул барлыкка килде. Сүз иреге, фикер хөррияте бер яктан хакыйкәтне яклау мөмкинлегенә бирсә, нәкъ менә икътисад, сәүдә өлкәсендәгечә шәүлә (теневой) ижаты, әдәби рәкәт, гөрләп чәчәк аткан ришвәтчелек тудырды. Без әле ришвәтче-

лекнең нинди өлкәләрдә, нәрсәләр артына яшеренеп хәрәкәт итүен, мин — сиңа, син — миңа ысулының әдәбият, сәнгать өлкәсендәге нинди тармакларга үтеп керүен күз алдына китерә дә алмыйбыз. Шушы әхлакый шапшаклыкның милләт рухиятен агулавын да тулысынча аңлап бетерә алмыйбыз әле без. Роберт Әхмәтжанов шикелле каләм осталарының ижаты ындыр артына куылу — уртакулның чик-чама белмичә котыруына төп дәлил.

«Уртакул» термины күбрәк язучылар, сәнгать өлкәсендә эшләүчеләр арасында таралган аңлатма. Бәлки бу турыда укучыга аңлатырга кирәктер? Урыс телендә уртакулны «посредственность», кай чакларда «серость» дип атап йөртәләр. Аллаһы Тәгалә талантны бәндәләренә тигезләп өлөшмәгән. Ул аны нигәдер эзләргә генә биргән. Талантсыз бәндә дә әдәби әсәр яза, жырлый, рәсем ясый, музыка яза ала, әмма талантсыздан туган әсәр нигәдер жансыз була. Ә бит бала табу газаплары һәркемгә мәгълүм. Урысча аны «родовые муки» дип атыйлар. Шуңа күрә «аю да аппагым, кәрпә дә йомшагым» дип сөя газиз баласын. Талантсыз әсәр дә авторга газиз. Талантсыз әсәр талантсыз укучылар, талантсыз тәнкыйтьчеләр һәм әдәбиятның жанын тоймаган әдәбият галимнәре тәрбияли. Соңгы елларда нервыларны кытыклай торган уртакул әсәрләре зур тизлек белән үрчи башлады. Бу процесска телевидение, аның маңкортлаштыру эшендә кулланган төп коралы — «сабын опералары» искиткеч зур өлеш кертте. Һәм озак көттәрәп тормыйча, Татарстандагы нәшриятларда бер-бер артлы «Сабын романнары» да чыга башлады. Уртакул искиткеч тырыш. Ул нәтижәле эшли белә. Китап язудагы талантсызлыгын ул китап чыгаруны оештырудагы, бүләк алудагы өлгерлек таланты белән дәлилли ала. Әйткәнәбезчә, талантлы әсәргә талантсыздан аера белүче зәвыклы укучы елдан-ел кими бара. Мәктәптә, югары уку йортларында безне беренче чиратта коммунистлар партиясе алып барган сәясәткә мөдхия жырлаучы әсәрләргә иң камил, иң югары сыйфатлы әсәр итеп танырга өйрәттеләр. Татар әдәбиятында әдәби тәнкыйть тулысынча юкка чыгарылды. Әдәби ижатның тамырлары тәнкыйтькә, әдәбият фәненә, китап чыгаруда куелган таләпләргә, китап укучыга, ниһаять, китап сөздәсенә оештырылуына барып тоташа. Шушы өлкәләргә һәркайсындагы житешсезлекләр әдәбиятның сыйфатын төшерүгә, талантлы язучыларның өлешенә керүгә, аларны кимсетүгә китерде. Роберт Әхмәтжановның шигырьләрен укыганда сиңең башыңа ирексездән шушы фикерләр килә.

«Хәтер елгасы» авторының татар шигъриятенә зур өлеш керткәнлеген, әдәбиятның үсүенә этәреш ясаганлыгын аңлар өчен «Жәяүле күбәләк» исемле шигырьне укып карарга кирәк. Чынбарлыкка гажәп тирән үтеп кертгән романтик реализм ята шигырьнең нигезендә.

«Безнең сагынуыбыз шундый —
ашкынабыз жир үзәге булган төбәккә,
йөрәгебез болытларга тигәләп!»

Шулай башланып китә шигырь. Сагыну һәм мон. Шушы ике күңел вазгыате, тойгылар сыкравы татарда башка халыкларныкы белән чагыштырып булмас дәрәжәдә көчле. Ул әле дә, ассимиляция, рухи сукбайлыкның елдан-ел көчәюенә карамастан, татарның шигъриятендә, жырларында көчле яңгыраш таба. Аңлашыла торгандыр дип уйлыйм, шигырьдәге «жир үзәге»нең нәрсә икәнлеге? Шул «жир үзәге аталган туган туфракны сагыну, даими шуңа ашкыну да татарга хас әрнүле тойгы булып гасырлар буге даими сулкылдап торды. Шул чыдап булмаслык әрнүне укучының йөрәгендә уята, жанландыра алырлык метафора таба алган шигырьнең авторы. Сагынуларга түзә алмыйча ашкынганда: «Йөрәгебез болытларга тигәләп тора», дип аңлата Роберт Әхмәтжанов. Метафоралар үзгәччелеге, аларның чиктән тыш тәэсирле булуы, шигырьнең эчтәлегендә романтик күтәренкелек хәрәкәтләнеп торугы белән генә дә чикләнеп калмаган автор. «Жәяүле күбәләк»нең нигезендә экзистенциаль философия ята. Бу сүзне өнәп бетермиләр татар язучылары. Ошыймы, юкмы, баш тарта алмыйбыз без экзистенциализмнан. «Жир үзәге булган төбәгебездән» чыккан нефть бөтен СССРны туйдырып торган чакта мескен татар ачка үлүдән куркып Норильски шахталарына, Коми урманнарындагы совет чоры лашманчылыгына, тагын өллә кайларга олага торды. Нәкъ шул таралу-таркалу тудыра торды татар кешесенең сагыну-ашкынуларын, йөрәге болытларга тиеп жир үзәге булган төбәккә омтылуын. Сагынырлык булгач, нигә китә ул туган туфрагыннан? Менә шушы сорауга марксизмның диалектический методы да, тарихи материализмы да җавап бирә алмый. Шушы капма-каршылыкны аңдыйсың килсә, телисенме-юкмы, экзистенциаль философия белән коралланырга кирәк. Һәм мин ышанам, киләчәк буын татар язучылары үзләштерәчәкләр шушы философияне... Экзистенциализм, әйтерсез, махсус татар чынбарлыгын өйрәнәр өчен барлыкка килгән алым ул.

«Юлда уйланулар»ны язарга җыенганда мин Казан-

ның тәжрибәлерәк язучылары белән эссе ысулын кулланыу турында киңәшеп карадым. «Безнең өчен ят ысулны кулланып мөгез чыгарма инде», — диделәр. Ә бүген район газетасында эшләүче һәр журналист дунгыз караучыларга багышланган мәкаләсен «эссе» дип атый башлады. Пенүзәк оештыруны да хупламады язучылар, «Кирәкми ул безгә», — диделәр. Ә хәзер Пен конгрессларына бару өчен яклашу елдан-ел көчәя. Дөрөс, чит ил язучылары белән аралашу өле һаман тормышка ашырылмаган, чит ил язучылары белән фотога төшөп кайту — һәр татар язучысының зәңгәр хыялына әйләнеп бара... Аралашу, тәжрибә уртаклашу да килер, Алла боерса, ашыкмыйк...

Әйе, «Жәяүле күбәләк» — тетрәндергеч шигырь. Тукайның «әйт әле, күбәләк, серләшик бергәләп», дип башланган шигыре белән чагыштырып карагыз:

«Ә түбәндә
таулар, урманнар артына
чакырымнар аша
жилне жинеп, жилфер-жилфер килеп,
кайта
бер күбәләк!»

«Күбәләк жәяүли аламыни?» — дип сораячак конформист бәндә.— Ул соң ничек таулар, урманнар өстенә менә алган? Күбәләк жилгә каршы оча аламыни?..» Чыннан да, халык жырларында, Роберт Әхмәтжановка кадәр ижат иткән шагыйрьләрнең ижатларында күбәләк болын чәчәкләре, тәрәзә төбәндә үскән гөлләр тирәсендә генә оча иде. Таулар, урманнар масштабы ярдәмендә һава лайнерларын күрсәтү гадәткә кереп оялаган. Ә монда сөгәтенә икешөр, өчөр мең чакрымны каплый торган корыч кошлар — самолетлар юлыннан күбәләк оча:

«Кайта! Болытлар астыннан,
давыл сукмагыннан,
каршысына урманнардан
сибелә сары яфрак, —
сары күбәләкләр күч-күч
ятып кала кырда.
Ә бу — кайта!..»

Нигә тетрәндерә безне, хәйран калдыра, өллә нинди мистик, төшлөрдә генә күренеп китә торган тылсымнар уята гади бер күбәләкнең таулар, урманнар артына болытлар астыннан, давыл сукмакларынан кайтып баруы? Белмим, адашып өйгә килеп кергән күбәләк хакында бүгенге чор балаларына урыс телле әниләре шушы йорттан әрвахлар дөньясына киткән гаилә әгъзасының жаны

кайткан дип сөйлиләрме икән? Аңа тияргә ярамаганны һәм күрү белән, соңармыйча шул гүр иясенә багышлап хәер бирергә, Коръян укытырга кирәклегең балаларыңа аңлаталармы икән? Безгә аңлаталар иде. Бәлки шуңа күрә мин Роберт Әхмәтжановның күбәләген адәм баласының жаны итеп кабул итәм. Һәм ул шулай да бит. Мәңәр кеше сыйдырышлы, бер килүдә Грозный шөһәрәң хәрабәгә әйләндереп китүче һава крепостылары, «мерседес»лар, шәхси коттеджлар — боларның барысы да адәм баласының төнөн, аның нәфесен, хөсетлеген генә тәмин итә ала. Андый кыйммәтле индустриаль техника жимешләре кешене бары тик тышкы яктан гына күтәрә, гайрәтле итеп күрсәтә ала. Нәкъ атабыз Адәм белән анабыз Хава чорындагыча, безнең жаныбыз һаман күбәләк хәлендә. Нәрсә житми иде «Карт һәм дингез» дип аталган кыска хикәясә өчен миллион доллар гонорар алган Эрнест Хемингуэйга? Шәхси яхтасы «Пилар»га утырып зур-зур балыклар тотарга, мылтык алып Африка саванналарын да, Килиманджаро тауларының итәгендәге урманнарда йөрүләр дә баса алмады микәнни егерменче гасыр язучысының эч пошуларын? Арыслан киекләр, буйволлар атар өчен сатып алган мылтыгының көпшәсен ул ни өчен чигәсенә терәп курукка баскан?

Зур талант сүзендәге тылсым ул шуннан гыйбарәт: Роберт Әхмәтжановның шигырьләрен укыганда андагы жөмлөлөрдән һәр укучы үз язмышын таба, жанын сыкраткан сорауларына жавап ишетә. «Жәяүле күбәләк»не укыганда мин үземнең язмышымны тормыш таулары, көн-күреш урманнары каршында күбәләк дәрәжәсендә көчсез, мизгел саен һәлакәткә юлыгырга торган итеп кабул итсәм, башка укучы шул ук шигырьне Тукай өсәрлөрендәге, халык жырларындагы гөлдән гөлтә кунып йөрүче нәни итеп тә тоя ала.

Белмим, бәлки бу шагыйрьнең ижатына багышланган зур фәнни хезмәт бардыр? Бәлки мин аны очратмаганым гынадыр? Чыннан да бит Робертның һәр шигырендә поэзиянең нәрсә икәнлеген, күңелне пакыләндерү (катарсис) өчен нигә без беренче чиратта кулыбызга шигырьләр жыентыгын алуның серен ачабыз. Һәр биттә диярлек классик фәнни эш язарлык мисаллар очрап тора. «Чал платан төбөндә дә — көз. Утыра шунда бер карт — нәкъ Мәржани! Биредә гүя гыйлем мәгарәсе... Чал платан — манма кояш!» Кайсы төбәкне сурәтли икән шагыйрь, дип баш ватасы да юк. Шушы дүрт юллык шигырьгә сыеп беткән хислөрдә Мәржанинең кем икәнлегә дә тулысынча аңлатылган һәм яшәешнең нинди бөек, нинди

матур куаныч икәнлегенә кадәр ача алган «Хәтер елгасы»ның авторы.

Инде мәкаләне күптән тәмамларга вакыт. Ә мин һаман туктый алмыйм, үземнең шатлыкларымны, татар шигърияте белән горурлануымны укучы белән һаман бүлешсәм килә. «Бәхеткә барыр юлларның тузаннары — соры... Тереклекнең суын эчеп, арта маңгай сыры...» «Бәхеткә илткән кырларның тәжрибәсе — куге! Йөрәкләрдә — әрем тәме — шул кырларның сые: Офыкларны безнең күзләр эчә гомер буе!» Гомеремнең күп өлешен күзем белән офыклар эчеп яшәгәнгәме, бу юллар миңа догадан да кадерлерәк булып яңгырый. «... Ярты юлга житеп, сау теләкләр егыла! Ак өметләр сүнә тау артына китеп. Хыялларым — ярты, тулы бәхетем — китек!» Шушы сыктауларга битараф калган бәндәләр бармы икән? Күңелем куануыннан болытларга талпына, ә салкын акыл мыштымгына колагыма пышылдый: «Бар. Хәтта күп. Көннән-көн күбәя...» — дип. Туган районым Баулыда татарча сүз әйтер алдыннан, кеше тыңлап тормыймы икән, дип як-якларына каранып алалар. Читтән килеп өч ел фюрерлык кылып киткән кеше татар телен торгызу эшен бер авыз татарча белми торган бәндәгә йөкләп китте. Бәлки без туган телне коткара да алырбыз? Дәрәс, телебезне коткарып калу өчен Прометей түземлегә кирәк булачак. Туган телнең төмен, аның тылсымлы яңгырашын кире кайтара алырбызмы? Менә нинди газаплы сораулар борчый мине. Сулкылдап торган тере рухият — безнең туган телебез бит инде. Ят тел аралашыр өчен генә ярый.

Әлмәтнең бер китапханәсендә китап укучылар язучылар белән очрашты. Беренче класс балалары концерт белән килде. Килделәр һәм пыр туздырып үзара урысча сөйләшә башладылар. Татар мәктәбендә укучы татар балалары берберсен туган телдә андый алмыйлар. Ниһаять, сәхнәгә чыгып жырлый башладылар. Тыңлап утыручыларның чөчләре үрә торды: моң юк, жыр йөрәктән чыкмый. Әйтерсен роботлар жырлый. Бу балалар татарча өйрәнә алсалар да, татар теле алар өчен туган тел була алмаячак. Андыйсызмы сүзнең нәрсә турында барганын? Ә бит без, татарлар, Пушкин телен, Чехов, Толстой телен үзләштермәдек. Без сөйләшкән урыс теле — чиновникларныкы, газета, радио, телевизор теле. Димәк, без үзләштергән урыс теле дә моңсыз, жансыз тел катламы. Роберт Әхмәт-

жановның шигырьләрен укыганда менә шушындый катлаулы сораулар бер генә минутка да тынгы бирмичә бәгырьне тырнап торалар... Ә шагыйрь читкә этәрелгән, ярым онытылган...

* * *

Кабат уртакул мәсьәләсенә кайтыйк. Аларга ижәт — тоташ бәйрәм. Әсәрне аударып ташлады. Илтеп бастырды. Әшнәләреннән мөдхия жырлатты. Бүләкләрен алды. Косендан-шөһрәтнең жылы нурларында!..

Роберт Әхмәтжанов дәрәжәсендә ижәт итүченә андый гамәлләр канәгәтләндерә аламы икән соң? Сүз бер Роберт турында гына бармый. Талантлы шагыйрьләреннән уртақ язмышы турында. Ижәт кешесенен таланты никадәр көчле булса, аның язмышы да шул дәрәжәдә фәжигәле. Бу хәл бер татар әдәбиятында гына түгел. Әдәбиятта гына да түгел, ижәтка бәйләнешле һәр өлкәдә. Көнбатыштан башлыйк. Франсуа Вийон. Аның ничек үлгәннен дә төгәл генә әйтә алмыйлар. Берәүләр, исерек килеш сугышканда башын шешә белән бәрәп ярганнар, дип баралар. Икенчеләр, аны асылынып үлгән, диләр. Урта гасырны Ренессанска тоташтыручы иң зур, укучыларның иң яраткан шагыйрьләренен язмышы шундый. Ә Шарль Бодлер? Артюр Рембоу? Ә Джон Гордон Байрон? Урыс даһиларынан рәссам Саврасов, композитор Мусоргский, Блок, Есенин, Твардовский, Николай Рубцов, ниһаять, Владимир Высоцкий?..

Татар әдәбиятының талантларына күчик. Нигә яндыралар алар эчләренә спирт сибеп? Нишләп алар үчнә үзләреннән алалар? Әнә ничек матур эшли уртакул. Шулу спиртны уртакул кирәкле кешенә сыйларга, ижәтын жайларга, китап чыгаруны майлар өчен генә куллана. Талант иясе нишләп шулардан үрнәк ала алмый? Нигә яндыралар алар үзләрен? Бу бик тә катлаулы сорау. Иң беренче сәбәп — яшәеш һәм татар тәкъдире, кара сакал булып язмышыбызга ябышкан татар бәргәләнүе. Язмый уртакул йөрәк канына манып кәләмен. Ул салкын акыл, отышлы тема, түрәләренен нәрсә көткәннәрен алдан белеп, аларның теләкләренә тәңгәлләштереп яза. Һәм уртакул һәр очракта максатына ирешеп тора: сарык та исән, бүре дә тук.

Талант мохиткә жайлаша алмый. Сыймый аның офыклары көндәлек тормыштагы прагматиклар калыбына. Зур талант һәр әсәрен бәгырененң иң сизгер, иң әрнүле почмагыннан сыгып чыгара. Һәм тынгы бирмичә сызлый торган бушлык барлыкка килә талант иясенен күкрәгендә. Шулавыртуны шула «яндыргыч»тан башка нәрсә басмыймы әллә... Белмим! Башкача ничек аңлата аласың талант ияләрененң үзләренә шундый зыян китерүләрен?

Шарль Бодлер зур шагыйрьнен көнкүрешкә яраша алмавын менә ничек исбат итә. Ула шагыйрьне альбатрос белән чагыштыра (тәржемә итмичә русчасын бирәм):

«Когда в морском пути тоска грызет матросов,
Они, досужий час желая скоротать,
Беспечных ловят птиц, огромных альбатросов,
Которые так любят суда провожать.

Альбатросның очканын күргән кеше бу күренешне мәңгә оныта алмый. Кайвакыт без романтика турында сүз куертабыз, ә үзебез аның нәрсә икәнлеген күз алдына да китерә алмыйбыз. Альбатросның океан киндәге өстендә зәңгәр күктә йөзгәннен күргән кешегә романтиканың нәрсә икәннен аңлатуның кирәге калмый:

Быстрейший из гонцов, как грузно он ступает!
Краса воздушных стран, как стал он вдруг смешон!

.....
Поэт, вот образ твой! Ты также без усилия
Летаешь в облаках, сред молний и громов,
Но исполинские тебе мешают крылья
Внизу ходить, в толпе, среди шиканья глупцов.

(П.Якубович тәржемәсе)

Альбатрос тәкъдирен кичергән ижәт талантларын эзләп әллә кайларга барып та йөрисе юктыр. «Булды юлда киртәләр, эттән күбәйдә дошманым... Кайтмады үч, бетте көч, сынды кылыч — шула булды эш; Керләнәп беттем үзем, дөнъяны пакыли алмадым». — Шушы әрнүле, үзәкләренне өзәрлек сүзләрдә шула ук альбатрос язмышы сурәтләнмәгәнмени? Ә соңгы көннәрендә Һади Такташка суд ясап, селәгәй комсомолларның аны мыскыллаулары шула ук альбатроска һөжүм итү түгелмени? Бүгенгә көндә татар шигъриятендә Франциядәге «Плеяда» платформасына кергән Дю Белле, Ронсар, Байф һ.б. тин шагыйрьләр төркеме ижәт итә. Аларның да һәрберсе

альбатрос феноменын татымый калмагандыр дип уйлыйм мин, чөнки бу табигый хөл...

* * *

Мин, ижаттагы бер-берсенө капма-каршы ике көчнен көрөшүен анларга тырышып, эзлөнүлөремдө ялгыш юлдан бардым. Талант белән уртакулның көрөшүе ачыктан-ачык бармый. Аны күрүе дә, аңлавы да чиктән тыш кыен, катлаулы. Энө хөтта уртакулдан да түбөнрөк, ачыктан-ачык халтура әмәлләүчеләр тарафыннан оештырылган «мыльная опера» телефильмнарын ничек йотлыгып карыйлар. Сан ягыннан ничө процент телевизор караучы аңлый икән ул фильмнарның Борынгы Рим чорыннан башлап болгавыр чорларда гавамга сөяк итеп ыргытылган «хлеб и зрелище» икәнлеген? Шушы яшерен жинаятькө каршы көрөшөп кара өле. Әдәбиятта да нөкь шул ук хөл. Уртакул золымы уртакул әдәбият галимнөре ярдөмендө мөктөп дәреслеклөренө, вуз программаларына оялаган. Әдәби тәнкыйть юк. Зөвыклы укучыларның язмышы белән кызыксынсагыз «Мирас» журналының 1998 елда чыккан 7 нче санын укыгыз. Әдәбият галиме талөпчөн, зөвыклы укучыны бүре куган шикелле эзәрлекли. Һәм шушы жаһил кыргыйлыкны халыкка аңлатуы чиктән тыш катлаулы. Халыкның үз кайгысы. Аны ачлык, хөерчелек белән куркыталар. Әдәбият кайгысымыни шушы гарасатта, дип кенө жибөрө ул. Югары культурага, чын әдәбиятны аңлау дөрөжәсенө күтөрелө алмаган халык мөңге шул ачлык, ялангачлык белән көрөшөп яшиячөк. Шушы хакыйкатьне киң күлөм массаларга житкерүе ай-һай авыр.

Уртакул белән талант арасындагы мөңге көрөшнөң тормыш-көнкүрөш өлкөсендө бөтенлөй башкача чагылышын мин бик соң аңладым. Талантның ижаты газалпы сорауларга бөйле. Без нигө болай яшөргө мәжбүрбөз? Безнөң бөхөтсөзлегөбез каян килө? Ниһаять, адөм баласының яшөөштөгө төп вазифасы нидөн гыйбарөт? Һәм шушы сораулар, телимө-юкмы, аны бирүче, яшөөштөгө хакыйкать белән ялган, игелек белән өшөкелек, савап һәм гөнаһ көрөшенө килөп тоташа. Һәм жинелө хакыйкать эзлөүче. Кыйнала. Нужа күрө. Яшөве — тоташ газалп. Лөкин шушы юлга баскач ул тайпыла алмый. Жөмгыятьтө үз өслөренө пөйгамбөрлек вазифасын алган көрөшчеләр

язмышы бу. Һәм шушы каһәрле язмышны сайларга талантны иман үжәтлегә мәжбүр итә.

Уртакул сорау биреп тормый. Ул башта ачыкый, иң зур файдага нинди юл белән ирешеп була? Бай яшәр өчен, дан-шөһрәткә ирешер өчен ижәтны ничек корырга кирәк? Иң отышлы тема кайсы? Менә шушы салкын акыл белән, өлкән буын тәжрибәсе ярдәмендә ачыклау уртакулны хакимият җирлегенә алып килә. Власть — максатка ирешүнең төп таянычы, иң отышлы көч. Һәм көчөң җиткән кадәр син үзең дә әдәбияттагы җитәкчелеккә, түрәлеккә омтылырга тиеш. Ирешә алсан, бу инде хакимият белән бергәләп эшләргә, аралашып яшәү бәхетенә ирештең дигән сүз. Менә шушы ачышымны мин — татар әдәбияты тормышындагы мисаллар белән дәлилләп, ижәт өлкәсендә нинди манзаралар тудыруын, кемнәр өстә, кемнәр аста, кем кыйный, кем гел кыйналып тора — бәйнә-бәйнә сурәтләп һәм дәлилләп күрсәтер идем. Бу турыда махсус язарга кирәк. Әле болай да озынгарак китте Роберт Әхмәтҗанов шигырьләренә ясаган анализым. Мин бит инде бу өлкәдә шактый гына тәжрибә дә тупладым. Мәсәлән, Мостай Кәримнең «Рус түгелмен, ләкин россиянымын» исемле шигырен фәлсәфә, филология фәне законнарына таянып анализладым. Әмирхан ага Еникинең «Әйтелмәгән васыять»ен нәкъ шул ук фән законнары белән коралланып тикшереп карадым. Ни хикмәт, китап сөючеләрнең күпчелегә диярлек бу эшкә бары тик профессиональ кызыксыну гына мәжбүр итүен анламады. Каләм осталары исә бертавыштан диярлек: «Ну, малай, фаш иткәнсең әдәбият идолын!» — дип үзләренең бу өлкәдә шактый томана икәнлекләрен күрсәттеләр. Бу язмам да минем риясыз анализ. Мактамадым да мин «Хәтер елгасы»ның авторын, хурламадым да. Роберт Әхмәтҗановның нәрсә язганын, ул язмалар чынбарлыкка барып тоташа алганнармы, тоташа алган очракта нинди экзистенциаль тойгылар уята алганнар? Бары тик шул гына.

* * *

Әйттем бит, һәр чын шагыйрьнең һәм прозаикның «дөнъяны пакъләргә» тырышу юлында «керләнеп бетүен» сөйләп зарланулары була. Бармы Роберт Әхмәтҗановның

андый шигыре? Аның шигъри сөрәне, бәлки, «Йоклама!» дип аталган әсәрендәдер?

«Йоклама, жан,
син йоклый дип әллә кайчан,
күренмәгән ишекләрдән,
ярыклардан-тишекләрдән
коелалар — мөтәдаһи, бөтен гайбәт...
Син йокласаң,
алар — әйбәт!»

Һәр шигырь яратучыга да шулаймы икән? Мин күрәм шул «мөтәдаһи гайбәт» таратып йөрүчеләрне. Хәтеремдә, инде күптән, ел йомгакларында мин чыгыш ясадым. Төүге чыгышым иде татар язучылары жыелган жирдә. Мин бит гомеремне дингезчеләр арасында үткәрдем. Кырыс табигатьле, тупас, нәкъ палубада канатларын кая куярга белмичә газәпланган альбатроска охшашлы дорфа бәндәләр арасында. Ә бит мин язучыларны культуралы, джентльмен халык дип ышанып йөри идем, донкихот... Иң башта, гомерен түрәләр өстәленнән ыргыткан сөяккә ымсынып үткөрүче берәү, миңа пычрак ыргытып, әдәбият түрәсенәң арт санын яларга тотынды... һәм әдәби мохитнең «ярыкларынан-тишекләреннән» коела башлады гайбәт...

«Үрмәлиләр кетер-кетер
намустай ак кәгазьләргә,
керешәләр, чи-чи килеп,
буш нотык һәм вәгазьләргә».

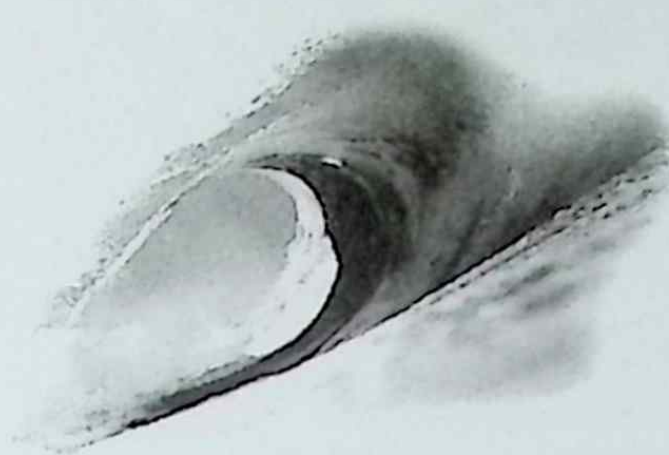
Бу юлларга комментарий да кирәк түгелдер. «Буш нотык һәм вәгазьләр» сөйләп тамак туйдыручы юбилей бытбылдыклары барлыкка килде татар әдәбиятының бүгенгесендә. Дөрәс, әдәбият мохитеннән ерак яшәүчегә «нотык-вәгазьләр»нең нидән гыйбарәт икәнлеген ачыклау катлаулырак. Бернинди филология белеме, философия мәгълүматы, хәтта логика кануннары белән кораллану да кирәкми аларның эчтәлеген ачыклау өчен. Юбилей бытбылдыкларының берничә чыгышларын бергә туплап укып карау житә. Беренчедән, анда абсолют шаблон, юбилярдан юбилярга күчеп йөрүче дежур сүзләр. Һәм бу мәсьәлә белән кызыксынучы өчен иң әһәмиятлесе — кем кемгә нотык сөйли? Алар күп түгел. Дистәгә якын, бәлки берәз артыграктыр? Шулар инде татар әдәбиятының сыртына менеп атланган уртакул каһарманнары.

«Йоклама, жан,
син йокласан,
баш түбөндө йөрер биеп,
көлө-көлө гайбөт чөеп:
син — кечкенө...
алар — бөөк!»
«...син йоклый дип өллө кайчан,
баш калкыга жаһил гакыл,
һәм уяна
мөлөк-шайтан!»

Укучы уйлый күрмөсен тагын, менө нәрсәләр бар
икән бүгенге көн татар әдәбиятында, дип. Яисә, кара-
гыз өле, безнең әдәбиятыбызда нинди әшәкелекләр бар
икән, дип. Һәр чорга, һәр әдәбиятка хас нәрсәләр ту-
рында сүз барды. Жәмгыятькә күз сирпеп алыгыз. Анда
милек өчен бугазлашу, рәкет, ришвәт, түләүле үтереш.
Жәмгыятьтәге хәлләрнең әдәбиятка сирпелми калган ягы
бармы икән ул? Әдәбият реаль тормыштан качып биклә-
неп яши алмый...

Әлмәт, 1999 ел, февраль

Эчтәлек

<i>Равил Рахмани. Кыйблабызга тугрылык!</i>	3
Телсезлөнү: тамыры һәм жимешләре	7
Исәбәт	28
SOS	41
Ирек һәм коллык турында	49
Капитан үлеме	61
Бабаларымның кабер ташларына карап	68
Заманалар авыр	99
Татар генералы татарча сөйләшә	122
Алдакчылыкка табынучылар	145
Конгресс	160
Измаил паркы	234
Аңларга тырышыйк, Борһанов...	256
Гасабилы уйлар	280
Су асты адмиралы	302
Мин нишләп һаман татармын?!	320
Колшәриф Казаны	340
Альбатрос язмышы	359

Литературно-художественное издание

Миргазиян Юныс
(Юнусов Миргазиян Закирович)

СУДЬБА АЛЬБАТРОСА

Мөхәррире *Н.М.Вәлитова*
Бизәләш мөхәррире *Р.Г.Шәмсетдинов*
Рәссамы *А.А.Тимергалина*
Техник мөхәррире һәм компьютерда биткә
салучы *А.С.Газизжанова*
Корректорлары *М.Ш.Хәйруллина, Р.В.Сабиржанов*

Нөшриятка 040184 номерлы лицензия
2001 елның 6 мартында бирелгән.

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 27.03.2002. Форматы 84×108^{1/32}.
65 гр. ВХИ кәгазе. «Т.Таймс» гарнитурасы. Офсет басма.
Шартлы басма табагы 20,16 + форз.0,21. Шартлы буяу-оттиск 21,42.
Нөшер-хисап табагы 21,58 + форз.0,36. Тиражы 3000 экз. Заказ Б-156.

Татарстан китап нәшрияты. 420111. Казан, Бауман ур., 19.
Татарское книжное издательство. 420111. Казань, ул.Баумана, 19.
<http://www.tatarstan.ru/books/>
E-mail: tki@books.kazan.ru

«Идел-Пресс» нәшрият-полиграфия комплексы
дәүләт унитар предприятиесе.
420066. Казан, Декабристлар ур., 2.

